

Haziran 2023

Sosyal & Beşerî Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar Cilt 1

EDİTÖRLER

Dr. Sema SAĞLIK
Dr. Uğur İNAN

gece
kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Gece Kitaplığı
Editörler / Editors • Dr. Sema SAĞLIK
Dr. Uğur İNAN
Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2023
ISBN • 978-625-430-845-1

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.

Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

**Sosyal & Beşerî Bilimler
Alanında Akademik
Çalışmalar - 1**

Haziran 2023

Editörler

Dr. Sema SAĞLIK

Dr. Uğur İNAN

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

İŞ BİLENİN, KILIÇ KUŞANANIN: TÜRK-İSLAM TASVİR SANATLARINDA HAKİMİYET/İKTİDAR SEMBOLÜ OLARAK KILIÇ

Semiha ALTIER 1

BÖLÜM 2

HAVACILIKTA EMNİYET YÖNETİM SİSTEMİNİN UYGULANMASI

Cankut AYDIN 39

BÖLÜM 3

İŞVERENİN İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIKLARINA İLİŞKİN HUKUKİ SORUMLULUĞU KAPSAMINDA GÜNDEME GELEN TAZMİNAT DAVALARI

Arkın GÜNAY 53

BÖLÜM 4

GÖRÜNEN ADAM DİZİSİ VE ÂŞIKLIK GELENEĞİ: ONUR ÜNLÜ'NÜN SİNEMATİK ANLATISININ KÜLTÜREL KÖKLERLE BULUŞMASI

Melek ELMAS 81

BÖLÜM 5

HACZİN GENEL TEORİSİ BAKIMINDAN İİK M. 89 DÜZENLEMESİ

Ahmet AYMAZ 97

BÖLÜM 6

YAPAY ZEKÂ İLE GELİŞEN E-TİCARET VE VERGİ KANUNLARINA YANSIMASI

Deniz KARA 115

BÖLÜM 7

2017-2021 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE YAPILAN SAĞLIK TURİZM İLE İLGİLİ BİLİMSEL ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Serden BAŞAK, Çağıl Hale ÖZEL 129

BÖLÜM 8

YAPAY ZEKÂ TARİHİNE GELİŞTİRİLEN ARAÇLAR AÇISINDAN BİR BAKIŞ

İpek YALIÇ, Cihat KARTAL 151

BÖLÜM 9

MODERNİTE VE GÜNDELİK HAYAT KURAMLARI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE MODERNLEŞMESİ

Sibel KÜÇÜKKÜLAHLI 177

BÖLÜM 10

MISIR SARRAFI ARTİN (? – 1790)

Ertan ÜNLÜ 203

BÖLÜM 11

ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÇERÇEVESİNDE YENİDEN ÜRETİM

Kezban KARABULUT, Cihat KARTAL..... 219

BÖLÜM 12

KLİNİK PSİKOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA DENEYİM ÖRNEKLEME YÖNTEMİ

Özge ENEZ..... 245

BÖLÜM 13

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ ANAYASA HUKUKU

Nemetullah AGHABALAEI FANID..... 269

BÖLÜM 14

**BÜVEYH HÜKÜMDARLARI VE DEVLET ADAMLARI
TARAFINDAN ŞİRÂZ VE REY'DE KURULAN KÜTÜPHANELER**

Cihan GENÇTÜRK 299

BÖLÜM 15

İŞE YABANCILAŞMANIN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Meryem GÜL 315

BÖLÜM 16

**TOPLUMSAL FARKINDALIK VE BİLİNÇLENDİRME
ÇALIŞMALARININ VAN'DA ERKEN YAŞTA EVLİLİKLER
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

Yasemin GEZER TUĞRUL, İbrahim MAZMAN 337

BÖLÜM 1

İŞ BİLENİN, KILIÇ KUŞANANIN: TÜRK-İSLAM TASVİR SANATLARINDA HAKİMİYET/İKTİDAR SEMBOLÜ OLARAK KILIÇ

*Semiha ALTIER*¹

---

¹ Doç. Dr. Semiha Altier, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Yerleşkesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü 0000-0001-8598-9185 ORCID

Giriş

Toplumların değer verdikleri bazı kavramları çeşitli nesnelere ilişkilendirmesi, insanlık tarihi kadar eskidir. Nesnenin özelliklerinden yola çıkılarak, inançlar ve dinler çerçevesinde şekillenen bu ilişkilendirme, çeşitli ritüeller olduğu kadar sanat eserlerinde de izleyicisine bazı mesajlar gönderir. Bu nesnelere biri de kılıçtır. Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah (Anonim, 1998: 1290) olan ve yakın dövüşte kullanan kılıç, Arapça “seyf” yani “helak etmek” anlamındadır. Bu isim Farsça’da “şemşir”, Osmanlı Türkçesinde “şemşir” ve “kılıç” olarak kullanılır (Bozkurt, 2022: 405; Şükün, 1996: 1327). Kılıç, elle tutulan parçası olan kabza, kabza ile namlu arasında rahat kavramayı sağlayan ve vuruş sırasında elin kaymasını önleyen balçak; ana gövdesini oluşturan kesme ve delme görevini yapan namludan oluşur. Namlu kın içinde saklanır; bir kayışla omuza veya bele asılarak taşınır (Acar, 2013: 3; Mahmud Şevket, 1983: 23).¹ Kesici silâhlardan kılıçların bazı örneklerinde namluları metal olsa da kabzalarında metalin yanı sıra ahşap veya kemik de kullanılır. Bu silâhların kınları ise bazen metal veya deriden yapılıdır (Çoruhlu, 1993: 63).

Çeşitli topluluk ve coğrafi bölgelerde, yapım ve bezeme teknikleri bakımından benzerliklerin yanında farklılıklar da gösteren kılıcın, törenler/ritüellerde kullanılacaklar için sanat eseri olarak tasarlandığı, çeşitli koleksiyonlarda bulunan örneklerden anlaşılır (Kuşoğlu, 2006: 130).

Kılıç, ilk anda akla askeri bir anlamı getirirse de erkek gücünü, savaşçılığı ve atılganlığı ayrıca erdem kavramlarını da karşılar. Aynı zamanda saflığı, zekayı, bilgiyi, ilahi gerçeği ve bilgeliği yanı sıra şeref ve namusu da temsil eder (Özer, 1971: 16). İki yüzü bulunan kılıç adalet kavramıyla da ilişkilendirilmiş; kötülere karşı kesici ve öldürücü, iyilere karşı barış ve adalet koruyucusu yüzünü göstermiştir. Evrendeki her şey gibi hem iyinin hem de kötünün ikili doğasına sahiptir (Ersoy, 2000: 338; Varner, 2011: 11, 59).

Orta Asya Türk Kültürü ve Çevre Kültürlerde Kılıca Bakış

Kılıcın, Türk dilinin en erken metinlerinde yer aldığı görülür. Bunlar arasında 732 tarihli Kültigin Yazıtı, Göktürk yazıtı ile yazılmış *Irg Bitig*, çeşitli Uygur metinleri, *Divanü Lügati't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve Dede Korkut Kitabı sayılabilir (Çolak, 2018: 2155; Tekin, 1998: 50-51 Tokyürek, 2021: 181, 185, 206). Dede Korkut Kitabının Tepegöz hikayesinde kılıç kahramanlığın bir göstergesi olarak yer alır (Çetinkaya, 2015: 147).² Bu şekilde içinde kılıcın da bulunduğu, yay, ok gibi savaş aletleri Türk des-

1 Türk kılıcının çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Bikkul, 1961: 23-24)

2 Dede Korkut Kitabında kılıcın sadakat, söz verme, intikam yeminleri gibi çeşitli törenlerde kullanımına ilişkin bilgi için bkz. (Cansız, 1999: 59-60).

tanlarında sıra dışı öğelerle abartılarak, kahramanların hayatında yer alır (Arvas, 2022: 6).

Dil ve edebi metinler dışında, daha prehistorik dönem Orta Asya'sında Proto-Türkler topluluklarından sözgelimi Karasuk kültüründe (MÖ. 1500-800), ölen kişilerin başının sol tarafındaki içki kavanozları, ayaklarının ucunda içine et konulan kaplar ve en önemlisi etlerin üzerine bırakılan tunç kılıçlar oldukça dikkat çekicidir (Çoruhlu, 2010: 566). Avarlar'a (6.-9. yüzyıl) ait mezarlara da yay ve kılıçların konulduğu anlaşılmaktadır (Roux, 1999: 291). Orta Asya coğrafyasında Türklere ait bu buluntuların örnekleri çoğaltılabilir.

Türklerde demire kudsîyet atfedildiği ve and içileceği zaman kılıcın kullanıldığı bilinir. Bu ritüel demire gösterilen saygı kaynaklı kılıcın kınından çıkarılması ve yanlamasına konularak and içilmesi şeklinde yapılmaktadır (Esin, 1980: 40). Ünlü Yunan tarihçi Herodotos (MÖ. 484-425) İskitlerin (Sakalar, MÖ. 8.-MS. 3. yüzyıl) kılıçla yaptıkları and törenlerini ayrıntılı şekilde aktarır. Buna göre törende topraktan bir kupanın içine şarap konur ve ant içecek olan kişiler buna kanlarını karıştırırlar. Kanlarını akıtmak için ucu sivri bir aletle veya kılıçla tenlerini çizerler. Bu karışmış kana kılıçlarının ucunu batırarak, kılıç uçlarını dudaklarına götürürler ve and içmiş olurlar (Esin, 2001: 127; Herodotos, 1973: 249-250).³

Yine İskitler iyi ve kötü ruhlara, ayrıca tabiat kuvvetlerine inanmışlardır. Doğadaki bazı gizli güçler dağ, tepe, kaya, mağara, volkanik göl, deniz, ırmak, ağaç ve orman yanı sıra demir ve konumuz kapsamındaki kılıç da bunlar arasında olmuştur. Bunların birer ruh olduğuna dair bir inanış vardır (Durmuş, 2008: 23; Esin, 2001: 127).

Orta Asya Türklerinde kılıcın hukuki aynı zamanda dinî bir sembol olduğu anlaşılır. Bu çalışmada vurgulanacak olan hakimiyet kavramıyla ilişkilendirilen kılıç, "kutsal kılıç" algısıyla birçok efsanenin de parçası olmuştur. (Sevinç, 2013: 622). Örneğin ünlü Hun imparatoru Atilla'nın (395-453) "Atilla'nın kılıcı/Tanrının kılıcı" efsanesi bunlardan biridir. Batı dünyasında Atilla'ya "Tanrı'nın kamçısı/kılıcı" denildiği ve bu kılıcın Tanrı tarafından Atilla'ya gönderildiğine inanılır (Esin, 2001: 66-67; Nemeth, 1982: 130; Ögel, 2010: 67, 207-208). Aynı zamanda Hunların alplık sembelleri arasında altın kemere asılı mendilin yanı sıra bir kılıç veya kama bulunmaktadır (Esin, 2001: 127).⁴ Türk kağanları bu kemere astıkları kılıçla iktidar olarak gücünü ve başkomutanlığını vurguladıklarından öldükten sonra da kılıçlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Bu inanca göre öteki

3 Türk kültüründe kan kardeşliği, kargışa, uzlaşmaya dayalı gibi and törenlerinde kılıcın kullanımına ilişkin geniş bilgi için bkz. (Durmuş, 2009: 98-105; İnan, 1968: 274)

4 Hunlardan başlayarak Osmanlı dönemine kadarki süreçte Türk eğri kılıcının teknik olarak gelişim ve üretim aşamaları B. Yıldız tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. (2020: 59-110).

dünyaya göçüldüğünde alp ve kahramanların mezarlarına mutlaka kılıcı ve atının yanında olması gerekirdi. Bu sebeple Orta Asya sahasında Türklerin yaşadıkları bölgelerde kurganlarda sıklıkla kılıçlara rastlanmıştır (Koçak, 2011: 52, 80-82).⁵

Orta Asya Türk kültüründe savaş ruhunun sembolü sayılan (Beydili, 2005: 311) kılıcın kutsallığını gösteren birçok örnek vardır. Örneğin kadın veya erkek şamanlar hasta tedavi etmeye giderken yanlarına tahta kılıç veya gerçek bir kılıç alırlar. Aynı zamanda bazı şamanlar, dua edecekleri zaman sağ ellerine kamçı ve kılıç alarak, yanan ateş etrafında dans ederler. Ardından kılıçla duvara vururlar. Keramet, şamanın güçlü olduğunu göstermek bakımından önemli olduğundan bazen kalplerine, karınlarına bıçak veya kılıç sokarlar (Bayat, 2006: 163, 168, 259).

Göktürklerin (552-744) ise savaşlarda yay-ok, ince ve uzun bir kargı, mızrak, balta ve yanı sıra kılıç kullandıkları anlaşılmaktadır (Giraud, 1999: 140; Rox., 2008: 132-133).⁶ Göktürkler özellikle bir vuruşta baş uçurması ve demiri bile kesebilmesi için kılıca, nasıl bir eğrilik verilmeli konusu üzerinde durmuşlardır (Ögel, 1992: 20). Göktürklerin aynı zamanda Horasan'a karaçori ve bilgatekinî adlarındaki kılıçları ihraç ettiği de bilgiler arasındadır (Togan, 1981: 31).

Göktürk döneminde kılıca hem bir silah hem de madenden yapılmaları itibarıyla kudsiyet atfedilmiştir. Kılıç Tanrılarla ilişkilendirilmiş; aynı zamanda erkekliğin, gücün, iktidarın, kötü ruhlardan korunmanın sembolü olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2006: 158).

Göktürklerin kılıca duydukları ilgi, kazandıkları yetkinlik ve inançları heykel sanatında kendini göstermiştir. 6.-8. yüzyıllara ait olduğu anlaşılan Göktürk dönemi heykellerinin ellerinde kadeh ve kılıç dikkat çekmektedir (Baykara, 1993: 127). Bu örneklerden biri “karahan” olarak tanımlanan önemli bir yöneticiye aittir (Belli, 2003: 44, 77) (**Res. 1**).

Çin kaynakları Göktürklerden sonra, Uygurların (744-847) da özellik Hami şehrinde kılıç yaptıklarını, bu dönemde Moğolların çelik işlemlerini bilmediklerini; Moğol generallerinin orduları için kılıçları Uygurlardan aldıklarını yazarlar (Ögel, 1992: 130). Bu dönemde kılıcıyla birlikte tasvir edilen alp resimleri bu anlayışın sanata yansıyan örneklerini oluştururlar (Esin, 1964: 775). Türk ikonografisinde kılıcın hakimiyet simgesi olarak kullanımı madeni paralar üzerindeki tamgalarda da gözlemlenmektedir (Esin, 1987: 4).

Savaşçı bir yapısı ve ordu-millet anlayışında olan Türkler, erken dönemlerden itibaren ata binme ve ok atmanın yanında kılıç kullanmanın

⁵ Bu kılıçların bilinen ilk örnekleri, yapım ve bezeme özellikleri için bkz. (Ögel, 1948: 431-460).

⁶ Bu dönemin madeni silahlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. (Çerezci, 2019: 447-500).

önemini bilen bir toplum olmuştur. Şu halde kılıca ilişkin deyim ve atasözlerinin dillerine de sirayet etmesi doğaldır. Öte yandan edebiyatın çeşitli kollarında kılıç ile bilgiler ve kılıcın özellikleriyle bağlantılı benzetmeler yer alır.⁷ Kılıcın hazırlanması ile ilgili dilde bazı kalıp ifadeler de zaman içinde ortaya çıkmıştır (Genç, 2002: 330-331).

Orta Asya Türk kültüründe iktidarın, hakimiyetin, asaletin, gücün sembollerinden biri olan kılıca dünya kültürlerinde de benzer anlamlarının yanında, başka anlamlar da yüklenilerek kullanılmıştır. Örneğin kılıç, Budizmde bilgelik ve içgörü sembolü olarak algılanmış; cehalet ve şüpheyi kesip ortadan kaldıran, aydınlanmaya giden bilgelik yolunu açan bir simge olarak görülmüştür (Tokyürek, 2018: 170; Varner, 2011: 59-60).

Hinduizm’de ise kılıç, zaman ve değişimin tanrıçası kabul edilen Kali’yi temsil eder. Tanrıça tasvirlerinde sağ elinde fiziksel yok oluşun ve ruhsal kararın simgesi olan kılıcı taşır ki bu kılıç, bireysel bilincin perdesi olan hata ve cehaleti yarıp geçer (Zimmer, 1946: 214).

Yunan mitolojisinde kılıç, adalet ve düzenin tanrıçası Themis; Roma kültüründe Justitia adını almış; elinde bir terazi ve kılıç ile tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde kılıç cezaların caydırıcılığını sembolize ederken, terazi ise adaleti simgeler (Bodur, 2012: 159-160).⁸

Hıristiyan sanatında Tanrısal adaletle ilişkilendirilen kılıç, aynı zamanda güç ve otorite, doğruluk, saflık, soğukkanlılık kavramlarının sembolü olarak görülmüş; bu anlayış Başmelek Mikail’in tasvirlerine bir elinde kılıç, diğer elinde adaletin terazisiyle yansımıştır (Al-Olaqi ve Shaikh, 2016: 42; Serdar, 2008: 233).

Şam’a Hıristiyan toplulukları yok etmek için gönderilen ancak kendine görünen Hz. İsa’dan sonra Hıristiyan olan Aziz Paulus (1. yüzyıl) bir zaman sonra Roma’da kılıçla şehit olur ve tasvirlerinde bir kılıç ile görünür.

Hıristiyan sanatında Adem ve Havva’nın cennetten kovuluş sahnelerinde bir melek iki günahkara elindeki kılıcı uzatmış şekilde tasvir edilmiştir (Cömert, 1999: 11-13, 149) Yine, Meryem’in göğsünü delen yedi kılıç, onun yedi kederinin de sembolüdür. Kıyamet günündeki yargıç Hz. İsa’nın yanındaki zambak ve kılıç, masum ve suçluyu sembolize eder.

Ortaçağ ve Rönesans sanatında ise kılıç, dört ana erdemden ikisi olan adalet ve ölçülülükü temsil eder (Hall, 1996: 87-88, 323).

7 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Benli, 2021: 328-336; Çelik ve Şişman, 2019: 72-80; Çolak, 2018: 2155; Çopur, 2020: 64-72; Duman, 2021: 164-202; Koşık, 2021: 11-38; Tanrıbu-yurdu, 2012: 139-166).

8 Avrupa sanatında kılıcın adalet göstergesi anlamında kullanıldığı eserler için bkz. (Curtis ve Resnik, 1987: 1727-1772; Ville, 2011: 326).

Avrupa kültüründe kılıç karanlığın güçlerine karşı ışığın güçlerinin savunucusu olan şövalyeye özgü bir araç olarak görülmüştür (Cirlot, 1971: 324). Yine bu toplumda yenilmiş bir düşmandan alınan bir silah, galip gelenin elinde yenilmez kudretinin ve otoritesinin simgesi olmuştur. Bu nedenle, bir taç giyme töreninde bir kılıç almak, hükümdara sembolik olarak yetki vermiştir (Hall, 1996: 323).

Fars mitolojisine göre ilk kılıç, İran'da İslamiyetten önceki dönemlerde hüküm sürmüş ilk hanedan olan Pişdadiler döneminde (MÖ. 5000-1000) demiri işlemeyi ve savaş araçlarını yapan hükümdar Cemşid tarafından imal edilmiştir (Yıldırım, 2012: 468). Fars edebiyatının ünlü eserleri arasında da kılıçla kahramanlığın, cesaretin, hükümdarlığın onanması gibi vurgular yapan birçok hikâyeye vardır. Bu metinlerin tasvir edilen resimler arasında yer alarak, çeşitli dönemlerde farklı nakkaşhanelerde sıklıkla çoğaltıldığı görülür. Sözelimi Firdevsî'nin (ö. 1020) 11. yüzyılın başında yazdığı ünlü eseri *şâhnâme*de ve Nizâmî'nin (ö. 1214?) *Hamse*'sinde Bahrâm-gûr'un, İsfendiyar'ın veya Rüstem'in ejderhayı öldürmesi, Bahrâm-gûr'un iki arslanı öldürmesi, Bahrâm-gûr'un tacını iki arslanın arasından alması, Garşasp'ın bir canavarı öldürmesi gibi sahnelerde kahraman kılıç kullanarak bu işleri başarır. Bu eserler dışında örnekleri daha çoğaltılabilirlikle birlikte Assâr-ı Tebrîzî'nin (ö. 1382) *Mihr ü Müşteri*'sinde Mihr'in yoluna çıkan arslanı kılıcıyla ikiye bölmesi, Ahmedî'nin (ö. 1413) *İskendername*'sinde İskender'in ejderhayı öldürmesi gibi tasvirlerde de kahramanın cesareti kılıç vasıtasıyla vurgulanarak, aynı zamanda gücünü de gösterir (Çoruhlu, 2008: 107).⁹

Bu metinler ve resimler kılıcın kahramanlık, güç, iktidar, cesaret, onur ve üstünlük gibi Doğu dünyasının değerlerini simgeleştirir.

Türk-İslam Sanat Eserlerine Yansıyan Hakimiyet/İktidar Sembolü Olarak Kılıç

İslamiyet önce ve sonrası Türk toplumlarında hükümdarlık yanı sıra hâkimiyet kavramı maddî ve manevî unsurlarla temsil edilmiştir. Bunlar arasında yöneticiye atfen bazı lakaplar, ünvan, cülûs törenleri, kılıç alayı, hutbe, sikke, saray, başkent, taht, taç/başlık, hil'at/tirâz, çadır/otağ, bayrak/tuğ/sancak, mühür, tuğra, arma, nevbet, gâşiye (eyer), yüzük, kemer, at gürz, mendil, ok, yay, çetr (güneşlik) ve konumuz kapsamında ele alacağımız kılıç sayılabilir (Gömeç, 2020: 297; Merçil, 2007; 73-145; Taneri, 1978: 43-64).

Bu çalışmada kılıcın çeşitli koleksiyonlardaki örneklerine, bezeme ve teknik özelliklerine değil; Türk-İslam sanatlarındaki görüntüleri/tasvirleri hakimiyet/iktidar ikonografisi bağlamıyla ele alınarak örneklendirilmiştir. Zaman zaman kılıcın üzerinde yer alan kitabe içeriğine ikonografi bağla-

⁹ Bu sahnelere ilişkin bazı örnekler için bkz. (Bağcı, 2004: 23; Soudavar, 1992: 133, 185).

mında değinilse de kılıçlara işlenen motif/kompozisyon ve yazıların/kita-belerin içeriği ayrıca bir çalışma konusunu oluşturacak kadar zengin bir dünya sunmaktadır.

Çalışmada çeşitli malzeme üzerine yapılan kılıç tasvirlerinin, kılıcın doğal bir kullanım alanı olarak sultani ikonografya dışındaki savaş, av sahneleri, burç tasvirleri veya ölen kişinin yiğitliği, ölüm nedeni veya mesleğine ilişkin bilgi veren mezar taşları¹⁰ orduda veya sarayda çeşitli görevlerdeki kişilerin tek sayfa albüm resimleri, usta işaretleri, öte yandan saray dışından bir banilikle desteklenen dini veya sivil mimaride duvar resimleri veya taş kabartma farklı anlamlar yüklenmiş örneklerden ziyade, Türk sanatında saray ve çevresinde güç, hakimiyet, egemenlik gibi simgesel anlamların tasvirlerle yansıma biçimi kronolojik bir biçimde değerlendirilmiştir.

Özellikle Osmanlı sarayında kılıç ile ilgili ritüeller ve dolayısıyla tasvirlerin yoğun olduğu anlaşılmış; örnekler ağırlıklı olarak bu dönemden verilmiştir. Aynı zamanda kılıç motifinin Türk kültüründeki ikonografisinin zaman ve coğrafyanın genişliğine rağmen sürekliliği vurgulanmıştır.

Kılıcın hakimiyet sembolü olarak görülmesi nedeniyle özellikle saray ve çevresi için yapılan pek çok eser yüzeyinde çok sayıda örnek tespit edilmiş; ancak en tipik olanları seçilerek sunulmuştur. Ayrıca kılıcın dini anlamına yönelik özellikle tasavvuf çevrelerinde büyük ilgi gören zülfikârın, siyasi gücün yanı sıra kahramanlığın ve askeri erdemin sembolü olarak Hz. Ali'nin yiğitliğini en iyi temsil eden nesnelere olmuştur (Alexander, 1984: 45).¹¹ Zülfikârın Başmelek Cebrail tarafından Hz. Muhammed'e, daha sonra peygamberin Hz. Ali'ye verildiği söylenir (Burton, 1884: 141). Hz. Muhammed'in zülfikâr isimli kılıcı önce kendisinin kullandığı ve Uhud Savaşı'nda Hz. Ali'ye hediye ettiği de bilgiler arasındadır (Öz, 2013: 553-554). Bu denli kudsîyet atfedilen zülfikârın İslam tasvir sanatlarında yer aldığı eserler de azımsanmayacak kadar çoktur.¹²

Yine dini, tasavvufi bir anlamda tahta kılıç ile ilgili efsaneleşmiş anlatılar vardır. Özellikle Alevi ve Bektaşî çevrelerde okunan *velâyetnâme* ve *menâkıbnâmeler*de tahta kılıç maneviyatın, gücün, bilgeliğin, düzgün ahlâkın ve doğru inancın sembolü olarak geçmektedir.¹³

Türklerin İslamiyeti kabul etmesi ile birlikte Orta Asya Türk kültüründe önemli bir yeri olduğu anlaşılan kılıcın, hem fiziksel olarak geliş-

10 (Arslan, 2019: 79-106; Berkli, 2007: 67-81)

11 Şiiliği vurgulayan bu kılıcın, sünni bir toplum olarak Osmanlı dünyasında dönüştüğü kavramlarla ilgili geniş bilgi için bkz. (Yürekli, 2015: 163-72).

12 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma M. Arslan tarafından yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz. (2020: 235-275). Ayrıca bkz. (Asbury, 2022: 106-113; Güneş, 2018: 9-20). Zülfikârın İslam minyatürlerindeki tasvirleri için bkz. (Elasal, 2018: 1-9).

13 Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Akkurt, 2018: 100; Duymaz, 2019: 181-195; Gürçay ve Koçak, 2021: 111-140; Ocak, 1992: 44, 109). Tahta kılıcın İslamiyet önce ve sonrası Türk kültüründe özellikle tasavvufa ilişkin anlamıyla ilgili geniş bilgi için bkz. (Alkış, 2021: 99-126).

tirilerek hem de ikonografik bakımdan zenginleşerek kullanıldığı, birinci el kaynaklarda geçen ifadelerden ve çeşitli sanat eserleri üzerinde yer alan tasvirlerden anlaşılır.

İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası Türklerde devlet yönetiminde hükümdarın iktidarını sürdürebilmesi ve meşruluğunun onanması için bazı özelliklere sahip olması beklenmiştir. Bunların başında hükümdarın yüksek ahlaklı, adil, erdemli ve cesur olması gelmiştir. Devletin yöneticisi olarak sultan, ordusunun başına geçerek, gerektiğinde kılıç kullanmak durumunda kalabileceğinden cesur olmak zorundadır (Keklik, 2019: 111-139). Aynı zamanda hükümdarın bu kişilik özellikleri yanında hakimiyetini bazı semboller de belirlemiştir. Bunların arasında çeşitli ünvanlar, hutbe, cülusun yanı sıra saltanat çadırı, saray, başkent, taht, başlık, sikke, bayrak, sancak, tuğ, davul-nevbet, tiraz, kemer, ok-yay, sorguç, mendil ve konumuz kapsamında kılıç yer almaktadır (Kafesoğlu, 2000: 268; Koca, 2016: 95; Taneri, 1978: 43).

Kılıçla adâlet ve hak arasında güçlü bir bağ kurulduğu; birçok peygamber ve sultanın adâlet ve barışı kılıçla hakim kılmaya çalıştığı bilinir. Aynı zamanda İslam ülkelerinde yazılan birçok *siyasetnâmede* sultana “Tanrı’nın kılıcı veya Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi” şeklinde üstün sıfatlar yüklenmiştir (Bıçak, 2020: 15). Bu yakıştırmanın ünlü muhaddis Buhârî’nin (ö. 869), *el-Camiu’s-Sahih*’te naklettiği “Cennet kılıçların gölgesindedir” (Bilen, 2006: 157)¹⁴ hadisi gibi daha birçok benzer hadisin etkisinin olduğu düşünülebilir. Bu türden hadislerin, özellikle zafer ve seferle ilgili Kur’an’dan ayetlerle, çeşitli duaların kılıç üzerine yazıldığı görülür. Bu anlayış, kılıcın Orta Asya Türk kültürünün İslam dünyasına farklı bir şekilde yansımaları olarak düşünülür (Schimmel, 2004: 57).¹⁵ Sözelimi Topkapı Sarayı Müzesi’nde sergilenen 15. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Fatih Sultan Mehmed’e ait kılıcın üzerinde “...Mehmet Han, Allah mezarlarının toprağını gazilerin kılıçlarından akan zülal’dan (saf su) sulasın ve kılıçların gölgesi altında olan cenneti mekânları eylesin...” (Aydın, 2012: 60) şeklinde Ebû Musa el-Eşarî’den nakledilen bir hadis yer alır (İstemi, 2017: 319-320) (Res. 2).

İslam dünyasında, kılıcın maddi tarafı yanında manevi tarafı da ayrı bir saygı görmüştür ve bazı geleneklerin temelini oluşturmuştur. Örneğin, Hz. Peygamberin kılıca veya asaya dayanarak hutbeyi okuması geleneği, hutbede söylenenlerin etkisini de artırmak üzere hürriyet, istiklal ve güç sahibi olmanın sembolü olarak görülmüştür (Aksoyak, 2019: 81). Peygamber’in ashabından Habbâb bin el-Arat’ın (ö. 657) da kılıç ustası olduğu rivayet edilmiştir. Arapların Hint demirinden yapılan kılıçlara karşı özel

14 Kılıç ile ilgili diğer hadisler için bkz. (Alkış, 2021:101-105).

15 İçinde kılıçların da bulunduğu askeri silahların üzerindeki kitabelerdeki ifadeler, motif ve figürlerin ikonografisi için bkz. (Alexander, 2015: 303-307).

bir eğilimleri olduğu, kılıcın bir silahtan daha fazlası olarak altın ve değerli taşlarla süsleterek bir statü sembolü olarak görüldüğü anlaşılır. Arap dünyasında kılıç, tıpkı deve ve uzun cübbe gibi vazgeçilmez bir nesne olduğu için Hz. Muhammed'in hayatı boyunca farklı isimlerde en az 9 kılıca sahip olduğu bilinir (Ali ve Muhammed, 2025: 289-290).

İslam dünyasında kılıç ile ilgili bilgi veren birçok elyazmanın hazırlandığı da anlaşılır.¹⁶

İslamiyeti ilk kabul eden Türk devleti **Karahanlıların** (840-1212) ünlü yazarı ve devlet adamı Yusuf Has Hacib'in (1017-1077) *Kutadgu Bilig*'inde kılıcın hakimiyet, doğruluk ve adaletin sembolü dolayısıyla askeri ve siyasi gücün göstergesi olarak görülmüştür (Göksu, 2008: 211). Yazar, “eğer ülke tutulursa kılıç ile tutulur; eğer ülkeye hükmetmek icabederse kalem ile edilir” ve “kılıç kıvıldarken düşman kıvıldamaz; kılıç kına girerse bey, huzur bulmaz” gibi daha birçok ifade, devletin temelini savaş gücüne dayandığını ortaya koyar (Genç, 2002: 109-110; Yusuf Has Hacib, 2019: 208, 228). Yusuf Has Hacib'e göre, iyi bir hükümdarın cesur (alp), kahraman, kuvvetli ve yürekli olması önemlidir ve ancak cesaretiyle düşmana karşı gelebilir. Kılıç, balta, ok ve yay ile cesaret varken, cesur bir kimse mal konusunda endişe etmemelidir (Genç, 2002: 84-85). Yine bu dönemin meşhur Türk dili bilimcisi Kâşgarlı Mahmud (1005-1105) Karahanlı hükümdarlarının ünvanları arasında kurduğu, düşündüğü işlerde “kılıç gibi kesip atan han” anlamında kılıç ifadesinin bulunduğunu; ayrıca yalan yere yemin edenlerin cezasının kılıca kutsal bir anlam verilmesi nedeniyle kılıçla yerine getirildiğini söyler (Genç, 2002: 137; Roux, 2011: 33). Tıpkı Göktürklerde olduğu gibi Karahanlı döneminde de ok, kama, kılıç ve kamçı, kadeh hükümdârlık işareti olarak da görülmüştür. Ayrıca komutanların arması olarak kılıç kullanılmıştır (Esin, 1978: 24; Karev, 2005: 72-73). Dolayısıyla hâkimiyet ve bağımsızlığın bir sembolü olarak kılıcın Karahanlı dönemi yöneticileri için kullanılması olağandır.

Büyük Selçuklu (1037-1157) hükümdarlarının da hâkimiyet sembolleri içinde yer alan kılıcın, diplomatik ilişkilerde de öne çıkarıldığı görülür. Öyle ki kılıç, rakip devletlerle ilişkilerde bir göz dağı verme amacıyla, elçilerin huzura kabulünde dikkatlerini çekmek üzere sultanın hemen yanındaki silahdârın elinde yer almıştır. Kılıç aynı zamanda iyi ilişkilerin kurulması veya devamlılığı için de bir araç olmuş; diplomatik hediyeleşmelerin arasında yer bulmuştur. Özellikle Selçukluların Abbâsîlerle (750-1258) diplomatik ilişkilerinde kılıcın önemli bir yere sahip olduğu ve bir hâkimiyet alameti olarak görüldüğü anlaşılır (Ağırnaslı, 2022: 60). Nitekim Abbâsî halifesi Halife Kâim Biemrillâh (ö. 1075) Tuğrul Bey (1040-1063) huzuruna geldiğinde kendisini şarkın ve garbın hükümdarı ilan ederek, be-

16 Bu elyazmalarından bazıları için bkz. (Özdal, 2008: 16-18, 43).

lindeki kılıcı çözmüş ve elleriyle ona kuşamıştır (Köymen, 1976: 36, 84; Köymen, 1989: 178; Sevim-Merçil, 1995: 42).

Bu dönemde tarihçi ve şairlerin yazdığı kılıcın öne çıktığı silah kitaplarından, bu tür yazına ne denli eğilim olduğu da görülür (Duman, 2018: XI-XX). Bu eğilim çeşitli eserlerde kılıçla tasvir edilmiş eli kılıçlı yöneticilerin tasvirleriyle açığa çıkar. Bunlardan biri, Orta Asya geleneklerine uygun, elinde kılıç tutarak hakimiyet imgesini yansıtan, sultan veya saray çevresinden biri olduğu düşünülen figürdür (Heidemann, De Lapérouse ve Parry, 2014: 36, 49) (**Res. 3**).

Horasan, Maveraünnehir, Afganistan ve kuzey Hindistan'da hüküm süren **Gazneliler** (963-1186) döneminde de kılıcın hakimiyet/iktidar anlamı devam ettirilmiştir. Örneğin 994'de *seyfu'd-devle* (devletin kılıcı) ünvanını alan Gazneli Mahmud'un, Nişâbü'r'da 994-996 yıllarında basılmış olan sikkelerinde bu ünvanı pekiştiren kılıç tasvirli sikkeleri darp edilmiştir (Durdu, 2022: 513-531) (**Res. 4**).

Anadolu söz konusu olduğunda **Selçuklularda** (1077-1308) kılıca atfedilen kudsiyet ve hakimiyet gibi başat anlamlar devam ettirilmiştir. Örnekleri çoğaltılabilmekle birlikte Alâeddin Keykubad'ın (1192-1237) tahta çıktığı haberini alan Abbâsî halifesi el-Hasen el-Abbâsî (1180-1225) sultana, padişahlık alâmeti sayılan kılıç ve yüzük gibi değerli hediyeleri, şeyhülislâm Muhammed-üs Sühreverdî'yle (ö. 1234) Konya'ya göndermiştir (İbni Bibi, 1991: 92). Hakimiyet anlayışının kılıçla temsili Selçuklu sultanlarının sikkelerine de yansımıştır. Sözelimi Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev (ö. 1211) Malatya'da basılan sikkelerinin ön yüzünde elinde kılıç tutan atlı süvari olarak tasvir edilmiştir (Teoman ve Teoman, 2016: 57) (**Res. 5**).

Hindistan'da Babür Şah (1483-1530) tarafından kurulan başka bir Türk devleti **Bâbürlülerde** (1526-1858) kültürel anlamda bir yöneticiden beklenen özellikler devam etmiştir. Şahlar, şehzadeler, önemli saray mensuplarından edebiyat, müzik, güzel sanatlara ilgi duymalarının yanında; başarılı bir asker olarak orduyu komuta etme hüneriyle bağlantılı, okçuluk, ateşli silah kullanma, kılıç dövüşünde ustalıkları beklenmiştir (Blake, 1986: 204). Yöneticinin bu özellikleri birçok şahın tek sayfa veya albümler içinde yer alan portrelerinde, hakimiyeti/iktidarı temsil eden kılıçla tasvir edilmelerinin kaynağı olmuştur. Bunlardan biri Ekber Şah'ın (1542-1605) ölümünden sonra, 1630 civarında nakkaş Govardhan tarafından yapılarak Şah Cihan albümüne yerleştirilen, şahı elinde kılıcı altta iki yanında aslan, buzağı ve üst kısmında üç melekle tasvir edildiği portresidir (Welch, 1987: 96) (**Res. 6**).

Kılıcın **Osmanlı** dünyasında apayrı bir yeri olduğu dini inançlar, gelenekler, çeşitli koleksiyonlardaki kılıçlardan ve konumuz kapsamındaki tasvirlerden anlaşılır. Dönem kaynaklarından birçok yerli ve yabancı se-

yahatnâmede, tarih ve şiir kitaplarında Osmanlıların kılıç ile ilgili ritüellerinden ve kullanımından bahsedilir. Örneğin, II. Mehmed (1432-1481) defnedildikten sonra, bir Orta Asya Türk geleneği olarak sarığı ve kılıcı mezarının üzerine bırakılmıştır (Tekindağ, 1966: 107-108). Aynı şekilde II. Bayezid'in (1447-1512) cenaze töreninde de yay, kılıç ve kırık yaylar mezarına konulmuştur (Veinstein, 2007: 20, 247).

1595'te Kanuni Sultan Süleyman'ın (1494-1566) türbesini ziyaret eden Baron W. Wratislaw sultanın kabrinin yanında değerli taşlarla süslenmiş bir kılıç, diğer tarafında ok ve sadak bulunduğunu söyler. Bunların da sultanın hayatını savaş meydanlarında geçirdiğinin ifadesi olduğunu belirtir (1996: 60).

Osmanlıların sultan ve kılıcı yan yana getirdiği ölüm ritüellerinden sonra Osmanlı sarayında önemli bir görev olan silâhdârdan da söz etmek gerekir. Bazı Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da sultanların silâhları Farsça "silâh taşıyan" anlamında silâhdârlar tarafından özenle taşınmıştır. Aynı zamanda silâhdarın saraydaki statüsünü belirten arması kılıç ile sembolleştirilmiştir (Turan, 2009: 191-193).

Birkaç örneğini birazdan sunacağımız sultanı maiyetiyle birlikte resmi ve özel hayatından kesitlerin tasvir edildiği bazı sahnelerde, silâhdârların sultanın kılıcıyla birlikte hemen yanında yer aldığı görülür. Dönem kaynaklarından Alman seyyah Salomon Schweigger (ö. 1622) Osmanlı padişahlarının her gittiği yere birlikte giden üç acemi oğlandan üçüncüsünün, padişahın kılıç ve okluklarını taşıdığını ve bunlara silâhdâr denildiğini yazar (2004: 164-165). Fransız seyyahı Jean-Baptiste Tavernier (1605-1689) ise, silâhdârın has odanın birinci içoğlanı olduğunu ve törenlerde padişahın kılıcını taşıdığını; bu göreve iç oğlanlardan en iyi görünenlerin seçildiğini söyler (2007: 29).

Osmanlı yazınında da birçok tarihçi kılıçtan çeşitli şekillerde söz eder. Örneğin Âşık Paşa (ö. 1332) *Garibnâme* adlı eserinin 9. bölümün 9. kıssasında pehlivan ve yiğitlerin hallerini anlatırken, bu kişilerde olması gereken özellikleri sıralar. Alplerin en önemli silahlarının kılıç olduğunu ve geçimlerini bundan sağlamalarından dolayı, kılıca alplerin altın ve incisi der. Bu yüzden kılıç üzerine ant içilir, ondan sonra kâfir kanı saçılır (2000: 557).

Yine Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Osmanlıların tarihini yazmaya başladığı bölümde ulu gaziler olarak tanımladığı Osmanlı sultanlarının gazâ ruhunu vurgulayarak, sultanların dinin dayanağı "Hakk'ın kılıcı" olduğunu söyler (2019: 162-163).¹⁷

17 Ahmedî eserinde ayrıca kılıca kutsallık atfedilmesi ve bir kahramanlığa vesile olmasıyla ilgili başka bir hikaye daha anlatır. Buna göre, İskender'in Dârâb'ın tahtını ele geçirmeyi düşündüğü günlerde bir gece rüyasında gökyüzünün açılarak, yere elinde bir kılıçla meleğin indiğini ve "sana bunu Allah gönderdi, kılıç Allah'ındır, kim düşmansa bunu çek, yürü sultanlarla harb

II. Murad dönemi (1404-1451) şairlerinden Kāsım b. Seydî el-Hâfız Ankaravî ise *Enîsü'l-celîs* adlı eserinde Allah'ın sultana devlet hazinesi, kamçı ve kılıç verdiğini yazar (2017: 36).

Fâtih Sultan Mehmed (1432-1481) döneminin ünlü müelliflerden Dursun Bey (ö. 1491'den sonra) *Târîh-i Ebü'l-Feth* adlı eserinde, Sultan Bayezid'in kahramanlığını överken, sultanın kılıcıyla kötülük isteyenlerin kanıyla fetih fermanın tuğrasını çizdiğinden ağdalı bir dille bahseder (1977: 13).

Osmanlı padişahları tarihçilerin dışında edebi metinleri yazan şairlerin zihninde de hakim ve yiğitlik nitelikleriyle yer etmiştir. Örneğin klasik Osmanlı şiirinin önde gelen isimlerinden Bâkî (1526-1600), Fatih Sultan Mehmed'in kılıcını överken bu kılıçla kâfirleri Müslüman yaptığını yazar (Keklik ve Aslan, 2018: 117; Onay, 2013: 53-54, 58-61; Yazar ve Uslu, 2015: 2217). Birçok gazelde Osmanlı padişahının kılıcı, "İslamın kılıcı/koruyucusu" olarak görülerek bir yandan gaza ruhunu temsil eder. Özellikle *gazavâtnâmeler*de kılıç savaş meydanında kana susamışlığı, parlaklığı, çıkardığı sesi ve keskinliğiyle karşımıza çıkar (Şahin, 2015: 21-27).

Osmanlılarda yazın alanı dışında, içinde kılıcın da önemli bir yer aldığı hediyeleşmeler¹⁸ ve törenler vardır. Bunların başlıcaları biat, cülus ve kılıç kuşanma merasimleridir. Konumuz kapsamında "kılıç kuşanma" Osmanlı padişahlarının tahta çıktıktan iki ya da yedi gün içerisinde, Eyüp Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanmaları için yapılan törendir (Eralp, 1998: 153; Kurtaran ve Karaca, 2021: 86; Özcan, 2015: 384-395; Özcan, 2022: 408; Tarım, 2017: 277). Bu törenler Fatih Sultan Mehmed'den itibaren Eyüpsultan'da yapılmaya başlamıştır. Tören için İslâm kültüründe mühim bir makama sahip, Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 669) gibi bir dini kişiliğin türbesinin seçilmesinde hem hükümdarın maneviyatını vurgulamak hem de halk üzerinde saygınlığını göstermek amacı olduğu düşünülmür. Padişahlık alameti olarak kabul edilen, egemenlik ve kılıç ilişkisini kuran kılıç alayında (*taklîd-i seyf, takallüd-i şemşîr*) padişah ilk kez halk içine çıkar. Bu tören hem dünyevi hem dini olarak hükümdarın tahta geçişinin onaylanması, aynı zamanda törene yoğun ilgi gösteren halkın ve devletin ileri gelenlerinin yeni padişaha bağlılıklarının bildirmesini gösteren merasimlerdir. Dolayısıyla imparatorlukta diğer törenlerden daha gösterişli olmuştur (Bozkurt, 2022: 406; Çoruhlu, 2003: 240; Özcan, 2022: 408-410; Pakalın,

eyle" dediğini yazar. (2019: 166).

18 Osmanlılarda yeni bir memuriyete atanma veya görevde başarı elde etme durumunda, ayrıca yabancı devletlere çeşitli sebeplerle gönderilen/alınan hediyeler arasında kılıç da yer alır. Geniş bilgi için bkz. (Açıkgöz, 2020: 905; Çetin, 1999: 273; Jean-Baptiste Tavernier, 2007: 106; Kütükoğlu, 1989: 222-223; Öztuna, 1964: 90, 248; Yüksel ve Güven, 2019: 112-125). Tavernier ayrıca, padişahın bir paşaya güvendiğini göstermek üzere verdiği hediyeler arasında hilat olduğunu, bu paşayı daha da onurlandırmayı isterse mücevher kakmalı bir kılıç ve hançer eklediğini; ancak padişah paşayı ortadan kaldırmayı, paşa ile ilgili pek hayırlı olmayan şeyler düşünüyorsa da bunu ifade etmek için yine bir kılıç ya da topuz gönderdiğini yazar (2007: 29, 88-89, 107).

1993: 259; Sevinç, 2013: 623; Tanman, 1998: 77).¹⁹ Osmanlılarda kılıç kuşanma töreninin Avrupa’da krallarının taç giyme törenleriyle benzer bir anlam ve geleneği gösterdiği de bilinir (Alikılıç, 2004: 52-60; Eralp, 1998: 153).

Osmanlılarda hükümdarlık alametini gösteren bu törenlerin bir gelenek olmasının dışında politik ve dini değerler gibi daha başka nedenleri olduğu düşünülür. Osmanlıların manevi dünyasında önemli bir yeri olan Eyüpsultan’da padişahın İslamın temsilcisi olarak halife sıfatını alması ve Hz. Muhammed veya halifelere ait bir kılıcın şeyhülislam gibi önemli bir din adamı ya da şeyh tarafından padişaha kuşatılması söz konusudur. Bu, Allah’tan alınan kutsal yetkinin ve iktidara geçmeyle birlikte ilahi gaza emrinin sultana verilmesi anlamını taşır (İnalçık, 1958: 72; 2013: 466; Kafadar, 1994: 58; Özbilgen, 2007: 60).

Kılıcın Osmanlılarda bir hanedan simgesi olmasının yanında, aynı zamanda bir merak ve beğenin oluşmasını da sağladığı bugün başta Topkapı Sarayı ve Harbiye Askeri Müzesi olmak üzere daha birçok koleksiyondaki örneklerden anlaşılır. Ganimet ya da hediye olarak gelen bu kılıçlar arasında Emevî, Abbasî, Memlûk, Babür, Kırım Hanlığı, Timurlu ve Osmanlılara ait aynı zamanda Avrupa (Macar, Leh, Alman, İtalyan, Rus, Roman), Japonya, Kafkasya ve Afrika gibi çok değişik kökenli olanlar vardır. Ayrıca padişahların kılıç kuşanma törenlerinde de kullanılan Hz. Muhammed, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Ca’fer-i Tayyar gibi İslam dünyasının önemli dini kişiliklerine ait kılıçlar da bulunur (Aydm, 2012: 50-119; Bikkul, 1957: 41-48; Çevrimli, 2012: 202-203; Küçükaşcı, 2015: 413; Şentürk, 2012: 154-161; Uyan, 2021: 48-135).

Osmanlıların sanat eserlerine hakimiyet, güç, iktidar göstergesi olarak kılıcın kullanıldığı ilk örneğimiz Costanzo da Ferrara’nın (1450-1524) yaptığı Fatih Sultan Mehmed’e ait madalyadır (Raby, 2000: 89) (**Res. 7**). Madalyanın ön yüzünde sultanın büst portresi, arka yüzünde ise bir elinde kılıcı, diğer elinde kılıcını tutar şekilde, atının üzerinde güçlü bir yönetici görünümüyle yer alır.

Osmanlıların tarihi konulu resimli elyazmaları, albüm içinde veya tek sayfa tasvirler kılıcın sıklıkla yer bulduğu alanlardan biridir. Seçtiğimiz örneklerden ilki, Arifi Fethullah Çelebi’nin (ö. 1562 [?]) 1558’de tamamladığı *Sahnâme-i Al-i Osman* adlı eserinin beşinci cildi olan resimli *Süleymannâme*’de (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1517) (Atıl, 1986: 56) Sultan Süleyman’ın oğulları Şehzade Selim ve Cihangir’le avı sahnesidir (**Res. 8**). Sultan sağ üstte kolunda avcı kuşuyla atına binmiş, oğullarının kılıçlarıyla avladıkları hayvanları izlemektedir. Bu sahne, Os-

¹⁹ Bu törenin ayrıntılı anlatımı için bkz. (Alikılıç, 2004: 52-60; Eralp, 1998: 153; Sakaoğlu, 1994: 555; Uzunçarşılı, 1984: 189-200).

manlı kültüründe sultanın yanında ileride tahta geçecek olan şehzadelerin de kılıç kullanma yeteneğinin ve eğitiminin vurgulanması bakımından dik-kate değerlidir.

Yine bu dönemde Nakkaş Nigârî (öl. 1572) olarak tanınan Haydar Reis tarafından 1565 civarında yapıldığı düşünülen Kanuni'nin portresi (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 2134) (Bağcı ve Capellen, 2000: 122-123) (**Res. 9**) kılıcın hakimiyet ve iktidarı en iyi temsil eden örneklerinden biridir. Bu resminde sultan yaşlılık yıllarında, iki has oda ağasıyla (silahdâr) bahçede yürürken tasvir edilmiştir. Sahnede saltanata dair en göze çarpan işaret, Kanuni'nin arkasından gelen sağdaki has oda ağasının elinde tuttuğu altın saltanat kılıcıdır.

III. Murad (1546-1595) döneminde saray şahnamecisi Seyyid Lokmân Âşûrî (ö. 1601'den sonra) tarafından Osmanlı padişahlarının hünerlerinin anlatıldığı 1584 tarihli *Hünernâme*'de (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1523) yine gücü ve otoriteyi temsil eden, aynı zamanda padişahın avcılık yeteneğini vurgulayan, Yavuz Sultan Selim'in Nil nehri kıyısında kılıcıyla, vahşi gücüyle bilinen bir timsahı kesmesi sahnesi yer alır (Rado, 1969: 43) (**Res. 10**). Sahnede sahilde tahtın üzerinde oturan sultan, timsahı öldürmüş; kılıcını kınına sokarken tasvir edilmiştir.

Yine bu dönemde aynı yazarın elinden çıkan 1581 tarihli *Şehnâme-i Sultan Murad I*'de (III. Murad *Şehinşahnâmesi*) (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler F.1404) III. Murad'a Hz. Muhammed'in kılıcının sunulması sahnesi (Aksu, 1981: 1; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı, 2006: 128) (**Res. 11**) Osmanlı sultanlarının kutsal emanetlere verdiği manevi değeri de ortaya koyar. III. Murad'ın tahta çıkmasından hemen sonra Mısır'dan getirilen Hz. Muhammed'in bu kılıcı, ilk el kaynakların yazdığına göre padişahın Peygamberin meşru varisi olduğunu gösterir (Öz, 2019: 56-58). Nakkaş Osman'ın fırçasından çıkan bu resimde Sultan III. Murad Bursa kemerli eyvanda, bir halı üzerinde bağdaş kurmuş olarak oturmaktadır. Sağda silahdârları kendi saltanat kılıcını tutmakta, sahnenin solunda ise Hz. Peygamberin kılıcı kılıf içinde sultana sunulmaktadır. Bu resimde hem Osmanlı iktidarının hakimiyetini gösteren saltanat kılıcı, hem de askeri yanı gibi dini/manevi anlamıyla Hz. Peygamberin kılıcının aynı sahnede yer alması manidardır.

Bu noktada konumuzu doğrudan dahil olmasa da Erzurumlu Darîr'in (ö. 1350) yazdığı, 1594 yılında III. Murad adına hazırlanmaya başlanıp, 1595'te oğlu III. Mehmed (1566-1603) döneminde tamamlanan *Siyer-i Nebî*'den söz etmek uygun olacaktır (Tanındı, 1984: 32-37. Sözgelimi 6. ciltte (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1223) yer alan Cebrâil'in Hz. Muhammed'e savaş meydanında cesaret vermesi ve peygamberin atını düşmanların üzerine sürmesi sahnesinin metninde "*Kılıcı*

takındı ol mübarek avazını açtı tekbir getirdi Bilâl” (Yüce, 2022: 140) ifadesi peygamberin at üzerinde kılıcıyla tasvir edilmesine kaynaklık etmiştir (**Res. 12**). Sarayın Hazine Kitaplığı’nda bulunan bu ve buna benzer eserler Osmanlı sultanlarının cihad fikriyle örtüşen, cesaret ve iktidar kavramlarının bu şekilde resimlenmesi için ilham kaynağı olmalıdır.

Kitap resminden seçtiğimiz başka bir sahne, Hoca Sadeddin Efendi’nin (ö. 1599) *Tâcü’l-tevârih* adlı eserinin 1616 tarihli resimli nüshasındadır (Paris, Musée Jacquemart-André, D262) (Fetvacı, 2020: 42). Bu yazmada yer alan II. Murad’ın (1404-1451) Hatice Halime Sultan ile eğlencesi sahnesi (**Res. 13**) sarayda özel hayata dair bir kesitin sunumudur. Bu resimde, sultanın solundaki silâhdârın taşıdığı kılıç, resmi sahnelerde sıklıkla saltanat simgesi olarak görmeye alışılan örneklerin dışında da, özel hayatın içinde de kullanıldığını gösterir.

Kitap resminde padişah portrelerine ilişkin sunacağımız son sahne, 19. yüzyılda hazırlanan Osmanlı sultanlarının yiğitlikleri, cesaretleri ve İslam için yaptıklarının anlatıldığı metnin, söz konusu padişahın resmiyle tamamlandığı *Fihrist-i Şâhân ve Zeyilleri* (Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa Kitaplığı no. 1183) adlı albümedir.²⁰ Bu albümde örneğin, Sultan II. Mehmed’den söz eden satırlarda “Cihanı kâfirlerden temizlemiş ve nurlu kılıcıyla yeryüzünü nurlu kılmıştır” (Acar, 2018: 101, 159) ifadesi sultanın portresine iki eliyle kılıcını tutar şekilde yansımıştır (**Res. 14**).

Osmanlı sultanlarını kitap resmi dışında daha geç dönemlerde tuval resimlerinde kılıç ile birlikte gösteren örnekleri de azımsanamaz. Özellikle II. Mahmud’un (1785-1839) kılıçla tasvir edildiği resimlerle sıklıkla karşılaşılır. Bunlardan biri üzerindeki yazıdan Sultanın hemen ölümünden sonra Athanasios Karantz(ou)las tarafından yapıldığı (İstanbul Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu) öğrenilen boydan portresidir (Renda ve İnankur, 2005: 34)²¹ (**Res. 15**). Pantolon, ceket, uzun pelerin ve fesıyla döneminin kıyafet düzenlemesine uygun giyinmiş sultan, saltanatı tanımlayan en göz çarpıcı nesne olarak, sol elinde altın kaplamalı uzun kılıcıyla tasvir edilmiştir.

II. Mahmud dönemi Osmanlı sanatında şüphesiz Ampir/Empire üslubun en yetkin örneklerinin verildiği dönem olarak da anılır. Bu üslup önce Fransa’da Napoléon Bonaparte’la (1769-1821) kendini göstermiştir.

20 Kendisinin veya silâhdarlarının taşıdığı hakimiyet/iktidar simgesi olarak kılıç ile tasvir edilen Osmanlı sultanlarının yerli ve yabancı sanatçılar tarafından yapılmış portreleri ve geç dönemde heykelleri oldukça çoktur. Bu yazıda sunulmayan bazı örnekler için bkz. Çağman, 2000a: 169; Çağman, 2000b: 210-211, 236-237, 264-265, 291; İrepoğlu, 2000: 381, 402, 412; Mahir, 2000: 302, 324-328, 333, 343, 369; Renda, 2000: 454, 458, 474, 492-493, 506, 514-515, 519, 525, 537, 542-543).

21 Yine Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu’nda yer alan, bu kez II. Abdülhamid’in oğlu Abdürrahim Efendi henüz şehzade iken ünlü ressam Zonaro’ya (1854-1929) yaptırılan portresinde, elinde bir kılıç ile tasvir edilmiştir. Bu resim için bkz. (Renda ve İnankur, 2005: 44).

Bu üslupla yapılmış her türlü tasvirde dönemin savaş ve seferlerinden kaynaklanan aralarında kılıcın da yer aldığı askeri nesnelere süsleme yoğun olarak kullanılmaya başlandığı görülür (Atasaral, 1993: 15-16; Germaner, 1997: 88; Sönmez, 1987: 566). II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Batılı tarzda bir ordu anlayışına yönelmesiyle birlikte kılıç üretimi kesintiye uğrasa da (Öcal, 2019: 17-18) sembolik anlamının derinliği ve zenginliğinden Ampir üsluptaki mimari süsleme ve el sanatlarında kılıcın sıklıkla kullanıldığı görülür.²²

Sultanların kendileri doğrudan tasvir içinde yer almasa da iktidarı/hakimiyeti temsil eden Osmanlı arması, ferman, berât, *muâhedenâme*, yanı sıra çeşitli amaçlarla yapılmış madalyaların üzerinde tek veya çift kılıç yer alır. Örneğin, Sultan II. Abdülhamid (1819-1853) döneminde görevinde üstün başarılarla bulunanlara verilmek üzere hazırlanan imtiyaz madalyalarında (Denisenko, 2011: 37) ayrıca 1852-1922 tarihleri arasında kahramanlık göstergesi olarak sahiplerine verilmek üzere hazırlanan Mecidiye Nişanında, kılıç tasarımının bir ögesi olarak kullanılmıştır. Çift kılıcın Mecidi Nişanlarına Sultan Reşad (1844-1918) döneminde ilave edildiği bilinir (Ayan, 2019: 71; Erüreten, 2001: 216). Bunlardan biri 1852 tarihli olduğu belirtilen nişandır (Ankara Etnoğrafya Müzesi, env. no. 15213) (**Res. 16**). Nişanın üzerinde, kalkanın altına çapraz yerleştirilmiş iki kılıç dikkat çeker.

Benzer bir anlayışla Devlet-i Âliyye'nin simgesi olarak saltanata vurgu yapılan alanlardan biri de Osmanlı armasıdır. Armanın üzerinde bulunan her bir nesne çeşitli anlamlara gelmektedir ve aralarında kılıç da bulunmaktadır.²³ Osmanlı armasının kullanıldığı her yüzeyde tasarımda yer alması nedeniyle kılıç da görülür.²⁴

Konuyu derinleştirecek bir dizi örnek Osmanlı paşaları içinde Osmanlı Devleti'ne karşı Mısır'da başlattığı başarılı bir isyanla adı tarihe geçen Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1849) kılıçla tasvir edilmiş çok sayıda portreleridir (**Res. 17**).²⁵ Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da güçlendikten sonra, bir hükümdar gibi davranmaya başladığı, Avrupa'daki bazı devletlerle kendi adına antlaşmalar imzaladığı bilinir (Kocaoğlu 1995: 199). Paşa'nın bu gücü "bir hükümdar gibi" kılıcıyla tasvir edildiği portrelerine yansımıştır. Bu resimleri yapan ressamın yabancı olması da Osmanlı iktidar ve hakimiyetinin en önemli temsili olarak kılıcın öne çıktığını bil-

22 Bu dönem mimari ve süslemesine ilişkin geniş bilgi için bkz. (Atasaral 1993).

23 Osmanlı arması ile ilgili birçok yayın bulunmakla birlikte armanın kullanımı, gelişimi ve tasarımdaki nesnelere ilgili temel yayınlar için bkz. (Akay, 2012: 7; Can, 2014: 173-179; Derinçil, 2014: 8, 64; Eldem, 2009: 2-11; Mülayim, 1992: 382; Özdemir, 2006).

24 Osmanlı armasının çeşitli malzemeye farklı dönem ve eserler üzerinde kullanımına ilişkin bazı örnekler için bkz. (Altier, 2018: 53-57).

25 Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın portreleri konusunda ayrıntılı bir çalışma T. Uzun tarafından yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz. (2023: 197-221).

diklerini göstermektedir.

Kılıcın, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordusunda subay sınıfının rütbesinde önemli bir yeri olduğu bilinir. 20. yüzyılın başlarından itibaren günümüzde bir seremoninin parçası olan kılıç, sözcülemi subayların evlilik törenlerinde kullanılmaya devam etmektedir (Aydüz, 2011: 7; Eralp, 1993: 64; Özer, 1971: 15).

Değerlendirme ve Sonuç

Kılıcın dünya kültürlerinde birçok sembolik anlamı olduğu mitolojilerinden, gelenek-görenek, inanç ve ritüellerinden anlaşılır. Bu toplumlar, birbirinden farklı zaman ve coğrafyalarda, çeşitli din ve inanışlara sahip olsalar da kılıcın bazen çakışan bazen ayrışan anlamlarıyla halen kullanılageldiği görülür. Kılıcın günümüzde dahi çeşitli alanlarda karşımıza çıkması, şüphesiz sadece bir savaş aleti olarak görülmediğini gözler önüne serer. Kılıç pek çok kültürde erkek gücünü, savaşçılığı, atılganlığı, güç, erdem, adalet, saflık, zeka ilahi gerçek, bilgelik ve bilgiyi temsil eder.

Orta Asya Türk kültürünün erken safhalarından itibaren kılıcın sosyo-kültürel, ayrıca konumuzun çerçevesinde sanat hayatına, zengin bir ikonografik kaynak oluşturduğu görülür. Başka bir deyişle kılıç Türk Dilinin en erken metinlerinden kahramanların hayatında yer aldığını öğrendiğimiz kılıç, savaş ruhunun sembolü sayılarak hakimiyet ve cesaret kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Bu şekilde “kutsal kılıç” algısı birçok efsanenin içinde yer almıştır. Demirin kutsiyetiyle de değer kazanan kılıç, aynı zamanda kurganlardaki buluntularla ve and törenlerindeki kullanımıyla Türk dünyasındaki inanışları ortaya koymaktadır. Bu inanışlar doğal olarak kılıç üretmekte ustalıklarıyla bilinen Göktürk, Hun ve Uygur gibi İslamiyet öncesi Türk devletlerinin sanatlarında heykeller, madeni paralar, bayraklar üzerinde kendini gösterir.

Türkler için İslâmiyet öncesi ve sonrasında kendisine yüklenen anlamlarla önemini korumaya devam etmiştir. Savaş meydanlarında yakın dövüş amacıyla tasarlanan kılıç, özellikle saray çevresi ve üst düzey yöneticiler için zamanla sanatsal bir nesneye dönüştürülmüş; çeşitli törenlerde hakimiyet/iktidar sembolü olarak dikkat çekmiştir. Bu çalışma kapsamında daha çok güç, iktidar, hakimiyet ve cesaret sembolü üzerinden örneklerle tartıştığımız kılıç, bulunduğu yüzey ve kullanım amacına uygun farklı anlamlara da karşılık gelmiştir. Örneğin mezar taşlarındaki tasvirler ölen kişiyle ilgili bilgileri aktarmak üzere yerini almıştır.

Türk kültüründe hükümdarlık/iktidar kavramının sembollerinden biri olarak görülen kılıç özellikle saray ve çevresi için yapılan pek çok eserin yüzeyine işlenmiştir. İslamiyetle birlikte kılıcın hem teknik açıdan geliştirilip kullanımlara uygun olarak çeşitlendirildiği, motif ve kompozisyonla-

rın dönem üslubuyla yapıldığı, ayrıca üzerine yazılan ayet, hadis ve ibarelerle ikonografik açıdan da zenginleştirildiği görülür. Sultanın cesaret ve adaletini de simgeleştiren kılıçla ilgili birçok hadis bilinir.

İslam dünyasında Hz. Ali'nin yiğitlik simgesi olan zülfikâr ile kılıcın dini yanı sıra daha öne çıkar ve birçok eserin tasvirine kaynaklık eder.

Kılıcın İslamiyetin kabulüyle birlikte Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler, Babürler, Osmanlı gibi Türk-İslam devletlerinde hakimiyet/iktidar sembolü olarak görülmeye devam ettiği anlaşılır. Özellikle sultanların portre ve sikkelerinde bu kavramların sık sık kılıç imgesiyle temsil edildiği görülür. Ayrıca Osmanlılarda edebi ve tarih konulu birçok eserde, ayrıca yerli ve yabancı seyyahların *seyahatnâme*lerinde kılıcın hem toplum hem saray çevresindeki yerinden söz edilir. Kılıç çeşitli amaçlarla yapılan hediyeleşmeler arasında da yer alır.

Osmanlılarda sultanların tahta geçtiğinde Eyüp Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanma merasimi belki de kılıcın politik, dini ve sosyal anlamını en iyi yansıtan törendir. Öte yandan bugün dünyanın çeşitli koleksiyonlarında ayrıca Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan Osmanlılara ait kılıç koleksiyonu padişahlara özel tasarımlar olarak dönemin en gösterişleri eserlerindedir. Öte yandan yine bu koleksiyondaki çeşitli coğrafya ve dönemlere ait kılıçların bulunması Osmanlıların bu savaş aletine olan beğeni, merak ve dikkatini gösterir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan kutsal emanetler arasındaki örnekler ise, kılıca yüklenen manevi derinliği gösterir. Bu anlam, kılıç kuşanma törenlerinde peygamberlere ait kılıçların yine dönemin önemli dini kişilikleri tarafından sultana kuşatılmasıyla pekişir.

Osmanlı döneminde kılıç hakimiyet, güç, iktidar göstergesi olarak madalyalarda, kitap ve tuval resminde, nişanlarda, Osmanlı armasının kullanıldığı geniş bir yelpazede görülür. Günümüzde de önemini ve derin anlamını yitirmeyen kılıç çeşitli seremonilerde yer almaktadır.

Kaynakça

- ACAR, B. (2018). *Osmanlı Padişah Portreleri: Fihrist-i Şâhân ve Zeyilleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- ACAR, Ş. (2013). Osmanlı Kılıçları. *Toprak İşveren*, 98, 13-23.
- AÇIKGÖZ, F. Ü. (2020). Osmanlı-Avusturya İlişkilerinden Bir Kesit: Amaç Barış-Araç Hediye (XVII. Yüzyıl). *Social Sciences Studies Journal*, 3 (6), 894-911.
- AĞIRNASLI, N. (2022). Selçuklular Zamanında Ok Yay ve Kılıcın Diplomatik Sembol Olarak Kullanılması. *Tarihte Diplomasi*. Çekiç, C. E. (Ed.). Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.
- AHMEDÎ. (2019). *İskendernâme*. Akdoğan Y. (Haz). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- AKAY, T. (2012). Osmanlı Devleti'nde Arma-i Osmânî ve Tuğrâ-yi Hümâyûn'un Alâmet-i Farika Olarak Kullanımı. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (Bahar), 1-15.
- AKKURT, K. (2018). Türk Kültüründe Kılıcın Kutsallığı-Nedenler ve Örnekler. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, 7 (Bahar), 89-104.
- AKSOYAK, İ. H. (2019). Hutbeyi Kılıçla Okumak. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (4), 74-83.
- AKSU, H. (1981). Sultan III. Murad Şehinşahnamesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, 1-22.
- ALEXANDER, D. G. (1984). *Dhu L-Fakar (Sacred Sword, Muhammad, Islam)*, Dissertation The Faculty of New York University, Institute of Fine Arts, New York.
- ALEXANDER, D. G. (2015). Comments on Iconography and Decoration on Islamic Arms and Armor. *Islamic Arms and Armor in the Metropolitan Museum of Art*, 303-307.
- ALI, M. M. ve MUHAMMED, M. K. (2015). Sword as a Cultural Symbol or Weapon of Violence in Islam: An Analysis. *Journal of Islam in Asia*, 12 (2), 280-293.
- ALİKILIÇ, D. (2004). *İmparatorluk Seremonisi Osmanlı'da Devlet Protokolü ve Törenler*. İstanbul: Tarih Düşünce Kitapları.
- ALKIŞ, A. (2021). Tasavvufta Tahta Kılıç Sembolizmi. *Van İlahiyat Dergisi*, 9 (15), 99-126.
- AL-OLAQI F. M. T. ve SHAIKH, N. U. (2016). The Sword in the Islamic World View. *International Journal of Philosophy and Theology*, 4 (1), 42-54.
- ALTIER, S. (2018). Bir Motifin Pesinden: Osmanlı Sanatında "Bereket Boynuzu". *History Studies International Journal of History*, 10 (7), 21-57.
- ANONİM. (1998). *Türkçe Sözlük*, 2, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- ARSLAN, M. (2019). Türk Mezar Taşlarında Kılıç Sembolizmi. *Tarihe Yön Veren Silah: Kılıç*. (s. 79-106), Akay T. ve Tekir, S. (Ed.). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- ARSLAN, M. (2020). Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 95 (Eylül), 235-275.
- ARVAS, A. (2022). Türk Dünyası Epik Destanlarında Olağanüstü “Yedi Silah”. *Millî Folklor*, 134 (Yaz), 5-16.
- ASBURY, R. C. (2022). *Geç Dönem Osmanlı Kılıçlarında Tılsım Sembolizmi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÂŞIK PAŞA. (2000). *Garib-Nâme, (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)*, II/ 2, Yavuz, K. (Haz.). İstanbul: Türk Dil Kurumu
- ATASARAL, O. (1993). *Ampir Üsluplu Bazı İstanbul Yapıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- ATIL E. (1986). *Süleymanname. The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*. Washington: Harry N. Abrams, Inc. Publishers.
- AYAN, Ş. (2019). *Ankara Etnoğrafya Müzesi'ndeki Osmanlı Dönemi Madalya ve Nişanlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- AYDIN, H. (2012). *Sultanların Silahları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AYDÜZ, S. (2011). Osmanlı Silahları. Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi. *Tarih Okulu*, X, 1-37.
- BAĞCI, S. (2004). Old Images for New Texts and Contexts: Wandering Images in Islamic Book Painting. *Muqarnas*, 21, *Essays in Honor of J. M. Rogers*, 21-32.
- BAĞCI, S., ÇAĞMAN, F., RENDA, G. ve TANINDI, Z. (2012). *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- BAĞCI, S., CAPELLEN J. M. zur. (2000). İhtişam Çağı. *Padişahın Portresi-Tesavir-i Ali Osman*. (s. 96-133), İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- BARON W. WRATISLAW. (1996). *Baron W. Wratislaw'ın Anıları. 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*. Dilmen, M. S. (Çev.). İstanbul: Boyut Matbaacılık.
- BAYAT, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötügen.
- BAYKARA, T. (1993). Asya Türk Kültürünün Bir unsuru Olarak Mezar Taşları. *Vakıf Haftası*, 10, 127-132.
- BELLİ, O. (2003). *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- BENLİ, Ş. (2021). Osmanlı Edebiyatında İktidarın Dayanağı Olarak Kılıç ve Ka-

lem. *Es-seyfe ve'l-Kalem: Şiir ve Kültürel İktidar*. (s. 328-336), Ankara: İKSAD Global Yayıncılık.

- BERKLİ, Y. (2007). Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları. *Ekev Akademi Dergisi*, 31, 67-81.
- BEYDİLİ, C. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap.
- BIÇAK, A. (2020). Türk İslam Siyasi Düşüncesi. *Siyaset Düşüncesinin Eleştirisi*. (s. 16-31), Akıncı, M. ve Şafak, G. N. (Ed.). Ankara: Kadim Yayınları.
- BİKKUL A. U. (1957). Topkapı Sarayı Silâh Müzesindeki Eserler. *Türk Etnografya Dergisi*, 53, 35-52.
- BİKKUL A. U. (1961). Topkapı Sarayı Müzesindeki Türk Kılıçları Üzerinde Bir İnceleme. *Türk Etnografya Dergisi*, 55, 20-28.
- BİLEN, M. (2006). Sahih-i Buharî’de Tekrar Meselesi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 149-161.
- BİROL, Ç. (1999). Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme. *Osmanlı*, 6, (s. 271-278), Eren, G. (Ed.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BLAKE, S. P. (1986). Courtly Culture under Babur and the Early Mughals. *Journal of Asian History*, 20 (2), 193-214.
- BODUR, H. (2012). Adalet Tanrı(ça)ları: Themis ve Diğerleri. *Yargı: Kurallar, Kurumlar, Kararlar Kolokyumu, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*. 143-167, İstanbul: İstanbul Barosu.
- BOZKURT, N. (2022). Kılıç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25, 405-407.
- Burton, Sir R. F. (1884). *The Book of the Sword*. London: Chatto and Windus.
- CAN, S. (2014). Osmanlı Arması’nın Doğuşu. *Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, (s. 173-179), Acara, M., Fataha, E. B. ve Koyuncu, G. (Ed.). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- CANSIZ, İ. (1999). Dede Korkut Hikayelerine Göre Türklere Tören Geleneği ve Tören Çeşitleri. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (Güz), 55-64.
- CIRLOT, J. E. (1971). *A Dictionary of Symbols*. London: Routledge.
- CÖMERT, B. (1999). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: Ayraç.
- CURTIS, D. E. ve RESNIK, J. (1987). Images of Justice. *Yale Law Journal*, July, 1727-1772
- ÇAĞMAN, F. (2000a). İstanbul Sarayı’nın Yorumu; Üstad Osman ve Dizisi. *Padişahın Portresi Tesavir-i Âl-i Osman*. (s. 164-187), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÇAĞMAN, F. (2000b). Padişah Portreciliğinin Zirvesi: III. Murad Dönemi. *Padişahın Portresi Tesavir-i Âl-i Osman*. (s. 208-296), İstanbul: Türkiye İş

Bankası Kültür Yayınları.

- ÇELİK, F. ve ŞİŞMAN R. (2019). Baki Divanı'na Yansıyanlar: Kılıç. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (63), 72-80.
- ÇEREZCİ, J. Ö. O. (2019). Göktürk Dönemi Madeni Silahları. *Akdeniz Sanat*, 21. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 447-500.
- ÇETİNKAYA, G (2015). *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- ÇEVİRİMLİ, N. (2012). Değişik İşlevli Bir Grup Madeni Eser Örnekleri Üzerinde Görülen Ejder Figürleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Vakıflar Dergisi*, 37 (Haziran), 193-222.
- ÇOLAK, M. (2018). Türkçenin Söz Varlığında “Kılıç”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 7 (4), 2154-2188.
- ÇOPUR, E. N. (2020). Divan Şiirinde Savaş Aletleri: Hançer, Kılıç, Ok. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 10 (1), 58-81.
- ÇORUHLU, T. (1999). *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teçhizatları (Askerî Müzeden Örneklerle)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- ÇORUHLU, Y. (2003). Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, 4, 229-258.
- ÇORUHLU, Y. (2006). Türk Sanatındaki İnsan Figürlerine Elleri Tuttukları Nesnelere Açısından Bir Bakış. (s. 149-168), *Sanatta Anadolu-Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ÇORUHLU, Y. (2008). Türk Sanatı'nda Ejder Öldürme Sahnelerinin Sembolizmi. *Av ve Avcılık Kitabı*. (s. 103-130), Naskali, E. G. ve Altun, E. O. (Ed.). İstanbul: Kitabevi.
- ÇORUHLU, Y. (2010). Türklerde Kurgan Tipi Mezarların Ortaya Çıkışı, Türklerde Kurgan Tipi Mezarın Ortaya Çıkışı. *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006) 2*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 559-570.
- DENİSENKO, A. (2011). *Askeri Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Madalya ve Nişanlar Kataloğu*. İstanbul: Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- DERİNGİL, S. (2014). *İktidarın Sembolleri ve İdeolojisi -II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. Güven, G. Ç. (Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- DUMAN, A. (2021). Klasik Türk Şiirinde Kılıç (15-16. Yüzyıl Divanlarına Göre). *International Journal of Filologia*, 4 (6), 164-202.
- DUMAN, İ. (2018). *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri (1038-1157)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- DURDU, A. (2022). Gazneli Mahmud'a Verilen Seyfî'd-Devle Lakabının Kılıç Motifli Sikkeler Üzerinden Değerlendirilmesi. *Genel Türk Tarihi Araştır-*

maları Dergisi, 4, 513-531.

- DURMUŞ, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- DURMUŞ, İ. (2009). Türk Kültür Çevresinde Ant. *Milli Folklor Dergisi*, 11 (84), 97-106.
- DUYMAZ, A. (2019). Geleneksel Anlatılarda Bir Şaman/Sufi Silahı: Tahta Kılıç. *Milletlerarası 9. Türk 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, 181-195.
- ELASSAL, I. M. (2018). Sword Dhu'l-Faqār in Islamic Miniatures. *Journal Of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 15 (December), 1- 9.
- ELDEM, E. (2009). Geç Osmanlı Döneminden Günümüze İntikal Eden Bir Kitsch Nümunesi: Arma-i Osmani. *Toplumsal Tarih*, 192 (Aralık), 2-11.
- ERALP, N. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ERALP, N. (1998). Eyüp Sultan ve Osmanlı Hükümdarlarının Kılıç Kuşanma Törenleri: Taklid-i Seyf?. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 8-10 Mayıs 1998*, 150-153.
- ERDOĞAN, M. (2007). *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ERSOY, N. (2000). *Semboller ve Yorumları*. İstanbul: Zafer Matbaası.
- ERÜRETEN, M. (2001). *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*. İstanbul: Kansu Matbaası
- ESİN, E. (1964). Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü. *Türk Kültürü*, 34, 769-789.
- ESİN, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- ESİN, E. (1980). *A History of pre-Islamic and early Islamic Turkish Culture*. İstanbul: Ünal Matbaası.
- ESİN, E. (1987). Bayrak, some Motifs of Ottoman Turkish Flags and Flag-Pole Finials. *Comité International d'études Pré-Ottomanes et Ottomanes VIth symposium, Cambridge, 1rst-4th July 1984*, Bacqué-Grammont, J. L. ve Donzel, E. van (Ed.). İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1-13.
- ESİN, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- FETVACI, E. (2019). Chapter Two. Sultan Ahmed's Artistic Patronage. *The Album of the World Emperor: Cross-Cultural Collecting and the Art of Album-Making in Seventeenth-Century Istanbul* (s. 32-59). Princeton: Princeton University Press.
- GENÇ, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- GERMANER, S. (1997). Ampir. *Eczacıbası Sanat Ansiklopedisi*, I, 88.
- GIRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu, İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları*. İstanbul: Ötüken.
- GÖKSU, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÖMEÇ, S. Y. (2020). Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi ile İdari Yapının Özellikleri. *Siyaset Bilimi*. (s. 189-218), Arslan, A. (Ed.). Çanakkale: Paradigma Yayınevi.
- GÜNEŞ, H. (2018). Zülfikar: Efsanevi Bir Kılıcın Tarihi Serüveni. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 86, 9-20.
- GÜRÇAY, S. ve KOÇAK, A. (2021). Alevî-Bektaşî Velâyetnâmelerinde Tahta Kılıç Sembolizmi. *Aydın Türklük Bilgisi*, 7 (1), 111-140.
- GYULA, N. (1982). *Attila ve Hunları*. Baştav Ş. (Ter.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- HALL, J. (1996). *The Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. New York: Icon Editions.
- HASANOV, Z. (2016). İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler. Bağdagül, M. (Çev.). *Belleten*, 80 (288), 639-662.
- HEIDEMANN, S., J. F. DE LAPÉROUSE, V. PARRY (2014). The Large Audience: Life-Sized Stucco Figures of Royal Princes from the Seljuq Period. *Muqarnas*, 31, 35-71.
- HERODOTOS. (1973). *Herodot Tarihi IV*. Ökmen, M. (Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İBNİ BİBİ. (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, M. N. Gençosman (Ter.) Ankara: Uzluk Basımevi.
- İNALCIK, H. (1958). Osmanlı Padişahı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13 (4), 68-79.
- İNAN, A. (1968). Eski Türklerde ve Folklorlarda "Ant". *Makaleler ve İncelemeler*. (s. 279-290), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İREPOĞLU, G (2000). Yenilik ve Değişim. *Padişahın Portresi / Tesavir-i Âl-i Osman*. 378-439, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İSTEMİ, F. (2017). Hadislerin Bağlamının Tespitinde İhtisar ve Takti. Uygulamasının Neden Olduğu Sorunlar. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (31), 315-326.
- JEAN BAPTISTE TAVERNIER (2007). *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*. Tunçdoğan, T. (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- KAFADAR, C (1994). Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri. *Eyüp: Dün/Bugün Sempozyum 11-12 Aralık 1993*, Artan, T. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 50-61.

- KAFESOĞLU, İ. (2000). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- KAREV, Y. (2005). Qarakhanid Wall Paintings in the Citadel of Samarqand: First Report and Preliminary Observations. *Muqarnas*, 22, 45-84.
- KASIM B. SEYDÎ EL-HÂFİZ ANKARAVÎ. (2017). *Enîsü'l-Celîs*. Bilgin, A. A. (Haz.). Ankara: TÜBA.
- KEKLİK, M., M. ASLAN (2018). 16. Yüzyıl Kasidelerinde Savaşçı Hükümdar Portresi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58 (1), 111-139.
- KOCA, S. (2016). *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KOÇAK, K. (2011). *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri: Tarih Öncesi Devirlerden Türklerin İslam Dini Medeniyetine Girişine Kadar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- KOÇAOĞLU, M. (1995). Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (6), 195-210.
- KOŞİK, H. S. (2021). Divan Şiirinde Farklı Türleriyle Yer Alan Bir Savaş Aleti: Kılıç. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 8 (20), 11-38.
- KÖYMEN, A. M. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KÖYMEN, A. M. (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KURTARAN, U. ve KARACA, Z. (2021). Osmanlı Devleti'nde Siyasal Bir Ritüel: Kılıç Kuşanma Merasimi (XVIII. Yüzyıl). *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 13, 83-100.
- KUŞOĞLU, M. Z. (2006). *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- KUŞOĞLU, M. Z. (2005). *Osmanlı Arması*. İstanbul: İBB Yayınları.
- KÜÇÜKAŞCI, M. S. (2015). İstanbul'daki Mukaddes Emanetler. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din*, V, (s. 402-415), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1989). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması. 198-231, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İsmail ERCÜMENT KURAN'a Armağan*, XXVII/1-2, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- MAHİR, B. (2000). Portrenin Yeni Bağlamı. *Padişahın Portresi / Tesavir-i Âli Osman*. (s. 298-375), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MAHMUD ŞEVKET (1983). *Osmanlı Askerî Teşkilatı ve Kıyafeti (Osmanlı Ordusunun Kuruluşundan 1908 Yılına Kadar)*. Ankara: KKK. Ankara Basımevi.
- MERÇİL, E. (2007). Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MÜLAYİM, S. (1992). Arma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 382.

- OCAK, A. Y. (1992). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler Metodolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ONAY, E. (2013). *15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kasidelerde İdeal Hükümdar Portresi ve Hükümdarın Metaforik Sunumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- ÖCAL, S. (2019). Kılıç. *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*. (s. 15-30), Akay, T. ve Tekir, S. (Ed.). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- ÖGEL, B. (1948). Türk Kılıcının Menş ve Tekâmülü Hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6 (5), 431-460.
- ÖGEL, B. (1992). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi*, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZ, E. (2019). *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde Bulunan FYY1404 Numaralı Şehinşahname'nin Minyatürleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- ÖZ, M. (2013). Zülfikar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44, 553-554.
- ÖZBİLGİN, E. (2007). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âd'ab-ı Osmâniyye*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÖZCAN, A. (2015). İstanbul'da Cülus ve Kılıç Kuşanma Törenleri. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Siyaset ve Yönetim II* (s. 384-395), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- ÖZCAN, A. (2022). Kılıç Alayı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 408-410.
- ÖZDAL, A. (2008). *Türklerin Savaş Sanatı Aldatıcı Taktikler& Farklılaşan Stratejiler*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, K. (1997). *Osmanlı Arması*. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.
- ÖZER, U. (1971). *Türk Kılıcı: Türk Kılıcı Maddeleşmiş Kültür Örneği Olarak*. Yayınlanmamış Bitirme Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ÖZTUNA, Y. (1964). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, 5, İstanbul: Hayat Yayınları.
- PAKALIN, M. Z. (1993). Kılıç Alayı. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (s. 259-264), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- RABY, J. (2000). Öncü Girişimler (1450-1550) Oyun Başlıyor. *Padişahın Portresi/ Tesavir-i Ali Osman*. (s. 64- 133), İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- RADO, Ş. (1969). *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçıları*. İstanbul: Doğan Kardeş.
- RENDA, G. (2000). Portrenin Son Yüzyılı. *Padişahın Portresi / Tesavir-i Âli Osman*. (s. 442-543), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- RENDA, G. ve İNANKUR Z. (2005). *İmparatorluktan Portreler: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu'ndan Seçilmiş Yapıtlarla 18. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlı Dünyası ve Osmanlılar*. İstanbul: Pera Müzesi.
- ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Kazancıgil, A. (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ROUX, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yılı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ROUX, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Sağlam, M. Y. (Çev.). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- SAKAOĞLU, N. (1994). Kılıç Alayları. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 4, (s. 555-557), İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.
- SALOMON SCHWEIGGER. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. Noyan, S. T. (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SCHIMMEL, A. (2004). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri İslama Görüngübilimsel Yaklaşım*. Demirli, E. (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SERDAR, M. (2008). Semavi Dinlerde Dört Büyük Melek (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail). *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 227-245.
- SEVİM, A. ve MERÇİL, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SEVİNÇ, B. (2013). Yiğit ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi. *Turkish Studies*, 8 (6), 619-639.
- SOUDAVAR, A. (1992). *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*. New York: Rizzoli.
- SÖNMEZ, Z. (1987). Ampir Üslup. *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: Görsel Yayıncılık, 566.
- ŞAHİN, K. Ş. (2015). *Gazavâtnâmelerde Edebî Savaş Tasvirleri (15-16. Yüzyıl)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- ŞENTÜRK, A. (2012). *Kaynaklar Işığında Mukaddes Emânetlerin Tarihi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- ŞÜKÜN, Z. (1996). *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*. 2. İstanbul: MEB Yayınları.
- TANERİ, A. (1978). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TANINDI, Z. (1984). *Siyer-i Nebî İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TANMAN, B. (1998). Kılıç Kuşanma Törenlerinin Eyüp Sultan Külliyesi ile Yakın Çevresine Yansıması. *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu 8-10 Mayıs 1998*, (s. 76-93), İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayını.

- TANRIBUYURDU, G. (2012). Klâsik Türk Şiirinde ‘Kılıç Duası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9, 139-166.
- TARIM, Z. (2017). İstanbul’da ve Osmanlı Sarayı’nda Tören ve Kutlamalar. *Suriçi İstanbul Fetihden Önce ve Fetihden Sonra*. (s. 273-294), Ortaylı, İ. (Ed.). İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- TEKİNDAĞ, Ş. (1966). Fatih’in Ölümü Meselesi. *Tarih Dergisi*, 21, 95-108.
- TEOMAN, B. ve TEOMAN, G. (2016). Malatya’da Basılmış Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 49-67.
- TERZİ, A. T. (2013). Sultan Abdülaziz’in Kılıç Kuşanma Merasimi. *Osmanlı’nın İzinde Profesör Dr: Mehmet İpşirli Armağanı II*. (s. 465-484), Emecen, F. M., Keskin, İ. ve Ahmetbeyoğlu, A. (Haz.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- TOKYÜREK, H. (2018). Budist Uygur Metinlerinde Mandal Kılmak Töreni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 28 (1), 163-178.
- TOKYÜREK, H. (2021). Eski Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde Kahramanın Yolculuğu. *International Journal of old Uyghur Studies*, 3 (2), 177-216.
- TURAN, Ş. (2009). Silâhdar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37, 191-193.
- TURSUN BEY. (1977). *Tarih-i Ebû'l-Feth*. Tulum, M. (Haz.). İstanbul: Baha Matbaası.
- UYAN, H. K. (2021). *Sanat Tarihi Açısından Mukaddes Emânetler Hazînesindeki Süyûf-ı Mübâreke*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- UZUN, T. (2023). Vali’nin Portresi: Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Görsel Temsilleri. *Küllîye*, 4 (1), 197-221.
- UZUNÇARŞILI, İ. (1984). *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- VARNER, G. R. (2011). *The Sword and Dagger in Myth & Legend*. London: Lulu Press, Inc.
- VEINSTEIN, G. (2007). *Osmanlılar ve Ölüm, Süreklilikler ve Değişimler*. Güntekin, E. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- WELCH, S. C., SCHIMMEL, A., SWIETECHOWSKI M. L. vd. (1987). *The Emperors’ Album: Images of Mughal India*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- YAZAR, İ. ve USLU, E. (2015). Divan Şairinin Padişah Algısı. *Turkish Studies*,

10 (8), 2205-2230

- YILDIRIM, N. (2012). *İran Mitolojisi Kökenleri, Kaynakları, Ana Temaları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- YILDIZ, B. (2020). Hunlardan Osmanlı Dönemine: Türk (Eğri) Kılıcının Gelişim Süreci. *Harp Tarihi Dergisi*, 2, 59-110.
- YUSUF HAS HACİB. (2019). *Kutadgu Bilig*. Aşıcı, H. (Ed.). Ankara: TC. Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- YÜCE, Y. (2022). *Türk Minyatür Sanatında Kutsalın Rengi: Siyer-i Nebî ve Ahvâl-i Kıyâmet Örnekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- YÜKSEL, A. ve GÜVEN, O. (2019). Osmanlı Padişahlarının Keskin Bir Hediyesi Olarak Kılıç. *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*. (s. 109-128), Akay, T. ve Tekir, S. (Ed.). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- YÜREKLİ, Z. (2015). The Sword Dhū'l-faqār and the Ottomans. *People of the Prophet's House*. (s. 163–72), Suleman, F. (Ed.). London: Institute of Ismaili Studies and Azimuth Editions.
- VILLE, J. de. (2011). Mythology and the Images of Justice. *Law and Literature*, 23 (3), 324-364.
- ZIMMER, H. (1946). *Myths and Symbols in Indian Art and Civilization*. Campbell, J. (Ed.). Princeton: Princeton University Press.

Resimler

Res. 1. Elinde kılıç taşıyan karahan heykeli, Göktürk dönemi, 6-8. yüzyıl, Kırgızistan Devlet Tarih Müzesi, Ala-Too Meydanı (Belli, 2003: Çizim 34).

Res. 2. Fatih Sultan Mehmed'e ait kılıç, 15. yüzyılın ikinci yarısı, çelik, som (balık dişi), demir, altın, uzunluk 125 cm., İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, 1/90 (Aydın, 2012: 60)

Res. 3. Elinde kılıç tutan saraylı heykeli, Büyük Selçuklu dönemi, Rey, 12. yüzyıl, 144.8 x 49.5x24.1 cm., New York, The Metropolitan Museum of Art, 57.51.18, (Heidemann, De Lapérouse ve Parry, 2014: Şekil 4).

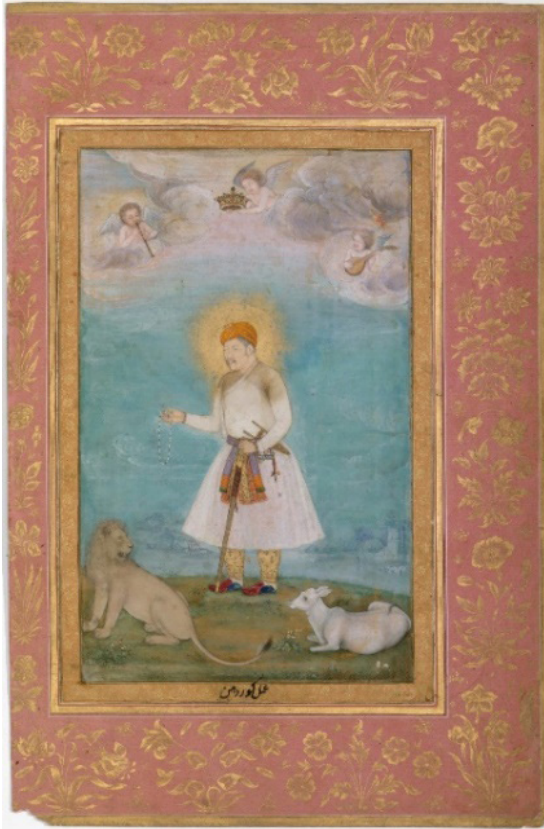

Res. 4. Gazneli Mahmud'un kılıç tasvirli sikkesi, 995 tarihli, Nişâbur, ağır: 3,11gr, çap: 19-20 mm., (Durdu, 2022: Ek 13)

50

Res. 5. Elinde kılıç tutan süvari tasvirli sikke, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev (ö. 1211), Anadolu Selçuklu Dönemi, Malatya, (Teoman ve Teoman, 2016; 57).

Res. 6. Elinde kılıcıyla Ekber Şah'ın portresi, Şah Cihan Albümü, 1630 civarı, nakkaş Govardhan, 38.9x 25.7 cm., New York, The Metropolitan Museum of Art, 55.121.10.22 (Welch, 1987, 96).

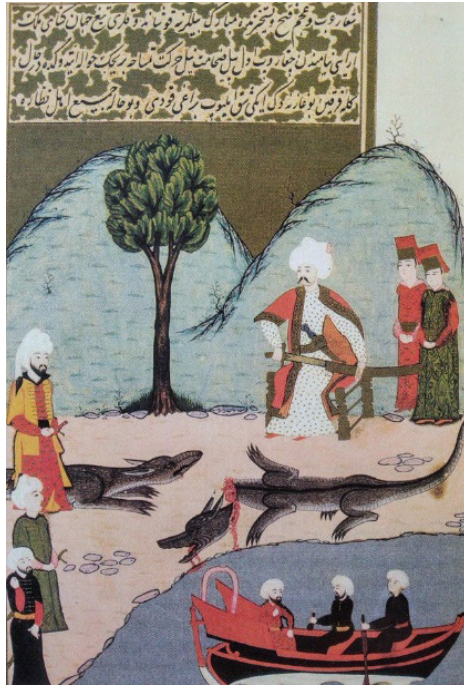
Res. 7. *Costanza de Ferrera, Fatih Sultan Mehmed Madalyonu, 2nci sürüm, 1481* *Costanza de Ferrera, Fatih Madalyonu, 2nci sürüm, 1481, Çap:12 cm., Oxford Ashmolean Museum, (Raby, 2000: 89).*

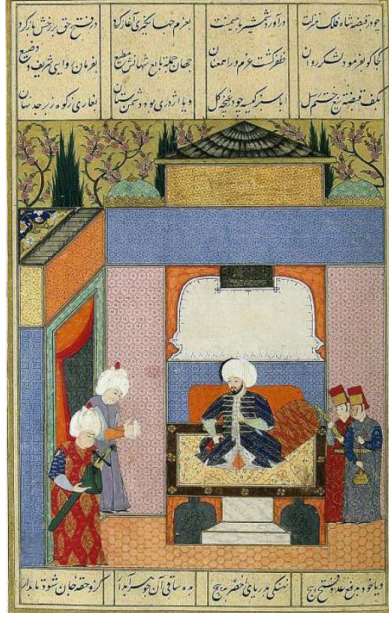
Res. 8. *Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Selim ve Cihangir ile avlanması, 1558 tarihli, Arifi, Süleymannâme, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1517, y.576a, (Atıl, 1986: 56).*

Res. 9. Kanuni Sultan Süleyman ve iki Hasodalısı, Nigârî, 1565 civ., İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 2134, y.8 (Bağcı ve Capellen, 2000: 122-123).

Res. 10. Yavuz Sultan Selim'in, Nil nehri kıyısında kılıcı ile bir timsahı kesmesi, Seyyid Lokmân b. Hüseyin el-Âşûrî el-Urmevî, Hünernâme, 1584 tarihli, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1523), y.214 b, (Rado, 1969: 43).

Res. 11. Hz. Muhammed'in kılıcının III. Murad'a sunulması, 1581, Nakkaş Osman, Şehnâme-i Sultan Murad, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler F.1404, y.25a, (Bağcı, Çağman, Renda, Tanındı, 2006: res. 90).

Res. 12. Cebrâil'in Hz. Muhammed'e savaş alanında cesaret vermesi, Erzurumlu Darîr, Siyer-i Nebî, 1595, III. Murad-III. Mehmed dönemi, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1223, y.330a, (Tanındı, 1984: 32-37).

Res. 13. *II. Murad'ın Hatice Halime Sultan ile eğlencesi, Hoca Sadeddin Tâcü'ı-tevârîh, 1616, Paris Musée Jacquemart-André, D262, y.138a, (Fetvacı, 2000: 42).*

Res. 14. *Sultan II. Mehmed portresi, Fihrist-i Şâhân ve Zeyilleri, 19. yüzyıl, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa Kitaplığı, no. 1183, y. 14b-15a, (Acar, 2018: Res. 205).*

Res. 15. *Sultan II. Mahmud portresi, Ressam Athanasios Karantz(ou)las, 19. yüzyılın 2.yarısı (?), tuval üzerine yağlı boya, 189x91 cm., İstanbul, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu, (Renda ve İnankur, 2005: 35).*

Res. 16. *Çifte kılıçlı Mecidi Nişanı, 1852 tarihli, gümüş, altın, mine, Darphane-i Amire, 8,5 cm., Ankara Etnoğrafya Müzesi, env. no. 15213, (Ayan, 2019: 71).*

Resim 17. Kılıcıyla Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ressam Sir David Wilkie, 1841, Yağlıboya, 61cm x 50,8cm, Liverpool Tate Gallery, env. no: N04276 (Uzun, 2023: Resim 15).

BÖLÜM 2

HAVACILIKTA EMNİYET YÖNETİM SİSTEMİNİN UYGULANMASI

Cankut AYDIN¹

---

¹ Dr., Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, 0000-0002-2441-465X, cankut.aydin@shgm.gov.tr

1. Giriş

1903 yılında Wright kardeşler tarafından gerçekleştirilen ilk kayıtlı uçuşla birlikte başlayan hava trafiği günümüzde artarak devam etmektedir. Havacılık faaliyetlerinin başlangıcı ile etkin ve verimli şekilde yönetilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu bağlamda, bu çalışmada havacılığın yönetim süreçlerinin alt kırımlarından biri olan emniyet yönetim sistemi (EYS) uygulamaları ele alınacaktır.

Emniyet kavramı kabul edilemez risk hasarının giderilmesi amacıyla gerekli önlemlerin alınması şeklinde tanımlanırken, emniyet yönetim sistemi; risklerin tanımlanarak, analizlerin yapılması, bertaraf edilmesi veya kabul edilebilir bir seviyeye getirilmesini sağlayan yönetim sistemidir (SHGM, Shy-Sms, 2016).

Yönetim süreçlerinin oluşturulması ve emniyetin sağlanması noktasında yüksek derecede pro-aktif yönetim özelliklerini barındıran emniyet yönetim sistemi, havacılık operasyonlarında emniyete yönelik tehlikeler oluşmadan tehditleri belirleyerek, emniyetin sağlanmasının önündeki tehdide ivedilikle müdahale edilmesini sağlayacak bir sistem oluşturulmasını amaçlamaktadır (Gerede, 2005).

Emniyet yönetimi oluşturulmasında devletlerin havacılık otoriteleri “Devlet Emniyet Programı” ve “Emniyet Yönetim Sistemi (SMS)” mevzuatları hazırlayarak sistemin resmileştirilmesi ve kurumsallaştırılması sağlanmaktadır. Bu kapsamda, Devletler, havacılık emniyetine ilişkin dokümanlarında emniyet uygulamalarının iyileştirilmesine yönelik talimatlarda bulunmaktadır. Bu kapsamda, emniyet yönetimi uygulamaları tasarımından uygulanmasına kadar uluslararası prosedürlerle belirlenerek kontrol altına alınmaktadır (Gerede, 2006).

Uluslararası düzenlemelere uygun şekilde düzenlenen ulusal mevzuatlar ile sürekli olarak izleme ve denetleme faaliyetlerine tabi tutulan havacılık işletmeleri, uçuş operasyon süreçlerinin tamamında belirlenen kurallara uymakla sorumludur (DHMI, 2011).

Emniyet yönetim sisteminde istenen ölçüde fayda görülebilmesi için “üst yönetim desteği” ve “pozitif emniyet kültürü” bileşenlerini içerecek şekilde tasarlanması gerekmektedir (Gerede, 2006). Bu kapsamda, öncelikle üst yönetimin maddi desteğini sağlaması, örgütlenme sürecini tamamlaması organizasyonda emniyet farkındalığının yaratılması için kritik öneme haizdir. Emniyet Yönetim Sisteminin başarıyla uygulanması için ikinci kilit unsur pozitif emniyet kültürüdür.

Emniyet Kültürü kavramı örgüt kültürü kavramı ile yakın ilişkilidir. Bunun sebebi bir organizasyonda yapılmak istenen değişimler öncelikle organizasyon içinde kabul edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda emniyet

yönetim sisteminin alt başlıklarından olan “emniyet” kültürü kavramı organizasyon içerisinde hayata geçirilmeden önce öncelikle organizasyonun bu değişime hazırlanması gerekmektedir. Hale’a göre olumlu bir örgüt yaratabilmek için aşağıdaki aşamaların gerçekleştirilebilmesi gerekmektedir; (Hale, 2000)

- Üst yönetim desteğiyle birlikte Havacılık Emniyeti kapsamında olan süreçlere tüm çalışanlar dahil edilmelidir.
- İşletme yapılacak hatalara ilişkin tüm çalışanların fikirlerini ifade etmesine olanak tanınmalı ve açık iletişim ortamı sağlanmalıdır.
- Çalışanların emniyeti artırıcı uygulamalara inanması sağlanmalıdır.

Bu bağlamda, güçlü bir örgüt kültürüne sahip ve değişime açık kurumların, emniyet kültürünü daha rahat benimseyeceği ve bununda bu süreçte yaşanacak hata oranını azaltacağı söylenebilir. Bu bağlamda, tüm çalışanların direnç göstermediği bir emniyet kültürü anlayışı, çalışanların emniyeti artıracak önlemleri rahatça düşünebilmesini ve uygulayabilmesini kolaylaştıracağı söylenebilir.

Havacılık sektöründe çalışanların çevrelerinde, pozitif emniyet kültürü özelliklerinin var olması ve personelin bunların etkisinde kalarak çalışması istenmektedir. Bunun sonucunda ise emniyeti artıracak tutum ve davranışlar ortaya çıkmaktadır.

Emniyet kültürünü tam olarak oturtamamış işletmelerdeki çalışanlar emniyetin birinci öncelikleri olduğunu söyleseler de fiiliyatta bu görülmez. Geçmiş tecrübelerinin üzerine odaklanmaz ve emniyeti sağlamak için kendilerinden başka birilerinin çalıştıklarını düşünürler. Pozitif emniyet kültürüne sahip işletmelerde çalışanlar ise; her bir çalışan emniyet ile ilgili kendisinin görevinin ne olduğunu bilir ve bunun uygulanması içinde en hassas şekilde çalışmaktadır. Bu kapsamda, diğer çalışanların da kendisi kadar özverili olduklarını bilerek görevlerini icra ederler. (CANSO, 2012)

Reason’a göre emniyet kültürünün boyutları beş aşamadır. Bunlar; adil kültür, raporlama kültürü, bilinç kültürü, öğrenme kültürü ve esnek kültür şeklindedir.

- Adil kültür, İnsanların bağlı bulunduğu organizasyonlarda birimleri bünyesinde emniyet ile alakalı konularda bilgi vermek için teşvik edildiği bir yapıdır. Burada önemli olan husus birimde bulunan kişilerin hangi davranışları yapabilecekleri konusundaki sınırları net bir şekilde biliyor olmaları gerekmektedir. Ayrıca organizasyonda bulunan kişiler emniyet ile alakalı yapacakları eksikliklerin ya da eylemlerin cezalandırılmaz olduğunu bilmeli ve bu prensibe göre davranış göstermelidirler. Fakat dikkat

edilmesi gereken nokta, örgütsel kazalara sebebiyet verecek eylemlerin bu hususa dahil olmadığını bilmeleri gerekmektedir.

- Raporlama kültürü, organizasyonda faaliyette bulunan operasyonel personel herhangi cezai yaptırıma maruz kalmadan belirlemiş olduğu emniyet aksaklıklarını rahatça raporlayabilmelidir. Burada önemli olan husus örgütün üst yönetiminin hazırlanan raporu nasıl algıladığıdır. Eğer örgütün amacı yalnızca suçluyu tespit etmek olursa, operasyonel personel herhangi bir raporlama yapmaktan imtina edecektir. Buradaki kritik husus adil kültür bağlamında karşılıklı güven unsurunun oluşturulmasına bağlıdır.

- Bilinç kültürü, emniyet kültürünün bir örgütte başarıya ulaşması için öncelikle örgütte bulunan yöneticilerin konu hakkında güncel bilgilere sahip olmaları gerekmektedir. Çünkü yönetim, çalışanların faaliyet alanlarında yüz yüze gelebilecekleri tehlike ve riskleri bilmeleri anlayışıyla bir kültür oluşturmaktadır. Bu bağlamda, personellerini bu doğrultuda eğiterek emniyetle alakalı riskleri belirleyebilmeleri için gerekli tecrübeye sahip olmalarını sağlamalıdır. Bunun başarılması yolunda en kritik süreçlerden birisi etkin bir raporlama kültürüne sahip olmaktan geçmektedir.

- Öğrenme kültürü, işletmede emniyet ile yapılan çalışmalar bağlamında paylaşılan raporlar sonucunda örgüt bunları uygulayabiliyor ya da öğrenebiliyorsa örgütün emniyet kültürü oluşturma bağlamında başarılı olduğu söylenebilir. Öğrenme kültürü, yapılacak olan raporlamalar sonucunda ortaya çıkacak ve örgütün isteği ve bilinçlenmesiyle gelişecektir.

- Esnek Kültür, belirli dönemlerde oluşabilecek tehlikelere karşı bir örgütün nasıl reaksiyon vereceğiyle ilgilidir. Bu çerçevede, organizasyonun kendisini yeniden yapılandırabilmesidir. Böylece bilgilerin karar verme süreçlerinde hızla uygulanması sağlanmaktadır (Reason, 1998).

2. Havacılık Emniyetine İlişkin Temel Kavramlar

193 Devletin üyesi olduğu Uluslararası Sivil Havacılık Organizasyonu, emniyet yönetim sisteminin uygulanmasına yönelik standartları içeren 19. Ek (Anex) dokümanı “Emniyet Yönetimini” 2013 yılında yayımlamıştır. Buna ek olarak EYS’nin uluslararası tamamlayıcı dokümanları aşağıda sıralanmaktadır: (ICAO, 2013).

- Emniyet Yönetimi El Kitabı (Doc. 9859).
- Hava operasyonları organizasyon gereklilikleri için Ek-3 Kılavuz Materyali (GM).
- Yorgunluk yönetiminin gözetimine ilişkin el kitabı (Doc. 9966).
- Lazer yayıcılar ve uçuş emniyeti el kitabı (Doc. 9815).
- Uzaktan kumandalı uçak sistemleri (RPAS) el kitabı (Doc. 10019).

- Sivil havacılık emniyet denetçilerinin yeterlilikleri el kitabı (Doc. 10070).
- Uluslararası Sivil Havacılık Organizasyonu kuş çarpması bilgi sistemi (IBIS) (Doc. 9332).
- Havaalanı Hizmetleri El Kitabı (Doc. 9137), Bölüm 3 – Kuş kontrolü ve azaltma.
- Hava trafik hizmetleri planlama el kitabı (Doc. 9426).
- Uçuşa elverişlilik el kitabı (Doc. 9760).
- Küresel havacılık emniyet planı (GASP) (Doc. 10004).
- Uçak kazası ve olay inceleme el kitabı (Doc 9756).

2.1. Havacılıkta emniyet ve güvenlik kavramı

Emniyet kavramı en temel ifade ile, bütün muhtemel tehlikelerden uzaklaşma durumu veya bu tehlikelerin oluşturduğu riskleri kontrol altına alma hali olarak ifade edilebilir.

Havacılıkta emniyet kavramı, risklerin kabul edilebilir düzeyde indirilmesi ve bu seviyenin kontrol altında tutulması faaliyetleridir (ICAO, 2013). Havacılık faaliyetlerinde riskin olmadığı durumdan söz etmek mümkün değildir. Örneğin, uçağın yüksek irtifada gerçekleştirdiği seyrüsefer faaliyetinde kabin içerisinde basıncı koruma riski gibi birçok risk bulunmaktadır. Tam anlamıyla emniyetten söz edebilmek o işin yapılmaması durumunda söz konusu olmaktadır (Muniz, vd., 2007).

Gündelik hayatta sıklıkla benzer anlamda kullanılan “emniyet” ve güvenlik kavramı havacılık terminolojisinde İngilizcedeki “safety” ve “security” kavramlarında olduğu gibi farklı anlama sahiptirler. Havacılık alanında güvenlik kavramı “Kanun dışı müdahale eylemlerine karşı sivil havacılık faaliyetlerini korumak üzere tasarlanan insan ve materyal kaynakları ile tedbirlerin bileşimi” şeklinde tanımlanırken (ICAO Annex 17, 2006), emniyet kavramı ise kasıt amacı taşımayan eylemler sonucunda ortaya çıkan ihlal ve hata durumlarından kaçınmadır. Örneğin, havacılık alanında yabancı hayat yönetimi kapsamında olan konular emniyet yönetiminin kapsamına dahil olurken, uçak kaçırma ya da sabotaj gibi kavramlar ise havacılık güvenliği kapsamında girmektedir.

2.2. Havacılıkta risk kavramı

Risk kavramı “istenmeyen bir olayın gerçekleşme olasılığı” olarak ifade edilmektedir. Havacılık alanında risk kavramı havacılık faaliyetlerinin tüm unsurlarından minimum birinin zarar görmesi neticesinde veya tüm unsurlardan en az bir tanesinin icra etmesi gereken fonksiyonunun engellenmesi ihtimali bulunması durumu şeklinde ifade edilmektedir (SHGM, 2015b).

Havacılık literatürü incelendiğinde risk kavramı “istatistiksel risk” “tahmin edilen risk” “algılanan risk” olmak üzere üç alt başlıkta incelenmektedir.

Bu kapsamda, “incelenen emniyet olayları ya da kaza kırımına ilişkin verilerin kullanılması ile yapılan inceleme “istatistiksel risk” olarak ifade edilirken, geçmiş olaylardan temin edilen bilgilerin kullanılması neticesinde oluşturan modele dayalı riskler “tahmin edilen risk” olarak ifade edilmektedir. Son olarak, sezgisel yöntemlerle kişiye özgü biçimde belirlenen riskler ise “algılanan risk” olarak ifade edilmektedir (Dursun, 2014).

Havacılık alanında emniyet ve risk kavramları birbirini etkileyen kavramlar olduğu için emniyet seviyesinin maksimize edilmesi ve risklerin kabul edilebilir bir seviyeye indirilmesi neticesinde yani “risk yönetim süreci” yapılmasıyla mümkün olabilir (Milan, 2000).

Bu doğrultuda; Tablo 1.’de ifade edildiği üzere risk yönetim süreci, tehlikenin tanımlanması, gerçekleşme olasılığının belirlenmesi, var olan risklerin muhtemel sonuçlarının değerlendirilmesi ve risk kontrol ya da azaltımı süreçlerini kapsamaktadır (SHGM, 2015a).

Tablo 1. Risk Yönetim Süreci

Tehlikenin Tanımlanması	Riski kabul edilebilir bir seviyeye düşürecek eylemi gerçekleştir
	↓
Risk Analizi (İhtimal)	Gerçekleşme olasılığı nedir?
	↓
Risk Analizi (Şiddet)	Var olan risklerin olası sonuçlarının önemini değerlendirilmesi
	↓
Risk Değerlendirme ve Kabul edilebilirlik	Değerlendirilen risk, kabul edilebilir düzeyde mi ve kuruluşun emniyet performans kriterleri içerisinde mi?
	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> ↓ EVET </div> <div style="text-align: center;"> ↓ HAYIR </div> </div>
Risk kontrol ve azaltımı	<div style="display: flex; justify-content: space-between;"> <div style="width: 45%;"> Riski kabul et. </div> <div style="width: 45%;"> Riski kabul edilebilir bir seviyeye düşürecek eylemi gerçekleştir </div> </div>

(Kaynak: SHGM, 2015a).

Havacılık operasyonlarında emniyetin sağlanması, yüz yüze gelinen tehlikelere ilişkin belirtilen risk yönetim sürecinin oluşturulmasıyla “kabul edilebilir risk” dönüştürecek uygulamaların hayata geçirilmesi esasına dayandığı söylenebilir.

2.3. Havacılıkta kaza ve emniyetsiz olay kavramı

Emniyet seviyesinin istenen seviyede tutulmasının hedefi kaza kırım faaliyetinin meydana gelmemesi esasına dayanmaktadır. Bu sebeple, özellikle oldukça yüksek maliyetlerle faaliyetleri icra edilen havacılık sektö-

ründe kaza sayısının minimum seviyede tutulması havacılık işletmelerinin devamlılığı için kritik öneme sahiptir. Havacılık emniyetinin artırılması amacıyla birinci seçenek kazaların meydana gelme olasılıklarını düşürmek olsa da, kaza sonucunda meydana gelebilecek etkinin yaratacağı şiddetin azaltılması da emniyetin artırılmasına yönelik bir faaliyettir (ICAO, 2013).

Havacılık operasyonlarında kaza-kırım faaliyeti yaşandığında hava aracının yanı sıra yolcu, personel veya diğer kişiler zarar görebilmektedir. Hava araçlarında kaza tehlikesi daima mevcuttur ve üçüncü kişilerde bu durumundan genellikle sakınamazlar (hava aracının ev ya da yerleşim yerine düşmesi vb.).

Kaza kavramıyla yakından ilişkisi olan ve bazı durumlarda direkt olarak bazen de dolaylı olarak kazanın oluşumunda etkisi bulunan kavram “emniyetsiz olay”dır. Emniyet olay kavramı hava aracı kazasına dahil olmayan ya da dahil edilmesi zor olan ama dolaylı olarak hava aracının operasyonu ile ilgili ve emniyeti olumsuz yönde etkileme potansiyeline sahip olayların tümüdür (ICAO, 2013).

Uluslararası Sivil Havacılık Organizasyonu (ICAO) emniyet riski oluşturan tüm olayların raporlanması gerektiğini ve bunun otoritelerce zounlu tutulmasını belirtmektedir. Bunun amacı özellikle emniyetsiz olaya sebebiyet veren faktörün şiddeti düşükte olsa ileride daha büyük emniyet riskleri oluşturmasının engellenmesine yönelik alınacak önlemlerin belirlenmesi esasına dayanmaktadır. Bu doğrultuda, kök neden analizi yapılarak kazaların engellenmesi amaçlanmaktadır (Üzülmez, 2019).

3. Emniyet Yönetim Sistemi Yaklaşımları

Geçmişte emniyet yönetim süreçlerinde uygulanan “reaktif” yaklaşım, yalnızca hata ve kaza sebeplerine odaklanan anlayışın yerine 2000’li yılların başından itibaren “pro-aktif” anlayış hakim olmaya başlamıştır. Reaktif yönetim anlayışında kaza-kırım meydana geldikten sonraki süreçte tekrarının yaşanmaması amacıyla emniyet önlemleri belirlenirken, pro-aktif yaklaşımla birlikte kaza-kırım yaşanmasına sebebiyet verebilecek risklerin önceden analiz edilmesiyle emniyet sürecinin yönetilmesine odaklanılmıştır (Tunç, 2019).

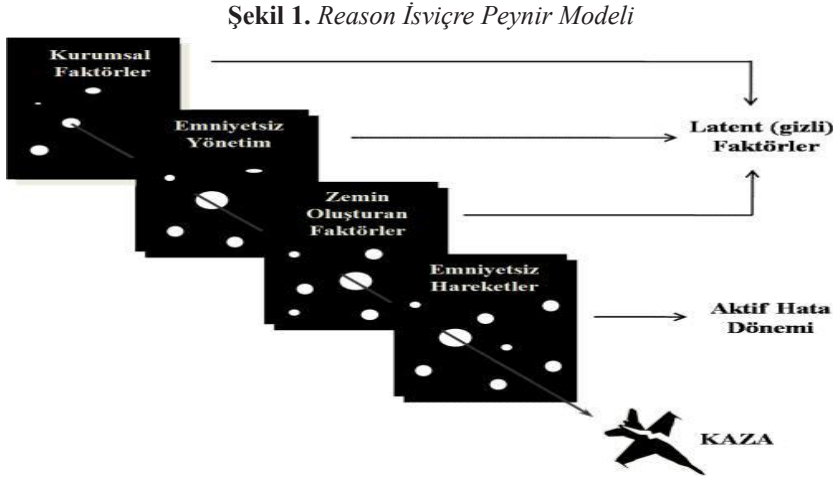
Havacılık alanında yaşanan kaza olaylarının temeli ağırlıklı olarak insan faktörüdür. Bu kapsamda, ICAO tarafından esas alınan insan faktörü temelli “Reason İsviçre Peynir Modeli” ve “SHELL Modeli” emniyet yönetim sistemi yaklaşımlarından bahsedilecektir.

3.1. Reason Hata Sınıflandırma Modeli

Havacılık alanında kazaların ne şekilde meydana geldiğini anlayabilmek ve yeni kaza kırımların yaşanmasını önlemek amacıyla tedbirle-

rin alınabilmesi için James Reason tarafından “hata sınıflandırma modeli” oluşturulmuştur.

Bu modele göre, kazalara sıklıkla sebebiyet veren ve emniyeti tehlikeye düşüren insan hatalarına ve yönetimin etkinliğine odaklanmaktadır. Şekil 1.’de tehditlerin hataları ne derece tetiklediği ve tehdit olmadan insan hatalarının oluşum süreci belirtilmektedir.

Kaynak: (Metin, 2014).

Şekil 2.’de görüldüğü üzere, bu modelde insan hataları dört aşamaya ayrılmaktadır. Kaza kırım meydana geldikten sonra yapılan “aktif hata dönemi” olarak adlandırılan “emniyetsiz hareketler” aşamasıdır. Emniyetsiz hareketler aşaması insan faktörü kaynaklı kazalara en sık vurgu yapılan kısım. Problemin ardında gizli olan ve belirli zaman sonrasında ortaya çıkan sebepler “latent (gizli) faktörler” yani kaza kırımın zemini olan faktörler, emniyetsiz yönetim ve kurumsal faktörler süreçlerini kapsamaktadır.

Reason’ın modeline göre tehlikeli fillerin temeli olan ön koşullar, sıklıkla bireyin standartlara uygun olmayan durumu, diğer bir ifade ile fiziki veya zihinsel sınırlılıkları ve bireyin standartlara uygun olmayan uygulamaları, diğer bir ifade ile etkin olmayan insan- insan iletişimleri ve görevdeki bireysel uygunluğun oluşturulamaması şeklinde ifade edilmektedir. (Reason, 2005).

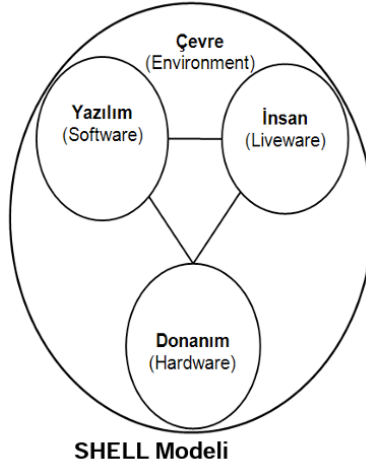
3.2. SHELL Modeli

ICAO’nun Emniyet Yönetim Sistemine ilişkin dokümanlarında “insan faktörü” terimi emniyet riski bağlamında açık şekilde değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda, yaşanan kaza kırım olaylarının kök nedeninde yaklaşık

%75’inde insan hatalarından kaynaklandığı belirtilmektedir. Nitekim daha önce açıklandığı üzere ICAO SMS dokümanlarında esas alınan iki model “insan faktörü” temelindedir. Bu kapsamda daha önce açıklanan Reason Hata Sınıflandırma Modeline ek olarak SHELL Modeli belirtilmektedir.

SHELL Modelinin fikir babası 1972 yılında Elwyn Edwards’dır. SHEL kelimesi software (yazılım), hardware (donanım), environment (çevre) ve liveware (canlı) kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. 1979 yılında Tenerife kazası sonrasında Frank Hawkins tarafından insan ve organizasyon etkisini vurgulamak amacıyla “L” harfi eklenerek SHELL modeli belirlenmiştir. Bu ifadelerden çevre ile vurgulanmak istenen fiziki ortamdır. Yazılım ise organizasyondaki yönetsel ya da prosedürler gibi konuları kapsamaktadır. Donanı ifadesi ile, hava araçları gibi tüm altyapı olanakları vurgulanmaktadır. Canlı ifadesi ise, organizasyondaki kişileri kapsamaktadır. Şekil 3.’de “SHELL” modelinin kavramsal ifadesi yer almaktadır (Uyar, 2019).

Şekil 3. SHELL Modeli

Kaynak: (Aktaş, 2018).

4. Emniyet Yönetim Sistemi Bileşenleri ve Uygulama Süreci

Çalışmanın bu bölümünde emniyet yönetim sisteminin başarılı şekilde uygulanmasına yönelik bileşenler ve EYS’nin uygulama süreci yönetim fonksiyonları bağlamında değerlendirilecektir.

4.1. Emniyet Yönetim Sistemi Bileşenleri

Havacılık işletmelerinde oluşturulacak emniyet yönetim sisteminin ICAO Doc. 9859’a göre dört bileşeni barındırması gerekmektedir. Bu bile-

şenler aşağıda sıralanmaktadır: (SHGM, 2016).

- Emniyet politikaları ve hedefleri,
- Emniyet risk yönetimi,
- Emniyet güvencesi,
- Emniyet teşviki.

Emniyet politikaları ve hedeflerinin belirlenmesinde havacılık işletmeleri uygulama süreçlerinde başarının optimum seviyede tutulması amacıyla öncelikle emniyet politikaları ve hedeflerini uygun şekilde belirlemesi gerekmektedir. Bu kapsamda emniyet politika ve hedefleri belirlenirken öncelikle yönetimin taahhüdü ve sorumluluğu belirlenmelidir. Bu sürecin devamında yönetici personelin emniyet yönetimine ilişkin sorumlulukları belirlenerek ataması yapılmalıdır. EYS yöneticisi atama sürecinden sonra EYS uygulama planı hazırlanmalıdır. Buna ek olarak acil durum eylem planının koordinasyonu yapılmalı ve dokümantasyon süreci tamamlanmalıdır.

Emniyet risk yönetimine ilişkin havacılık işletmeleri öncelikle muhtemel tehlike riskleri belirlemeli ve risk değerlendirmesi neticesinde bunların kontrolü ve azaltılmasına yönelik süreci başlatmalıdır.

Emniyet güvencesinde havacılık işletmeleri emniyet güvencesiyle ilgili emniyet standartlarını belirlemeli ve bunları tanımlamalıdır. Emniyet performansını inceleyerek SMS'in sürekli iyileştirilmesine yönelik değişiklikleri hayata geçirmelidir.

Emniyet teşvikine ilişkin işletmeler öncelikle eğitim faaliyetlerini uygulamalı ve pozitif emniyet kültürünün oluşturulmasıyla emniyet kapsamındaki iletişimi sağlamalıdır (SHGM, 2016).

4.2. Emniyet Yönetim Sisteminin Uygulanması

Günümüzde emniyet yönetim sisteminde uygulanan reaktif yöntemin -yaşanan olaylardan çıkarılan sonuçların- yerini organizasyonel süreçlerin tamamını inceleyen ve ileriye yönelik emniyet risklerini tahmin edebilme imkanı sunan proaktif yöntemler almıştır. EYS'nin uygulama sürecini yönetim fonksiyonları bağlamında incelendiğinde ilk aşamayı planlama süreci oluşturmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle amaç ve hedeflerin belirlenmesi gerekmektedir (Yılmaz, 2003).

Bu kapsamda EYS'nin amaç hedefleri belirli konu üzerine odaklanarak ölçülebilir ve havacılık emniyetinin sürekli iyileştirilmesine yönelik olmalıdır. Belirlenen amaç ve hedeflere zaman kısıtı koyulmalı ve emniyet politikasının içeriğiyle tutarlı olmalıdır.

Emniyet politikası belirlenirken üst yönetimin EYS hususundaki taa-

hütleri, EYS süreçlerine yönelik üst yönetimin bakış açısını ve EYS'nin organizasyonda ne derece içselleştirildiğini belirtmektedir (SHGM, 2015b).

Bu minvalde, emniyet politikalarının belirlenmesinde uluslararası mevzuata uygun biçimde havacılık emniyetinin sağlanmasına yönelik ihtiyaç bulunan kaynaklar ve prosedürler gibi tüm unsurları içermelidir.

Planlama aşaması tamamlandıktan sonra örgütlenme aşamasına geçilmelidir. Bu doğrultuda öncelikle yapılacak işler kümelenecek insan kaynağı belirlenir. İnsan kaynağı belirlenme sürecinden sonra görev ve sorumluluklar ilgili insan kaynağına dağıtılır. EYS süreçlerinin başarılı şekilde uygulanabilmesi amacıyla görev ve sorumlulukların açık şekilde duyurulması kritik öneme sahiptir. Özellikle belirlenen EYS yöneticisi bu sürecin işletilmesinden sorumlu olmakla birlikte kurumun emniyet performansının genelinden sorumlu değildir. Ancak, belirtmek gerekir ki EYS yöneticisi havacılık bilgisi ileri düzeyde olan ve liderlik vasıflarına sahip personel arasından seçilmelidir (ICAO-9859, 2018). Örgütlenme aşamasında insan kaynağı, görev ve sorumlulukların belirlenmesi sürecinden sonra EYS yöneticisinin tek başına tüm emniyet sürecini koordine etmesi mümkün olmadığı için emniyet yönetimi süreçlerinin incelenmesi amacıyla birim temsilcilerinden oluşan EYS İnceleme kurulu kurulması gerekmektedir (SHGM, 2015b). Bu kurul aracılığıyla birimlere emniyet yönetimine ilişkin tavsiyelerde bulunmaktadır.

Örgütlenme aşamasından sonra EYS süreçlerinde toplanan verilerin en önemli kaynağı emniyetin sağlanmasına ilişkin tehlike arz eden durumların raporlamalarıdır. Bu raporlar EYS kapsamında önemli veri kaynaklarıdır ve olay bildirim raporları, kaza ve olay soruşturma raporları, emniyet bağlamında temin edilen veriler ve bu verilerin incelenmesini kapsamaktadır.

Olay bildirim raporları zorunlu ve gönüllü olmak üzere iki türdedir. Sivil Havacılık otoritesi emniyeti etkileme ihtimali olan durumları tanımlamakla birlikte bu durumları kendisine bildirilmesini zorunlu tutmaktadır.

Gönüllü olay raporlamada ise, personelin zorunlu bildirim yapması gerekmemekle birlikte tehlike ya da tehdit oluşturma riski olan olaylara ilişkin raporlama süreçlerini kapsamaktadır. Gönüllü olay raporlamaları emniyeti etkileme ihtimali bulunan olayların raporlanması sayesinde emniyetin artırılmasına katkıda bulunmaktadır. Gönüllü raporlama süreçlerinin amacına ulaşması için raporlama yapan personele ait bilgilerin gizli tutulması kritik öneme sahiptir. Organizasyon içerisinde pozitif emniyet kültürünün yaratılmasıyla olay bildirimine gösterilen değer artmaktadır.

EYS uygulanasında son aşama ise denetim sürecidir. Bu doğrultuda, sürekli emniyetin iyileştirme çalışmaları doğrultusunda havacılık işletmeleri denetim faaliyetlerini icra etmelidir. Bu denetim faaliyetleri ile emni-

yet yönetim sisteminin başarılı şekilde uygulanmasına yönelik birçok gizli eksiklik tespit edilebilir. Denetim faaliyetleri neticesinde emniyete ilişkin ihtiyaç duyulan çeşitli eğilimler ortaya çıkarılabilir (Edkins, 1998).

5. Sonuç

Emniyet Yönetim sisteminin uygulanmasında havacılık işletmelerinin yürüttüğü faaliyetlerdeki karmaşıklık seviyesine göre tehlike ve risklere ilişkin gerekli önlemleri alarak emniyet yönetim sistemini oluşturmaktadır. Organizasyon içerisinde emniyetin sağlanması ve sürekli iyileştirilmesine yönelik tüm personelin ve paydaşların emniyete teşvik edilmesi gerekmektedir. Özellikle üst yönetimin emniyete katkısı ya da desteği direkt olarak personelin emniyete ilişkin davranışını etkilemektedir.

Organizasyon içerisinde emniyet yönetim yaklaşımının teşvik edilerek gerekli raporlamaların tutulması ve buna uygun şekilde risklerin kabul edilebilir seviyede tutulması emniyet yönetimi uygulamalarında kritik öneme haizdir. Bu kapsamda, havacılık işletmelerince bu sistemin uygulanmasına gerekli kaynak ayrılmalı ve yazılı, sözlü şekilde desteklenmelidir. Bu doğrultuda yapılan geri bildirimlerin takip edilmesi büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aktaş, H. (2018). "Pilot aday seçimi ve thy uygulamaları". 4. Ulusal Hava ve Uzay Tıbbı Kongresi: İstanbul.
- Andriessen, J. H. E., Fahlbruch B. (2004) Knowledge Management of Successes and Errors, Elsevier, Amsterdam.
- Aytaç, S. (2011). İş Kazalarını Önlemede Güvenlik Kültürünün Önemi, Türk Metal Sendikası Dergisi, Sayı.147, ss. 30-38.
- CANSO, (2012). Safety Culture Definition and Enhancement Process, Civil Air Navigation Services Organization, July.
- Dursun, E., (2014). Türk Sivil Havacılık Sektöründe Haberleşme Seyrüsefer Gözetim (CNS)
- Hizmetleri İçin SCOR Esaslı Bakım Yönetim Modeli Önerisi, Doktora Tezi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Edkins, G. D. (1998). Evaluation of the Method to Proactively Improve Airline Safety Performance. *Safet Science*. 30, 275-295.
- Erceylan, N. & Atilla, G. (2021). "Havacılık Eğitim Organizasyonlarında Emniyet Yönetim Sistemi Süreçlerinin Kurumsal İtibar Üzerindeki Etkisi: İş Doyumunun Aracı Rolü". *Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences Year*, 1(39), 353-379.
- Hale, A. (2000). Culture's confusions. *Safety Science*, 34:1.
- ICAO-9859. (2018) . SMS-Emniyet Yönetim Sistemi El Kitabı. Dördüncü Baskı. International Civil Aviation Organization: Canada.
- ICAO, (2013). Annex 19 – Safety Management, 1st ed.; International Civil Aviation Organization: Montreal, QC, Canada.
- Metin S. (2014). Son Yıllarda Havacılık Kazalarında İnsan Faktörleri. I. Ulusal Havacılık Tıbbı Kongresi. Kongre Özet Kitabı: Eskişehir, 22-24.
- Milan, J., (2000). "An Assessment of Risk and Safety in Civil Aviation", *Journal of Air Transport Management*, Vol:6, No:1, s.43-50.
- Muniz, B. F.; Peon, J. M. ve Ordas, C. J. V. (2007). Safety culture: a tool to improve corporate competitiveness. In *Conocimiento, innovación y emprendedores: camino al futuro* (p. 228). Universidad de La Rioja.
- Reason, J. (1998). Achieving a safe culture: theory and practice. *Work & stress*, 12(3), 293- 306.
- Reason, J. (2005). Safety in the operating theatre–Part 2: Human error and organisational failure. *Quality and safety in health care*, 14(1), 56-60.
- SHGM, (2015a). Ticari Hava Taşıma İşletmeleri, Uçuş Eğitim ve Bakım Kuruluşlarında Emniyet Yönetim Sisteminin Uygulanmasına İlişkin Talimat (SHT-SMS): Ankara.

- SHGM, (2016). Sivil Havacılıkta Emniyet Yönetim Sistemi Yönetmeliği (SHY-SMS): Ankara.
- SHGM, (2015b). Havaalanlarında Emniyet Yönetim Sisteminin Uygulanmasına İlişkin Talimat (Sht - Sms/Had): Ankara.
- Tunç, İ. (2019). Emniyet Yönetim Sistemi Uygulamalarının Hava Trafik Kontrol Hizmetlerine Katkılarının Analizi. Doktora Tezi, Eskişehir Teknik Üniversitesi: Eskişehir.
- Uyar, T. (2019). Havacılık Emniyet Yönetim Sistemlerinde Risk Kavramı Ve Risk Değerlendirmede Çerçeveleme Etkisine Yönelik Bir Araştırma. Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Üzülmez, M., (2019). “Havacılıkta Emniyet Yönetiminin Başarısı Bağlamında Üst Düzey Yönetim Desteğinin Kavramsallaştırılması”, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Eskişehir.
- Yılmaz, K. A. (2003). Havacılıkta Emniyet Açısından Risk Yönetimi ve Havacılık Örgütlerinden Uygulama Örnekleri. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

BÖLÜM 3

İŞVERENİN İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIKLARINA İLİŞKİN HUKUKİ SORUMLULUĞU KAPSAMINDA GÜNDEME GELEN TAZMİNAT DAVALARI

Arkın GÜNAY¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, arkin.gunay@yalova.edu.tr. orcid: 0000-0003-2301-8505

KISALTMALAR

BK: Borçlar Kanunu

Bkz. : Bakınız

dn. : Dipnot

E. : Esas

f. : Fıkra

İş.K. : İş Kanunu

K. : Karar

m. : madde

MK : Medeni Kanun

s. : Sayfa

SSK : Sosyal Sigortalar Kanunu

SSGSSK : Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu

vb. : ve benzeri

vd. : ve devamı

Yarg. 10. HD. :Yargıtay 10. Hukuk Dairesi

Yarg. 21. HD. : Yargıtay 21. Hukuk Dairesi

Yarg. HGK. : Yargıtay Hukuk Genel Kurulu

GİRİŞ

İş sözleşmesi, işçi ile işveren arasında kişisel ilişkinin söz konusu olması bakımından, taraflar arasında karşılıklı sadakatin bulunmasını gerektirir. Bu sadakat bağı, işçi yönünden işverenin işi ve işyeri ile ilgili çıkarlarını korumak, işveren açısından ise işçiyi korumak ve gözetmek şeklinde ortaya çıkmaktadır.

İşverenin işçiyi koruma ve gözetme borcu, işyerinde iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin alınması yükümlülüğünü de kapsamaktadır. Bu yükümlülük, işyerinde, bilimin ve teknik gelişmelerin gerektirdiği bütün önlemlerin alınmasını içeren bir yükümlülüktür. İşverenin bu yükümlülüğünü yerine getirmemesi halinde ortaya çıkan iş kazası ve meslek hastalığından sorumluluğu söz konusu olacaktır.

Çalışmamızın konusunu da, esas olarak işverenin iş kazası ve meslek hastalığından doğan sorumluluğu oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilk bölümde, iş kazası ve meslek hastalığı kavramları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Burada, yürürlükteki mevzuat hükümleri incelenirken, işverenin sorumluluğuna hangi somut olaylarda gidilebileceğine ilişkin örnekler verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde işverenin iş kazası ve meslek hastalığından doğan sorumluluğunun hukuki niteliği incelenmiştir. Bu bölümde kusur sorumluluğu ile kusursuz sorumluluğa ilişkin görüşlerin dayandığı esaslara yer verilmiş ve Yargıtay uygulamasının ne yönde olduğu belirtilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, işçinin yahut ölümü halinde yakınlarının işverene karşı açacakları tazminat davaları konu edilmiştir. Sonuç bölümü ise, konuya ilişkin genel gözlemlerden ve bu çalışmada tespit edilen önemli unsurların belirtilmesinden oluşmaktadır.

1. İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIĞI KAVRAMLARI

1.1. İş Kazası Kavramı

1.1.1. Tanımı

İş Sağlığı ve Güvenliği hukukunun temel yasası olan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun içeriğinde, işçilerin iş kazalarına ve meslek hastalıklarına karşı korunmasına ve bu konuda işverenlerin alması gereken önlemlere ilişkin bir takım genel yükümlülöklere yer verilmiştir. Buna karşın iş kazası kavramı tanımlanmış değildir.

5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununda ise, "iş kazasının tanımı, bildirilmesi ve soruşturulması" başlıklı 13. maddesinde kapsamında iş kazasının tanımına yer vermektan çok bunun bazı unsur ve koşulları sayılmıştır¹.

1 Ali Güzel, Ali Rıza Okur ve Nuşen Caniklioğlu, **Sosyal Güvenlik Hukuku**. 5510 Sayılı Kanuna Göre Hazırlanmış 17. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları, 2018, s.347 vd.; A. Can Tuncay ve Ömer Ekmekçi, **Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri**. 20. Baskı. İstanbul: Beta Basım A.Ş.,

Söz konusu maddeye göre; “İş kazası; a) Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada, b) İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle, c) Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda, d) Bu Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamındaki emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda, e) Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş geliş sırasında, meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen özüre uğratan olaydır”.

Öğretide iş kazası, farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Ancak iş kazasının bünyesindeki temel öğeler dikkate alındığında, neredeyse bütün tanımların bu temel öğelerde birleştiği görülmektedir. Söz konusu temel öğeler çerçevesinde iş kazası; “işçinin, işverenin otoritesi altında bulunduğu bir sırada gördüğü iş veya işin gereği dolayısıyla aniden ve dıştan gelen bir etkenle onu bedenen veya ruhen zarara uğratan bir olay” olarak tanımlanabilir².

1.1.2. Unsurları

1.1.2.1. İşçinin Kazaya Uğraması

1.1.2.1.1. Kaza kavramı

Borçlar Hukuku açısından kaza (veya olağanüstü hal), borçlunun kusur ve iradesi dışında meydana gelen, önceden görülemeyen, kaçınılması mümkün olmayan, zarar doğuran ve borçluyu sorumluluktan kurtaran herhangi bir olayı anlatır³.

Sosyal sigortalar uygulamasındaki kaza ise, Borçlar Hukukundaki kazanın bazı özelliklerini taşımakla beraber ondan farklıdır. Çünkü iş kazası, kazaya uğrayanın özel hayatı içinde değil, onun mesleki faaliyet alanı içinde meydana gelen bir kazadır⁴. Sosyal sigortalar uygulamasında ayrıca,

2019, s.388-390; Ayrıca bkz. Yarg. HGK. 13.10.2004, E. 21-529, K. 527, İBD, 2005/3, s.165-169, “...iş kazası yasanın tanımlanmamış; ancak bir kazanın hangi hal ve durumlarda iş kazası sayılacağı yer ve zaman koşullarıyla sınırlanarak belirtilmiştir... bu madde (506 sayılı Kanun m. 11; şimdi: 5510 sayılı Kanun m. 13) hükmüne göre iş kazası maddede sayılı olarak belirtilmiş hal ve durumlardan herhangi birinde meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedence veya ruhca arızaya uğratan olaydır... sayılan haller örnekleme niteliğinde değil, sınırlayıcı niteliktedir... bu hallerin herhangi birinin gerçekleşmiş olması gerekli ve yeterlidir”.

2 İlhan Ulsan ve Güven Esen, **İş Kazası ve Meslek Hastalıklarından Doğan İşveren Sorumluluğu**. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, No. 41, 1985, s.15; Güzel/Okur/Canıklıoğlu, s.349; Tuncay/Ekmekçi, s.394; Tankut Centel, **Türk Sosyal Güvenlik Hukuku**. İstanbul: Oniki Levha Yayınları, No. 1785, 2021, s.215.

3 İlhan Ulsan, **Özellikle Borçlar Hukuku ve İş Hukuku Açısından İşverenin İşçiyi Gözetme Borcu ve Bundan Doğan Hukuki Sorumluluğu**. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, No. 72, 1990, s.71-72; Ulsan/Esen, s.15-16; Tuncay/Ekmekçi, s.395-396.

4 Tuncay/Ekmekçi, s.394.

işçinin kusuru sonucu uğradığı bir kaza da iş kazası olarak değerlendirilmektedir⁵. Buna karşın işverenin sorumluluğunu gerektiren iş kazası, sosyal sigortalar uygulamasına nazaran daha dar anlamda ele alınmaktadır.

1.1.2.1.1.1. Dıştan Gelen Bir Etken

Kazaya uğrayanı bedenlen, ya da ruhça zarara uğratan yahut ölümüne neden olan olayın dıştan gelen bir etkenle meydana gelmiş olması gerekir⁶. İşyerinde patlama, bir maddenin çarpması, düşmesi, havadan zehirlenme, elektrik cereyanına kapılma, yüksekte düşme, güneş çarpması, bu biçim dış etkenlere bağlı olaylardır⁷. Bu nedenle, zarara uğrayanın kendi organik yapısından doğan iç olaylar, iş kazasının tanımına girmez⁸. Buna karşılık işyerinde meydana gelmiş olsa dahi, sigortalının kronik kalp yetmezliği veya beyin anevrizması sonucu ölümü dıştan gelen etkenle bir ölüm şekli olmadığı halde tartışmalıdır⁹.

1.1.2.1.1.2. İstenmeyen Olay

Kazaya neden olan dış olay ve bu olayın sonuçları, zarara uğrayan tarafından istenmemiş, arzu edilmemiş ya da iradesi dışında gerçekleşmiş olmalıdır¹⁰. Esasen olayda zarara uğrayanın iradesi ya da başka bir deyişle, istek ve arzusunun bulunması, kaza kavramına aykırıdır¹¹.

Birleşik Krallık Hukukunda ve Alman Hukukunda da, sigortalının iradi, yasalara aykırı ya da kasti fiilleri sonucu bir zarara uğraması iş kazası kavramı dışında bırakılmıştır¹². Mesela, işçi işyerinde intihar etmek niyetiyle zehirli bir sıvı içip ölse, olayı bir iş kazası saymak, istenilmezlik unsurunun eksikliği nedeniyle mümkün değildir¹³. Oysa öğretilerde, bir kısım yazarlara göre, sigortalının kastı, bir olayın iş kazası sayılmasına engel bir neden değildir¹⁴. Zira 5510 sayılı Kanununun 22. maddesinde kastı yüzünden kazaya uğrayan sigortalının bile iş kazası kapsamında değerlendirilmesinden söz edilmektedir¹⁵. Öte yandan öğretilerde, söz konusu hükme ters anlam vererek işyerinde intiharı dahi iş kazası olarak değerlendirmenin iş kazası kavramını sonu belirsiz boyutlara kadar genişletmek olacağı ifade edil-

5 Ulusan/Esen, s.15; Tuncay/Ekmekçi, s.396; Centel, s.217.

6 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.354; Tuncay/Ekmekçi, s.395.

7 Ulusan/Esen, s.16; Tuncay/Ekmekçi, s.395.

8 Ulusan/Esen, s.16.

9 Tuncay/Ekmekçi, s.395; Yargıtay'ın işyerinde geçirilen kalp krizinin iş kazası sayılacağına ilişkin verdiği kararlar için bkz. Yarg. HGK. 13.10.2004, E. 21-529, K. 527, Yarg. 21. HD. 03.11.2004, E. 8871, K. 9254, Okur, **2004 Yılı Kararları**, s.213-214.

10 Tuncay/Ekmekçi, s.395; Centel, s.217.

11 Ulusan/Esen, s.16.

12 Bkz. Tuncay/Ekmekçi, s.265 ve oradaki diğer yazarlar.

13 Fikret Eren, **Borçlar Hukuku ve İş Hukuku Açısından İşverenin İş Kazası ve Meslek Hastalığından Doğan Sorumluluğu**. Ankara: AÜHF Yayınları, 1974, s.10; Ulusan/Esen, s.16; Tuncay/Ekmekçi, s.266.

14 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.354.

15 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.354.

mektedir¹⁶. Bu hususta Yargıtay verdiği kararlarında, sigortalının işyerinde intihar etmesi olayını iş kazası olarak kabul etmiştir¹⁷.

1.1.2.1.1.3. Ani Olay

Zararı meydana getiren olay, aniden ya da çok kısa bir zaman aralığı içinde meydana gelmelidir. Bu unsur, iş kazası ile meslek hastalığı arasındaki önemli bir ayrımı ifade eder¹⁸.

Ani olay kavramının çok da dar yorumlanmaması gerekir. Bu nedenle, zehirlenme olayında meydana geldiği gibi, olay ile zarar verici sonuç arasında bir ya da iki saatin geçmesi, iş kazasının anilik niteliğini değiştirmez. Çünkü olay tektir ve bir defada tamamlanmaktadır¹⁹.

1.1.2.1.2. İşçinin İşi ile Kaza Arasında Bağlantı

İş kazasından söz edebilmek için, işçinin gördüğü işle kaza arasında bağlantı bulunmalıdır. Başka bir deyişle, bu kaza, olayların normal akışına ve genel hayat deneyimlerine göre işçinin gördüğü işin doğrudan ya da dolaylı bir sonucu olmalıdır²⁰.

Bu hususta, işçinin kaza sırasında işverenin otoritesi altında bulunup bulunmadığı, bir genel değerlendirme ölçütü olarak ele alınmakta ve işçinin işverenin otoritesi altındayken geçirdiği kazaların iş kazası olarak değerlendirilebileceği kabul edilmektedir²¹. Bununla birlikte, işçinin işi ile kaza arasındaki uygun illiyet bağı, her somut olayda o olayın koşullarına ve özelliklerine göre, ayrı ayrı ele alınıp araştırılmalıdır²². Mesela, işverenin emir ve talimatı ile bir işe giden işçinin yolda karıştığı bir kavga sonucu yaralanmasının işçinin yaptığı işle herhangi bir ilgisi yoktur²³.

İş kazası, işçinin makineye elini kaptırması gibi doğrudan bir nedene dayalı olabileceği gibi, işyerindeki yüksek sıcaklıktan etkilenecek su içmeye gittiği sırada geçirdiği kaza da iş kazası olarak değerlendirilir²⁴. Zira kaza ve işin yürütülmesi arasında dolaylı da olsa bir illiyet bağı bulunmaktadır.

16 Tuncay/Ekmekçi, s.396.

17 Yarg. 10. HD. 05.07.2004, E. 4465, K. 6429, Okur, 2004 Yılı Kararları, s.215.

18 Ulusan/Esen, s.16; Tuncay/Ekmekçi, s.397; Centel, s.217.

19 Ulusan/Esen, s.16-17.

20 Kemal Oğuzman ve M. Turgut Öz, **Borçlar Hukuku Genel Hükümler**. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Üçüncü Bası. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s.502 vd.; Ulusan/Esen, s.17; Tuncay/Ekmekçi, s.397; Centel, s.220.

21 Fuat Bayram, **Türk İş Hukukunda İş Sağlığı ve Güvenliği Denetimi**. İstanbul: Beta Yayınları, 2008, s.224; Ulusan/Esen, s.18; Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.363; Kazaya uğranıldığı sırada görülmekte olan işin işverenin çıkarlarına (ya da işletme amaçlarına) hizmet ettiği takdirde, işçinin işverenin otoritesi altında bulunduğunu kabul etmek gerekir, Tuncay/Ekmekçi, s.398.

22 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.364; Centel, s.220.

23 Ulusan/Esen, s.18; Centel, s.220. Yarg. 10. HD. 25.05.1989, E. 1988/3064, K. 1989/460, YKD, 9(1989), s.1271-1273.

24 Tuncay/Ekmekçi, s.399.

Daha önce belirttiğimiz gibi, işçi, iş kazasında kusurlu olsa dahi, işin yürütümü ile kaza arasında bağlantı kurulabiliyorsa, olay iş kazası sayılacaktır. Örneğin mezbahada kesim yapan işçinin o gün işyerine sarhoş gitmesi ve bıçağı hayvana saplayacağı yerde kendi bacağına saptırması halinde Yargıtay, olayı mülga SSK m. 11/A'nın a ve b fıkraları uyarınca iş kazası saymıştır²⁵. Kuşkusuz, işçinin kendini kaybedecek derecede fazla alkol almış olması halinde, kaza ile görülen iş arasındaki uygun illiyet bağı kesilmiş sayılır. Buna karşılık iş kazasına neden olan sarhoşluk sigortalının işinin gereği sonucu (örneğin lokantanın şarap eksperinin sarhoşluğu) meydana gelmiş ise bu artık iş kazası kapsamındadır²⁶.

Sosyal Sigortalar uygulaması bakımından, iş ile kaza olayı arasında bir illiyet bağı bulunup bulunmadığı hususunda Kanun koyucu SSGSSK m. 13'te belirli karineler saptamıştır. Buna göre;

(i) Bu illiyet bağı en güçlü biçimde kazanın işçinin çalıştığı işyerinde meydana gelmesi halinde ortaya çıkar (SSGSSK m. 13/a)²⁷. Sosyal Sigortalar Kanunundaki düzenleme biçimi, asıl işyeri, bağlı işyeri, eklenti ve araçlarda meydana gelebilecek kazaların büyük bir bölümünü iş kazası olarak kabul etmekte ve sigortalıya geniş bir koruma sağlamaktadır²⁸. Sigortalının uğradığı kazanın iş kazası sayılabilmesi için mutlaka iş saatleri içinde meydana gelmesi de gerekli değildir; çalışma saatleri dışında, örneğin öğle paydosunda meydana gelen bir kaza da iş kazası sayılır²⁹.

(ii) Sigortalı işçinin işveren tarafından yürütülmekte olan iş dolayısıyla kazaya uğraması yahut bağımsız çalışan sigortalının, yürütmekte olduğu iş nedeniyle kazaya uğraması iş kazası sayılmaktadır (SSGSSK m. 13/b). 13. maddenin birinci fıkrasının (a) bendi işyerindeki, (b) bendi ise işyeri dışındaki kazaları kapsamaktadır.

(iii) Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, işveren tarafından görev ile başka bir yere gönderilmesi yüzünden asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda kazaya uğraması da iş kazası olarak değerlendirilir (SSGSSK m. 13/c). İşçinin görevi nedeniyle gönderildiği yer şehir dışı olabileceği gibi, yabancı bir ülke de olabilir (SSGSSK m. 10).

(iv) 4857 sayılı İş Kanununun 74. maddesi ile 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 104/A. maddesi uyarınca kadın işçilere/memurlara bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için günde toplam bir buçuk saat süt izni verilir. İşte, kadın sigortalının bu emzirme izni sırasında uğradığı kaza iş kazası olarak kabul edilmiştir (SSGSSK m. 13/d).

25 Yarg. 10. HD. 23.03.1992, E. 1991/12579, K. 1992/3624, www.kazancı.com.

26 Tuncay/Ekmekçi, s.398.

27 Ulusan/Esen, s.18-19; Bayram, s.222.

28 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.355.

29 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.356.

(v) Nihayet, işverence sağlanan bir taşıtla işçilerin işyerine götürülüp getirilmesi sırasında meydana gelen trafik kazasında işçilerin yaralanması veya ölmesi olayı bir iş kazasıdır (SSGSSK m. 13/e). Söz konusu taşıma olgusu, işçilerin toplu halde işyerine götürülüp getirilmesi şeklinde olabileceği münferiden taşımaları da bu hükmün kapsamında değerlendirmek gerekir.

Öğretide, yukarıda sayılan hallerin kesin karine olmadığı; aksinin ispatı mümkün nispi karine niteliği taşıdığı ifade edilmektedir³⁰.

1.1.2.2. İşçinin Zarara Uğraması

Bir olayın iş kazası olarak değerlendirilebilmesi için kazaya konu olay sonucu işçinin bedence veya ruhça bir zarara uğraması gerekir. İşçinin vücut bütünlüğüne zarar veren olgular, kırık, çıkık, yanık, körlük gibi dış organlarda meydana gelen arızalar olabileceği gibi, beyin sarsıntısı, iç kanama gibi iç organlarda meydana gelen bedeni arızalar da olabilir³¹. Sigortalıyı psikolojik olarak etkileyen olaylar da iş kazası sayılır³². Bu bağlamda kazanın akıl hastalığı, hafıza kaybı veya zihinsel yorgunluk yaratması mümkündür³³.

Söz konusu zararın olaydan hemen sonra ortaya çıkması şart değildir. Yeter ki olayla zarar arasındaki nedensellik bağı bulunsun³⁴.

Nihayet, “vücut tamlığı” kavramının geniş yorumlanarak, organ görevini ifa eden takma kol, takma ayak, diş vb. protezlerde meydana gelen zararları da iş kazası olarak değerlendirmek isabetli olur³⁵.

1.1.2.3. Uygun İliyet Bağının Bulunması

Olayın iş kazası sayılması için olay ile doğan zarar arasında uygun illiyet bağı bulunmalıdır. Yani işçinin bedence veya ruhça uğradığı zarar yahut ölümün, olayların normal akışına ve genel yaşam deneyimlerine göre meydana gelen olay sonucu ortaya çıktığı ispatlanmalıdır³⁶.

Örneğin, işyerinde başına ağır bir cisim düşen işçi yaralanıp, bir süre sonra beyin kanamasından ölürse, kaza ile zarar arasındaki illiyet bağı açıkça görülür. Bununla birlikte işyerinde çalışırken güneş çarpması sonucu hastaneye kaldırılan sigortalı, hastanede tedavi görürken tam iyileştiği sırada kalp krizinden ölürse, ölüm olayı iş kazasına bağlanamaz³⁷. Kuşkusuz, kaza ile zarar arasında uygun illiyet bağının varlığı araştırılırken tıbbi

30 Tuncay/Ekmekçi, s.400.

31 Günlük iş hayatında sık sık rastlanabilecek ufak tefek yaralar ve sıyrıklar ise iş kazası sayılmazlar, Tuncay/Ekmekçi, s.412; Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.362.

32 Tuncay/Ekmekçi, s.411; Güzel/Okur/Caniklioğlu s.363;

33 Güzel/Okur/Caniklioğlu s.363; Ulusan/Esen, s.22.

34 Safa Reisoğlu, **Borçlar Hukuku Genel Hükümler**. Yirmibirinci Bası. İstanbul: Beta Yayınları, 2010, s.211; Ulusan/Esen, s.22-23.

35 Tuncay/Ekmekçi, s.412; Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.363; Aksi yönde bkz. Eren, **İş Kazası**, s.6.

36 Eren, **İş Kazası**, s.12; Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.363-364.

37 Ulusan/Esen, s.22; Tuncay/Ekmekçi, s.411.

açından yeterli bir incelemenin yapılması gerekir.

Nihayet, illiyet bağının kesilmesine yol açan etkenlerin varlığı halinde, işverenin iş kazası nedeniyle sorumlu tutulması, söz konusu olamaz. Uygun illiyet bağını kesen üç etken; mücbir sebep, zarar görenin ağır kusuru ve üçüncü kişinin ağır kusurudur³⁸.

1.2. Meslek Hastalığı Kavramı

1.2.1. Tanımı

İş kazaları ile ilgili ifade ettiğimiz gibi, meslek hastalığı hususunda da 4857 sayılı Kanunda bir tanım bulunmamaktadır. Bunun gibi Borçlar Kanununda da meslek hastalığına dair bir tanım mevcut değildir.

5510 sayılı Kanununun 14. maddesinde ise meslek hastalığı, sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal özrürlülük halleri olarak tanımlanmıştır (m. 14/f.1).

Öğretide de meslek hastalığı kavramı genellikle bu tanımda yer alan ilkeler göz önüne alınarak tanımlanmaktadır³⁹.

1.2.2. Unsurları

1.2.2.1. Hastalık Ögesi

Meslek hastalığının temel ögesi, hastalık kavramıdır. Bu kavram, meslek hastalığı olgusundaki cismani zararı belirler⁴⁰. Meslek hastalığı bütünüyle mesleki nitelikte olmalıdır. Başka bir deyişle, belirli bir mesleğin ifası sonucu o mesleğin nitelik ve yürütüm şartlarının doğurduğu bir sakatlık veya hastalık mevcut olmalıdır⁴¹.

Meslek hastalığı işçinin çalıştığı işyerinin şartları ve durumuyla da ilgili olabilir. Toz yoğunluğunun fazla olduğu kömür ocaklarında çalışan işçilerin yakalandığı akciğer, solunum hastalıkları buna örnek verilebilir⁴².

1.2.2.1.1. Dış Etken

İş kazası gibi, meslek hastalığı da işçinin vücudunda bir dış etkenle oluşmalıdır. Dış etken kavramı, tıp biliminin verilerine göre belirli kişi ya da kişilerin yaptıkları iş nedeniyle, başka kişilerden çok daha yüksek derecede karşı karşıya kaldıkları özel etkenleri ifade eder. Dolayısıyla, bu gibi özel dış etkenler olmadan meydana gelen rahatsızlıklar, meslek hastalığı oluşturmazlar⁴³.

38 Oğuzman/Öz, s.509; Bayram, s.222-223; Yarg. 21. HD. 01.11.2000, E. 2000/21-1333, K. 2000/1594, Tuncay, **2000 Yılı Kararları**, s.203-204.

39 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.369.

40 Ulusan/Esen, s.24.

41 Tuncay/Ekmekçi, s.416-417; Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.371.

42 Tuncay/Ekmekçi, s.417.

43 Ulusan/Esen, s.24.

1.2.2.1.2. Zaman İçinde Oluşma

İş kazasının aksine meslek hastalığı zaman içinde oluşur. Meslek hastalığını yaratan dış etken tekrür etmelidir. Ayrıca, zaman içinde oluşma, hastalığın vücudu gittikçe artarak etkilemesi demektir. Bu olgu, iş kazası ile meslek hastalığını birbirinden ayıran en önemli özelliktir. Örneğin, işçinin son derece gürültülü bir yerde uzun zaman çalışmasından doğan işitme zayıflığı daha sonra sağırlığa dönüşürse burada bir meslek hastalığı var demektir⁴⁴. Buna karşılık, gürültülü bir işyerinde bir cismin kulağa çarpması sonucu kulakta meydana gelen sağırılık o işin veya işyerinin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple ileri gelen bir arıza sayılmaz. Bu, bir iş kazasıdır⁴⁵.

Önemli olan hastalık veya sakatlığın (bunun sonucunda ölüm de olabilir) işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple olmuş olmasıdır⁴⁶.

1.2.2.1.3. Vücut Bütünlüğünün İhlali veya Ölüm

Meslek hastalığından söz edebilmek için, dış etkenin işçide bir zarar meydana getirmesi gerekir. İşçinin bu nedenle sağlığı bozulmalı, esasen bozuxsa daha da kötüleşmelidir. Ölümle ya da sürekli hastalık hali ile sonuçlanmayan geçici rahatsızlıklar meslek hastalığı sayılmaz⁴⁷.

1.2.2.2. Uygun İlliyet Bağının Bulunması

İşçinin yakalandığı hastalığın, meslek hastalığı sayılabilmesi için, görülen iş ile hastalık arasında illiyet bağı bulunmalıdır. Başka bir anlatımla, işçi o işte çalışmamış olsaydı, bu hastalığa tutulmayacak olmalıdır⁴⁸. Meslek hastalığı, iş kazasından farklı olarak, tümüyle mesleki özellikler taşır. Başka bir deyişle, iş kazasının yapılan işle ilgili bulunması zorunlu olmadığı halde, meslek hastalığının işçinin yaptığı işin sonucu olarak ortaya çıkması gerekir⁴⁹.

Bir hastalık ya da sakatlığın meslek hastalığı olup olmadığının tespitinde dünyada iki sistem uygulanır. Birincisi hastalığın yapılan işin sonucu olduğunun yani mesleki olduğunun kazaya ya da hastalığa uğrayan tarafından kanıtlanması usulü, diğeri ise liste usulüdür. Birinci sistem, esnek olmakla beraber kanıtlanma zorlukları taşıdığı için eleştirilen bir sistemdir. Liste usulünde ise hastalık, meslek hastalıkları listesinde yer alıyorsa has-

44 Ulusan/Esen, s.24-25; Bundan başka, bilgisayar ekranı başında sürekli çalışmanın göz ve sırt arazlarına neden olması, karbon sülfürle çalışılan yerlerdeki zehirlenmelerin üreme bozuklukları yaratması, kurşunla çalışılan akü fabrikaları, basım evleri vb. işyerlerinin kurşun zehirlenmesine yol açması durumunda hastalık birden bire değil, belirli bir zaman süreci içinde ortaya çıkar, Güzel/Okur/Canıklıoğlu, s.371.

45 Tuncay/Ekmekçi, s.417.

46 Tuncay/Ekmekçi, s.417.

47 Ulusan/Esen, s.25.

48 Ulusan/Esen, s.25.

49 Güzel/Okur/Canıklıoğlu, s.371.

talığın listede yer alan hastalık olduğunun kanıtlanması yeterlidir⁵⁰.

Yabancı ülke hukuklarında olduğu gibi, Türk hukukunda da bir hastalığın meslek hastalığı sayılıp sayılmayacağı, pozitif düzenlemelerle belirlenmiştir. Gerçekten, 5510 s.'li SSGSSK., daha önceki uygulanmakta olan esaslara bağlı kalarak, hangi hallerin meslek hastalığı sayılacağı hususunun Kurumca çıkarılacak bir yönetmelikle düzenleneceğini hükme bağlamaktadır (SSGSSK. m. 14/son). Sözü edilen Yönetmelik “Çalışma Gücü ve Meslekte Kazanma Gücü Kaybı oranı Tespit İşlemleri Yönetmeliği”dir⁵¹. Bu Yönetmelik, meslek hastalıklarını belirleme yöntemini açıklamış ve ekinde meslek hastalıklarının bir listesini vermiştir. Şu halde, hastalığın, meslek hastalığı sayılması için bu Yönetmeliğe ekli meslek hastalığı listesinde yer alması ve gerekli diğer koşulları taşıması zorunludur⁵².

Yönetmeliğe ekli meslek hastalıkları listesinde (Yön. m. 18): A. Kimyasal maddelerle olan meslek hastalıkları, B. Mesleki deri hastalıkları, C. Pnömonkozlar ve diğer mesleki solunum sistemi hastalıkları, D. Mesleki bulaşıcı hastalıklar, E. Fizik etkenlerle olan meslek hastalıkları, olmak üzere beş grupta toplanmış bulunmaktadır. Listede olmayan bir hastalığın da işin niteliği ve yürütümünden doğduğu, yani bir meslek hastalığı olduğu ileri sürülebilir. Bu takdirde, kuşkusuz ispat yükü, bu iddiayı ileri süren işçiye aittir⁵³.

2. İŞVERENİN İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIĞINDAN SORUMLULUĞUNUN HUKUKİ NİTELİĞİ

2.1. Genel Olarak

İşverenin gözetme borcunu ihlalinden kaynaklanan hukuksal sorumluluğun niteliği öğretilerde tartışmalıdır. Bazı yazarlar⁵⁴, bu sorumluluğunun kusur ilkesine dayandığı, bu konuda kusurun tek başına tüm olaylar bakımından tazmin yükümlülüğünü tesis etmeye yettiğini savunurken, bazı yazarlar⁵⁵ bu sorumluluğu kusursuz sorumluluk olarak değerlendirmektedir.

Kanımızca iş hukukunun, işçiyi koruyucu özelliği gereğince iş kazası ve meslek hastalığından doğan sorumluluğun “tehlike sorumluluğu” olarak kanunda düzenlenmesi isabetli olur. Böyle bir düzenleme, ekonomik ve sosyal yönden iş ilişkisinin zayıf tarafı olan işçiye sorumluluk hukuku açısından da koruma sağlayacaktır⁵⁶. Bununla birlikte pozitif hukuk çer-

50 Tuncay/Ekmekçi, s.418.

51 RG. 11.10.2008, No: 27021.

52 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.372-373.

53 Ulsan/Esen, s.26.

54 M. Kemal Oğuzman, “İş Kazası ve Meslek Hastalıklarından Doğan Zararlardan İşverenin Sorumluluğu”. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XXXIV, S.14, 1969, s.322 vd.; Levent Akın, “İş Sağlığı ve İş Güvenliği”. *III. Yılında İş Yasası*. Bodrum: 21-25 Eylül, 2005, s.333.

55 Eren, *İş Kazası*, s.92.

56 Yargıtay 9. Hukuk Dairesi Başkanı Dr. Mustafa Kılıçoğlu da, iş kazası ve meslek hastalığından doğan sorumluluğun “tehlike sorumluluğu” olarak benimsenmesi gerektiğini

çevesinde, işverenin sorumluluğunun niteliğinin irdelenmesi gerekecektir.

2.2. Kusura Dayanan Sorumluluk Görüşü

En yaygın ve en geniş olan sorumluluk türü, kusur sorumluluğudur⁵⁷. Burada sorumluluk, zarar veren kişinin kusurlu davranışına dayanır ve bu sebeple bu tür sorumluluğu “kusur sorumluluğu” denilmektedir⁵⁸.

İşverenin işçiyi gözetme borcu konusundaki kusurlu davranışı, iş kazası ve meslek hastalığının ortaya çıkacağını bilerek ve isteyerek hareket etmesi ya da bunu istememekle birlikte önlemek için gerekli dikkat ve özeni göstermemesi biçiminde ortaya çıkar⁵⁹. Kusur sorumluluğu ilkesi esas alındığında, işyerinde iş kazaları ve meslek hastalıklarını önlemek için gerekli dikkat ve özeni gösteren işveren kusurlu sayılmayacak ve oluşan zarardan sorumlu tutulmayacaktır⁶⁰. Şayet sorumluluk için kusur aranmazsa, şahısların girişecekleri bir faaliyetten vazgeçmeleri yahut faaliyete bulunurken dikkat ve itina göstermeye önem vermeyecekleri ve toplumun bundan zarar göreceği öne sürülmektedir⁶¹.

Kusur sorumluluğu görüşüne göre, İş Kanununda işverenin göstereceği özenin derecesi İlgili hükümlerde düzenlenmiştir (Eskiden İş Kanunu mülga madde 77⁶²-şimdi Türk Borçlar Kanunu madde 417/2⁶³) belirlenmiştir. Buna karşılık ilgili mevzuatta işverenin hukuksal sorumluluğunu düzenlememiştir. Bu nedenle bu konuda Borçlar Kanununun sorumluluğa ilişkin genel hükümlerinden, (özellikle TBK m.112 ve TBK m.417/2) baş-

vurgulamıştır, Yargıtay’ın iş Hukukuna İlişkin 2009 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi Semineri, (Seminer Notlan).

57 Ağırlik derecesine göre kusur, kasıt (doluş) ve ihmal (culpa) olarak ikiye ayrılır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Tahiroğlu, “Kusursuz Sorumluluk ve Modern Hukuklara Etkisi”. M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.157.

58 Cevdet Yavuz, “Türk Borçlar Kanunu Tasarısı’na Göre “Kusursuz Sorumluluk Halleri ve İlkeleri”. M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.30.

59 Akın, Seminer, s.333; Kemal Tahir Gürsoy, “İşverenin Sorumluluğu”. A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi. C. 31, S.1-4, 1974, s.186-187.

60 Sarper Süzek, İş Güvenliği Hukuku. Ankara: Savaş Yayınlan, 1985, s.210.

61 Oğuzman/Öz, s.468 ve 647.

62 İş Kanunu mülga 77 maddesi uyarınca; “işverenler işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için gerekli her türlü önlemi almak, araç ve gereçleri noksansız bulundurmak, işçiler de iş sağlığı ve güvenliği konusunda alınan her türlü önleme uymakla yükümlüdürler. İşverenler işyerinde alman iş sağlığı ve güvenliği önlemlerine uyulup uyulmadığını denetlemek, işçileri karşı karşıya buldukları mesleki riskler, alınması gerekli tedbirler, yasal hak ve sorumlulukları konusunda bilgilendirmek ve gerekli iş sağlığı ve güvenliği eğitimini vermek zorundadırlar. Yapılacak eğitimin usul ve esasları Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir. İşverenler işyerlerinde meydana gelen iş kazasını ve tespit edilecek meslek hastalığını en geç iki iş günü içinde yazı ile ilgili bölge müdürlüğüne bildirmek zorundadırlar. Bu bölümde ve iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin tüzük ve yönetmeliklerde yer alan hükümler işyerindeki çaraplara ve şajyerlere de uygulanır”.t

63 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu madde 417 fıkra 2 uyarınca; “işverenler işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için gerekli her türlü önlemi almak, araç ve gereçleri noksansız bulundurmak, işçiler de iş sağlığı ve güvenliği konusunda alınan her türlü önleme uymakla yükümlüdürler.”

vurularak, bir düzenleme boşluğundan söz edilerek kusursuz sorumluluk yaratma yoluna gidilmemelidir⁶⁴.

Bu hususta öğretide, Türk Medeni Kanunu madde 1'e dayanılarak yargıç tarafından tehlike sorumluluğu yaratılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir⁶⁵. Ayrıca, böyle bir sorumluluktaki rizikonun iyice tespit edilmesi ve çoğu zaman azami bir tutarla sınırlandırılması gerekir; ancak böyle bir riziko sigorta ettirilebilir ve sorumluluk katlanılabilir bir hal alır⁶⁶. Sorumluluğun kıyas yoluyla kurulamayacağı Alman yargı uygulamasında da kabul edilmiştir. Zira istisna hukuki olgular kıyas yoluyla genişletilemez. Roma Hukukunda bu ilke "singularia non sunt extenda" olarak ifade edilmiştir⁶⁷.

Oğuzman, işverenin risk esasına dayalı olarak tazminata mahkum edilmesini mukayeseli hukukta işverenin sorumluluğuna ilişkin gelişme seyrine aykırı düşüğü gibi, Türk pozitif hukukuna da aykırı olduğunu ileri sürmüştür⁶⁸.

Kusur sorumluluğu görüşünü savunanlar, işverenin sorumluluğunun mülga 818 sayılı Borçlar Kanununun 332. maddesiyle (şimdi TBK m. 417/2)⁶⁹ belirlendiğini ve işverenin hakkaniyet dairesinde kendisinden beklenilebilecek her türlü önlemi alması gerektiğini ifade etmektedirler⁷⁰. Kusur sorumluluğunda işvereni kurumca karşılanmayan zararlar için tazminat ödeme yükümlülüğü altına sokan, diğer deyişle onu kusurlu yapan, iş sözleşmesi veya kanunların kendine yüklediği borçları kasten ya da ihmalen yerine getirmemesidir⁷¹.

Kusur ilkesine dayanan bir sorumluluk sisteminde, işverenin sorumluluktan kurtulması için başvuracağı gerekçelerden biri kusur sorumluluğuna özgü diğeri ise tüm sorumluluk hukuku için yani hangi sorumluluk ilkesi benimsenirse benimsensin, sorumluluğu kaldırıcı nitelik taşımakta-

64 Akın, **Seminer**, s.333; Süzek, s.233-235.

65 Bu hususta Yavuz, kazustik yolla düzenlenen tehlike sorumluluklarının kıyas yoluyla uygulanamayacağından bahsetmektedir, s.61; Oğuzman/Öz, kanun boşluğu bulunduğunu ileri sürerek içtihatla kusursuz sorumluluk halleri yaratmanın kanuna aykırı düşeceğini belirtmiştir, s.472 ve 647.

66 Haluk Tandoğan, **Kusura Dayanmayan Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku**. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1981, s.44.

67 Gökhan Antalya, "Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler". **M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.76.

68 Oğuzman, s.337.

69 Mülga 818 sayılı Borçlar Kanunu madde 332/f.1'e göre, "İş sahibi, akdin hususi halleri ve işin mahiyeti noktasından hakkaniyet dairesinde kendisinden istenilebileceği derecede çalışmak dolayısıyla maruz kaldığı tehlikelere karşı icap eden tedbirleri ittihaza ve münasip ve sıhhi çalışma mahalleri ile, işçi birlikte ikamet etmekte ise sıhhi yatacak bir yer tedarikine mecburdur".

70 Akın, **Seminer**, s.333.

71 Akın, **Seminer**, s.334.

dır⁷². Bu bağlamda işveren, Türk Borçlar Kanunu madde 112 kapsamında düzenlendiği üzere, zararın doğumunda kusuru bulunmadığını kanıtlayabilir. Örneğin, önlem almasına bir mücbir sebebin engel olduğunu, önlem alınması gereken zaman aralığında temyiz kudretine sahip bulunmadığını ya da kazayı veya hastalığı tamamen önleyecek önlemlerin fennen mevcut olmadığını kanıtlayabilir⁷³.

İşverenin bu kusurlu hareketinin değerlendirilmesinde içinde bulunduğu durum dikkate alınmaksızın, objektif bir değerlendirme yapılacaktır. Başka bir deyişle, işverenin, gerekli dikkat ve özeni gösterip göstermediği, kişisel bilgi ve niteliklerine göre değil, işçinin sağlığı ve güvenliği yönünden aklın, bilimin, tekniğin gerekli gördüğü her türlü tedbiri alıp almadığına göre belirlenecektir⁷⁴. Kusuru objektifleştiren bu uygulama, işverenleri işyerinde dikkatli bir işveren gibi davranmaya itecek olması nedeniyle iş kazalarının önlenmesinde de büyük önem taşır⁷⁵.

2.3.Kusursuz Sorumluluğa Dayanan Görüşler

2.3.1. Kusursuz Sorumluluğa İlişkin Görüşlerin Dayandığı Esaslar

Kusursuz sorumluluk (sebeplilik sorumluluğu), ilke olarak, zarara sebep olma düşüncesine dayanır. Bu tür sorumluluğun gerçekleşmesi için, sorumluluğu doğuran olayla zarar arasında uygun illiyet bağının varlığı yeterlidir⁷⁶.

Hakkaniyet düşüncesi yanında tehlike ve hâkimiyet görüşleri kusursuz sorumluluğun temellerini oluşturmuştur⁷⁷. İşverenin kusursuz sorumluluğuna dayanan görüşlerin de, sıklıkla kendilerine tehlike ilkesini basamak yaptıkları gözlemlenmektedir⁷⁸. Tehlike sorumluluğunda bir kişinin sorumlu tutulabilmesi için kusurlu olması yahut özen yükümüne aykırı davranması gerekmeksizin belli bir kuruluş tesis ya da faaliyet toplumsal

72 Ulsan/Esen, s.58.

73 Oğuzman, s.338; Ulsan/Esen, s.58.

74 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.409; Güzel, **2008 Yılı Kararları**, s.321 vd.; Akın, **Seminer**, s.334; Göreve giderken ıslak ve kaygan yolda iniş sırasında frenlerinin tutmaması sonucu geçirilen kaza neticesinde işçinin hayatını kaybetmesi üzerine mirasçıların açtığı maddi ve manevi tazminat davasına konu Yargıtay kararında, somut olaya ilişkin aracın 1982 model olup olay tarihinde 15 yaşında olduğu, periyodik bakım ve kontrollerinin yapıldığına ilişkin işverence herhangi bir bilgi ve belge sunulmadığı, işyerinde alınması gerekli önlemler alınsaydı ve aracın bakımları düzenli yapılsaydı, ekonomik ömrü dolan araçlar yenilensedydi olayın meydana gelmeyeceğinden hareketle sonuca gidilmesi gerektiğini belirtmiştir, Yarg. 21. HD. 07.02.2006, E. 2005/13299, K. 2006/810, LIHSGHD, 2006, S, 11, s.1059-1062.

75 Akın, **Seminer**, s.334; Özensizlik isnadı, kusurun biraz daha objektifleştirilmiş halinden başka bir şey değildir. Bu ise, bu tür olağan kusursuz sorumluluğu kusur sorumluluğuna yaklaştırmaktadır, Yavuz, s.42.

76 Yavuz, s.35.

77 Antalya, s.70; Kusursuz sorumluluk hallerinin dayanakları için bkz. Tandoğan, s.3 vd.; Yavuz, s.36 vd.; Oğuzman/Oz, s.468 vd.

78 Ulsan/Esen, s.74.

yaşam için özel bir tehlike oluşturması yeterlidir⁷⁹. Tehlike sorumluluğunda, sebep sorumluluğundan farklı olarak özen yükümlülüğünün yerine getirildiğine ilişkin kanıt yükümünün ispatlanarak sorumluluktan kurtulmak mümkün değildir⁸⁰.

Çağımızın, teknolojik ve endüstriyel gelişmesi karşısında, makine, tesis ve aletlerin işçiler için potansiyel bir tehlike oluşturdukları bir gerçektir⁸¹. Gerçekten, işçiler için büyük tehlike arz eden makinelerin sebep oldukları kazalarda, çoğu zaman kusurun işlenip işlenmediğini saptamak çok güç, hatta imkânsızdır⁸². Teknik araçların karmaşık niteliğinden doğan ispat güçlüklerine, yetki ve sorumlulukların her zaman gereği gibi sınırlandırılmadığı büyük işletmelerin karmaşık örgütlenmesinden doğan ispat güçlükleri eklenmektedir. Burada, kusura kanıtlayamamanın rizikosu mağdur (işçiye) yüklenmemelidir. Bunun gibi, makinelerin ve yeni enerji kaynaklarının büyük güçleri, kusurla kusurun zararlı sonuçları arasında göze batan oransızlıklara meydan vermektedir. Zarar gören bir kusurun varlığını kanıtlayabilse bile, olayların çoğunda, bu kusuru işleyen, yüksek tutarlara erişen tazminatı ödemeye gücü olmayan bir işçi olarak ortaya çıkmaktadır. Çok sayıda adam kullanan ve çeşitli teknik araçlardan yararlanan işletme, bunların sebep olabileceği zararları da üstlenmelidir⁸³.

Kaldı ki, ihmalin ölçüsünün objektifleştirilmesi sonucunda, kusur ilkesinin ahlaki temeli de zayıflamıştır. Bundan başka hâkim, teknik konularda kusuru saptamak için bilirkişilere başvurmaktadır ve çoğu zaman bilirkişi raporlarının yeterliliğini tamamıyla takdir edebilecek durumda değildir. Böylece hâkimin kusura ilişkin kararı bazen, tartışılabilir bir nitelik arz etmektedir⁸⁴.

Nihayet, iş kazaları ve meslek hastalıkları, büyük ölçüde, işletme içindeki üretim ilişkisinden kaynaklandığı için üretimin nimetlerini elde eden işverenin, külfetine de katlanması gerekir⁸⁵.

2.3.2. Kusursuz Sorumluluğun Yürürlükteki Mevzuat Açısından Uygulanabilme Kabiliyeti

Öğretide, işverenin iş kazası ve meslek hastalığı nedeniyle doğan sorumluluğunun kusursuz sorumluluk esasına dayandığını ileri süren yazarlardan bir bölümü, bu konuda bir yasa boşluğunun bulunduğu varsayımından hareket ederek, bu boşluğun, yargıç tarafından Medeni Kanun madde 1'de düzenlenmiş bulunan yargıcın kural koyma yetkisine dayanılmak su-

79 Antalya, s.72; Ayrıca bkz. Yavuz, s.43.

80 Antalya, s.72; Oğuzman/Öz, s.472.

81 Eren, **İş Kazası**, s.90-91; Gürsoy, s.187.

82 Yavuz, s.36-37.

83 Tandoğan, s.2.

84 Tandoğan, s.3.

85 Yavuz, s.37.

retiyile kusursuz sorumluluk esasına uygun düşecek tarzda doldurulmasını savunmaktadırlar⁸⁶.

İçtihat yoluyla objektif sorumluluk yaratılabileceği görüşünde olanlar, mülga Borçlar Kanunu madde 55, 56 (şimdi Türk Borçlar Kanunu madde 66 ve 67) ve Medeni Kanun madde 320’de öngörülen sorumlulukların başlangıçta kusur karinesine dayanırken sonradan mahkemelerce kusursuz sorumluluğa dönüştürülmesini örnek göstermektedirler⁸⁷.

Bu hususta Gürsoy, özel durumların özelliklerini göz önünde tutmadan bütün iş kazalarının kusursuz sorumluluk prensibine tabi olacağını ifade etmenin yanlış olacağını, burada somut olayın özelliğini, özellikle işletmenin yarattığı tehlike derecesini dikkate almak gerektiğine dikkat çekmektedir⁸⁸.

Çenberci’ye göre, mülga İş Kanunu madde 73 ‘de açıklık bulunduğundan, mülga Borçlar Kanunu madde 322’ye (şimdi TBK m.417) başvurulamaz. İş Kanununda yer alan düzenleme, Borçlar Kanundaki yasal düzenlemeye oranla, işverene çok daha yoğun bir tedbir alma ödevi yüklemiştir. Yazar’a göre, İş Kanunu açısından, Borçlar Kanunundan farklı olarak önemli olan yön, alınacak tedbirin hakkaniyet çevresinde işverenden istenip istenemeyeceği değil, gerekli olup olmadığıdır. Bu tedbirin alınması, objektif açıdan iş sağlığı ve güvenliği için “gerekli” ise, artık başkaca bir husus söz konusu olmaksızın işverenin tedbir alma ödevinin varlığı kabul edilmelidir⁸⁹.

Öğretide, mülga Borçlar Kanunu madde 332’nin geniş yorumlanarak hakkaniyet ölçüsünün alınacak tedbirler bakımından değil, işverenin sorumluluğu açısından getirildiğini ve maddenin bu şekilde yorumlanarak BK m. 332’de bir hakkaniyet sorumluluğunun tesis olunduğunu kabul etmek gerektiği de ileri sürülmüştür⁹⁰.

Bu noktada 2012 yılında yürürlüğe girmiş olan 6098 sayılı Türk Borçlar Kanununun kusursuz sorumluluğa ilişkin bazı düzenlemelerine değinmekte fayda vardır. Esasen 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu Tasarısının 64. Maddesinin 1.fikrasında, genel ilke olarak, hakkaniyet sorumluluğu düzenlenmekteydi. Buna göre, söz konusu madde, *“Tarafaların ekonomik durumları göz önünde tutulduğunda hakkaniyet gerektiriyorsa hakim, ku-*

86 Gürsoy, s.195-196; Eren, *İş Kazası*, s.92; Mustafa Çenberci, *İş Kanunu Şerhi*. 4. Bası, 1978, s.781-782.

87 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tandoğan, s.39 vd.; Bu hususta Gürsoy, Türk Hukukunda daha az tehlikelerin söz konusu olduğu bu hallerde bile kusursuz sorumluluk prensibi kabul edildiğine göre daha ciddi tehlikeleri içeren sanayi işletmelerinde de kusursuz sorumluluk görüşünün kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir, s.195.

88 Gürsoy, s.196.

89 Çenberci, s.781-782.

90 Hüseyin Hatemi. “İş Kazasından Doğan Maddi Tazminat Miktarının Tayini”. *İHU, İş.K. 73 (No : 2)*, s. 4 vd.

sura bağlı olmaksızın zarar verenin sebep olduğu zararı, uygun biçimde gidermesine karar verebilir” şeklinde düzenlenmişti. Öğretide de bu hükmün hakkaniyet sorumluluğunu istisnai belirli bir duruma ilişkin olmaktan çıkardığı için olumlu olduğu ifade edilmiştir⁹¹. Fakat Adalet Komisyonu, kusur sorumluluğunun içinin boşalacağı, hukuk güvenliğine aykırı ve belirsiz bir sorumluluk alanının üretileceği, kusursuz sorumluluğun somut sebepler temelinde yasayla düzenlenmesi gerektiği, genel bir hakkaniyet sorumluluğunun benimsenemeyeceği gerekçesiyle bu sorumluluğa vücut veren genel düzenlemeyi Tasarı metninden çıkarmıştır.

Nihayet belirtmemiz gerekir ki, özel bir kanunla hukuki olguları belirlenmediği müddetçe “tehlike sorumluluğu” bir sorumluluk kaynağı değildir⁹². Bu bağlamda Türk Borçlar Kanununun “tehlike sorumluluğu”na ilişkin düzenlemesi söz konusu tartışmalar açısından büyük bir öneme sahiptir.

Türk Borçlar Kanununun 71. maddesine göre, “*Önemli ölçüde tehlike arz eden bir işletmenin faaliyetinden zarar doğduğu takdirde, bu zarardan işletme sahibi ve varsa işleten müteselsilen sorumludur.*

Bir işletmenin, mahiyeti veya faaliyette kullanılan malzeme, araçlar ya da güçler göz önünde tutulduğunda, bu işlerde uzman bir kişiden beklenen tüm özenin gösterilmesi durumunda bile sıkça veya ağır zararlar doğurmaya elverişli olduğu sonucuna varılırsa, bunun önemli ölçüde tehlike arz eden bir işletme olduğu kabul edilir. Özellikle, herhangi bir kanunda benzeri tehlikeler arz eden işletmeler için özel bir tehlike sorumluluğu öngörülmüşse, bu işletme de önemli ölçüde tehlike arz eden işletme sayılır.

Belirli bir tehlike hâli için öngörülen özel sorumluluk hükümleri saklıdır.

Önemli ölçüde tehlike arz eden bir işletmenin bu tür faaliyetine hukuk düzenince izin verilmiş olsa bile, zarar görenler, bu işletmenin faaliyetinin sebep olduğu zararlarının uygun bir bedelle denkleştirilmesini isteyebilirler”.

Kanımızca tehlike sorumluluğuna ilişkin genel bir düzenlemeye yer verilmesi, bilimsel gelişmeler ile teknolojideki değişim hızı dikkate alındığında olumlu olmuştur⁹³.

2.4. Yargıtay Kararlarının Değerlendirilmesi

İşverenin iş kazası ve meslek hastalıklarından doğan hukuksal sorumluluğunun niteliği konusundaki tartışmalar Yargıtay kararlarını da etkile-

91 Antalya, s.69; Hakkaniyet Sorumluluğunda, “richesse oblige” (zenginlik yükümlü kılar) ilkesi geçerlidir, Tahiroğlu, s.169.

92 Antalya, s.75.

93 Aynı yönde bkz. Antalya, s.79; Tehlike sorumluluğunun genel bir kural ile düzenlenmesi, yeni olgulara uygun çözüm bulunmasına imkan verecek bir esneklik sağlayacaktır, Yavuz, s.60-61.

miştir. Son yıllarda işverenin sorumluluğunun hukuksal niteliği konusunda verilen kararlarda yüksek mahkeme belirli bir istikrara kavuşmuş değildir. Konuya ilişkin içtihatlarda Yargıtay, daha çok olayın özelliğine göre hukuksal bir değerlendirme yapmakta ve işverenin sorumluluğunu ya kusur sorumluluğu ya da kusursuz sorumluluk esaslarına dayandırmaktadır⁹⁴.

Yargıtay'ın genel eğilimi, iş kazası ve meslek hastalığı olayında önce işverenin ve işçinin kusur durumlarını araştırılmasıdır. Bu eğilimin uygulamadaki sonucu işyerinde yapılan bir inceleme ile kazanın oluşumunda kimlerin ne oranda kusurlu bulduklarının saptanmasıdır⁹⁵.

Kusur saptanması tamamen uzmanlığa dayandığı için ancak bir bilirkişi aracılığı ile yapılabilir. Yargıcın bu konuda resen takdir hakkı yoktur⁹⁶. Bilirkişi raporunda kusur dağılımı genelde 100 puan üzerinden yapılır ve iş kazası veya meslek hastalığı oluşumunda kusuru olanların kusur payı yüzdeleri olarak gösterilir. Böyle bir kusur dağılımında, İşverenin tamamen kusurlu olması; İşverenle birlikte işverenin bir başka işçisinin de kusurlu olması; İşverenin yanısıra işçinin de kusurlu olması; Kusurun belli bir bölümünün işverenin başka bir işçisi ile bizzat kazaya uğrayan işçisinin paylaşması; Kusurun tümünün işçiye ait olması; Hiç kimsenin kusurunun bulunmaması, olayın kısmen ya da tümü ile bir beklenilmezlik ve kaçınılmazlık sonucu doğması gibi farklı olasılıklar bulunabilir⁹⁷.

Uygulamada karşılaşılan maddi tazminat davalarının büyük çoğunluğunda işçi ve işverenin her ikisinin de kusuru mevcuttur. Bu tür iş kazalarında, işveren iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini gerektiği ölçüde almamış, işçi de gerek verilen talimatlara uymaması gerekse diğer kusurlu davranışları ile kazanın oluşumuna katkı sağlamıştır⁹⁸.

İşçi ve işverenin oluşan kaza ya da hastalığa beraberce katkı sağladıkları olaylarda, kaçınılmazlığın da zarara sebep olan bir diğer unsur olarak karşımıza çıkabilmesi mümkündür⁹⁹. Fakat iş kazalarının ancak tümüyle kaçınılmaz olduğu durumlarda 5510 sayılı Kanunda madde 21, fıkra 1 çerçevesinde, kaçınılmazlık ilkesinin göz önünde tutulacağını açıkça hükme bağlanmıştır. Yargıtay, verdiği bir kararında aynen şu ifadelerle yer vermiştir; “...*Günümüz teknolojisinin böyle bir olayda sonucu salt kötü rastlan-*

94 Akın, **Seminer**, s.334.

95 Ulusan/Esen, s.181; Yenisey, s.89-90: Yazar, Yargılayın iş kazalarından kaynaklanan işveren sorumluluğunu kusursuz sorumluluk esasları çerçevesinde değerlendirmesine karşın, somut olayların büyük bölümü de tazminat miktarının hesaplanmasında kusur miktarının hesaplanmasını gerekli gördüğüne işaret etmektedir.

96 Ulusan/Esen, s.181.

97 Ulusan/Esen, s.185-186; Ayrıca bkz. Levent Akın, “*İş Hukukunda Hakimın Manevi Tazminatı Takdir Yetkisi ve Borçlar Kanunu md. 43-44 Uygulamaları*”. **İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku 2008 Yılı 12. Toplantı Notları** (GS Üniversitesi), 6-7 Haziran 2008, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2009, s.95 vd.

98 Akın, **BK m. 43-44 Uygulamaları**, s.95.

99 Akın, **BK m. 43-44 Uygulamaları**, s.95.

tulara bırakması hemen hemen olanaksızdır ve kötü rastlantı denilen olguların ardında insan yanılığı ve savsamalarının bulunması asıldır.."¹⁰⁰. O halde, kaçınılmaz bir nedenden kaynaklanan iş kazası ya da meslek hastalığından ötürü işverenin sorumlu tutulmaması için mevzuat gereği alınması gereken tüm önlemleri almış olması gerekir. Aksi halde, olayın kaçınılmaz olduğundan söz edilemez¹⁰¹.

Yargıtay'ın, 5510 sayılı Kanun döneminde de önemini koruyan yerleşik içtihadına göre, iş kazası sonucu ölen sigortalının hak sahiplerinin, işveren aleyhine genel hükümlere göre açtıkları maddi ve mandevi tazminat davalarında, iş kazasının tamamen kaçınılmazlık sonucu meydana geldiğinin saptanması halinde, işverenin, tehlike-risk kuramı gereğince ve adam çalıştıran sıfatıyla (TBK m. 66) sorumluluğu yine de söz konusu olacaktır¹⁰². Öğretide, teknik gelişmeler gözönüne alındığında, adam çalıştıranın sorumluluğu ile birlikte, yardımcı kişinin organizasyon sorumluluğuna da yer verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Organizasyon sorumluluğu içine işletmenin teknik eksiklikleri de dahildir. İşletmeci kişi, yardımcı personelinin tüm ifa faaliyetlerinden işletme organizasyonunda zararın doğmasını önlemeye elverişli olmadığını ispat etmedikçe sorumludur¹⁰³.

Yargıtay, olayın kaçınılmazlık sonucu meydana geldiğinin saptanması halinde, TBK madde 51 hükmünü gözeterek hakkaniyet ölçüsünde tazminatın belirlenmesi gerektiğini, fakat işçi-işveren arasındaki bu tür davalarda tarafların ekonomik ve sosyal durumlarının göz önünde bulundurulması ve işverene biraz daha fazla sorumluluk verilmesinin, sosyal hukuk devleti ilkesinin gereği olduğunu ve tehlike-risk ilkesi uyarınca işverenin %50-%60 oranında sorumlu tutulması gerektiği sonucuna varmıştır¹⁰⁴.

3. İŞ KAZASI VE MESLEK HASTALIĞINDAN DOĞAN TAZMİNAT DAVALARI

3.1. İş Kazası ve Meslek Hastalığından Doğan Maddi Tazminat Davaları

3.1.1.Genel Olarak

İş kazası veya meslek hastalığından zarar gören işçi ya da ölümleri

100 Yarg. 10. HD. 25.10.1985, E. 4787, K. 5604; Aynı anlamda, Yarg. HGK. 16.10.1985, E. 10-197, K. 826, www.kazanci.com. Yargıtay nispeten yeni bir kararında da benzer hususlara vurgu yapmıştır, Yarg. 10. HD. 04.03.2008, E. 2007/6310, K. 2008/2821, Güzel, **2008 Yılı Kararları**, s.322.

101 Güzel/Okur/Caniklioğlu, s.373; Yargıtay kararlarında da açıklandığı üzere; kaçınılmazlık, hukuksal ve teknik anlamda tamamen önlenmesi mümkün bulunmayan, işverence mevzuatın öngörüsü tüm önlemlerin alınmış olduğu koşullarda dahi önlenmesi mümkün bulunmayan durum ve sonuçları ifade eder, Yarg. 21. HD. 25.02.2003, E. 2003/517, K. 2003/1301, www.kazanci.com; Yarg. 10. HD. 27.05.2008, E. 2008/2626, K. 2008/7283, Güzel, **2008 Yılı Kararları**, s.321.

102 Yarg. HGK, 12.11.2003 E. 21-673, K. 641, www.kazanci.com.

103 Antalya, s.65.

104 Yarg. 21. HD. 25.02.2003, E. 2003/517, K. 2003/1301, www.kazanci.com.

halinde desteğinden yoksun kalanlar, işçiyi gözetme borcuna aykırı davranışları nedeniyle buna sebep olan işverenlerden tazminat talep edebilirler. Ancak bu tazminatı talep edebilmenin ön şartı “bireysel iş hukuku” anlamında bir iş kazasının varlığıdır¹⁰⁵.

Bireysel iş hukuku anlamında iş kazası, Sosyal Güvenlik Kanununda düzenlenen iş kazalarına göre daha dar bir kavramdır ve işverenin işçiye karşı sorumlu olacağı iş kazalarını tanımlamak için kullanılır. Başka bir deyişle, sigortalı (işçi)nin iş kazası yardımlarından yararlanmasına yol açabilen her zarar verici olay, mutlaka işverenin zarar verici bu olaydan sorumlu tutulacağı anlamına gelmez¹⁰⁶.

İşveren, ancak, iş güvenliği önlemleri alma yükümlülüğüne aykırı davranışı ile zarar verici olay arasında uygun illiyet bağı bulunduğu takdirde, bundan sorumlu tutulabilecektir¹⁰⁷.

Uygun illiyet bağının kesilmesine yol açan üç etkenin varlığı halinde, işverenin iş kazası ve meslek hastalığı nedeniyle sorumlu tutulması, söz konusu olamaz. Uygun illiyet bağı kesen üç etken; mücbir sebep, zarar görenin kusuru¹⁰⁸ ve üçüncü kişinin kusurudur¹⁰⁹.

3.1.2. Beden ve Ruh Bütünlüğünün Zedelenmesinden Doğan Maddi Tazminat Davaları

Türk Borçlar Kanunu madde 54 uyarınca, bedensel zararlar özellikle şunlardır: Tedavi giderleri, Kazanç kaybı, Çalışma gücünün azalmasından ya da yitirilmesinden doğan kayıplar, Ekonomik geleceğin sarsılmasından doğan kayıplar. 818 sayılı mülga Borçlar Kanunundaki hükme göre ise, “cismani bir zarara duçar olan kimse külliye veya kısmen çalışmaya muktedir olamamasından ve ileride iktisaden maruz kalacağı mahrumiyetten tevellüt eden zarar ve ziyasını ve bütün masraflarını isteyebilir(BK m.46/1)”.

Cismani zarar kavramına beden üzerinde olduğu kadar, ruhsal bütünlüğün zedelenmesi kavramı da girmektedir¹¹⁰. Bunun gibi, fiziksel bütünlükte oluşan olumsuz değişimler sonucu, örneğin güzelliğin bozulması biçimindeki estetik zarar da bir cismani zarar niteliği taşımaktadır¹¹¹.

105 Akın, **Seminer**, s.337; Bayram, s.222.

106 Bayram, s.222.

107 Ulsan/Esen, s.19.

108 İşçinin %100 kusurlu olduğu iş kazalarında işverenden maddi tazminat talep edemeyen işçi, Sosyal Güvenlik Kurumundan aldığı veya alacağı ödenek ve gelirlerle yetinmek zorunda kalır. Ancak çoğu durumda işçinin içinde bulunduğu ekonomik durumun zarara tek başına katlanmasına yetmeyeceği düşünülerek, kusurun bir kısmı da işverene yüklenmektedir, Akın, **BK m. 43-44 Uygulamaları**, s.97.

109 Oğuzman/Öz, s.509; Bayram, s.222-223; Yarg. 21. HD. 01.11.2000, E. 2000/21-1333, K. 2000/1594, Tuncay, **2000 Yılı Kararları**, s.203-204.

110 Oğuzman/Öz, s.539; Reisoğlu, s.214.

111 Ulsan/Esen, s.168.

İş kazasına uğrayan veya meslek hastalığına maruz kalan işçinin bakım ve tedavi masrafları, Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından karşılandığından, işçinin işverenden isteyeceği tazminat kalemleri içinde genellikle yer almaz. Kuşkusuz bu masrafı yapan ilgili Kurumun, daha sonra işverene rücu olanağı, yani işverenin bu masraftan sorumlu tutulabilmesi olanağı vardır.

İşçinin çalışma gücünü kısmen veya tamamen yitirmesi ile ekonomik geleceğinin sarsılması kavramların iş kazası ve meslek hastalığı ile ilgili tazminat davalarında kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zordur. Bu zarar kalemleri, çoğunlukla içice hesaplanır ve genel bir deyişle “iş göremezlik tazminatı” adı altında toplanır. İşte işverenden istenebilecek tazminat, işçinin bu iş göremezlik tazminatının ilgili Kurumca karşılanmayan bölümüdür¹¹².

3.1.3. Ölüm Sonucu Açılan Maddi Tazminat Davaları (Destekten Yoksun Kalma Tazminatı)

İş kazası veya meslek hastalığı sonucu olarak işçinin ölmesi durumunda artık zarara uğrayan işçinin değil, müteveffanın yardımından mahrum kalan kişilerin maddi tazminat hakkından söz etmek gerekir. Uygulamada bu davaya konu olan tazminat istemine “destekten yoksun kalma tazminatı” denmektedir¹¹³.

Destekten yoksun kalma tazminatı, Türk Borçlar Kanununda düzenlenmiştir. Buna göre, ölüm neticesi olarak diğer kimseler ölen kimsenin desteğinden yoksun kaldıkları takdirde, onların bundan dolayı olan kayıpları tazmin etmek gerekir (TBK m. 53/2). Görüldüğü gibi, ölen işçinin yakınları ile sorumlu işveren arasında akdi bir ilişki olmamasına rağmen ilgili hüküm sayesinde, söz konusu kimselerin taleplerini akde aykırılığa dayandırabilmelerine imkân sağlanmıştır¹¹⁴.

Destekten yoksun kalma tazminatında, desteğin yaşamı boyunca desteğine ihtiyaç duyanlara yapacağı katkı dikkate alınır. Miktar itibarıyla da desteğin muhtemel yaşam süresi içinde çalışarak elde edebileceği kazançından, desteğinden yoksun kalanlara ayracağı miktarın peşin değerinden oluşur¹¹⁵.

Destekten yoksun kalma tazminatında açıklığa kavuşturulması gereken bazı noktalar vardır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, ölen işçinin baktığı şahsın, aynı ailenin fertleri, kan hışmı veya mirasçısı olması şart değildir¹¹⁶. Zira mirasçı olduğu halde destek ihtiyacı bulunmayanlar ola-

112 Uluslan/Esen, s.169.

113 Oğuzman/Öz, s.545; Uluslan/Esen, s.204.

114 Akın, **Seminer**, s.344.

115 Akın, **Seminer**, s.344-345.

116 Oğuzman/Öz, s.546; Reisoğlu, s.212.

bileceği gibi, mirasçı olmadığı halde destekten yoksun kalma tazminatını talep hakkı bulunanlar da vardır¹¹⁷. Yasal zorunluluk bulunmada dahi, ölen şahıstan (belli bir ölçüde de olsa) sürekli ve düzenli olarak yardım gören kimseler, şartlara göre, ölüm meydana gelmeseydi yardım devam edecek idiyse, yardımdan yoksun kalma sebebiyle maddi tazminat talebinde bulunabilir¹¹⁸. Bu bağlamda, örneğin bir öğrenciye her ay belirli bir geçim yardımı sağlayan, acıma ve diğer özgeci duygularla çevresindeki muhtaç kişilere düzenli yardım yapan kişi de, yardım ettiği kişiler yönünden “destek” sayılmaktadır¹¹⁹. Sözü edilen yardımın mutlaka “parasal yardım” olması gerekmez¹²⁰. Bir kişiye yiyecek sağlanması, eşya verilmesi, sağlık gereksinimlerinin, eğitim giderlerinin karşılanması da bu kapsamda değerlendirilir¹²¹.

Destek denildiği zaman, bir kişinin başkalarına fiilen bakması, onları maddi yönden görüp gözetmesi, bu kişilerin geçimlerini sağlaması gerekli ve yeterlidir. “İleride kurulacak” bir bakma ilişkisini dahi, destek kavramı içine girer. Gerçekten ekonomik yönden gelir sağlamamakla birlikte, gelecekte bu niteliği kazanacağı kuşkusuz olan bir kişi, destekten yoksun kalma tazminatını talep edebilir¹²².

Yaptığımız bu saptamalar çerçevesinde sadece eş, çocuk, ana ve babalar değil, kardeşler, nişanlılar, evlilik dışında birlikte yaşayanlar¹²³ vb. de fiili destek ilişkisinin varlığı halinde destekten yoksun kalma tazminatı davası açabilirler¹²⁴.

Destekten yoksun kalma tazminatında, desteklenen eğer desteğin mirasçısı ise elde ettiği miras geliri, sağ kalan eşin yeniden evlenme şansı, özel sigortadan elde edilen tazminatlar, destek için artık yapılması gerekmeyen giderler zararlardan düşülür. Bunu takiben, varsa iş kazasında ölen işçinin mütefarık kusuru oranında bir mahsubun ardından durumun gerekleri ve hakkaniyete göre yargıç tarafından indirimler yapılabilir (TBK m. 52)¹²⁵. Son aşamada, destekten yoksun kalanlara Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından bağlanan gelirin peşin değerinin zarardan mahsubu ile destekten yoksun kalanlara hisseleri oranında ödenecek miktara ulaşılır¹²⁶.

117 Akın, **Seminer**, s.345; Yargıtay emeldi aylığı alan anne veya babaya destekten yoksun kalma tazminatı ödenmeyeceğini karara bağlamıştır, Yarg. 21. HD. 23.03.2006, E. 2006/105, K. 2006/2694, LİHSGHD, 2006, S.11, s.1066-1067; Ayrıca bkz. Yenisey, **2006 Yılı Kararları**, s.96-97.

118 Reisoğlu, s.212.

119 Ulusan/Esen, s.205.

120 Reisoğlu, s.212.

121 Ulusan/Esen, s.206.

122 Oğuzman/Öz, s.547-548; Reisoğlu, s.213.

123 Ahlaka aykırı bir şekilde basit metres hayatı yaşayanlarda ise durum tartışmalıdır, bkz. Oğuzman/Öz, s.546-547.

124 Reisoğlu, s.212-213; Akın, **Seminer**, s.345; Ulusan, s.167; Ulusan/Esen, s.206 vd.

125 Yalnızca işverenin kusurlu olması durumunda bir hakkaniyet indirimi yapılamaz, Akın, **BK m. 43-44 Uygulamaları**, s.98-99.

126 Akın, **Seminer**, s.347-348; Ulusan, s.159.

3.2. İş Kazası ve Meslek Hastalığından Doğan Manevi Tazminat Davaları

3.2.1. Genel Olarak

İş kazası ve meslek hastalığı sonucu oluşan zararlar yalnızca maddi zararlar değildir. Gerek kazaya uğrayan işçi, gerekse ölümü halinde desteğinden yoksun kalanlar manevi zarara da uğrayabilirler. Dolayısıyla iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin gerektiği gibi alınmaması halinde uygulanabilecek hukuksal yaptırımlardan birinin de manevi tazminat olduğu söylenebilir¹²⁷.

Manevi zarar bir haksız fiil sonucu doğabileceği gibi, sözleşmeye aykırılıktan da kaynaklanabilir. İş kazası ve meslek hastalığından doğan manevi zararlar, genellikle sözleşmeye aykırılıktan doğan manevi zararlardır¹²⁸.

İş mevzuatımızda manevi zarara ve dolayısıyla manevi tazminata değinen bir düzenleme mevcut değildir. Bu nedenle konu Borçlar Kanununun ilgili hükümlerine göre değerlendirilmektedir.

Türk Borçlar Kanunu madde 114 fıkra 2 uyarınca haksız fiilden kaynaklanan sorumluluğa ilişkin hükümlerin kıyas yoluyla sözleşmeye aykırı hareketlere de uygulanacağı öngörülmüştür. Bu sebeple manevi zarar ve bunun giderilmesine ilişkin olarak aynı Kanunun 56. ve 59. maddeleri kıyas yolu ile uygulanabilecektir. Ancak iş sağlığı ve güvenliği bağlamında dikkate alınması gereken hükme göre, “Hâkim, bir kimsenin bedensel bütünlüğünün zedelenmesi durumunda, olayın özelliklerini göz önünde tutarak, zarar görene uygun bir miktar paranın manevi tazminat olarak ödenmesine karar verebilir. Ağır bedensel zarar veya ölüm hâlinde, zarar görenin veya ölenin yakınlarına da manevi tazminat olarak uygun bir miktar paranın ödenmesine karar verilebilir (TBK m. 56).”Görüldüğü gibi bu hüküm, hem bedensel bütünlüğü ihlal edilene hem de belirli şartlarla onun yakınlarına tazminat imkanı sağlamıştır¹²⁹.

3.2.2. Beden ve Ruh Bütünlüğünün Zedelenmesinden Doğan Manevi Tazminat Davaları

Manevi tazminat, iş kazasına ya da meslek hastalığına maruz kalan işçinin uğradığı bedensel kaybın sebep olduğu acı ve ıstırapı hafifletmeyi amaçlar.

Türk Borçlar Kanunu madde 56 kapsamında, işverenin manevi zarardan sorumluluğuna gidebilmek için, işverenin kusurlu olması gerekmez. Anılan hükme göre, manevi tazminata karar verilirken özel hallerin varlığı

127 Akın, *Seminer*, s.341.

128 Uluşan/Esen, s.224.

129 Akın, *Seminer*, s.341.

aranır. Bu özel haller, tazminatın miktarını belirlerken değil, daha önce, tazminata hükmedilip edilmeyeceği noktasında dikkate alınmaktadır¹³⁰.

Kuşkusuz, işverenin kusuru da özel hallerden birini oluşturur¹³¹. Fakat bazı hallerde Yargıtay, kusuru bulunmayan işvereni de manevi tazminat ödemek zorunda bırakmaktadır. Bu tür olaylarda, tarafların ekonomik ve sosyal durumları¹³², iş kazası ya da meslek hastalığının ortaya çıkış şekli, trajik sonuçları, duyulan acı ve ıstırapın büyüklüğü, tedavilerin uzun sürmesi gibi (özel) haller dikkate alınarak manevi tazminata karar verilebilmektedir.

Fakat bu durumda işverenin ödeyeceği tazminattan hakkaniyete uygun bir indirim yapılmaktadır¹³³.

Uygulamada manevi tazminat davaları çok büyük çoğunlukla maddi tazminat istekleri ile birlikte ileri sürülür ve aynı dava içinde incelenip değerlendirilir. Bununla birlikte manevi tazminatın ayrı bir dava ile istenmesine ve bu davanın maddi tazminat davasından önce ya da sonra açılmasına engel bir hüküm yoktur¹³⁴. Yalnızca bedensel bütünlüğün ihlali söz konusu olduğunda, manevi tazminat talebi esas olarak işçiye aittir, bununla birlikte öğretide işçi yakınlarının da bazı durumlarda manevi tazminat talep edebilecekleri savunulmaktadır¹³⁵.

3.2.3. Ölüm Halinde Manevi Tazminat

İş kazası veya meslek hastalığı dolayısıyla işçinin ölmesi halinde manevi tazminat talep hakkı, ilgili hükme göre yakınlarına aittir (TBK m. 56/2).

Yakınları kavramından, yalnızca aile hukuku ilkeleri çerçevesinde aralarında nafaka yükümlülüğü bulunan kişileri değil, geniş anlamda, ölen işçiyle duygusal bir yakınlığı olan kişileri de anlamak gerekir¹³⁶. Bu anlamda olaydan acı ve ıstırap duyan sevgili, sözlü, evlatlık gibi yakınlar da manevi tazminat talebinde bulunabilirler. Dolayısıyla manevi tazminat talep edebilecek yakınlık, mirasçılık sıfatıyla eşleştirilemez. Yakınlık düzeyine göre bazı mirasçılar (eş, çocuk, ana-baba, kardeş) tazminat hakkına sahipken, örneğin uzakta yaşayan, yıllardır görüşülmeyen çocuk, kardeş vs. bu haktan mahrum kalabilir¹³⁷.

İşçinin ölümü halinde yakınlarının manevi tazminat talebinde bulunabilmeleri, ölen işçinin daha önce manevi tazminat almamış olmasına bağlı değildir. Kaza geçiren ve sonrasında bu kaza sebebiyle yaşamını yitiren iş-

130 Akın, **Seminer**, s.341-342.

131 Ulusan, s.186.

132 Reisoğlu, s.247.

133 Akın, **Seminer**, s.342; Aynı yazar bkz. **BK m, 43-44 Uygulamaları**, s.107

134 Ulusan/Esen, s.225.

135 Akın, **Seminer**, s.342-343; Ulusan, s.182.

136 Ulusan, s.187-188.

137 Akın, **Seminer**, s.343.

çinin yakınlarının onun ölümünden kaynaklanan manevi acılarına karşılık tazminat talep edebilmeleri mümkündür¹³⁸.

SONUÇ

İş kazası, sosyal sigortalar uygulaması ile bireysel iş hukuku anlamında farklı şekilde değerlendirilen bir kavramdır. Sigortalının ağır kusuru olsa bile işyerinde gerçekleşen bir olay sosyal sigortalar uygulamasında iş kazası olarak değerlendirilirken, bireysel iş hukuku anlamında bunu bir kaza olarak değerlendirmek ve işverenin sorumluluğuna gitmek mümkün olmamaktadır. Bu bakımdan, iş kazası kavramının sosyal sigorta uygulaması açısından daha geniş bir şekilde ele alındığı söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, sigortalı olmayan bir işçinin de iş kazası geçirdiğinde Borçlar Kanunu hükümleri çerçevesinde işverenin sorumluluğuna gidilmesi pekâlâ mümkündür.

Meslek hastalığı doğuran koşullar açısından ise böyle bir ayrıma gidilmemektedir. İşçinin “mesleğine” ilişkin olan ve zaman içinde işçinin vücut bütünlüğünü zedeleyen olaylar meslek hastalığı olarak değerlendirilmektedir.

İşverenin sorumluluğuna gidebilmek için, iş kazası veya meslek hastalığına yol açan olaydaki “mesleki unsurun” varlığı yanında söz konusu olay ile zarar arasında uygun illiyet bağının bulunması şarttır. İlliyet bağını kesen üç etkenin, ezcümle mücbir sebep, üçüncü kişinin kusuru yahut zarara uğrayanın kendi kusurunun varlığı halinde iş kazası veya meslek hastalığından işvereni sorumlu tutmak mümkün olmamaktadır.

Söz konusu illiyet bağının varlığı kabul edildiğinde işverenin gözetme borcunu ihlalden doğan sorumluluğunun hukuki niteliğinin ne olduğunu saptamak gerekecektir. Bu hususta öğretilerde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu sorumluluğun kusur ilkesine dayandığını savunan yazarlar olduğu gibi işverenin kusursuz sorumluluğuna dayanan yazarlar da mevcuttur. Kusursuz sorumluluk görüşü, “işçiyi koruma” ve “hakkaniyet” ilkelerinde temelini bulmaktadır. Bu görüşlerin, kendilerine sıklıkla tehlike ilkesini basamak yaptıkları gözlemlenmektedir.

İşverenin iş kazası ve meslek hastalıklarından doğan hukuksal sorumluluğunun niteliği konusundaki tartışmalar Yargıtay kararlarını da etkilemiştir. Konuya ilişkin içtihatlarda Yargıtay, daha çok olayın özelliğine göre hukuksal bir değerlendirme yapmakta ve işverenin sorumluluğunu ya kusur sorumluluğu ya da kusursuz sorumluluk esaslarına dayandırmaktadır. Kanımızca, Türk Borçlar Kanunumuzda madde 71 kapsamında “tehlike sorumluluğuna” ilişkin genel bir düzenlemeye yer verilmesi, bilimsel gelişmeler ile teknolojiye bağlı değişim hızı dikkate alındığında isabetli olmuştur.

138 Akın, *Seminer*, s.343-344.

KAYNAKÇA

- AKIN, Levent: “İş Sağlığı ve İş Güvenliği “. III. Yılında İş Yasası, Bodrum: 21-25 Eylül 2005, s.302-349. (“**Seminer**”).
- AKIN, Levent: “İş Hukukunda Hakimın Manevi Tazminatı Takdir Yetkisi ve Borçlar Kanunu Md. 43-44 Uygulamaları”. İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku 2008 Yılı 12. Toplantı Notları (GS Üniversitesi) 06-07 Haziran 2008, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, Nisan 2009, s.92-110.(“**BK m. 43-44 Uygulamaları**”).
- ANTALYA, Gökhan: “Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler”. M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.63-83.
- BAYRAM, Fuat: Türk İş Hukukunda İş Sağlığı ve Güvenliği Denetimi. İstanbul: Beta Yayınları, 2008.
- CENDEL, Tankut: Türk Sosyal Güvenlik Hukuku. İstanbul: Oniki Levha Yayınları, No. 1785, 2021,
- ÇENBERCİ, Mustafa: İş Kanunu Şerhi. 4. Bası, 1978.
- DEMİR, Fevzi: İş Hukuku ve Uygulaması. 5. Baskı, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2009.
- EREN, Fikret: Borçlar Hukuku ve İş Hukuku Açısından İşverenin İş Kazası ve Meslek Hastalığından Doğan Sorumluluğu. Ankara: AÜHF Yayınları, 1974. (“**İş Kazası**”).
- EREN, Fikret: Sorumluluk Hukuku Açısından Uygun İlliyet Bağı Teorisi. Ankara: Sevinç Matbaası, 1975. (“**İlliyet Bağı**”).
- GÜRSOY, Kemal Tahir: “İşverenin Sorumluluğu”. A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi. C. 31, S.1-4, 1974, s.185-198.
- GÜZEL, Ali: “Sosyal Sigortaların Genel Hükümleri ve Türleri Açısından Yargıtayın 2008 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”. Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 2008. Ankara: İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Derneği (Milli Komite), Türk-İş Yayını, 2010, s.295-377.
- GÜZEL, Ali, Ali Rıza OKUR ve Nurşen CANİKLİOĞLU. Sosyal Güvenlik Hukuku. 5510 Sayılı Kanuna Göre Hazırlanmış 17. Bası. İstanbul: Beta Yayınları, 2018.
- HATEMİ, Hüseyin: “İş Kazasından Doğan Maddi Tazminat Miktarının Tayini”. İHU, İş.K. 73 (No : 2).
- OĞUZMAN, M. Kemal: “İş Kazası ve Meslek Hastalıklarından Doğan Zararlardan İşverenin Sorumluluğu”. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. XXXIV, S.14, 1969, s.322-342.
- OĞUZMAN, Kemal ve M. Turgut ÖZ: Borçlar Hukuku Genel Hükümler. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Üçüncü Bası. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.

- OKUR, Ali Rıza: “Sosyal Sigortaların Genel Hükümleri ve Türleri Açısından Yargıtay’ın 2004 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”. Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 2004. Ankara: İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, Kamu-İş Yayını, 2006, s.171-269.
- REİSOĞLU, Safa: Borçlar Hukuku Genel Hükümler. Yirmibirinci Bası. İstanbul: Beta Yayınları, 2010.
- SÜZEK, Sarper: İş Güvenliği Hukuku. Ankara: Savaş Yayınları, 1985.
- TAHİROĞLU, Bülent: “Kusursuz Sorumluluk ve Modern Hukuklara Etkisi”. M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.157-170.
- TANDOĞAN, Haluk: Kusura Dayanmayan Sözleşme Dışı Sorumluluk Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1981.
- TUNCAY, A. Can ve Ömer EKMEKÇİ: Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri. 20. Bası. İstanbul: Beta Yayınları, 2019.
- TUNCAY, A. Can: “Sosyal Sigortalar Açısından Yargıtay’ın 2000 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”. Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 2000. Ankara: İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, Kamu-İş Yayını, 2002, s.181-243.
- ULUSAN, İlhan ve Güven ESEN: İş Kazası ve Meslek Hastalıklarından Doğan İşveren Sorumluluğu. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, No. 41, 1985.
- ULUSAN, İlhan: Özellikle Borçlar Hukuku ve İş Hukuku Açısından İşverenin İşçiyi Gözetme Borcu ve Bundan Doğan Hukuki Sorumluluğu. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, No. 72, 1990.
- YAVUZ, Cevdet; “Türk Borçlar Kanunu Tasarısı’na Göre “Kusursuz Sorumluluk” Halleri ve İlkeleri”. M.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi. Roma Hukukundan Modern Hukuka Sorumluluk (Sempozyum Özel Sayısı), C. 14, S.4, 2008, s.29-61.
- YENİSEY, Kübra Doğan: “Bireysel İş İlişkinin Kurulması ve İşin Düzenlenmesi Açısından Yargıtay’ın 2006 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”. Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 2006. Ankara: İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, TİSK Yayını, 2009, s.9-101.

İnternet Kaynakları:

Yargıtay kararları için bkz. Kazancı Mevzuat ve İçtihat Bilgi Bankası: www.kazanci.com (çevrimiçi).

BÖLÜM 4

GÖRÜNEN ADAM DİZİSİ VE ÂŞIKLIK GELENEĞİ: ONUR ÜNLÜ'NÜN SİNEMATİK ANLATISININ KÜLTÜREL KÖKLERLE BULUŞMASI

Melek ELMAS¹

---

¹ Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-mail: melekemas2801@gmail.com, ORCID.0000-0002-1519-6726.

Âşıklık geleneği, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve yüzyıllardan beri yaşatılmaktadır. Bu geleneğin temelinde âşıkların halkın içinde yetişmesi yatmakta, halkın yaşadıkları duygu ve düşünceleri dile getirmesi yer almaktadır. Âşıklık, genel olarak Türk kültüründe köklü bir geçmiş olan ve halkın içinde yetişen âşıkların şiir ve müzik yoluyla halkın duygu, düşünce ve yaşantılarını dile getirdiği bir sanat ve kültür geleneğidir. Âşıklar, halk arasında dolaşarak saz çalar, şiirler söyler ve sözlü edebiyat alanında üretim yaparlar.

Âşıklar, halkın yaşadığı olayları, sevgiyi, aşkı, tabiatı, tarihi, kahramanlığı ve toplumsal değerleri konu alan şiirler söylerler. Bu şiirler, genellikle saz eşliğinde ve ustalıklarla sunulur. Âşıklar, söyledikleri şiirlerle halkın duygusal dünyasına hitap eder ve toplumun belleğini, değerlerini ve kültürel mirasını koruma işlevi görürler.

Âşıklık geleneği, ustalar ve çıraklar arasında aktarılan mesleki eğitim süreciyle devam eder. Usta âşıklar, genç âşıklara saz çalmayı, şiir yazmayı ve sahne performanslarını öğretirler. Bu şekilde, âşıklık geleneği kuşaktan kuşağa geçer ve gelecek nesillere aktarılır.

Türkiye’de âşıklık geleneği, belli yörelerde “karşılama”, “deyişme”, “atışma” veya “karşiberi” gibi adlar altında toplanan sistemli deyişmelerdir. En az iki âşığın dinleyici huzurunda veya herhangi bir yerde karşı karşıya gelerek, birbirlerini sazda ve sözde belli prensipler içinde denemeleri esasına dayanmaktadır (Günay, 1993: 47). Bu geleneğin temelinde, âşıkların yeteneklerini ve bilgilerini yarıştırmaları, halk arasında popüler olan konuları işlemeleri yatmaktadır. Karşılıklı atışarak ve deyişerek yapılan bu yarışmalar, halk arasında büyük ilgi görmekte, önemli kültürel etkinlikler olarak ön plana çıkmaktadır.

Günay, âşıklık geleneğiyle ilgili yaptığı çalışmalarda, bu geleneğin Türk kültüründeki önemli bir yerini vurgulamaktadır. Âşıklık geleneğinin, Türk halk kültüründe sözlü tarih anlatımının temel unsurlarından biri olduğunu belirtirken, âşıkların şiirleri ve türküleriyle Türk halkının duygu ve düşüncelerine tercüman olduklarını ifade etmektedir. Günay ayrıca, âşıkların toplumsal hayatta önemli bir işlevi olduğunu da söyler. Âşıkların düğün, asker uğurlama, cenaze gibi törenlerde ve halkın günlük hayatında da aktif bir rol oynadıklarını belirtirken, bu geleneğin Türk toplumunun sosyal hayatındaki önemini vurgulamaktadır.

Türkiye’deki âşıklık geleneği içerisinde âşık karşılaşmaları ve atışmaları önemli bir yer tutar. Bu karşılaşmalar, âşıkların birbirlerini sazda ve sözde yenmeye çalıştığı bir yarışmadır ve genellikle seyirci önünde gerçekleştirilir (Albayrak, 2004: 58). Âşık karşılaşmalarına müşaare, deyişme, söyleşi, atışma, bağlama, tekellüm gibi adlar verilmektedir (Artun, 2013: 73). Âşıklık geleneği, kültür varlığının önemli bir bölümünü oluştur-

maktadır. Âşıklık çağlar süren deneyimlerden geçerek biçimlenmiş, kendine özgü icra töresi, geleneğe dayalı yapısı, âşık olmak ve âşıklığı sürdürmek için uyulması gereken kuralları olan bir gelenektir (Artun, 2012: 452). Türkiye’de âşıklık geleneği, yüzyıllardır süregelen bir geleneğin devamı niteliğindedir ve aynı zamanda kültür varlığının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Âşık karşılaşmaları, çoğunlukla belirli bir konu veya tema etrafında gerçekleşir. İki âşık, söz ustalığı ve sanatsal becerilerini kullanarak birbirleriyle mücadele ederler. Sahne sırasında, sırayla şiirler okurlar, saz çalarlar ve birbirlerine cevaplar verirler. Bu karşılıklı cevaplar, genellikle nazım birimi ve ezgi açısından uyumlu olması beklenen bir ritim içerir.

Bilindiği gibi âşıklar, edebiyatımızın mümtüz bir cephesini oluşturur. Ortaya koydukları eserleriyle bir bakıma halkın aynası durumundadırlar. Söz mülkünün sultanı olan bu sanatçılar içinde çağlara damgasını vuran simalar olduğu gibi, şöhreti, doğup ömrünü sürdürdüğü köyünden çıkmamış olanları da vardır (Kaya, 2001, 87). Âşıklar, Türk edebiyatının önemli bir parçasını oluştururlar. Kendi kültürümüze ait duygu ve düşünceleri eserlerinde yansıtarak, halkın hayatına dokunurlar. Bazı âşıklar, çağları etkileyen önemli isimler olarak hatırlanırken, bazıları da sadece kendi köyleri içinde ün kazanmışlardır. Ancak hepsi, Türk edebiyatının zenginliğine katkıda bulunmuşlardır.

Âşık edebiyatı, yalnızca bugün değil, tarih boyunca halkın kültürel hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Toplumun dil ve kültür birikimini yansıttığı için, sosyal tarih araştırmaları için de önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Âşıklık edebiyatı, yaşayan bir geleneğin ürünü olduğundan, toplumda değişen değer ve normlara uyum sağlamak zorundadır (Fidan, 2016: 11-27). Âşıklık geleneği, zaman içinde değişik bölgelerde ve kültürlerde farklılıklar göstermiştir. Özellikle Anadolu coğrafyasında âşıklık geleneği, kendine özgü bir şekilde gelişmiş ve zenginleşmiştir. Âşıkların çeşitli etkinliklerde yarıştıkları şiir ve müzik yarışmaları, bu geleneğin ön plana çıkan özelliklerinden biridir. Türk kültüründe uzun yıllardan beri var olan âşıklık geleneği, Türk halk müziğinin ve türkülerinin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Âşıklar, şiirleriyle, sözleriyle, sazlarıyla ve türkülerleriyle halkın kültür mirasını koruyan, yaşatan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir rol üstlenmişlerdir. Âşıklık geleneği, sadece sanatsal açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal açıdan da önemlidir.

Âşıklık geleneği gibi halk biliminin sözlü anlatılarının görsel anlatı şekline dönüşmesi günümüz sinema ve medyasında sıkça yer almaktadır. Başlangıçta sadece sözün varlığı düşünüldüğünde, sinema ile bu durumun görsel ve işitsel bir şekle büründüğünü söylemek mümkündür. Bu şekilde sinemada, halk biliminin bağlam, dil ve metin unsurları bir arada görülmektedir.

Sinema, halk bilimi tarafından üretilen anlatıların görselleştirilmesiyle birlikte, bu anlatıların daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlar. Halk bilimi içinde yer alan masallar, efsaneler, destanlar, söylenceler, atasözleri ve benzeri anlatılar, sinemada görsel bir dille anlatılabilir ve bu sayede hem halk biliminin kaynaklarından yararlanılabilir hem de kültürel mirasımızın korunması sağlanabilir.

Halk yaşamının özgün yanlarını, geleneksel değerlerimizi yansıtan sinemanın, sağladığı olanaklardan yararlanılarak bu ürünler çarpıcı bir anlam kazanmaktadır. Ele alınan konuların organik ve otantik olma durumları ile yerel olanı yansıtması halkbilimi ve sinemayı dolaylı olarak birbirine bağlamaktadır (Örnek, 2000: 41-42). Sinema ve medya, folklorik unsurları modern dünyanın diline ve estetiğine uyarlayarak, kültürel mirası sürdürmeye ve güncellemeye yardımcı olur. Sinema, folklorik hikayelerin ve motiflerin görsel olarak yeniden canlandırılmasına olanak sağlar. Aynı şekilde, medya da folklorun yayılmasında etkili bir araçtır. Televizyon, radyo, internet ve diğer iletişim araçları aracılığıyla folklorik hikayeler, müzikler, danslar ve diğer kültürel ifadeler geniş bir izleyici kitlesine aktarılabilir. Bu durum, folklorik geleneklerin yaşatılmasına, toplumun kültürel belleğinin korunmasına ve yeni nesillerle paylaşılmasına yardımcı olur.

Sinema ve medya, kültürün birer aynasıdır. İnsanların düşüncelerini yansıtan, duygularını aktaran ve hikayelerini anlatan güçlü bir araçtır. Bu alanlarda çalışan insanlar, izleyicilere yeni dünyalar keşfetme, düşünce uyandırma ve toplumun farklı perspektiflerini paylaşma fırsatı sunarlar. Sinema ve medya, bilgiye erişim, eğitim, eğlence ve kültürel alışveriş gibi birçok açıdan hayatımızın ayrılmaz bir parçasıdır.

Sinema, halkbiliminin kaynaklarından faydalanarak, yerel halk yaşamının özgün yanlarını, geleneksel değerleri yansıtan ürünler üretebilir. Bu ürünler, halkbiliminin bağlam, dil ve metin unsurlarının görsel ve işitsel bir şekilde anlatımını sağlayarak, halkbilimi ve sinemanın birbirine bağlanmasını sağlar. Bu bağlamda Onur Ünlü'nün "Görünen Adam" dizisi bilim kurguyu, komediyi, absürtlüğü ve fantastik olanı bünyesine alarak halk kültürü ürünlerine içeriğinde fazlaca yer vermektedir. Medyanın âşıklık geleneği üzerindeki etkilerini ve bu geleneğin nasıl dönüştüğünü bu yapımda görmek mümkündür. Ayrıca âşık edebiyatı ürünlerinin bu mecralarda yayınlanması, geleneğin sürdürülmesi açısından önemlidir. Ancak aynı zamanda, bu tür medya yapımlarının, geleneğin niteliğini değiştirdiğini ve yeniden şekillendirdiğini söylemek mümkündür.

Üzerine çalıştığımız dizide, âşıklık geleneğinin temsilcisi olan Kurtuluş, geleneksel âşıklık geleneğindeki atışma yapan, bağlama çalan ve türkü söyleyen bir âşık olarak karşımıza çıkmaktadır. "Görünen Adam", âşıklık geleneğinin dijitalleşmesi sürecindeki çatışmayı ve âşık Kurtuluş'un

bu sürece nasıl uyum sağlamaya çalıştığını anlatırken, aynı zamanda âşıklık geleneğinin günümüzdeki önemine de dikkat çekmektedir. Film, geleneksel ve modern arasındaki dengeyi sağlama çabasıdır. Bu örnek, geleneksel kültürün dijital dünyaya uyum sağlamasının mümkün olduğunu ve modernleşme sürecinde kültürel değerlerin korunup yenilenebileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Onur Ünlü, Türk sinemasının önemli isimlerinden biridir ve filmlerinde genellikle absürt, fantastik ve kaotik öğeler kullanmaktadır. Görünen Adam dizisi de bu tarza uygun olarak kurulmuş bir yapıdır. Dizi görünmek, görünmemek ve yansımak gibi kavramlar üzerine odaklanır ve izleyiciye absürt bir ütopya sunar. Dizide yaratılan dünyada, herkesin görünmez olduğu ve görünmezliğin normal olduğu bir ortam vardır. Bu durum, izleyiciye yansıma ve nesnelere aracılığıyla görünür. Dizide kullanılan absürt ve kaotik öğeler, izleyiciyi farklı bir dünyanın içine çekerek onlara sıra dışı bir deneyim sunar.

Geleneksel sinemadan farklı olarak anlatısal yapının yerine, rastlantısal görüntüler ve seslerin kullanıldığı dizi, izleyicinin pasif bir şekilde filmi izlemesi yerine aktif bir şekilde filmi yorumlamasına imkân tanımaktadır. Yönetmen dizide Kontrol edilmeyen rastgele görüntüler ve seslerle dolu bir atmosfer yaratarak izleyiciyi şaşırtır ve dizinin içine çeker. Bu yapı, bu özelliği ile klasik sinemanın sıradan ve öngörülebilir yapısından farklıdır. Dizi toplumsal kurumların bozukluğu veya insanın kendine yabancılaşması gibi konulara odaklanan bir yapıdır. İzleyiciye karakterlerin davranışları mantıksız ve gerçekçi gelmeyebilir, olaylar sıradan hayattan çok uzaktır, sıra dışı anlatım teknikleri kullanılmıştır. Bu teknikler arasında zaman ve mekânın karıştırılması, konuşmaların anlamsız olması, absürt ve komik olayların yer alması gibi unsurlar yer almaktadır.

Görünmezliğin normal olduğu bu dünyada, Kurtuluş'un görünür olması onun diğer insanlar için bir tehdit haline gelmesine neden olur. Farklı zamanlara geçebilme özelliği sayesinde zaman ve mekân kavramlarının değiştiği bir maceraya atılabilir. Görünen ve görünmeyen arasındaki sınırların bulanıklaştığı bu dünyada Kurtuluş'un mücadelesi fantastik ve kaotik bir hal alır.

Görünen Adam dizisi, bilim kurgu temalarını kullanarak absürt bir dünya yaratmıştır. Kimsenin görünmediği bir dünyada, sadece kafalarına taktıkları şapkalar veya gözlerine taktıkları gözlükler gibi aksesuarlar ile varlığı seçilen kahramanlar, bir de ayna gibi yansıtıcı özelliğe sahip nesnelere ile etkileşime girdikleri zaman izleyiciye görünür olurlar. Yani bu dünyada karakterlerin görünürlüğü, özel aksesuarlar ve yansıma özellikleri ile sağlanmaktadır. Bu nedenle, bu dünya aynı zamanda bir yansımalar dünyası olarak da adlandırılabilir.

Başrol kahramanımız Kurtuluş, Sher-Teq adlı teknoloji şirketinde çalışmaktadır. Aynı zamanda bağlama çalan bir ozan olan Kurtuluş, şirkette hiçbir işe yaramayan zararlı ürünleri pazarlamakta, bu halinden pek de mutlu olmamaktadır. Baş kahramanımız çalışma arkadaşı İpek'e âşıktır, fakat bu aşkın önünde bir engel vardır. Bu engel teknoloji şirketinin müdürü Tonguç Bey'dir. Kurtuluş işe gittiği bir günde İpek'i âşık atışmasına davet eder. İpek'in bu daveti kabul etmemesi üzerine kahramanımız hayal kırıklığına uğrar. O sırada Tonguç Bey İpek'i teknoloji fuarına davet eder. Bu duruma sinirlenen Kurtuluş fuarın biletlerini yırtar, bu durum üzerine işten kovulur. Kurtuluş, işten kovulduktan sonra İpek ile olan ilişkisini devam ettirmeye çalışır. Ancak Tonguç Bey, Kurtuluş'un İpek'in hayatındaki varlığını sürdürmesini istememekte, onu engellemek için çeşitli yollara başvurmaktadır. Kurtuluş, bir yandan İpek ile olan ilişkisini korumaya çalışırken, diğer yandan Sher-Teq'in kirli işlerini ortaya çıkartmak için de mücadele verir. Bu süreçte, Kurtuluş ozan kimliği ön plana çıkar; hikâye, onun müzikal yolculuğu ile renklenir.

Kurtuluş, teknoloji fuarına Tonguç Bey ve İpek'ten önce gider, güvenlikten kaçarak içeri girer. Saklanmaya çalışırken şirketin sahibi kötü adam Eşref Şerif'in icat ettiği bir makineye girer, sonrasında büyük bir patlama yaşanır. Patlamanın ardından makineden çıkan Kurtuluş görünmeyenlerin dünyasında görünür olur ve artık arkadaşları tarafından görülmemektedir. Fakat onlar Kurtuluşu göremeseler de sesini duyabilirler. Görünmediği için arkadaşları onun sesini duyduklarında korkarlar. Bir süre sonra Kurtuluş, arkadaşlarını görmek için onları öpmesinin gerektiğini keşfeder ancak bu durum sadece yedi saniye sürer.

Eşref Şerif kendi gibi görünür olan Kurtuluş'u alt etmek için Tonguç'tan yardım alır. Tonguç görünmez olduğu için Kurtuluş'u ancak bir gözlük sayesinde görebilir. Onun için Eşref Şerif bu gözlüğü Tonguç'a verir. Fakat Tonguç ile Kurtuluş'un kavga ettikleri bir sahnede Kurtuluş gözlüğü ele geçirir. Bir süre sonra Tonguç, Eşref Şerif ve Kurtuluş kovalamacası başlar. Eşref Şerif, Kurtuluş'un nasıl görünür olduğunu çözmeye çalışırken kanlı dolunay dediği güne de çok az kalmıştır. Bugünde insanların yarısı diğer yarısını göremeyecektir. Eşref'in buradaki amacı insanları bölüp tekrar birleştirmektir. Daha sonra gözlükler ile insanların bir kısmının diğer kısmını görmesini sağlayacak olan Eşref Şerif'in onlara izin verdiği sürece birbirlerini görüp mutlu olacaklardır.

Kurtuluş bir süre sonra kendisi gibi görünür olan Zühtü ile tanışır. Zühtü Eşref Şerif'in eski ortağıdır. Geçmişte yaşananlardan dolayı Eşref Şerif'e kızgındır. Eşref'in Kurtuluş'u kaçırdığı sahnede Zühtü, Kurtuluş'a kaçması için yardımcı olur ve aynalardan geçebilmesi için ona gümüş küpe verir. Bu durum üzerine Eşref Şerif Zühtü'yü öldürür. Ardından Kurtuluş İpek'e olan biteni anlatmanın bir yolunu bulmaya çalışır. Başlangıçta Kur-

tuluş'u göremeyen İpek bu durumdan korktuğu için Kurtuluşun kendisini ona anlatması biraz zaman alır.

Eşref Şerif, Kurtuluşa ulaşmak için İpek'i kaçıır. Bunun üzerine Kurtuluş İpek'i kurtarmak için Eşref Şerif'in yanına gelir. Oraya gittiğinde Eşref Şerif'in zoruyla makineye tekrar girerler ve herkes birbiriyle yer değiştirir. Eşref Şerif Kurtuluşla yer değiştirmeyi beklerken İpek'le yer değiştirir. Daha sonra ikisi makineye girer ve bu sefer Eşref Şerif Kurtuluş'un yerine geçer ve Kurtuluş kötü adam olur. Bunun ardından kurtuluş İpek'in bedenine geçmiş olur. Eşref Şerif Ölür, Kurtuluş ve İpek kavuşur dizi mutlu sonla biter.

Dizi Kurtuluş adlı kahramanın cesareti üzerine kuruludur. Başrol karakterinin adı da bu tema üzerine seçilmiştir. Kurtuluş, Özay Gönülüm ve Neşat Ertaş gibi usta hikâye anlatıcılarının peşinden gitmeye çalışan kendi halinde bir ozandır. Kendisi henüz kurtulamamış otorite tarafından ezilmiş bir karakterdir. Kurtuluş böyle bir dünyada hikâye anlatıcısı olur. Ozan olan kahramanımız dertlerini ve sıkıntılarını türkü yakarak ve mâni söyleyerek ifade etmeye çalışır. Bağlaması da onun gönül yoldaşdır.

Eski Türk edebiyatında âşık ve rakip ilişkisi oldukça yaygındır. Genellikle âşıklar arasında bir sevgili, rakip olarak da genellikle âşık olunan kişinin akrabaları ya da toplumsal sınıf farklarından dolayı âşıkların birleşmesine karşı çıkan kişiler yer alırdı. Bu nedenle âşıklar, sevgililerine kavuşabilmek için rakipleriyle mücadele etmek zorunda kalırlardı. Âşık ve rakip arasındaki mücadele genellikle mâni ve deyişlerle sürdürülürdü. Âşıklar, mâni ve deyişlerle sevgililerine olan aşklarını dile getirirken, rakipleri de aynı şekilde kendilerini savunur ve âşık olan kişinin sevgilisine kavuşmasını engellemeye çalışırdı. Bu mücadeleler bazen fiziksel şiddete de dönüşebilirdi. Âşıklık geleneğinde de rakip, sıkça ele alınan temalardan biridir. Âşıklar genellikle sevgililerine olan aşklarını dile getirirken, aynı zamanda rakipleriyle olan mücadelelerini de anlatırlar. Rakip genellikle âşık tarafından kötülenir ve âşık onun eksikliklerini belirtir. Bunun yanı sıra âşık, sevgilisine olan aşkı ifade ederken, rakibini de ona karşı bir tehdit olarak görür. Âşık ve rakip arasındaki mücadele teması, Türk edebiyatında Divan edebiyatından günümüze kadar gelmiştir. Âşıklık geleneğinde bu tema sıkça işlenirken, özellikle halk edebiyatında bu konu belirgin bir şekilde ele alınmıştır.

Dizide modernize edilen âşık ve rakip geleneği, geleneksel değerleri korurken aynı zamanda çağın gereksinimlerine ve izleyici beklentilerine cevap vermektedir. Bu durum, geleneğin yaşamasını ve yeni kuşaklar arasında ilgi uyandırmasını sağlamaktadır. Bu tür yapımlar, geleneksel âşık ve rakip geleneğinin mirasını sürdürürken aynı zamanda bu mirasa yeni bir soluk getirerek genç nesilleri etkilemeyi ve kültürel değerleri yeniden

keşfetmeyi hedefler. Modernize edilmiş aşık ve rakip, gelenekseli geniş bir kitleye tanıtmak ve onu evrensel bir anlatıya dönüştürmek için bir fırsat sunar.

Dizinin birçok bölümünde duvarda dünyanın öküzün boynuzları üzerinde olduğu bir duvar resmi görürüz. Bu resim aslında filmin anlatmak istediğinin bir özetidir. Önemli işlerin veya görevlerin, kurum veya kuruluşların başına akli bedeni kadar kuvvetli olmayan insanların getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu resmi bir simge veya sembol olarak düşündüğümüzde “öküzün boynuzları” ifadesi, yüksek bir konumda veya önemli bir görevde olan kişilerin zayıf veya yetersiz olduğunu ifade eder. Birçok kültürde kullanılan güç, zenginlik veya başarıya sahip olan kişilerin aslında ne kadar zayıf olduğunu veya bu şeyleri gerçekten hak etmediğini anlatan bir semboldür. Bu sembol özellikle Türk kültüründe yaygın bir şekilde kullanılır ve “Öküzün boynuzunu yere koymak” şeklinde bir deyimle ifade edilir. Bu deyim, insanların önemli bir görevi üstlenmek için gereken güç, beceri ve cesareti göstermeleri gerektiğini ifade eder. Bu nedenle, filmin bu resmi sembol olarak kullanması, önemli bir görevi üstlenen kişilerin niteliklerinin ve yeterliliklerinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda, bu resim, insanların başarılarının sadece kuvvetleriyle değil, aynı zamanda zekâları ve becerileriyle de elde edebileceklerini göstermektedir. Bu nedenle, filmin bu sembolü kullanması, seyircilere önemli bir mesaj verir, filmdeki karakterlerin kararlarının ve davranışlarının sonuçlarının dünya düzenini nasıl etkileyebileceğini anlatır.

İlk bölümde Kahramanımız Kurtuluş, Türkü söylerken karşımıza çıkar. Bu sahnede kamera odayı dolaşırken, odanın duvarlarını resmeder. Duvarda geyik motifli bir duvar halısı, Örgü çanta gibi motifli öğeler, Özay Gönlüm ve Neşat Ertaş’ın afişleri bulunmaktadır. Duvarda yer alan bu nesnelere, izleyiciye Türk kültürüne ait bir atmosfer sunar. Aynı zamanda karakterlerin ve hikâyenin bağlamını derinleştirerek karakter tanıtımına ve hikâye anlatımına katkıda bulunur.

Bu sahne, âşıklık geleneği ve halk müziği kültürünün sembollerini taşıyan önemli öğeleri içermesiyle dikkat çekicidir. İşlenen duvar halısı ve örgü çanta gibi motifli öğeler, Türk kültüründe âşıklık geleneğini simgeleyen ve genellikle âşıkların sazlarını taşımak veya eşyalarını saklamak için kullandıkları unsurlardır. Bu öğeler, âşıkların yaşam tarzını ve değerlerini yansıtır.

Ayrıca, Özay Gönlüm ve Neşat Ertaş’ın afişlerinin duvarda yer alması, âşıklık geleneği ve halk müziği kültürünün önemli temsilcilerini anma ve onurlandırma amacını taşır. Özay Gönlüm ve Neşat Ertaş, Türk halk müziği alanında tanınmış ve sevilen sanatçılardır. Onların afişlerinin bulunması, âşıklık geleneğinin geçmişten günümüze uzanan köklü bir ge-

leneği olduğunu vurgular ve âşıklık geleneği ile ilişkilendirilen değerleri pekiştirir.

Geyik motifli duvar halısı, Türk kültüründe önemli bir semboldür ve halkbilim çalışmalarında da sıkça kullanılmaktadır. Bu motif genellikle Türk kültüründe doğa ve avcılıkla ilişkilendirilir, güç, hız, cesaret, ferahlık ve özgürlük sembolü olarak da kullanılır. Ayrıca geyik motifli halılar, Türk sanatında ve el sanatlarında yaygın bir tema olarak da yer alır. Bu nedenle, duvarda geyik motifli halı kullanımı, Türk kültürüne ve geleneklerine atıfta bulunmaktadır. Örgü çanta, geleneksel el işi motiflerini taşıyan bir öğedir ve halk kültürüne aittir. Dolayısıyla bu öğeler, filmde geleneksel unsurların görsel bir ifadesi olarak kullanılmıştır.

Bu nesnelere, bir toplumun değerlerini, geleneklerini, inançlarını ve yaşam tarzını yansıtır. Bu şekilde, geleneksel nesnelere bu dizide kullanılması, kültürel değerlerin, atmosferin, karakterlerin tanımlanmasını ve hikâyenin derinleşmesini sağlamıştır.

Yine bu sahnede Kurtuluş: “Evet burası dünya ama bizim dünyamız sizinkinden biraz farklı.” Diyerek söze başlar ve bağlaması ile türkü söyler. İlk sahnede kahramanımız görünür olmadığı için onun bağlama, gözlük ve terlik gibi aksesuarlarını görürüz.

*“Sen otur ben söyleyim
Amanın sen otur ben söyleyim
Başıma gelen hali
Başıma gelen hali
Gıydan gıydan gıydan gel...”*

Kahramanın söylediği türkü, bir hikâye anlatmadan önce söylenen giriş veya hazırlık sözleri niteliği taşımaktadır. Bu tarz başlangıçlar çoğu zaman dinleyicileri hikâyenin atmosferine sokmak veya dinleyicilerin dikkatlerini çekmek amacıyla gerçekleştirilir. Bu nedenle, sözlerdeki tekrarlar ve ritmik yapı, bir hikâyenin başlangıcını vurgulamak veya dinleyiciyi odaklanmaya teşvik etmek için kullanılmıştır.

Yine bu bölümde, Kurtuluş, evden çıkarken, arkadaşına İpek ile âşık atışmasına gideceğini söyler. İşyerine gidip sevdiği kız İpek’i görür ve ona sorar.

Kurtuluş: “İpek eğer yarın akşam bir mânin varsa, benimle âşık atışmasına gelir misin?”

İpek: “Nereye?”

Kurtuluş: “Âşık atışması, hani ozanlar söyler ya ellerinde bağlamalar, bir tanesi bir dörtlük söyler. Bir tane örnek verim mi sana?”

İpek: “Olur.”

Kurtuluş:

*“Dinle ozan dinle, Sözüm var sana
Neyine güvenden de çıktın meydana
Uzak dur yanımdan yaklaşma bana
Tabakta kokuşmuş aşâ benzersin.”*

İpek bu sözler üzerine alınır, Kurtuluş’un yanından uzaklaşır. İkinci bölümde Kurtuluş, âşık atışmasına tek başına gider. Bu bölümde kahvehanede gördüğümüz âşıklar atışmaya başlar.

*-”Sen bir kara sinek ben ise arı
Ellerim titriyor, yüzüüm sapsarı
Meydanımı alim geleyim barı
Mindere yapışmış tuşa benzersin.”*

*-”Kafanda akıl yok içinde kovuk
Kuyudan mı gelir sesin çok boğuk.”*

Kurtuluş âşık atışmasına gittiğinde görünürdür. Bu sebeple diğer âşıklar onu göremez. Âşık atışması sırasında of İpek of diye bağırması üzerine bütün âşıklar kahvehaneden uzaklaşır.

Dizide mâniler ve atışmalar gibi özellikle Türk halk kültürüne ait olan âşıklık geleneği unsurlarının kullanılması sıklıkla görülür. Bu unsurlar, filmdeki karakterler arasında sözlü bir yarışma veya tartışma şeklinde kullanılmaktadır. Günümüzde dizi-film yapımlarında bu unsurların kullanılması halk kültürüne bağlılığı vurgulayan bir işlev görmektedir. Bu öğelerin, film ve dizilerde kullanımı, geleneksel kültürü yansıtmayı ve izleyiciyi daha da bağlaması açısından önemlidir. Ayrıca, mâniler ve atışmalar, bazı

karakterlerin özelliklerini ve kişilik özelliklerini ele vermektedir. Bu sahneler, karakterler arasındaki güç mücadelesini ve espri anlayışını yansıtmaktadır. Ayrıca mâniler ve atışmalar, Türk toplumunun sözlü kültürünün bir parçasıdır ve sinema gibi modern bir sanat formunda kullanılması, bu kültürün devamlılığına katkıda bulunur.

Bir başka sahnede mahalle kahvesi kameranın kadrajına giriyor. Mahalle kahvesinin penceresinde *Bağlama Dersi Verilir: Kurtuluş GÖRELE-Lİ (Kahveci İsfendiyar)* ilanı camda asılı bir şekilde yakın plandan gösterilir, bu arada kurtuluş ile kahveci İsfendiyar arasında şöyle bir diyalog geçer:

-*Kurtuluş*: “Bağlama dersi için müracaat yok değil mi?” diye sorar.

-*Kahveci İsfendiyar*: “Yani insanlar bağlama çalmayı öğrenmek için çıldırmıyor diyebilirim” diyerek cevap verir.

Bu sahne, toplumumuzda geleneksel müzik aletlerine olan ilginin azaldığına dair bir eleştiri içermekte, bağlama gibi Türk müziğinin önemli çalgılarının artık pek çalınmadığı izlenimini vermektedir. Aynı zamanda insanların geleneksel müziğe olan ilgisinin azalmasıyla birlikte, bu geleneğin unutulmaya yüz tuttuğunu ve bu kültürel mirasın korunması gerektiğini vurgulamaktadır.

Yine bu sahnede kahramanımız Kurtuluş ismi ve soy ismi ile dikkat çekmektedir. Görele ilçesi Giresun iline bağlıdır. Kurtuluş Göreleli ismi ve soy ismi ile bu bölgenin tarihi bir olayını sembolize eder. Giresun’da Görele ve çevresi dışında düşman işgaline uğrayan başka ilçe bulunmamaktadır. Bu sebeple Görele’nin düşman işgalinden kurtulması, bu bölgenin simgesel bir olaydır.

Harşit Çayı, Ruslar tarafından 1916 yılında işgal edildiğinde, Görele ve çevresinde yaşayan halk üzerinde büyük bir baskı ve tehdit oluşturdu. Rus ordusu, Doğu Karadeniz bölgesine ilerlemeye başladığı zaman, Karaman Ağa, Çakır Çavuş, Çakır Çoban ve Kakalıçoğlu gibi gönüllü kahramanlar Görele halkını Ruslara karşı örgütlemeye çalıştı, 18 yaşındaki Gülüşan, erkek kılığında Dursun Çavuş ismi ile düşman askerleri ile mücadeleye girdi. Rus işgaline karşı direnen halk, mücadelelerini Harşit Çayı’nın güneyindeki ormanlık bölgelerde sürdürdü. Bu süreçte, Görele’nin halkı kendi silahlarını yaparak direnişlere devam etti ve Ruslarla savaşarak kendi topraklarını savundu. İki senelik zorlu mücadelenin sonunda 13 Şubat 1918 yılında bu bölge düşman işgalinden kurtarıldı. Görele’nin halkının yabancı işgalcilere karşı direnişi, Türk bağımsızlık ve özgürlük

mücadelesinin bir parçası oldu. Bölgenin düşman işgalinde kurtuluşu, halk tarafından her yıl çeşitli etkinlikler ile 13 Şubat tarihinde kutlanmaktadır.

“Kurtuluş” kelimesi genellikle özgürlük, kurtuluş, kurtarma veya kurtulma anlamında kullanılan sembolik bir kelimedir. Bu nedenle, filmdeki “Kurtuluş” karakteri özgürlük, kurtuluş, kurtarma veya kurtulma ile ilişkilendirilebilir. Bu sembolik anlam, filmdeki karakterinin, kendi kurtuluş temasını taşımasıyla bağdaştırılabileceği gibi özellikle Görele’nin kurtuluşu gibi tarihi bir olaya, sembolik anlamda hatırlatmadır diyebiliriz.

Geleneksel yapıda Görele ilçesi birçok halk sanatçısına ev sahipliği yapmış, geleneksel Türk müziği açısından oldukça zengin bir kültüre sahiptir. Burada bağlama çalınması ve türkü söylenmesi oldukça yaygındır. Bağlama, Görele’nin yerel müziğinde önemli bir yere sahip olup, genellikle yarenler ve çay sohbetleri gibi sosyal etkinliklerde çalınır. Görele’de her yıl temmuz ayında “Uzungöl Görele Bağlama Festivali” düzenlenir ve bu festival bağlama kültürünü tanıtmak için önemli bir platform sağlar. Görele ve bağlama kültürü arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Görele’de bağlama çalmak ve dinlemek, yerel kültürün önemli bir parçasıdır. Ayrıca Görele’de düzenlenen çeşitli etkinliklerde ve festivallerde bağlama çalınması da yaygındır.

Kahveci İsfendiyar da ismi bakımından değerlendirildiğinde, Türk halk kültüründe yer alan önemli bir kahramanın adıdır. Hikâyelerinde genellikle güçlü ve korkusuz bir şekilde tasvir edilir ve adaleti savunur. İsfendiyar ismi, Türk dilinde “efsanevi bir kahraman” anlamına gelmektedir. İran’da İslâm öncesi hânedanlardan Keyânîler’in hükümdarı Güştâsb’ın en büyük oğludur. Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta’da “Sipuntû-Dâte” (kutsal yaratılmış) şeklinde adlandırılmış ve “taxma” (Farsça tehm = güçlü kahraman) diye tanımlanmıştır. Kahramanlıklarını destanlaştırıp İsfendiyâr’a efsanevî kişiliğini kazandıran eser Firdevsî’nin Şâhnâme’sidir. Babası hayatta iken Zerdüştiliği kabul eden İsfendiyâr bu dini yaymak için birçok savaşa katılmış ve önemli başarılar elde etmiştir. Şâhnâme’de kurtları, arslanları, ejderha ve cadıyı öldürmesi, nehirleri geçerek Rûyin Kalesi’ne saldırıp Ercâsb’ı mağlûp etmesi gibi uzun mücadelelerinin ve kahramanlıklarının ön plana çıkarıldığı çeşitli maceraları anlatılan İsfendiyâr’ın tarihî kişiliği üzerinde farklı yorumlar yapılmıştır (Albayrak, 2000: 5011-5012). Sinema ve dizi dünyasında da sıkça yer alan İsfendiyar karakteri, özellikle Türk aksiyon filmlerinde sıkça kullanılmaktadır.

Beşinci bölümde kurtuluş İpek’in evinde bağlaması ile karşımıza çıkar ve İpek’e mâni söyler:

*“Ala gözlerini sevdiğim dilber
Göster cemalini görmeye geldim
Şeftalini derde derman dediler
Gerçek mi sevdiğim sormaya geldim.”*

O sırada İpek, “Kurtuluş bu sen olamazsın çünkü şiir okuyorsun” diyerek, Kurtuluş’a cevap verir. Kurtuluş da ona “bağlama, ozan, şiir, edebiyat ben bunlara ilgiliyim öküz müyüm?” diyerek cevap verir.

Kurtuluş’un İpek’i kendine inandırdığı sahnede, mutluluk ile yolda yürür yine elinde bağlaması vardır. İpeğe aşkını bağıdır. Devamında Tonguç onu yakalar, Kurtuluş’u bayıltır ve kaçıtır. Sedyede bağlı bir şekilde kurtuluş uyanır tam karşısında bağlamasının da zincirlerle bağlı olduğunu görür ve sorar:

- *Kurtuluş*: “Yareni neden bağladınız?”
- *Eşref Şerif*: “Onun suçu ne diye sorar ve onun suçu seni sevmek”
- *Eşref Şerif*: “Bağlaman için daha yaratıcı bir fikir bulabilirdin, ismini bildiğin çalmışsın ya.”
- *Kurtuluş*: “Çalmadım ben bir geleneği devam ettiriyorum.”
- *Eşref Şerif*: “Öylemi, peki bundan Özyay Gönlümün haberi var mı?”

Hemen sonrasında Özyay Gönlüm’ün doğum ve ölüm tarihinin bulunduğu afiş ekrana gelir o sırada bağlama sesi duyulur. Bu sahnede bağlama, âşıklık geleneğinin önemli bir sembolü olarak kullanılmıştır. Kurtuluş’un yanı sıra bağlamasının da zincire vurulması birçok anlama gelebilir. İlk olarak, zincirlere bağlama eylemi, âşıkların ve aşkın engellenmesini simgeler. Âşıklık geleneğinde, aşkın sınırlarının olmadığı, özgürce yaşandığı bir dünya tasavvur edilirken, zincirler aşkın özgürlüğünü engeller. Zincirlerin, Kurtuluş’un geleneği sürdürdüğü ve aşkını itiraf ettiği bağlamasını kontrol altında tutmak, onun bu geleneği devam ettirmesini engellemek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Altıncı bölüm Kurtuluş aynadan geçerek 1637 yılına Anadolu’ya gider, bir çadırın içine düşer. Kurtuluş’un bulunduğu sırada çadıra birisi daha gelir. Bu kişiye Kurtuluş kendini Özyay Gönlüm olarak tanıtır. Çadıra gelen de “Asıl adım Hasan ama Karacaoğlan derler bana.” Diyerek cevap verir. Kurtuluş bunun üzerine Gövel Ördek sözlerini söyler.

Hani Karac' oğlan hani

Veren alır tatlı canı

Yakışmazsa öldür beni

Yeşil bağla ala karşı

Karacaoğlan bu duruma şaşırır “sen nerden biliyorsun” diye sorar, bu durumun fazla üzerinde durmaz. Karacaoğlan, Kurtuluş’a derdini anlatır: “*Telli Oğulları obasında bir kız gördüm kız bana Kara dedi. Ben de sinirlendim kıza vuramayacağım için gittim abisinin gözünün üzerine bir tane oturttum. İşte o da benim peşime düştü. Her şeyi geçtim kızın bana kara demesi koydu be Özey*” der. Daha sonra Karacaoğlan gider, çadıra kızın abisi gelir. Kurtuluş’a “Sen misin Karacaoğlan?” Diye sorar. Kurtuluş iç çeker, “nerede ben de o şans” der. Daha sonra aynadan geçer. Evine döner.

Karacaoğlan, Türk kültürünün XVII. Yüzyılda yetmiş başarılı bir saz şairidir. Yetiştığı dönemin ve ortamın olumlu olumsuz her türlü tecrübe ve bilgisini eserlerinde estetik bir biçimde dile getirmiştir. Karacaoğlan Türk edebiyatında zirve şairler arasındadır. Zirve şairlerin kültür birikimleri, dünya görüşleri, dünyayı ve hayatı algılama tarzları sıradan insandan farklı ve çok daha zengindir (Günay, 1993:35). Karacaoğlan, Türk halk edebiyatının önemli bir figürüdür ve şiirleriyle Türk kültüründe derin bir iz bırakmıştır. Onun yaşadığı dönemde yazdığı şiirler, aşk, doğa, sosyal adaletsizlikler ve toplumsal konular gibi geniş bir yelpazede temaları ele almıştır. Karacaoğlan’ın şiirleri, Türk halkı tarafından uzun yıllar boyunca ezberlenmiş ve hala günümüzde de popülerliğini korumaktadır.

Dizide, Karacaoğlan’a yer vermek, Türk kültürüne ve edebiyatına bir saygı duruşu olarak kabul edilebilir. Bu durum, Karacaoğlan’ın sanatsal ve kültürel değerinin tanınmasını ve onun şiirlerinin sinema aracılığıyla daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda dizide, Gövel Ördek sözleri, Karacaoğlan’a bir anlamda selam verildiğini gösterir.

Sinema, kültür ve gelenek arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Sinema, bir kültürün ve toplumun değerlerini, inançlarını, geleneklerini ve yaşam tarzını yansıtan bir sanat formudur. Filmler, bir toplumun kültürel mirasını aktarmanın yanı sıra, o kültürün geleneklerini ve değerlerini izleyiciye sunma imkânı sağlar.

Sinema, kültürel içeriği yansıtan ve kültürel iletişimi sağlayan bir platformdur. Filmler, belirli bir kültürün değerlerini ve geleneklerini anlatırken, izleyicilere o kültürün bir parçası olma veya anlama fırsatı sunar. Farklı kültürler arasındaki etkileşimi teşvik edebilir, kültürel çeşitlilik ve hoşgörüyü artırabilir. Aynı zamanda, geleneksel değerleri modern bir şekil-

de yeniden yorumlama imkânı sunar.

Özellikle sosyal medya platformları, âşıklık geleneğinin dijitalleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Önceden sadece belli bir coğrafyada ve belirli bir kitle tarafından takip edilen âşıklar, artık sosyal medya sayesinde dünya genelinde tanınabilir hale gelmiştir. Sonuç olarak, âşıklık geleneğinin dijitalleşmesi, bu sanat formunun daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve gelecekte de devam edebilmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, bu geleneğin kaydedilmesi, yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması açısından da önemlidir. Dijital ortamların geleneksel kültürü korumak için de kullanılması gerektiği unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, N. (2000), *İsfendiyâr, İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ALBAYRAK, N. (2004), *Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayınları.
- ARTUN, E. (2013), Çukurova Âşıklık Geleneğinde Atışma, *Folklor/Edebiyat*, 19(75), 37-50.
- ERMAN, A. (2012), Günümüzde Yaşayan Âşıklık Geleneği Üzerine Düşünceler, *Türkoloji Sempozyumu bildirileri*, Adana.
- FİDAN, S. (2016), *Âşıklık Edebiyatı ve Medya Endüstrisi*, Ankara: Pegem Akademi.
- GÜNAY, U. (1993), 17. Yy Saz Şairi Karacaoğlan'la ilgili Bir Değerlendirme, 2. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Adana.
- KAYA, D. (2013), Âşıklık Geleneğinin Geleceğiyle İlgili Düşünceler ve Yapılması Gerekenler, *Milli Folklor*, 13(52), 87-92.
- ÖRNEK, S. V. (2000), *Türk Halkbilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZTELLİ, C. (2018), *Karacaoğlan Bütün Şiirleri*, Ankara: Özgür Yayınları.
- ÜNLÜ, O. (2017), *Görünen Adam*, İstanbul: Peri Film.

BÖLÜM 5

HACZİN GENEL TEORİSİ BAKIMINDAN İİK M. 89 DÜZENLEMESİ¹

*Ahmet AYMAZ*²

---

1 Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Doktora Programında Doç. Dr. Leyla Akyol Aslan danışmanlığında devam eden doktora tezi “İcra Hukukunda Taşınır Malların Haczi” konulu çalışma bakımından enstitünün aradığı savunmaya alınma “tez ile ilgili kitapta bölüm yayınlamak” şartını yerine getirmek üzere bu çalışma hazırlanmıştır.

2 Öğretim Elemanı-Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Anabilim Dalı, ahmetaymaz@kku.edu.tr veya a.aymaz57@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6418-7028>).

Bu çalışma Türk takip hukuku¹ bakımından yapılacak haciz işlemi ve İİK m. 89 sürecinin kapsamlı izahından ziyade haczin genel teorisi ile İİK m. 89 sürecindeki uyumsuzluğu izah etmektedir. Bu bakımdan haciz türleri bakımından veya İİK m. 89'a dayanan sürecin kapsamlı incelemesi yapılmayacaktır.

1 GENEL OLARAK HACİZ SÜRECİ

1.1 Takip Hukukunda Genel Olarak Haciz Aşaması

Takip hukuku en genel anlamda haciz ve paraya çevirme aşamalarından oluşur (Karşlı, 2014, s. 278). Bu aşamalar kendi içinde kapsamlı iki ayrı süreçtir. Bir süreç ihtiva eden hukuki kurumlardan bir sonraki aşamanın başlaması öncekinin kesinleşmiş olmasına bağlanır (Akgün, 2020, s. 263). Bu anlamda hacizden önceki süreçte takibin başlangıç aşaması olduğu ileri sürülmekte (Ülkü, 2008, s. 11) (Yıldırım & Deren Yıldırım, 2015, s. 129) (Kuru, İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1, 1988, s. 616) bu görüş haczin talep edilebilmesinin takibin kesinleşmesine bağlı olmasına dayanmaktadır (Kuru, İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1, 1988, s. 617). Kanaatimizce bu görüş tutarlı olmakla birlikte Türk hukukunda ödeme emrinin dolayısıyla takibin kesinleşmesini haciz aşamasına giriş aşaması değerlendirmesi doktrin nazarında çokça zikredilmemektedir.

Satışın talep edilebilmesi için ise haczin kesinleşmiş olması gerekmektedir (Yıldırım & Deren Yıldırım, 2015, s. 173). Lakin Türk hukukunda doktrinde baskın görüş haczin gerçekleştirilmiş olmasının satış talebi için kâfi olduğu kesinleşmenin sadece satışın gerçekleştirilmesi için aranacağı belirtilmektedir (Kuru, İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1, 1988, s. 633) (Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, & Hanağası, 2022) (Atalı, Ermenek, & Erdoğan, 2022) (Pekcanitez, Atalay, Sungurtekin Özkan, & Özekes, 2022) (Legalbank, 2011). Haczin gerçekleşme anının tespiti her iki görüş bakımından da önem arz etmektedir. Türk hukukunda kanuni düzenlemeler nazarından haczin gerçekleşme anı İİK m. 94 haricinde açıkça ifade edilmiş değildir.

Takibin ayrı bir aşamasını ifade eden haciz süreci İİK m. 78 ila 105 hükümlerinde yer bulmaktadır. Bu hükümler içeriğinde haciz talep müddeti, haczin tatbik müddeti, yetkili memur, haczedilmezlik kurumu, taşınır ve taşınmaz malların haczi, kıymet takdirleri, muhafaza tedbirleri, alacak haczi, iştirak halinde tasarruf edilen malların haczi, istihkak kurumu, iştirak kurumu, haciz tutanağı, haciz keyfiyetinin tebliği ve aciz vesikası düzenlenmektedir. Süreç nihayetinde hukuken gerçekleşmiş sayılabilmesi bakımından her kurum özelinde kanunda bazı geçerlilik şartları görmek mümkündür. En genel anlamda haczi gerçekleştirecek memurun haczetme iradesini açığa vurması ile haczin gerçekleştiği ifade edilmektedir (Postacıoğlu & Altay, İcra Hukukunun Esasları, 2010, s. 365-371) (Postacıoğlu,

1 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu (İİK) ile sınırlı olarak ifade edilmiştir.

İcra Hukukunun Esasları, 1982, s. 293-299) (Akgün, 2020, s. 217).

Kanaatimizce Türk hukukunda haciz, takibin kesinleşmesinden sonra alacaklının talep etmesi ile borçlunun haczi mümkün malvarlıkları üzerinde, paraya çevirme işlemine rezerv olması adına yapılan icra takip işlemidir. Bu anlamda takip kesinleşmeden, alacaklı talep etmeden, borçluya ait olmayan malvarlıkları üzerinde, satış işlemine rezerv olmayı sağlayamayan işlemlerin haciz olarak nitelenmesi doğru değildir. Nihayetinde yapılan haciz işlemi ile alacaklının alacağına kavuşması amaçlanır (Lexpera, 2022) (Özgürol, 1985, s. 35). Bu amacı sağlayacak şekilde şekli bir hukuk dalı olan icra ve iflas hukukunun kanuni anlamda sağladığı imkanlar sadesinde borçluya etkili bir müdahale gerçekleştirilmelidir (Lexpera, 2017)². Amacı aşan, kanuna aykırı ve herhangi bir etki doğurmayacak şekilde yapılacak bir haciz işlemi geçerli sayılabileceğini sanmıyoruz.

1.2 Haczi Gerçekleştiren İrade Beyanı

Haczi gerçekleştiren icra memurudur (İİK m. 80). Bu memur haciz yetkisi ile donatılmış idari bir personeldir. Bu anlamda haciz işlemi idari bir işlemdir. Klasik idari işlemlerde işlemin muhatabı bu işlemde ya yararlanır ya da bu işlem ile yükümlülük altına sokulur (Akgün, 2020, s. 76, 134, 140). Haciz işlemi bunlardan farklıdır. Haciz işleminden etkilenenler menfaat çatışması içerisindedir (Akgün, 2020, s. 69-163, 262). Bu yüzden bir dizi alt işlemin yapılması gerekliliği ile belli bir sürece yayılan haczin gerçekleşmesinin birden fazla şartın kümülatif olarak yerine getirilmiş olmasına bağlı olacağı kanaatindeyiz. Haczi gerçekleştiren irade beyanı her idari işlemde olduğu gibi yazılı olmalıdır. Zira icra daireleri verecekleri her kararı gerekçeli tutanaklar ile dış dünyaya aksederler (İİK m. 8/2). İcra müdürünün, haczin yapılmasına karar vermesi ile haciz süreci başlar. Bu süreç haczin dış dünyaya duyurulması; mahcuzun belirginleştirilmesi; işlemin yetkili icra dairesi (malların bulunduğu yer) tarafından yapılması; mahcuzun satış işlemi için rezerv mahiyetine haiz olması; mahcuzun, mevcut veya müstakbel olması, en az masrafları karşılar kıymette olması, gerektiğinde el koymaya elverişli muhafaza önlemi alınarak yapılması; haczin

2 Yargıtayın bu kararında “Mahkemece, tüm dosya kapsamına göre; taşınır malların haczedilmiş sayılabilmesi için icra dairesinin istediği zaman bu mallara el koyabilmek imkanına sahip olması gerektiği, bunun için de İcra Müdürlüğü’nün haczedtiği taşınır malları ya kendisi ele geçirip icra dairesinde muhafaza altına alması veya bir yediemine teslim etmesi veya istenildiği zaman vermek şartıyla geçici olarak borçlu veya 3.kişi elinde bırakılması gerektiği, bu üç halde İcra Dairesinin satılacağı zaman hacizli taşınır mali elde edebilmek imkanına sahip olacağı, dava konusu olayda ise İcra Dairesinin usulünce haczedilen menkulleri yediemine, borçluya ya da 3.kişiyeye teslim etmediği için bu imkana sahip olmadığı, dolayısıyla somut olayda geçerli bir hacizden bahsedilemeyeceği gerekçesiyle davanın reddine karar verilmiştir.” şeklindeki ilk mahkeme değerlendirmesi ile sadece hukuki el koyma işlemi ile mahcuzların paraya çevirme işlemine rezerv olamayacaklarını izah ederek yapılan haczi geçersiz saymıştır. Lakin yargıtay dairesi “Mahkemece mahcuzlar muhafaza altına alınmayıp bir yediemine de teslim edilmediği için geçerli bir haczin bulunmadığı gerekçesi ile davanın reddine yönelik hüküm tesis edilmiştir. Ne var ki İİK’nin 88/1. maddesindeki düzenleme para, cirosu kabil senetler, altın, gümüş gibi

aşkın mahiyette yapılamaması şartlarını birlikte taşıması ile gerçekleştirilir. Haciz anının tespiti, mahcuzlar bakımından yukarıda sayılan şartların varlığı aranarak gerçekleştirilebilir.

Haczin dış dünyaya duyurulması, sadece taraflar ve hacizle ilgili kişiler nazarından değil en genel açıda kamu düzeni ile ilgilidir. Haczi gerçekleştiren icra memuru bir devlet görevlisi olduğundan yapılan işlemin gizli, bilinmez, mefhum karakterli olması düşünülemez. Hacizle ilgili kişiler ve borçlu nazarından haczin haber verilmemesi de sonuç doğurmasını engeller. Zira aksi düşüncede savunma haklarını dışlar ve adil yargılanma hakkını zedeler. Alacaklı nazarından yararlandırıcı bir işlem olan haczin yapıldığı anda sonuç doğurması mümkündür (Akgün, 2020, s. 76) lakin haciz işlemi tek kişi hakkında sonuç doğurmadığından hem taraflarına hem ilgililerine bildirilmeli hem de taraf menfaatlerini zedelemeyecek ölçüde dış dünyaya aksettirilmesi gereklidir. Resmi sicili olan varlıkların haczinde ilgili sicillerine yapılacak bildirimler hem bir muhafaza tedbiri olmakla birlikte haczin duyurulmasını da sağlar mahiyettedir. Bu dış dünyaya aksetme durumu tarafları rencide edici, taciz aracı olarak kullanılamayacağı gibi kanunun çizdiği diğer tüm sınırları ihlal etmeyecek ölçüde ve haczin amacını aşmayacak şekilde yapılacaktır. İcra memurları yaptıkları her işlemi gerekçeli olarak tutanak altına alarak bu hususu yerine getirmektedirler.

Mahcuzun belirlenmesi haczi gerçekleştiren icra memurunun tutacağı bir tutanak ile sağlanır (Pekcanitez, Atalay, Sungurtekin Özkan, & Özekes, 2022, s. 166) (Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, & Hanağası, 2022, s. 303). Borçlunun haczedilmesinde kanuni bir engel olmayan malvarlıkları haczedilecek, bu varlıklar arasından alacağı karşılamaya yetecek kadarı ile sınırlı bir işlem tesis edilecektir. Ayrıca haciz tutanağı haricinde mahcuz varlıkların ispat aracı yoktur (Pekcanitez, Atalay, Sungurtekin Özkan, & Özekes, 2022, s. 166) (Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, & Hanağası, 2022, s. 305). Dolayısıyla kıymetleri de takdir edilmek suretiyle hangi varlıkların mahcuz olduğu parça borcu oluşturacak şekilde diğerlerinden ayrılması gerekir. Açıkça hangi varlığın mahcuz olduğu tespit edilemiyorsa o işlem geçerli değildir. Belirgin bir şekilde mahcuz işaret edildikten sonra değiştirilmesi kabul edilmez. Öyle ki haciz işlemine aykırı olarak borçlunun mahcuzu satması halinde elde edeceği gelir kendiliğinden mahcuz sayılmaz, lakin icra müdürünün izni ile yapılan işlemlerden elde edilen gelirler bundan müstesnadır (Üstündağ, 2004, s. 169). Ayrıca belirtmeliyiz ki borçlunun borcu kapatarak, yeter kıymette garanti göstererek veya alacaklı ile anlaşarak mahcuz üzerindeki haczi kaldırma ihtimali mahcuz paraya çevrilinceye kadar mümkündür (Ansay, 1948, s. 71).

---

kıymetli şeyler için getirilmiş bir düzenleme olup, geçerli bir taşınır haczinden söz edebilmek için fiilen el koyma zorunluluğu ya da yediimine teslim etme mecburiyeti bulunmamaktadır” şeklinde değerlendirmesi ile kanaatimizce hatalı olarak mahcuzların paraya çevirme işlemine rezerv olmaktan uzak bırakılabileceğini ifade etmiştir.

Yetkili icra dairesi tarafından haciz işleminin yapılması zorunludur. Zira bu husus kamu düzenine ilişkindir (Akgün, 2020, s. 91). Haciz işlemini yapmaya yetkili icra dairesi kanunda gösterilmiştir. İİK m. 79 gereğince “malların bulunduğu yer” icra dairesi haciz işlemini yapacaktır. Bunda haczin diğer gerekliliklerinin de sağlanmasında: malvarlıklarının yerinde görülmesi, mahcuzun belirginleştirilmesi, kıymetlerinin takdir edilerek vasıfları ile birlikte tutanağa işlenebilmesi ve gerekli muhafaza tedbirlerinin doğru tespit edilebilmesi bakımından birtakım faydaları da vardır. Bundan başka resmi sicile kayıtlı malvarlıkları açısından takibin yapıldığı icra dairesine resmi sicile işletilmek üzere doğrudan haciz işlemi yapma yetkisi de verilmiştir (İİK m. 79). Lakin resmi sicile kayıtlı mallar bakımından da kaydına işletilmeye ek olarak kanaatimizce “malvarlıklarının yerinde görülmesi, mahcuzun belirginleştirilmesi, kıymetlerinin takdir edilerek vasıfları ile birlikte tutanağa işlenebilmesi ve gerekli muhafaza tedbirlerinin doğru tespit edilebilmesi” açısından malların bulunduğu yer icra dairesinden yardım almakta hukuka aykırı olmayacak ve hatta somut duruma göre bazen haczin sıhhati bakımından gerekli olabilecektir.

Mahcuzun paraya çevirme anında ulaşılabilir olması gerekmektedir. Bu şart muhafaza tedbirlerinin önemini gösterir. Gerekliğinde ulaşılabilir bir şekilde yapılmamış bir haciz işleminin alacaklının alacağını muhafaza etmesinden söz edilemez. Haciz işleminin satış işlemine rezerv mahiyette yapılması gereğinden mahcuzun somut durumuna göre gerekli muhafaza tedbiri gerektiğinde ulaşılabilir olmasını sağlayacak şekilde yapılmalıdır. Aksi halde haciz işlemi ne alacaklıyı koruyacak ne de borçluyu kısıtlayacaktır. Dolayısıyla gerekli muhafaza tedbiri alınmadan yapılan haciz işleminin geçerliliğinden söz etmek kanaatimizce mantık dışıdır (Akgün, 2020, s. 321).

Haciz anında mevcut veya en azından müstakbel olan varlıkların haczi mümkündür (Uyar, Uyar, & Uyar, 2022, s. 254). Hukuki bir sebebe dayanan cinsi belli varlıklar müstakbel alacak kabul edilebilir (Bayar, 2013, s. 39) (Kuru, İcra İflas Hukuku El Kitabı, 2013, s. 491). Bunların dışında sadece umut ve beklenti hacedilemez. Örneğin prim, ikramiye, tazminat beklentilerinin haczi mümkün değildir. Zira umut ve beklentinin satış işlemini rezerve etmesi mümkün değildir. Alacakların haczi de müstakbel vasfına haiz kabul edilir (Kuru, İcra İflas Hukuku El Kitabı, 2013, s. 492). Vadesi gelmemiş olsa da hukuki sebebe dayanan alacakların haczi mümkündür.

Haciz işlemi yapılması bir miktar masraf gerektirecektir. Alacaklının alacağına kavuşması için talep edeceği bu işlem taraf menfaatleri de gözetilerek yapılacak işlemin masraflarını dahi karşılamayacak varlıklar üzerinde yapılması kabul edilemez. Kanun koyucu açıkça İİK m. 85/5 ile bu hususu yasaklamıştır. Bu yasak ile masrafını göze alarak borçlu bakımın-

dan manevi değerinden ziyade parasal değeri olmayan varlıkların, borçluyu taciz ve borcunu ödemeye zorlama aracı olarak devlet memuru eliyle tesis edilen haciz işleminin kullanılmasını hukuk düzeni kabul etmemiştir. Alacaklının alacağına kavuşmasını amaçlayan haciz işlemi için parasal değeri olmayan varlıkların satışı rezerve etmeyeceği de açıktır.

Aşkın haciz yasaktır. İİK m. 85/1'e dayandırılarak doktrinde çokça kere zikredilmiş (Boran Güneysu, 2016, s. 27) olan bu husus İİK 2023 tarihli değişiklik ile kanunda açıkça zikredilmiştir. Haciz işlemi alacaklının alacağına kavuşturulmasını amaç edindiğinden bundan fazlasına işlem tesis edecek şekilde borçlunun menfaatlerine müdahale edilemez, zira icra müdürü taraf menfaatlerini telif etmekle mükelleftir (İİK m. 85/6). Borçlunun malvarlıkları arasında yapılacak haciz işlemi alacaklının faizi ve masrafları da dahil tüm alacağını karşılayacak şekilde yapılacak, fazlasına ilişkin yapılamayacaktır.

2 İİK m. 89 KURUMUNUN HACİZ İLE UYUM SORUNU

2.1 Genel Olarak İİK m. 89 Prosedürü

İİK m. 89 takip taraflarına göre üçüncü kişi konumunda olan ve takip borçlusunun hamile veya emre yazılı bir senede dayanmayacak şekilde alacaklı olduğu veya takip borçlusuna ait taşınır bir malı yanında bulunduran kişiye karşı yürütülen ve sonuçlarını bu üçüncü kişi bakımından doğuran bir süreçtir (İyilikli, 2012, s. 14 vd.) (Yavaş, 2005, s. 9 vd.) (Akil, 2013, s. 47 vd.).

İİK m. 89/1'e göre "*Hamiline ait olmayan veya cirosu kabil bir senetle müstenit bulunmayan alacak veya sair bir talep hakkı veya borçlunun üçüncü şahıs elindeki taşınır bir malı haczedilirse icra memuru; borçlu olan hakiki veya hükmi şahsa bundan böyle borcunu ancak icra dairesine ödeyebileceğini ve takip borçlusuna yapılan ödemenin muteber olmadığını veya malı elinde bulunduran üçüncü şahsa bundan böyle taşınır malı ancak icra dairesine teslim edebileceğini, malı takip borçlusuna vermemesini, aksi takdirde malın bedelini icra dairesine ödemek zorunda kalacağını bildirir*" ilk ihbarname yapılır.

Bu ihbarname de borçluya "*Üçüncü şahıs; borcu olmadığı veya malın yedinde bulunmadığı veya haciz ihbarnamesinin tebliğinden önce borç ödenmiş veya mal istihlak edilmiş veya kusuru olmaksızın telef olmuş veya malın borçluya ait olmadığı veya malın kendisine rehnedilmiş olduğu veya alacak borçluya veya emrettiği yere verilmiş olduğu gibi bir iddiada ise, keyfiyeti, haciz ihbarnamesinin kendisine tebliğinden itibaren yedi gün içinde icra dairesine yazılı veya sözlü olarak bildirmeye mecburdur.*

(Değişik üçüncü fıkra: 17/7/2003-4949/22 m.) Üçüncü şahıs, haciz ihbarnamesinin kendisine tebliğinden itibaren yedi gün içinde itiraz etmezse,

mal yedinde veya borç zimmetinde sayılır ve kendisine gönderilen haciz ihbarnamesine süresinde itiraz etmediği, bu nedenle de malın yedinde veya borcun zimmetinde sayıldığı ikinci bir ihbarname ile bildirilir. Bu ikinci ihbarnamede ayrıca, üçüncü şahsın ihbarnamenin kendisine tebliğinden itibaren yedi gün içinde ikinci fıkrada belirtilen sebeplerle itirazda bulunması, itirazda bulunmadığı takdirde zimmetinde sayılan borcu icra dairesine ödemesi veya yedinde sayılan malı icra dairesine teslim etmesi istenir. İkinci ihbarnameye süresi içinde itiraz etmeyen ve zimmetinde sayılan borcu icra dairesine ödemeyen veya yedinde sayılan malı icra dairesine teslim etmeyen üçüncü şahsa on beş gün içinde parayı icra dairesine ödemesi veya yedinde sayılan malı teslim etmesi yahut bu süre içinde menfi tespit davası açması, aksi takdirde zimmetinde sayılan borcu ödemeye veya yedinde sayılan malı teslimine zorlanacağı bildirilir. Bu bildirim alan üçüncü şahıs, icra takibinin yapıldığı veya yerleşim yerinin bulunduğu yer mahkemesinde süresi içinde menfi tespit davası açtığına dair belgeyi bildirim yapıldığı tarihten itibaren yirmi gün içinde ilgili icra dairesine teslim ettiği takdirde, hakkında yürütülen cebri icra işlemleri menfi tespit davası sonunda verilen kararın kesinleşmesine kadar durur. Bu süre içinde 106'ncı maddede belirtilen süreler işlemez. Bu davada üçüncü şahıs, takip borçlusuna borçlu olmadığını veya malın takip borçlusuna ait olmadığını ispat etmeye mecburdur. Üçüncü şahıs açtığı bu davayı kaybederse, mahkemece, dava konusu şeyin yüzde yirmisinden aşığı olmamak üzere bir tazminata mahkûm edilir. Bu fıkra göre açılacak menfi tespit davaları maktu harca tabidir.

Üçüncü şahıs, haciz ihbarnamesine müddeti içinde itiraz ederse, alacaklı, üçüncü şahsın verdiği cevabın aksini icra mahkemesinde ispat ederek üçüncü şahsın 338 inci maddenin 1 inci fıkrası hükmüne göre cezalandırılmasını ve ayrıca tazminata mahkûm edilmesini isteyebilir. İcra mahkemesi, tazminat hakkındaki davayı genel hükümlere göre halleder.” şeklindeki 2, 3 ve 4. fıkralarda iletilir.

Üçüncü kişinin ihbarnamayı aldıktan sonra yedi gün içinde ihbarnameye cevap verme yükümlülüğü vardır (Yavaş, 2005, s. 42 vd.) (Arslan, Borçlunun Üçüncü Kişide Bulunan Alacağının Haczi, Haczin Üçüncü Kişiyeye Bildirilmesi ve Sonuçları, 2016, s. 3225) (Akyol Aslan, 2011, s. 94). Bu cevap mahiyetine göre bir kabul niteliğinde ise süreç kabul nispetinde tamamlanmış olur (İyilikli, 2012, s. 56) (Yavaş, 2005, s. 59) (Akil, 2013, s. 66). Eğer bir itiraz niteliğinde ise buna ilişkin alacaklının ihbarnamede de üçüncü şahsa iletilen ceza ve-veya tazminat davasını açma imkânı vardır. Üçüncü kişinin bu cevap verme yükümlülüğüne uymaması halinde ikinci bir ihbarname daha gönderilir. Bu ikinci ihbarname ile “*haciz ihbarnamesine süresinde itiraz etmediği, bu nedenle de malın yedinde veya borcun zimmetinde sayıldığı ikinci bir ihbarname ile bildirilir*” ve birinci ihbarnamede olduğu gibi maddenin diğer fıkralarındaki bilgilendirmeler yapılır.

Üçüncü kişinin bu ikinci ihbarnameye de cevap verme yükümlülüğü vardır. Üçüncü kişi cevabında kabul iradesi gösterirse iradesi nispetinde süreç kesinleşir (İyilikli, 2012, s. 69-71) (Yavaş, 2005, s. 79) (Akil, 2013, s. 109). İtiraz ederse ilk ihbarnameye itirazda olduğu gibi alacaklının ceza ve tazminat davası açma hakkı vardır. Cevap verme yükümlülüğüne uymazsa artık üçüncü kişinin itiraz haklarını tüketmesi sebebi ile “*on beş gün içinde parayı icra dairesine ödemesi veya yedinde sayılan malı teslim etmesi yahut bu süre içinde menfi tespit davası açması, aksi takdirde zimmetinde sayılan borcu ödemeye veya yedinde sayılan malı teslim zorlanacağı bildirilir*”, ayrıca “*Bu bildirim alan üçüncü şahıs, icra takibinin yapıldığı veya yerleşim yerinin bulunduğu yer mahkemesinde süresi içinde menfi tespit davası açtığına dair belgeyi bildirim yapıldığı tarihten itibaren yirmi gün içinde ilgili icra dairesine teslim ettiği takdirde, hakkında yürütülen cebri icra işlemleri menfi tespit davası sonunda verilen kararın kesinleşmesine kadar durur*” şeklinde 20 günlük bir sürede durumu icra dairesine bildirmesi için süre verilmiştir.

İİK m. 89/5 ile “*Üçüncü şahıs, kusuru olmaksızın bir mâni sebebiyle müddeti içinde haciz ihbarnamesine itiraz etmediği takdirde 65 inci madde hükmü uygulanır. (Değişik son cümle: 17/7/2003-4949/22 m.) Herhâlde üçüncü şahıs, borçlu ile kötü niyetli alacaklıya karşı dava açarak ödemek zorunda kaldığı paranın veya teslim ettiği malın iadesini isteyebilir*” şeklinde üçüncü kişiye karşı yürütülen bu süreç içinde genel takip kurallarına atıf yapılarak üçüncü kişi lehine gecikmiş itiraz imkânı ve borçlu ile kötü niyetli alacaklıya karşı istirdat davası imkânı tanınmıştır.

İİK m. 89 süreci kesinleşmekle birlikte üçüncü kişide olduğu kabul edilen mal için İİK m. 89/6 ile “*Malın teslimi mümkün olmazsa, alacaklı icra mahkemesine müracaatla değerini üçüncü şahsa ödetmek hakkını haizdir*” şeklinde alacaklıya imkân tanınmaktadır.

İİK m. 89/7 ile “*(Değişik yedinci fıkra: 2/7/2012-6352/18 m.) Haciz ihbarnamesi, borçlunun hak ve alacaklarının bulunabileceği bir tüzel kişinin veya müessesenin şubesine veya tüm şubelerini kapsayacak şekilde merkeze tebliğ edilir. Haciz ihbarnamesinin tebliğ edildiği merkez, tüm şubeleri veya birimlerini kapsayacak şekilde beyanda bulunmakla yükümlüdür*” şeklinde düzenlemeye gidilerek tüzel kişilerin ihbarnameye muhatap olmaları durumunda takip alacaklısı lehine, takip borçlusuna borçlu üçüncü kişi sıfatı haiz tüzel kişiliğin hangi şubesiyle alacak ilişkisi olduğunu araştırma yükü kaldırılmıştır.

İİK m. 89/8 ile “*Üçüncü şahsın beyanı hiçbir harç ve resme tabi değildir*” şeklinde düzenleme ile sürecin üçüncü kişilere karşı haksız bir şekilde yürütülme ihtimali dikkate alınarak verecekleri cevaplar için masraf alınması engellenmiştir. Ayrıca aşağıda da belirtildiği üzere mahcuzun be-

lirginleşmesi üçüncü kişinin vereceği cevaba bağlı olduğundan buradan alınacak cevaba ulaşmanın kolaylaştırılması sağlanmaya çalışılmıştır.

İİK m. 89/9 ile “*Bu madde hükmü, memuriyeti hasebiyle hakikate muhalif beyanda bulunan memurlar hakkında da uygulanır*” şeklinde düzenlemeye gidilmiş ve ihbarnameye muhatap kişinin memur sıfatı haiz olması ve mesleki yükümlülükleri ileri sürülerek İİK m. 89 ihbarnamelerine cevaben hakikate muhalif beyanda bulunamayacakları ifade edilmiştir.

İİK m. 89/10 ile “*(Ek fıkra:6/12/2018-7155/12 m.) Bu madde uyarınca haciz ihbarnamelerinin bildirim ve bu ihbarnamelere verilecek cevaplar; güvenli elektronik imza kullanılmak suretiyle Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi ve bu sisteme entegre bilişim sistemleri üzerinden de yapılabilir. Bu usulle yapılan bildirim tebliğ yerine geçer*” şeklinde düzenlemeye gidilmiş ve ihbarnameler süreci ile teknolojik gelişmeler arası uyum sağlanmıştır.

İİK m. 89 düzenlemesi görüldüğü üzere genel haciz sürecinde olduğu gibi alacaklı talebi ile başlasa ve borçlunun malvarlıklarına müdahale niteliğinde olsa da asıl takibe üçüncü kişi konumunda olan borçlunun borçlusu konumundaki kişiye karşı yürütülür. Bu anlamda ihbarnamelerin üçüncü kişiye karşı bir ödeme emri mahiyetinde olduğu cevap vermemesi durumundan kendi malvarlığı ile sorumlu olacağı ifade edilir (Ansay, 1948, s. 63). Takip alacaklısının üçüncü kişiye müdahale etmesine imkân veren bu düzenleme asıl takip dolayısıyla yapılan haciz işlemi bakımından esasında bir muhafaza tedbiridir (İyilikli, 2012, s. 29) (Yavaş, 2005, s. 53). Bu anlamda İİK m. 89 ihbarnameler sürecinin kesinleşmesi anı ile asıl takip haciz işleminin gerçekleşme anı örtüşmesi gerekmez. İİK m. 89 ihbarnameler sürecine ilişkin kanuni düzenlemede yukarıda gösterilen fıkralardan da görüleceği üzere asıl takip bakımından haczin gerçekleşmesi anına ilişkin bir düzenleme yapılmış değildir. Bundan sebep asıl takibe ilişkin haczin gerçekleşme anı icra müdürünün açığa vurduğu haciz iradesinin genel teori bakımından belirlenmesi gerekecektir. Yukarıda işaret edilen haczin gerçekleşmesi için gerekli şartların kümülatif olarak İİK m. 89 ihbarnameler süreci için de aranması gerekmektedir. Lakin ihbarnameler sürecinde Türk hukuku bakımından kanun koyucu haczin genel teorisine ilişkin bazı şartları dışlamış durumdadır.

2.2 Haczin Genel Teorisine Aykırılıklar

2.2.1 Mahcuzun Varlığı Önceden Bilinmeli

Haczi yapan icra memuru tarafından müstakbel mahcuzun varlığının bilinmesi gerekir (Postacıoğlu, İcra Hukukunun Esasları, 1982, s. 423-424) (Postacıoğlu & Altay, İcra Hukukunun Esasları, 2010, s. 508). Lakin İİK m. 89 ihbarnameler sürecinde alacaklının soyut bir iddiası üzerine üçüncü

kişiyi ihbarname gönderilebilmektedir (İyilikli, 2012, s. 15) (Yavaş, 2005, s. 1) (Akil, 2013, s. 46). Bu açıdan icra memurunun ihbarname gönderilmesine ilişkin karar verdiği anda ortada varlığı bilinen bir müstakbel mahcuz söz konusu değildir (Yavaş, 2005, s. 141). Haciz ihbarnamesine muhatap üçüncü kişinin cevap verme yükümlülüğüne uyması halinde ancak gerçek anlamda mahcuzun varlığı bilinebilir, hatta vasıfları ile belirgin şekilde tespiti yapılabilir. Değilse de ancak İİK m. 89 prosedürünün uygulanması ile mahcuz belirginlik kazanacaktır (Yavaş, 2005, s. 141). Lakin üçüncü kişinin cevap verme yükümlülüğüne uygun hareket etmemesi de ihtimal dahilindedir. Varlığı alacaklının soyut bir iddiasından ibaret olan üçüncü kişideki müstakbel mahcuzlar üzerine icra müdürünün işlem tesis etmesi haczin genel teorisi bakımından kabul edilemez bir durumdur.

2.2.2 Gerçekleşme Anı

Üçüncü kişiye karşı yürütülen ihbarnameler sürecinin üçüncü aleyhine gerçekleşme anı İİK m. 89 ile belirlenmiştir (İyilikli, 2012, s. 29) (Yavaş, 2005, s. 40-53) (Akil, 2013, s. 166). Lakin bu durum asıl takip bakımından haciz işlemi adına yapılmış değildir. asıl takip açısından haczin gerçekleşmesinin tespiti için haczin genel teorisi bakımından yukarıda da ifade edilen kümülatif olarak gerçekleşmesi gereken şartlara bakmalıyız.

Öncelikle taraflara ve ilgililere sürecin tebliğ edilmesi, gerekçeli olarak tutanak tutulması ve varsa gerekli sicillere işlenmesi yani yapılan haciz işleminin dış dünyaya duyurulması gerekecektir. İİK m. 89 ile üçüncü kişideki alacak veya taşınır malların haczinde haciz kararı tutanak altına alınıp, taraflara ve ilgili üçüncü kişiye tebliğ edilmektedir. Lakin ilk etapta tutanak altına alınanlar, alacaklının soyut iddiaları üzerinden belirlenen haciz kararından ibarettir.

Mahcuzun gerçek anlamda belirginleşmesi, parça borcu oluşturacak şekilde benzerlerinden ayrılarak ve kıymeti takdir edilerek haciz tutanağına işlenmesi gerekecektir. İİK m. 89 anlamında bunun sağlanması üçüncü kişinin ihbarnameye açıklayıcı bir şekilde cevap vermesi ile mümkün olabilir. Üçüncü kişinin cevap vermemesi halinde kanuni kabul gereği alacaklının soyut iddiası geçerli kabul edilir ve üçüncü kişi aleyhine olarak alacak zimmetinde, mal yanında sayılacaktır. Bu anlamda da üçüncü kişinin cevap vermemesi halinde alacaklının soyut iddiasının işlendiği hacze karar verilen tutaklarda ilk olarak mahcuzun belirginleştiği farazi anlamda kabul edilebilir. Buradaki soyut kabulden sebep üçüncü kişinin zarara uğratılma ihtimalleri ise kanunun üçüncü kişiye tanıdığı sebepsiz zenginleşme davaları ile telafi edilebilir durumdadır (İyilikli, 2012, s. 135 vd.) (Yavaş, 2005, s. 128 vd.).

Haczin yetkili icra dairesi tarafından yapılması gerekmektedir. İİK m. 89 düzenlemesinde muhafaza tedbiri niteliğindeki ihbarnamelerin üçüncü kişiye gönderilmesi bakımından haczin genel teorisinden ayrı bir belirleme

yapılmış değildir. Bu nazardan üçüncü kişi elindeki alacak veya yanındaki malın haczi bakımından da “malların bulunduğu yerde haczin yapılması” kuralı geçerli olmalıdır. Adalet Bakanlığının bu yönde mütalaa verdiği de görülmektedir (Adalet Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 324)³. Lakin Türk hukukunda İİK m. 89 ihbarnamelerinin üçüncü kişiye gönderilmesi bakımından istinabe sürecine başvurulması doktrin tarafından uygun görülmemekte (Kuru, Bankalardaaki Mevduatın ve Diğer Alacakların Haczi, 1977, s. 17-19) (Yavaş, 2005, s. 33-34) lakin bunun sadece ihbarname sürecine ilişkin olduğu İİK m. 89 sürecinin üçüncü kişi aleyhine sonuçlanması halinde üçüncü kişiden zorla tahsil gerektiğinde yapılacak haciz işlemi bakımından İİK m. 79’daki “malların bulunduğu yer” icra dairesinin yetkisi işaret edilmektedir (Yavaş, 2005, s. 35). Kanaatimizce İİK m. 89 düzenlenmesinde ayrı bir yetki işaret edilmediği sürece haciz işleminin bir parçası olan muhafaza tedbirlerinin genel kural “malın bulunduğu yer” icra dairesi tarafından yapılması kamu düzenini de ilgilendiren “idarenin yetkisizliğinin esas olması” kuralı gereğidir. Bu bakımdan İİK m. 89 düzenlemesine ayrı bir yetki düzenlemesi eklenmediği sürece İİK m. 79 genel kuralın görmezden gelineceği görüşüne katılmıyoruz (Kuru, Bankalardaaki Mevduatın ve Diğer Alacakların Haczi, 1977, s. 18).

Haciz işleminin satış işlemine rezerv mahiyette olması gerekmektedir. Bu anlamda kıymeti masrafları karşılamaktan uzak varlıkların haczi yasaklanmıştır lakin İİK m. 89 anlamında bu durumun üçüncü kişinin cevabından önce bilinmesi mümkün olmadığından bu anlamda haczin genel teorisine ilişkin bu husus dışlanmıştır. Yine mevcut veya müstakbel varlıkların haczedilebilir olması gerekliliği de İİK m. 89 anlamında alacaklının soyut iddiasına itibar edilerek yürütüldüğü için bu soyut iddia nezdinde eritilmiş durumdadır. Gerektiğinde ulaşılabilir şekilde yapılması gereken haciz işlemi bakımından: İİK m. 89 ihbarnameleri süreci üçüncü kişiye yüklenen cevap verme yükümlülüğünden sebep aksi tutumu halinde alacak elinde, mal yanında sayılması ve yalan beyanı durumunda alacaklıya tanınan ceza ve tazminat davası açma imkanlarının varlığı asıl takip bakımından bu sürecin muhafaza tedbiri niteliğinde olduğunu gösterir. İİK m. 89 ihbarnameler sürecinin asıl takip bakımından öne çıkan etkisi de bu muhafaza özelliğindedir. Hatta bu özelliğe atfedilen önem diğer haciz şartlarında esnemeye veya dışlamaya gidilmesine sebep olmuştur. Zira takip hukukunda mal kaçırma davranışları ile mücadele etme amacı (Kuru, İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1, 1988, s. 687) (Postacıoğlu, Borçlunun Üçüncü Şahsa Karşı Alacaklarının Haczi ile İlgili Bazı Problemler, 1979, s. 358) ile İİK m. 89 düzenlemesinde mehzadan ayrılmalar görülmeye başlanmıştır.

Haczin aşkın şekilde yapılmaması gerekliliği asıl takip borçlusundan alacaklının alacaklı olduğu miktar ile belirlenir. İİK m. 89 düzenlemesi ile

3 HİGM 26/2/1966 gün, 4202 sayılı Mütalaa.

yürütülen süreç ise takip borçlusunun alacaklı olduğu takibe taraf olmayan üçüncü kişiye karşı yürütüldüğünden ve takip hukukunun şekli bir hukuk dalı olması gerekçeleri ile takip borçlusunun, alacaklı olduğu üçüncü kişiden alacak miktarı ile sınırlı olarak İİK m. 89 ihbarnameleri gönderilmesi gerektiği haklı olarak ifade edilmiştir (Postacıoğlu, İcra Hukukunun Esasları, 1982, s. 452) (Postacıoğlu & Altay, İcra Hukukunun Esasları, 2010, s. 538). Lakin bu durum asıl takibe ilişkin aşkın haczin yasak olması ile doğrudan alakalı değildir. Bundan da sebep olsa gerek takip alacaklısının takip borçlusu ile üçüncü şahıs arasındaki ilişkiye yabancı olması da işaret edilerek buradaki alacak miktarının belirlenmesinin imkansızlığı işaret edilerek takip alacaklısının asıl takip bakımından takip borçlusundan alacaklı olduğu miktarı İİK m. 89 ihbarnameleri ile üçüncü kişiden talep etmesinde hukuka aykırılık görülmemiştir (Kuru, İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1, 1988, s. 694)⁴. Kanaatimizce de üçüncü kişinin cevap verme yükümlülüğü ile tespit edilebilecek olan takip borçlusu ile üçüncü şahıs arasındaki ilişki soyut iddiası ile İİK m. 89 ihbarnameler sürecinden yararlanma imkân tanınmış takip alacaklısından beklenmemelidir. Yine bu süreçte de dikkat edilmesi gereken, takip alacaklısının alacağına, faiz ve masraflar dahil olarak kavuşmasını sağlayacak haddi aşmamak olacaktır.

Yukarıdan beri açıkladığımız hususlar üzerinde İİK m. 89 ihbarnameler süreci ile gerçekleştirilen asıl takip nazarından muhafaza tedbiri niteliğindeki işlemlerde haczin genel teorisine ilişkin bazı hususların dışlandığı veya esnetildiği görülmektedir. İİK m. 89 ihbarnameler sürecinin geçirdiği değişikliklerden sonra kanun koyucunun tercihleri dolayısıyla Türk takip hukukunun genel yapısını değiştirdiğini bu vesile ile belirtebiliriz kanaatindeyiz.

2.2.3 Haczin ve Tahsilin Ayrı Süreçler Olması

Takip hukuku bakımından haciz aşaması ile satış aşamalarının ayrı aşamalar olduğu yukarıda ifade etmiştik. Haczin genel teorisi bakımından ayrı süreçler ihtiva eden bu aşamaların İİK m. 89 düzenlemesi ile aynı madde içinde düzenlendiği görülmektedir. Takip hukukunun sıhhati bakımından haciz sürecine ilişkin düzenlemeler ile haczin gerçekleşmesi anından itibaren talebi mümkün görülen satış aşamalarının ayrımına karışmaya mahal vermeyecek şekilde kanun sistematüğinde yer verilmesi gerekir kanaatindeyiz. Genel haciz teorisi bakımından haciz aşamasının tamamen dışlanması veya paraya çevirme aşaması potasında haciz aşamasının eritilmesi amaçlanıyor ise bunun çok daha kapsamlı bir değişiklik gerektirdiği de aşikardır (1929 tarihli İİK zamanında alacaklının tek bir talep ile haciz ve satış isteyebileceği sistem denenmiş ve 1932 tarihli kanun bu husus değiştirilmiş, haciz aşamasının ayrı bir süreç olarak değerlendirilmesine devam edilmiştir).

4 Ayrıca sayfada işaret edilen 27/12/1969 tarihli HGK.

2.2.4 İstihkak ile Uyum

Haczin kurumlarından olan istihkak kurumu, hacze tekaddüm eden veya haciz ile birlikte dikkate alınması gereken bir iddiası olan üçüncü kişiler söz konusu olduğundaki durumları düzenlemek için kanuna işlenmiş asıl kurumdur (Aslan, 2005, s. 111).

İİK m. 89 ihbarnamelerinin üçüncü kişilere gönderilmesi sürecinde üçüncü kişilerin hacze tekaddüm eden veya haciz ile birlikte dikkate alınması gereken bir hak iddia etmeleri ihtimal dahilindedir. Türk hukuku bakımından İİK m. 89 düzenlemesinin özel bir düzenleme olduğu İİK m. 96-99 istihkak kurumunu dışladığı (Yavaş, 2005, s. 83), İİK m. 89 ve İİK 99 imkanlarının her ikisinin de alacaklının ihtiyarında olduğu (Arslan, Borçlunun Üçüncü Kişilerde Bulunan Mal ve Alacaklarının Haczi, 1974, s. 109-110) (Akyol Aslan, 2011, s. 105) gibi farklı görüşler ileri sürülmüştür. İİK m. 89 anlamındaki üçüncü kişiden “*başka bir kişi*” söz konusu olup başka kişinin iddialarının istihkak iddiası olarak nitelenmesi durumunda ancak istihkak kurumu hükümleri uygulanabileceği de görüşler arasındadır (Aslan, 2005, s. 207) (Postacıoğlu, İcra Hukukunun Esasları, 1982, s. 423). Kanaatimizce haczin genel teorisi bakımından bir muhafaza tedbiri yöntemi olan İİK m. 89 süreci muhafaza tedbirlerinin *hacze bağlı işlemler* olması sebebi ile haczin genel teorisini dışlayacak mahiyette bir düzenleme niteliği haiz değildir kanaatindeyiz. Bundan sebep kanun koyucu İİK m. 89 ve m. 99 imkanları arasında bir uyum sağlamadığı sürece her iki imkanında taraflar bakımından imkân dahilinde olduğu görüşüne katılıyoruz.

2.2.5 İştirak ile Uyum

Haczin kurumlarından olan iştirak kurumu, aynı borçluya karşı birden fazla alacaklının İİK m 100 vd. hükümler çerçevesinde ilk haciz koyduran alacaklının haczine kendi alacakları nispetinde dahil olmalarını ve alacaklılarının hepsinin alacaklarını karşılamaya yeter nispette malvarlığı bulunmayan borçlulara karşı takibe girişmiş alacaklıların hiç birisinin mağdur edilmemesine hizmet etmeye çalışan bir kurumdur (Akcan, 2005, s. 45) (Muşul, 2019, s. 519). İştirak kurumu bakımından ilk haciz önemlidir (Akcan, 2005, s. 54 vd.). İİK m. 89 süreci ile gerçekleştirilen ihbarnameler sürecinde üçüncü kişiye tebliğ edilen ihbarnamelerin uygulamada ilk haciz anı olarak işleme alındığı işaret edilmektedir (Akgün, 2020, s. 112). Bu noktada genel haciz teorisi bakımından haczin gerçekleşme anının tahsilin talep edilebileceği an olarak dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Bu açıdan ilk ihbarnameden sonra üçüncü kişiden tahsil talep edilemeyeceğine göre uygulamadaki bu tutumun doğru olduğunu düşünmüyoruz. Haczin gerçekleştiği anın tespiti için yukarıda işaret ettiğimiz koşulların kümülatif olarak gerçekleştiği an tespit edilmesi gerekecektir.

Ayrıca İİK m. 89 düzenlemesinin tahsil imkânı da vermiş olmasından sebep İİK m. 120 ile “iştirak eden alacaklıların borçlunun üçüncü kişilerdeki alacaklarını ödeme yerine geçmek üzere kendilerine veya hesaplarına olarak içlerinden birine devri veya borçlunun üçüncü bir şahıstaki alacağını tahsil veya böyle bir şahsa karşı sahip olduğu dava hakkını üzerlerine alabilme imkanlarına” ilişkin düzenlemenin tercih edilmeyen bir düzenleme haline geldiği ifade edilmektedir (Postacıoğlu, İcra Hukukunun Esasları, 1982, s. 463) (Yavaş, 2005, s. 202) (İyilikli, 2012, s. 307). Pozitif hukuk anlamında kanunda yerini koruyan düzenlemenin sağladığı imkanlardan yararlanmak takip alacaklısının ihtiyarındadır kanaatimizle birlikte kanun koyucunun Türk takip hukuku bakımından yapılacak bir sadeleştirme çalışmasında dik-kate alınması gereken bir uyum sorunu olduğunu kabul ediyoruz.

3 TAKİP HUKUKUNDA İİK m. 89 KURUMUNUN YERİ ve ÖNEMİ

3.1 Mehaz Kanundan Ayrılması

Mehaz kanun “hamiline veya emrine düzenlenmiş senetler dışındaki alacak veya hakların haczi halinde üçüncü kişinin icra dairesi dışında geçerli bir ödeme yapamayacağı konusunda uyarılır” anlamındaki tek fıkralık bir düzenlemeden ibarettir (SchKG m. 99) (Schlegel & Zopfi, 2017, s. 667). Bu düzenleme İsviçre hukukunda maaş, emekli maaşı, gelir, gelir talepleri, masraflar ve sigorta yardımları gibi parasal ödemeleri talep ederken kullanılır (Schlegel & Zopfi, 2017, s. 670). Türk hukukunda maaş ve ücretlerin haczi için ise İİK m. 355 ayrı bir düzenleme getirilmiştir. Türk hukukunda çoğunlukla bankalardaki mevduatların haczi için İİK m. 89 düzenlemesi kullanılmakta madde metninde yer alan üçünü şahıslardaki taşınır malların haczi hükmü yine (örneğin) bankalarda yer alan taşınır mal nitelemesine mazhar alacaklar söz konusu olduğunda nadiren uygulama sahası bulmaktadır (Yavaş, 2005, s. 145 vd.).

3.2 Kurumun Değişiklik Gerekçeleri

1965 tarihli 538 sayılı kanun değişikliği sürecinde maddede yapılan değişikliğe ilişkin tadil tekliflerine iştirak etmeyen adalet komisyonu başkanı (İsmail Hakkı Tekinel) konuşmasında buna gerekçe olarak “*Yürürlükte bulunan 89. maddenin tatbikatı geniş ve şümillü şikâyetlere yol açmış ve komisyonumuz bütün ihtimalleri göz önüne alarak bu maddeyi huzuruza getirmiştir. Maddenin birinci fıkrasına göre, hâmiline ait olmayan veya cirosu kabil bir senede müstenit bulunmayan alacak veya sair bir talep hakkı veya borçlunun üçüncü şahıs elindeki bir malı haczedilince icra dairesi bundan böyle borcu ancak icra dairesine ödeyeceğini ve başkasına yaptığı ödemenin muteber olmadığını, malı da icra dairesine teslim etmesi gerektiğini haciz ihbarnamesiyle üçüncü şahsa bildirecektir. Haciz ihbarnamesinin tebliğini müteakip 7 gün içinde üçüncü şahıs borçlu olmadığını*

veya malın yed 'inde bulunmadığını veya haciz ihbarnamesinin tebliğinden önce borcun ödendiği veya malın istihlâk edildiğini veya kusuru olmaksızın telef olduğunu veya malın borçluya ait bulunmadığını yahut kendisine rehnedildiği veya alacak borçluya veya emrettiği yere verildiği gibi bir iddiada ise bunu icra dairesine bildirmeğe mecbur tutulmuştur. Üçüncü şahıs bu müddet içinde icra dairesinde beyanda bulunmuş ise kendisini her türlü tehlikeden ve ispat külfetinden kurtarmış olmaktadır. Alacaklı bu beyanın aksini tetkik merciinde isnat etmek hakkına sahiptir. Üçüncü şahıs 7 gün içinde cevap vermezse, icra dairesi haciz ihbarnamesinde belirtilen malın üçüncü şahıs yed 'inden veya paranın bunun zahmetinde sayarak kendisine tekrar bir ihbarname tebliğ edecektir. Üçüncü şahıs bu ihbarnamenin tebliğinden itibaren 7 gün içinde takip alacaklısı aleyhine bir menfi tespit dâvası açmazsa yed 'inde sayılan mal veya hakkın teslimine zorlanacak, menfi tespit dâvasında da ihmalinin tabii neticesi olarak ispat külfeti kendisine tevcih edilecektir. Görülüyor ki, hükümler iyi niyetli şahısları himaye edecek tarzda ve bir hakkın ziyama sebebiyet vermeyecek şekilde düzenlenmiştir.⁵” şeklinde açıklama yapmıştır.

2003 tarihli 4949 sayılı kanun değişikliği sürecinde değişiklik getiren madde gerekçesi: *Alacaklının ve icra dairesinin, takip borçlusunun üçüncü şahıstaki hak ve alacaklarının haczini isterken, gerçekte böyle bir hak veya alacak bulunup bulunmadığını denetleme imkânı bulunmadığından uygulamada bir kısım alacaklıların, üçüncü şahıslara haciz ihbarnameleri tebliğ ettirmek ve böylece itiraz ve menfi tespit davası açma hakkının kullanılmasını ihtimalinden yararlanmak amacını güttükleri gözlemlenmektedir. Madde ile, birinci ve ikinci haciz ihbarnamelerine karşı müracaat haklarını süreyi geçirmek suretiyle kaçırmış üçüncü şahıslara, üçüncü bir bildirimle menfi tespit davası açma hakkı tanınmıştır. Ayrıca, maddenin üçüncü fıkrası hükmüne göre açılacak menfi tespit davalarının maktu harca tâbi olması öngörülerek, iyi niyetli üçüncü şahısların kolaylıkla menfi tespit davası açmak suretiyle iddialarını ispatlaması olanağı getirilmiştir. Ayrıca, üçüncü şahsa borçlu ile kötü niyetli alacaklıdan, paranın veya malın iadesini isteme olanağı getirilmiştir.⁶*

Görüldüğü üzere İİK m. 89 ihbarnameler sürecinin iki ihbarnameye ve daha sonra üç ihbarnameye çıkartıldığı her iki değişiklik hakkında da izahlar alacaklıların kötü niyetle takip başlatmasını önlemek, iyi niyetli olanlarını korumak; borçluların kötü niyetle mal kaçırmalarını önlemek, iyi niyetli olanlarını korumak üzerine yoğunlaşmıştır. Gelinen son noktada kullanım yoğunluğu da düşünüldüğünde İİK m. 89 sürecinin ülke ihtiyaçları bakımından önemli bir ihtiyacı karşıladığı kabul etmek gerekir.

5 Dönem: 1 Cilt: 30 Toplantı: 3 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Yüz ikinci Birleşim, s. 396 vd.

6 Dönem: 22 Yasama Yılı: 1 T.B.M.M. (S. Sayısı: 225) İcra ve İflâs Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı ve Adalet Komisyonu Raporu (1/550).

SONUÇ

Yukarıdan beri yapılagelen genel izah üzere İİK m. 89 düzenlemesi geçirdiği değişiklikler ile sadece mehaz kanundan ayrılmakla kalmamıştır. Bu değişiklikler İİK m. 89 düzenlemesini haczin genel teorisi ile de uyumsuz hale getirmiştir. Türk hukukunda mahcuzların varlığı sabit varlıklar olması noktası bu hüküm ile Türk Hukukunda esnetilmiştir.

Tarih içinde yapılan değişikliklerin bazılarında kurumun haczin genel teorisine açıkça aykırı olduğu sebebi ile tamamen Türk Hukuk sisteminde kaldırılması yönünde yakınmalar da izlenmiştir (Kuru, Bankalardaaki Mevduatın ve Diğer Alacakların Haczi, 1977, s. 6-8).

Haczin tatbiki bakımından ülkede yaşanan zorlukların, kanun değişikliklerinde gösterilen gerekçelerin işaret ettiği üzere, kötüye kullanımlar, kötü niyetli yaklaşımlar, takip hukuku özelinde borçlu açısından mal kaçırma, alacaklı açısından haksız takip başlatarak süreci bir taciz mekanizmasına dönüştürme olarak özetlenebilir.

İİK m. 89 düzenlemesi mal kaçırılmaların önüne geçmek adına önemli bir düzenlemedir. Geçirdiği değişiklikler ile haksız yere takip başlatarak borcu olmadığı halde üçüncü kişilerin mağdur edilmesi de önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca doğrudan alacak takibi yapıldığı, takip konusunun para veya paraya dönüşmesi taşınır mallara görece kolay varlıklardan oluşması sebebi ile uygulamada sık tercih edilen bir yöntemdir. Bu tercih düzenlemenin tahsil aşamasını da barındırdığı gerçeğinden ötürü de artmaktadır.

Sonuç olarak haczin genel teorisine aykırı düzenlemeler barındırır da haciz aşaması ile paraya çevirme aşamalarının ayrıştırılması noktasında bir değişikliğe gidilerek düzenlemenin Türk Hukuku açısından muhafaza edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Adalet Bakanlığı Yayınları, Y. (1976). *Mütalaa ve Tamimler*. Ankara: Yarıaçık Ceza Evi Matbaası.
- Akcan, R. (2005). *Hacze İştirak*. Ankara: Seçkin.
- Akgün, Ş. (2020). *Haczin Hukuki Niteliği*. İstanbul: Der.
- Akil, C. (2013). *Borçlunun Üçüncü Kişilerdeki Mal ve Alacaklarının Haczi*. Ankara: Yetkin.
- Akyol Aslan, L. (2011, C. 4 S. 1-2). İcra İflas Kanunu Madde 89 Hükmüne Göre Birinci Haciz İhbarnamesine İtiraz. *EÜHFD*, s. 93-119.
- Ansay, S. Ş. (1948). *Hukuk İcra ve İflas Usuller*. Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası.
- Arslan, R. (1974). Borçlunun Üçüncü Kişilerde Bulunan Mal ve Alacaklarının Haczi. *Dr. Recai Seçkin'e Armağan*, s. 81-114.
- Arslan, R. (2016, C. 65 S. 4). Borçlunun Üçüncü Kişide Bulunan Alacağıın Haczi, Haczin Üçüncü Kişiyeye Bildirilmesi ve Sonuçları. *AÜHFD*, s. 3217-3242.
- Arslan, R., Yılmaz, E., Taşpınar Ayvaz, S., & Hanağası, E. (2022). *İcra ve İflas Hukuku*. Ankara: Yetkin.
- Aslan, K. (2005). *Hacizde İstihkak Davası*. Ankara: Turhan.
- Atalı, M., Ermenek, İ., & Erdoğan, E. (2022). *İcra ve İflas Hukuku*. Ankara: Yetkin.
- Bayar, A. (2013). Beklenen Mal ve Hakların Haczi. *T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. Konya.
- Boran Güneysu, N. (2016, C. 20 S. 4). İcra Hukukunda Aşkın Haciz. *GÜHFD*, s. 25-60.
- İyilikli, A. (2012). *Haciz İhbarnameleri*. Ankara: Yetkin.
- Karşlı, A. (2014). *İcra ve İflas Hukuku*. İstanbul: Alternatif.
- Kuru, B. (1977). *Bankalardaaki Mevduatın ve Diğer Alacakların Haczi*. Ankara: Sevinç.
- Kuru, B. (1988). *İcra ve İflas Hukuku Cilt: 1*. İstanbul: Alfa.
- Kuru, B. (2013). *İcra İflas Hukuku El Kitabı*. Ankara: Adalet.
- Legalbank, E. 2011/13-303, K. 2011/437 (Yargıtay HGK 06 22, 2011).
- Lexpera, E. 2015/11769, K. 2017/14065 (Yargıtay 8HD 10 30, 2017).
- Lexpera, E. 2018/1123, K. 2022/670 (Yargıtay HGK 05 18, 2022).
- Muşul, T. (2019). *Haciz ve Hacze İştirak*. Ankara: Adalet.
- Özgül, S. (1985, Y. 76 S. 4). Haciz ve İhtiyati Haciz Üzerine. *Adalet Dergisi*, s. 32-35.

- Pekcanitez, H., Atalay, O., Sungurtekin Özkan, M., & Özekes, M. (2022). *İcra ve İflas Hukuku*. İstanbul: On İki Levha.
- Postacıoğlu, İ. (1979, C. 10 S. 2). Borçlunun Üçüncü Şahsa Karşı Alacaklarının Haczi ile İlgili Bazı Problemler. *BATIDER*, s. 353-368.
- Postacıoğlu, İ. (1982). *İcra Hukukunun Esasları*. İstanbul.
- Postacıoğlu, İ., & Altay, S. (2010). *İcra Hukukunun Esasları*. İstanbul: Vedat.
- Schlegel, R., & Zopfi, M. (2017). Art. 96-105. J. Kren Kostkiewicz, & D. Vock içinde, *Kommentar zum Bundesgesetz über Schuldbetreibung und Konkurs SchKG* (s. 654-689). Zürich-Basel-Genf: Schulthess.
- Ülkü, N. G. (2008). *İcra Hukukunda Ödeme Emri*. İstanbul: Arıkan.
- Üstündağ, S. (2004). *İcra Hukukunun Esasları*. İstanbul.
- Uyar, T., Uyar, C., & Uyar, A. (2022). *İcra Hukukunda Haciz*. Ankara-İstanbul: Bilge.
- Yavaş, M. (2005). *Borçlunun Üçüncü Şahıslardaki Mal, Hak ve Alacaklarının Haczi*. İstanbul: Arıkan.
- Yıldırım, M. K., & Deren Yıldırım, N. (2015). *İcra ve İflas Hukuku*. İstanbul: Beta.

BÖLÜM 6

YAPAY ZEKÂ İLE GELİŞEN E-TİCARET VE VERGİ KANUNLARINA YANSIMASI

*Deniz KARA*¹

---

¹ Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi ORCID:0000-0003-2815-3183

GİRİŞ

Hayatımızı kolaylaştıran unsurlardan birisi şüphesiz ki internet olmuştur. Bilgiye ulaşmaktan alışveriş yapmaya, online kurslara katılmaktan ticaret ile uğraşmaya kadar yelpaze çok genişlemiş durumdadır. Peki internetin bu kadar kolaylık getirmesi beraberinde bir işgücü kısıtlamasını mı getirecektir yoksa devlete ödenen vergiler unsurunda mı eksiklik yaratacaktır. Yaptığımız çalışma yapay zekâ ile gelinen noktada devleti hangi unsurlarda vergi kaybına uğratacağı konusuna değinerek ortaya çıkabilecek sorunlar hakkında da çözüm önerileri sunmak olacaktır.

E-TİCARETİN GELİŞİM AŞAMASI

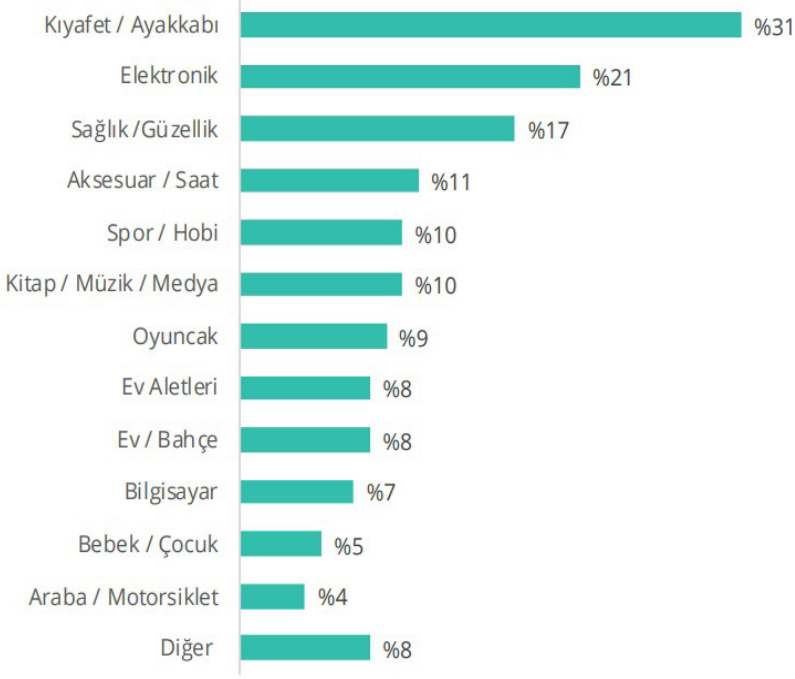
İnternetin hızlı bir biçimde hayatımıza girip değişim yaratmasıyla başlayan süreç her alanda artarak devam etmektedir. Araştırma yapmak, bilgi edinmek ile başlayan süreçte ticareti yönetmekten iş hayatını devam ettirmeye kadar ulaşmıştır. İnternet elektronik ticaretin temelini oluşturmaktadır. İlk kez ABD’de iki üniversite arasında başlayan deney başarı ile sonuçlanmış ve karşımıza internet ağlarını geliştirmek olarak çıkmıştır. Sonuç bilgi transferinin yapılabilmesi gerçekleşmiştir. Süreçte ilerlemeler hızlı bir şekilde olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Normal masa üstü bilgisayarların bugün geldiği nokta ise akıllı telefonlar ve yapay zekâ uygulamaları olmuştur. Dijitalleşmenin insan hayatına getirdiği en önemli yenilik şüphesiz ki işlemleri kolaylaştırmak olmuştur. Kısa sürede hızlı bir şekilde verim almak, sorunu kısa sürede çözmek insanoğlunun hep araştırdığı nokta olmuştur. Yeniliğe ayak uydurmamak demek çağın gerisinde kalmayı kabul etmek demektir. Teknolojik ilerleme ve bu ilerlemeye ayak uydurabilmek bir maratona benzer. Bu yarışta arkada kalan çağın gerisinde kalmayı kabul etmiş olur. Kaldı ki teknolojiye uyum sağlamak günümüzde o kadar kolaylaştırmıştır ki zor olan aslında uyum sağlamamaktır. Elektronik ticaretin yükselişe geçmesi 2020 yılında dünyayı etkisi altına alan pandemi ile gerçekleşmiştir. Geleneksel ticaret içerisinde yer alan teçhizatlar e-ticaret sitelerinin kurulmasıyla yerlerini başka ekipmanlara bırakmıştır. Özellikle coğrafi sınırların ortadan kaldırması en büyük avantajı konumdadır. E-ticaret işlemleri için siteye üye olup, site içerisinde ki kataloglardan ürünlerin incelenmesiyle başlamamız için yeterlidir.

Şekil1- <https://www.karliisfikirleri.com/en-iyi-21-alisveris-siteleri> erişim tarihi:25.05.2023

Ürünler seçilerek sepete atılır. En son aşamada ise siparişi sonlandır butonu veya ödeme butonları kullanılarak ödeme sayfası açılır. Kredi kartı, havale/eft işlemleri kullanılarak ödeme tamamlanır. Artık beklememiz gereken aşama, ürünün kargo ile elimize ulaşmasıdır. E-ticaret bu kadar hızlı bir alışveriş sağlamaktadır. Hafta sonu-hafta içi saat aralığına bakılmaksızın 7/24 e-ticaret sitelerine ulaşabilmekteyiz. Ürünler ile ilgili blog sayfalardan yapılan yorumlara daha önce satın alanların deneyimlerine ulaşabilmekteyiz. E-ticaret sitesi olmayan firmalar rağbet görmemektedir ki artık ticari şirketlere web sayfası zorunluluğu da gelmektedir. Covid-19 salgınından önce dünya nüfusunun %50'ye yakın bir oranı sosyal medya kullanıcısı iken pandemi ile birlikte bu oran artmıştır. Her on saniye de bir yeni internet kullanıcısı eklenmekte bu da günde 1 milyon kişi yapmaktadır. Pandemi ile birlikte alışkanlıklar değiştiği gibi eğitim, alışveriş gibi günlük hayatı devam ettirdiğimiz ihtiyaçları sağlama seçeneklerimize de alternatifler gelmiştir. Sosyal medya üretici adında bir sektör oluşmuş firmalar ürünlerini bu sosyal medya üreticileriyle tanıtmaktadırlar. Sosyal medya üreticilerinin nasıl vergilendirileceği kısmı sorun teşkil etmektedir. Bu konuda çalışmalar yapılmakta uzun vadede bir sonuç elde edilememektedir. Sosyal medya kullanıcılarının yaptığı işlemler yapay zeka ile bir robota yaptırılabilir düşünecek olursa robotun sahibinin vergiye tabi olması gerekmektedir. Şekil2'de internet kullanıcılarının alışveriş sitelerinden aldıkları ürünlerin kategorisi listelenmiştir.

İşlem Yoğunluğuna Göre Ürün Kategorileri

Şekil2: <https://www.eticaretraporu.org/wp-content/uploads/2019/05/DD-TUSIAD-ETicaret-Raporu-2019.pdf> erişim tarihi:25.05.2023

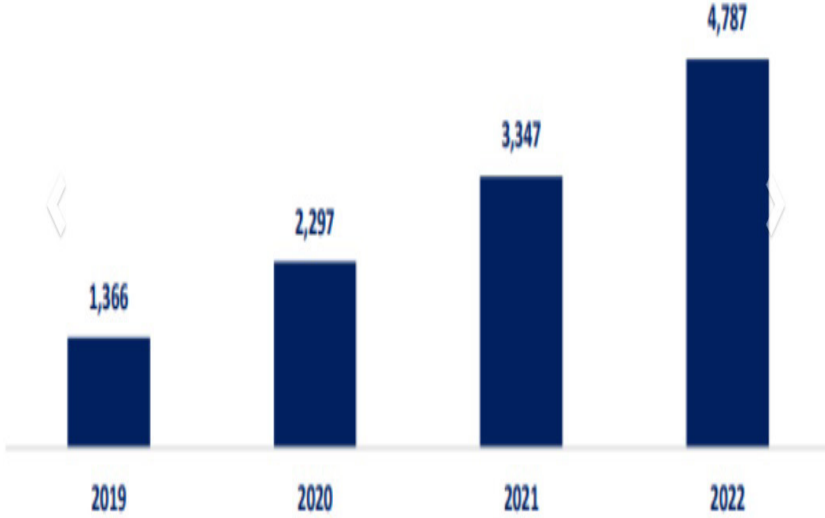
Klasik alıcı-satıcı alışverişi değişime uğrayarak, müşterinin beklentilerine uygun olan seçenekleri sunan sanal müşteri temsilcisi (chat bot) yerini bırakmıştır. Elektronik ticaret pazarında Çin birinciliğini korurken, Amerika Birleşik Devletleri kendisini takip etmektedir. Çin uzun zaman önce bu alana başlayan yatırımları düşünülürse veriler şaşırtıcı olmamaktadır.

	GSMH (2018) (trilyon ABD Doları)	B2C E-ticaret Pazar büyüklüğü (milyar ABD Doları)
Çin	13,41	634
ABD	20,49	504
Birleşik Krallık	2,83	123
Japonya	4,97	103
Almanya	4,0	70
...	....	....
Türkiye	0.766	6,1

Şekil3: <https://www.eticaretraporu.org/wp-content/uploads/2019/05/DD-TUSIAD-ETicaret-Raporu-2019.pdf> erişim tarihi: 25.05.2023

Ülkemizde de büyük gelişim gösteren elektronik ticaretin büyümesini şekil3’de görebiliriz. Daha önceleri çok güvenli gelemeyen internet alışverişleri pandemi ile birlikte rağbet görmeye başlamıştır. Mağazaların kapalı olması, marketlerin belirli saat aralıklarında açık olması, alışveriş merkezlerinin kapalı olması gibi nedenler insanları elektronik ticaret yapan firmalara yöneltmiştir. Özellikle de evden çalışan kişiler için evden çıkmadan alışveriş yapma imkanı kolaylık sağlamıştır. Sadece alışveriş siteleri değil aynı zamanda yemek sitelerinin kurulması da internet üzerinden yemek firmalarına ulaşmayı bu sektörün gelişmesini sağlamıştır.

Yıllara Göre Sipariş Sayısı (Milyar)

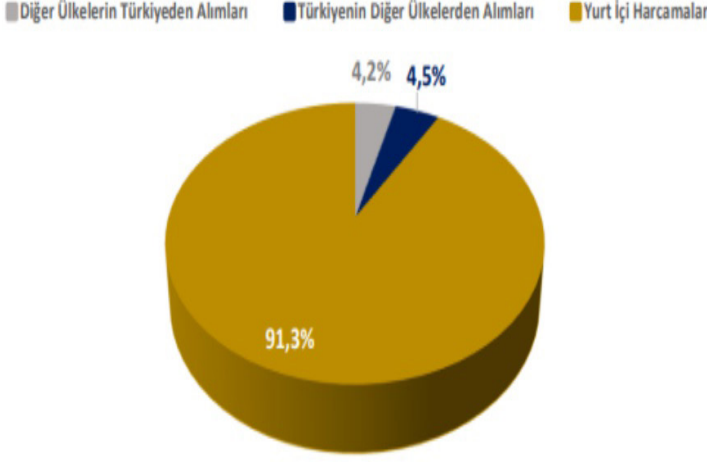
Şekil4: <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> erişim tarihi: 28.05.2023

Şekil4’de Türkiye’de yıllar arasında ki e-ticaret gelişimi gösterilmektedir. Covid-19 dünyada bazı sektörleri zarara uğrattırırken elektronik ticareti yükselişe geçirmiştir. Mağazaların işyerlerinin kapanması, iflas edilmesi, personelin işsiz kalması negatif yönleri oluştururken, e-ticaret şirketlerinde müşteri ilişkileri, çağrı merkezleri, kargo yapım birimleri gibi bölümlerde personel açığı oluşarak işgücünün bu kollara yönelmesine neden olmuştur.

Şekil5’de Türkiye tercih edilen e-ticaret şirketlerinin yurt içi yada yurt dışı tercihleri görülmektedir. %90’nın üzerinde olan müşteri yurt içi alışverişlere yönelmektedir. Yurt dışı kaynaklı sitelerin kargo ücretlerin pahalı olması, dolar veya euro ile alışveriş yapılması, iade etme aşamasının zor olması, gümrükten alınan ücretlerin pahalı olması kullanıcıları yurt içi alışverişe yöneltmiştir.

E-Ticaret Harcamalarının Yurt İçi-Yurt Dışı Dağılımı

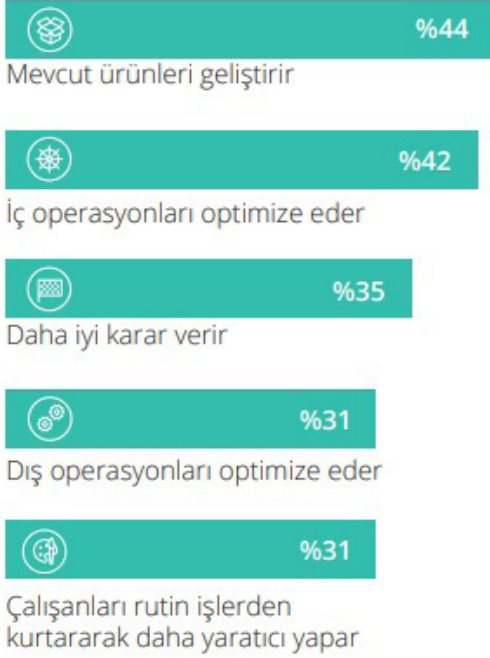

Şekil5: <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> erişim tarihi: 28.05.2023

YAPAY ZEKÂNIN GELİŞİM AŞAMASI

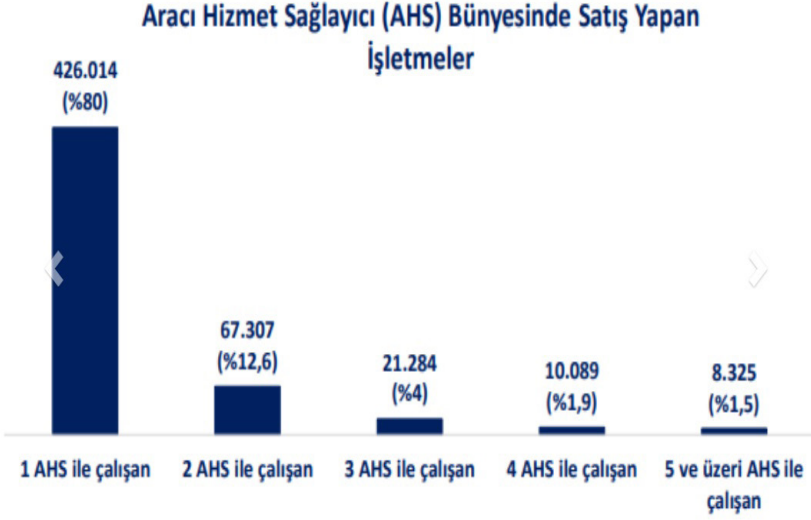
Yapay Zekâ kullanılan bilgisayarın insan beyniyle aynı doğrultuda düşünüp çalıştırılması, ortaya çıkan problemleri de insan beyni gibi çözüme kavuşturması beklenen sistemin adıdır. En yalın haliyle insanın düşüncesini taklit etmesidir. Yapay zekâ ile ilgili yayınlar sosyal medyada sıkça kullanılmaktadır. Aslında var olmayan ya da yapılamayan bir resmin yapılmasından, kişinin yaptığı bir konuşmayı yapmasına kadar uzanmaktadır. Bu robotlar insanlar gibi açikoturumlara katılmakta, sorular almakta ve insan beyni gibi düşünüp cevap iletmektedir. Sağlıkta yapılan yenilikler ise çok daha ileri düzeyde olmaktadır. Yürüyemeyen insanlar için beyni kontrol altına alıp düşünce ile yürüme sisteminden yapay zekâ ile kanserli hücrelerin yok olmasına kadar her geçen yeni bir teknolojik buluş ile karşı karşıya kalmaktayız. İnsanlığın yüzyıllardır çare arayıp da bulamadığı bir çok hastalığın yapay zekâ ile çözüm üretilebildiğini görmekteyiz. İyi yönleri olduğu gibi insanlık için negatif tarafları da olması kaçınılmaz olacaktır. E-ticaret için de bu geçerlidir.

Şirketleri için en önemli 3 faydayı seçenlerin yüzdesi

Şekil6: <https://www.eticaretraporu.org/wp-content/uploads/2019/05/DD-TUSIAD-ETicaret-Raporu-2019.pdf> erişim tarihi:25.05.2023

E-ticarette müşteri hizmetlerinin yerini alacak yapay zekâ ile oluşturulan uygulamalardan birisi de Chat GPT'dir. (businesssturkiye, 2023). Bir çeşit sohbet uygulaması olan bu sistem ile yapay zekâ robotu ile soru-cevap şeklinde bir sohbete imkân tanımaktadır. Akıllı telefonlara getirilen yüz tanıma sistemi ile yapay zekâ ile insan arasındaki farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Yapay zekânın birebir insan yüzünü, sesini, hareketini kopyalamaya bu derece akıllıca yapılması insan ile yapay zekâ robotunun ayırım noktasına bizi götürmektedir. Karşısında insan görmek isteyen kişiler için teknolojik kart sistemine geçilmesi bir çözüm yöntemidir. Elektronik bir sistemdir. Bunun için servis sağlayıcı olduğu gibi aracı hizmet veren işletmeler olmaktadır. Bu aracı hizmet veren ne kadar çoğalırsa sistem biraz daha karmaşık hale gelmektedir. Bunun için de altyapı olarak tek hizmet verenler şirketlerde çalışılmaktadır.

Şekil7: <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> erişim tarihi: 28.05.2023

Alışverişte en önemli seçeneklerin başında güvenliğin sağlanması gelmektedir. Kişinin tercihine göre müşteri temsilcisinin seçimin yapay zekâ asistanı veya gerçek kişi arasında tercih yapılması sağlanabilir. Alışveriş tercihlerini yapay zekâ yardımı ile belirleyen bireyler güncelliğini yitirmiş, herhangi bir işlevi kalmamış ürünleri müşterinin karşısına getirmeyerek kısa zamanda internet alışverişlerinin sonlanmasını sağlayabilmektedir. Yapay zekâ ile kodlanan robotun en düşük ürünleri müşterinin karşısına getirmesi e-ticaret için bir avantaj sağlar. Google arama motoru ile arama yaptığınızda otomatik olarak belleğe alınmakta farklı sitelerde dolaşırken reklam içeriği de olsa arama yaptığınız ürünlerin farklı seçeneklerini görmekteyiz. Bu bize internette bilgilerin hep bir yerlerde tutulduğunun kanıtı olmaktadır. Müşterilerin web sayfasında alışveriş yaparken kullandığı arama butonundan filtreleme seçeneklerine kadar uyguladığı seçenekler onun alışveriş zevkini ortaya çıkarmaktadır. Yapay zekâ ile oluşturulan bir sitede alışveriş tercihi kayda alınan müşterinin karşısına bu doğrultuda ürünler getirilerek alışverişe yönlendirilmesi uygulanabilmektedir. Bu bir nevi mağazalarda ki satış danışmanlarının internette ki robotlaşmış hali olmaktadır.

Türkiye’de Yürürlükte Bulunan Vergi Kanunları

Türk vergi Sisteminde gelir elde edilerek oluşan kazancın birinci sırasında ticari kazanç yer almaktadır. (ÖNER,2019,s.37). Türk Ticaret Kanunu ile gelir elde eden ve süreklilik arz eden şirketler tacir adını almıştır. Gerçek kişi tacir ve tüzel kişi tacir olmak üzere ikiye ayrılır. Gerçek kişi

tacirler faaliyete geçtikleri zaman tacir sıfatı kazanırken, tüzel kişi tacirler ticaret siciline tescille kazanmaktadır. İşletmenin ticaret işletme sayılabilmesi için geliri elde etmeyi amaç edinmesi, süreklilik arz etmesi, tam bağımsız olması gerekmektedir. E-ticaret şirketlerinin de süreklilik arz ettiği düşünülürse ticari kazanç elde etmektedirler. Türk vergi sisteminde şu ana başlıklardan oluşur. Gelir vergisi, Kurumlar vergisi, Katma değer vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, veraset ve intikal vergisi. Katma değer vergisi harcamalardan alınan vergi türü olmaktadır. Motorlu taşıtlar ve veraset intikal vergileri ise servet üzerinden alınan vergilerdir. Gelir ve Kurumlar vergisi ise elde edilen kazançlardan elde edilen vergi türüdür. Gelir vergisi ile kurumlar vergisi aynı gibi gözüксе de sorumlu tutulan taraf bakımından farklılıkları vardır. Şöyle ki; gelir vergisini gerçek kişiler sorumluyken kurumlar vergisinden sermaye şirketleri sorumludur. Gelir vergisinin tabii olanlar I. ve II. Sınıf tüccar ile basit usule tabi olanlarken, kurumlar vergisinde I. sınıf tüccara aittir. Bu şekilde çifte vergilendirmenin de önüne geçilmiştir. (ÖNER,2019,s.169). Uluslararası vergi kanunları boyutu iki veya daha fazla ülke arasında geçen vergilendirme ilişkisi üzerinden iki kez vergi alınması boyutunu önlemeye yöneliktir. Bu çifte vergilendirmeyi önlemek için devletler arasında özel antlaşmalar yapılmakta ve uzlaşa sağlanmaktadır. (ÖNER,2018,s.33). Robot tacirlerin programlanarak hesap hilelerine başvurması mümkün gözükmektedir. Müşteriye gönderilen e-fatura veya e-arşiv faturanın üzerinde değişiklik yapmak mümkün değildir. 2023 yılı Temmuz ayından itibaren e-faturaya geçmek yasal zorunluluk haline gelecektir. Yasal zorunluluğun olması demek kullanılan muhasebe programından oluşturulmuş faturanın doğrudan Gelir İdaresi Başkanlığına iletilmesidir. Gelir İdaresine ulaşmayan faturanın çıktısı alınamamaktadır. Sistemde oluşturulan her faturadan Gelir İdaresinin Başkanlığının haberi olmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Vergi Kanunlarına göre belge üzerinde oynamak tahribat yapmak kaçakçılık suçuna girmektedir. (ÖNER, 2018,s.179).

Elektronik ticaret kavramı ile ticaret hayatına gelen yeniliklerden birisi de robot tacirler olacaktır.

SONUÇ

Yapay zekâ ile ortaya çıkan dijital yenilikler sadece Türkiye'nin değil dünyanın sorunu haline gelmektedir. Geleneksel vergi kanunlarının ivedilikle değiştirilmesi gerekmektedir. Dünyada vergilendirmede en rahat bölgeler vergi cennetleri olarak adlandırılmaktadır. Kurumlar vergisi almayan ülkeler olduğu gibi gelir vergisinin vergilendirilmediği ülkeler dahi bulunmaktadır. Yapay zekâ ile tasarlanan alışveriş siteleri için böyle bir boşluk doğması ve vergilendirilememesi gibi sonuç ortaya çıkacaktır. Dış ülke kaynaklı servis sağlayıcılardan üzerinden yapılırsa bunun tespit edileme-

mesi ve vergi kanunun yersellik ilkesinin uygulanmamasına nedenidir. İş gücünün azaldığı robotlaşmış sitelerde istihdam olanağı azalacağı gibi yapay zekâ temelli sitelerde sistemin işleyişinin artması için de yazılımcılara ihtiyaç duyulacağı kesindir. Sistemin işleyişinin sağlanabilmesi sistem network uzmanları olduğu kadar sistem yazılımcılarının profesyonel olmasına bağlıdır. İnsan beyni gibi birebir düşünce yapısına sahip olacağı düşünülürse robot yazılımcı gibi bir istihdam ortaya çıkar.

Devletlerin birlikte hareket etmesi gerektiği konusu kabul edilmiş olmakla birlikte yapay zekâ ile kurulan e-ticaret için OECD ve Birleşmiş Milletler'in aldığı kararlara herkesin uyması gerekir. Türkiye'de bunun için teknolojik bilimine ağırlık vermek sadece üniversitede lisans bölümleri dışında lise çağında temel oluşturulacak dersler verilmelidir. Üniversite de verilen eğitimlerde de uygulamaya yönelik olmalıdır ki yapay zekâ ile aynı doğrultuda gitmelidir. Bu şekilde bir yol seçilmezse dijital hayatı yakalamakta adapte olmakta bizler için zor olacaktır.

KAYNAKLAR

TEZLER:

- AKÇAOĞLU, E. (2011). Ulusal ve Uluslararası Perspektiften, Gelir Üzerinden Alınan Vergiler Bakımından Bir İrdeleme, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- AKKOYUNLU, M. C. (2018). E-ticaret Sektöründe Satın Alma Davranışlarının Yapısal Eşitlik Modelleme Tekniği ile Modellenmesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- ALTUN, Ö. (2016). Elektronik Ticaret, Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi ve Türkiye Uygulaması, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- ARSLANOĞLU, S. (2004). E-Ticareti Uygulayan Firmaların Görüşlerine Dayalı E-Ticaret Dersi Program Model Önerisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- BAHTİYAR, K. (2021). Türkiye’de Farklı Sektörlerdeki Yapay Zekâ Uygulamalarına İlişkin Müşteri Algılarının Değerlendirilmesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- ÇAKMAK, H. (2022). Yüksek, Covid-19 Pandemi Döneminde Türkiye’de E-Ticaretteki Artış, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- ÇAM, E. (2014). Dünü, Bugünü ve Yarını ile E-Ticaret: Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- ÇAVDAR, F. (2011). Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesinde Yaşanan Sorunlar ve Vergi Denetimine Etkileri, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- DOĞAN, M. (2018). Elektronik Ticaretin Gelişim Süreci ve Türkiye’de İşletmeden Tüketicie (B2C) Elektronik Ticaret Üzerine Bir Araştırma, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KARAMEMİŞ, K. (2018). E-ticaret Uygulamaları Giyim Sektörü Üzerine Bir Çalışma, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ÖZDEMİR, K. (2021). E-Ticaret Web Sitelerine Ait Teknik Özelliklerin Tüketici Algısına Etkisi, Bursa Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- ÖZDEMİR, S. (2013). Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- PEHLİVANLI, A. (2018). Türkiye’de Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi ve Mevcut Sorunlara Yönelik Bir Değerlendirme, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

- ŞAHİN, K. (2004). Altay, Türk Vergi Hukuku Açısından Elektronik Ticaret, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.
- TEKDEMİR, Y. (2023). Uluslararası E-Ticaret İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- UBAY, B. (2018). E-Hizmet Ticaretinde Katma Değer Vergisi Sorunları ve Çözüm Önerileri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.
- ZENGİN, N. (2018). Elektronik Ticaretin Kullanımında Kritik Başarı Faktörlerinin Etkisi ve Türkiye’de Faaliyet Gösteren Elektronik Ticaret İşletmelerinde Bir Araştırma, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

İNTERNET ADRESLERİ:

- <https://www.businessturkiye.com.tr/arastirmalar/insanin-dijital-donusumuhuman-enhancement/> erişim tarihi: 24.05.2023
- <https://cbddo.gov.tr/sss/yapay-zeka/> erişim tarihi: 24.05.2023
- <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> erişim tarihi: 28.05.2023
- <https://www.eticaretraporu.org/wp-content/uploads/2019/05/DD-TUSIAD-ETicaret-Raporu-2019.pdf> erişim tarihi: 24.05.2023
- <https://www.gtech.com.tr/yapay-zeka-nedir-yapay-zeka-hakkinda-bilmeniz-gerekenler/> erişim tarihi: 24.05.2023
- <https://www.mysoft.com.tr/yapay-zeka-nedir> erişim tarihi: 24.05.2023
- https://www.sas.com/tr_tr/insights/analytics/yapay-zeka-nedir.html erişim tarihi: 24.05.2023
- <https://turkiye.ai/yapay-zeka-e-ticaretin-gelecegini-nasil-degistirecek/> erişim tarihi: 28.05.2023
- <https://webrazzi.com/2021/09/26/yapay-zeka-uygulamalarinin-e-ticarete-yansimasi/> erişim tarihi: 28.05.2023
- <https://worlddef.net/haberler/e-ticarette-yapay-zekanin-7-buyuk-faydasi/> erişim tarihi: 24.05.2023

KİTAP VE MAKALELER

- ANBAR, A. (2001). E-Ticarette Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi.
- CİBAROĞLU, M. O. (2019). YALÇINKAYA Bahattin, Belge ve Arşiv Yönetimi Süreçlerinde Büyük Veri Analitiği ve Yapay Zekâ Uygulamaları, Bilgi Yö-

netimi Dergisi, Cilt:2 sayı:1

- ÇOLAK, M. (2016). Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesinde Ticari Kazancın Tespiti, İsmmm.
- ERKUL, R. E. (2021). Yapay Zekâ ve Büyük Veri Nasıl Bir Gelecek Vadediyor? TRT Akademi ISSN 2149-9446, cilt:06 sayı:11 Ocak
- GÜVEN, H., AYVAZ, G. (2023). Emine Türkan, Yapay Zekâ Uygulamalarının E-Ticarette Kullanımı, International Journal of Management and Administration, IJMA, 7 (13):69-94
- KAYA, KELEŞ., M. KILIÇ, Ü. KELEŞ A. E. (2018). E-Ticarette Pazar Araştırması ve SWOT Analizi, El-Cezerî Fen ve Mühendislik Dergisi, Cilt:5 no:2, 2018 (596-604)
- ÖNCEL, M., KUMRULU, A., ÇAĞAN, N., (2018). Vergi Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ÖNER, E., (2018). Vergi Hukuku, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- ÖNER, E. (2019). Türk Vergi Sistemi, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- ŞENYÜZ, D., YÜCE, M., GERÇEK, A., (2019). Vergi Hukuku, Ekin Yayınevi, Bursa.
- TURAN, D. (2020). Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2 Sayı:1 Sayfa:55-70
- YARDIMCIOĞLU, M. ŞITAK, B. (Yapay Zekâ Teknolojisinin Muhasebe Alanına Yansımaları: Literatür İncelemesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (2), 342-353
- YILDIZ, Y. (2019). Robot Vergisi: Yeni Nesil Bir Maliye Politikası Aracı, Maliye Dergisi, Temmuz-Aralık 177:299-329
- YÜCEL, G. ADILOĞLU, B. (2019). Dijitalleşme – Yapay Zekâ ve Muhasebe Beklentiler, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, Temmuz (17), sayfa:47-60
- ZENGİN, N. ULU, F. (2021). Yapay Zekâ Teknolojileri ile Elektronik Ticarette Marka Değeri Yaratmak, Online International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (e-ICEESS'21) – July 3-4, / Bandırma – Turkey
- ZEYTİN, Z. GENÇAY, E. (2019). Hukuk ve Yapay Zekâ: E-kişi, Mali Sorumluluk ve Bir Hukuk Uygulaması, TAÜHFD/ZtdR sayfa:39-70

BÖLÜM 7

2017-2021 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE YAPILAN SAĞLIK TURİZM İLE İLGİLİ BİLİMSEL ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ¹

Serden BAŞAK², Çağıl Hale ÖZEL³

---

¹ Bu çalışma, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü öğrencisi Serden Başak tarafından, Prof. Dr. Çağıl Hale Özel’in danışmanlığında hazırlanan “2017-2021 Yılları Arasında Türkiye’de Yapılan Sağlık Turizm ile İlgili Bilimsel Çalışmaların Bibliyometrik Analizi” adlı Yüksek Lisans projesinden hazırlanmıştır.

² Öğrenci, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konaklama İşletmeciliği Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-5403-1609>

³ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-4898-0867>

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ-WHO) yaptığı tanımında sağlığı; “Yalnızca hasta ya da sakat olmama değil, beden, ruhen ve sosyal açıdan tam bir iyi olma durumu” olarak belirtmektedir (URL-1, 2022). Turizm ise insanların ikamet ettikleri yerden başka yere gitmeleri ve orada en az 24 saat kalarak tekrar kendi ikametgâhlarına dönmeleri şeklinde tanımlanmaktadır (Nur ve Nur, 2020; Mor ve Çiftçi, 2006). Günümüzde yoğun endüstrileşme ile birlikte çevre kirliliği ve nüfus artışı yaşanmaktadır. Aynı zamanda iklim değişiklikleri, iş hayatının getirdiği yoğunluk ve aşırı stres, organik gıda tüketiminin azalması, kentleşme sorununa bağlı doğal spor alanlarının azalması gibi nedenler, yaşam kalitesini giderek azaltmıştır. Tüm bunlar “sağlıklı olma durumu” dengesini olumsuz etkilemektedir (Uslu, 2020:91). Bu nedenle insanlar, son yıllarda sağlıklı olma durumuna erişmek ve bunu korumak için daha çok çaba sarf eder duruma gelmişlerdir.

Sağlık turizminin literatürde birçok tanımı bulunmaktadır. WHO sağlık turizmini, “bireyin, iyilik halini geliştirmek amacıyla, kaplıcalar başta olmak üzere sağlık merkezlerine gidilmesi” olarak tanımlarken, bir başka tanım ise, “ikamet edilen yerden başka bir yere (yurtiçi veya yurtdışı) herhangi bir sağlık sebebiyle hizmet almak için yapılan seyahat” ifadesi yer almaktadır. Sağlık Turizm Kurulu ise “hasta olan veya sağlıklı insanların tedavi, koruyucu, sağlığı geliştirici ve rehabilite edici sağlık hizmetlerini satın almak için başka bir ülkeye yaptıkları seyahatler olarak tanımlanmaktadır” (Eriş ve Barut, 2020:51). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “sağlık turizmi, fizik tedavi ve rehabilitasyon gereksinimi olanlarla birlikte uluslararası hasta potansiyelini kullanarak sağlık kuruluşlarının büyümesine olanak sağlayan turizm türüdür” tanımını yapmıştır. Bu tanımların belli ortak yönleri vardır. Bunlardan ilki, kişinin kendi ikamet bölgesinin dışarısında bir yere seyahat etmek durumunda olmasıdır. İkincisi, bu seyahatin öncelikli hedefi sağlık bulmak olmalı ve üçüncüsü seyahat edilen yerde en az 24 saat geçirilmelidir (Eriş ve Barut, 2020:51).

Sağlık turizmini diğer turizm türlerinden ayıran birtakım özellikleri bulunmaktadır. Eriş ve Barut (2020:52) bu durum için “sağlık turizminin konusu insan sağlığı ve hatta insan yaşamı olduğu için, tüm işleyişlerde yüksek hassasiyet gerektiren, ortaya çıkabilecek hatalara karşı toleransın yüksek olmadığı bir konuma sahiptir” demektedirler. Sağlık turizmi kapsamında sağlığını geliştirmek isteyen ya da hasta olup tedavi talebinde bulunan bireyleri kabul eden kuruluşların yeterli teknik donanım ve nitelik iş gücüne sahip olması gereklidir. Sağlık turizminde, aracılık eden ve sağlık hizmeti sunan kuruluşlarda ortak yabancı dil bilen personel bulundurulmalıdır. Sağlık turizminde, hizmeti sunan sağlık kuruluşunun uluslararası standartlarını sağlaması gerekir. Tedavi görülecek ve dinlenilecek kuruluşların geçerli uluslararası akreditasyon sertifikasına sahip olması ve

denetlemeye tabi tutulması, hizmeti alacak kişilerin en dikkat ettiği hususların başında gelmektedir. Küresel anlamda lider olarak kabul edilen Uluslararası JCI Akreditasyon Kuruluşu (Joint Commission International), sağlık hizmetlerindeki uygulamaları kalite ve hasta güvenliği açısından değerlendirip en iyiyi tanımlamakta ve bu bilgileri kamuoyu ile paylaşmaktadır. Genel olarak sağlık turizmini, hastaların buldukları yerden farklı bir yere tedavi amacıyla seyahat etmesi şeklinde tanımlanabilir. Tüm tanımlamalar incelendiğinde çoğunlukla hastaların uluslararası seyahatleri vurgulanmaktadır. Ancak Eriş ve Barut (2020:52) sağlık turizmi için “aynı ülke içerisinde hastanın yaşadığı yerden farklı bir bölgeye seyahat etmesi de sağlık turizmi olarak görülebilir” şeklinde ifade etmektedirler.

Sağlık turizmi oldukça popüler konulardan biri olup gerek yurt dışında gerekse Türkiye’de birçok lisansüstü tezine ve bilimsel makaleye konu olmaktadır. Genel olarak bakıldığında, sağlık turizmi ile ilgili artan lisansüstü tezlerin çıktısı olarak bilimsel makale sayıları da artış göstermektedir. Sonuç olarak artan tezler ve yayımlar konunun değerini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki önemli veri tabanları olan Ulusal Tez Merkezi ve Dergipark’ta, sağlık turizmi ve alt başlıklarıyla ilgili ne kadar araştırma, tez ve makale yapıldığının ortaya konulmasıdır. Bu sayede Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı’nda da yer alan bu konunun akademik olarak ne kadar çalışıldığı ve çalışmaların hangi alanda yoğunlaştığı tespit edilebilecektir.

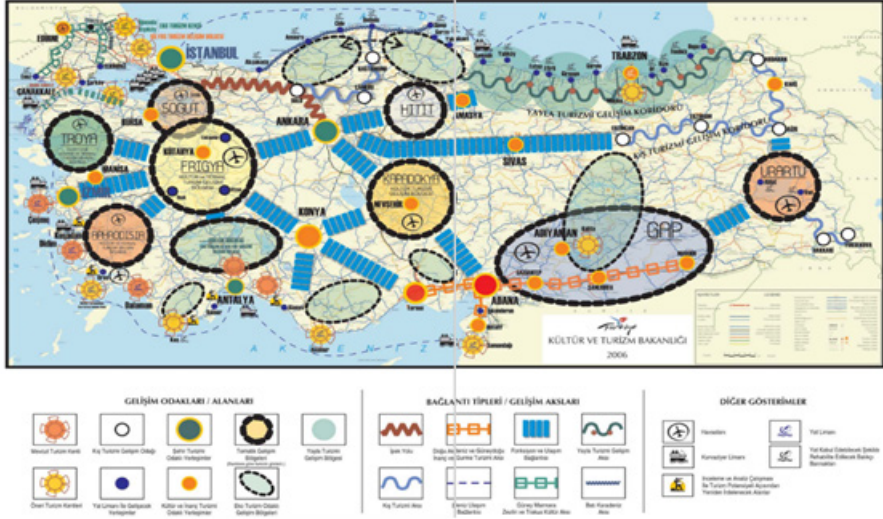
1.1. Sağlık Turizminin Sınıflandırılması

Sağlık turizmi; medikal turizm, termal turizm, yaşlı turizmi ve engelli turizmi olmak üzere 4 alt başlıkta incelenmektedir (URL-2, 2022). Medikal turizm; tıp ve turizm sektörlerinin ortaklaşa hareket etmesi sonucu oluşturdukları mal ve hizmetler olarak tanımlanmaktadır (Ataman, Esen ve Vatan, 2017:32). Turistlere uygulanan tıbbi işlemler, medikal turizmin sağlık boyutunu; dinlenme ve boş zaman aktiviteleri ise medikal turizmin turistik boyutunu oluşturmaktadır (Eriş ve Barut 2020:66). Medikal turizm turistlere, teşhis ve tedaviyi, hastalıkların izlenmesini, hasta güvenliğini, tıbbi etiği, güven, saygı, bilgilendirme hizmeti, süreklilik, uzmanlık, düzenlilik, ulaşılabilirlik ve uygunluk gibi kavramları vadedmektedir (Haşimoğlu, 2019:54). Termal turizmde kullanılan termal kelimesinin kökeni, term (thermos) sözcüğünden gelir. Bu sözcük, Romalılar zamanında halk banyoları anlamında kullanılmaktayken daha sonrasında su temin edilen bölge olarak anlam kaymasına uğramıştır. Günümüzde doğal sıcak sulara “termal” denilmektedir (Uslu, 2020:92). T.C. Sağlık Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu’nun yaptığı tanıma göre; “Termal turizm, 20 dereceden daha sıcak ve içerisinde çeşitli mineralleri barındıran jeotermal suların temizlik, dinlenme ve zindeleşme amaçlarıyla kullanımı için konuşlandırılmış tesislere doğru hareketlilik”tir

(Uslu, 2020:93). Şekil 1.1’de Türkiye’nin termal turizm ve yaşlı turizm merkezlerinin haritası verilmektedir.

Yaşlı turizmi, kişilere sağlık turizminin yanı sıra tedavi olacakları ülkeyi gezme imkânı da sunan bir turizm türüdür (Bucak, 2020:138). “Geriatric turizm”, “üçüncü yaş turizmi” ve “ileri yaş turizm” olarak da isimlendirilen yaşlı turizminin, sağlık turizmi içinde en az gelişen sektörlerden olduğu söylenebilir (Bucak, 2020:136). Ancak hızla yaşlanan dünya nüfusu dikkate alındığında gittikçe artan bir müşteri potansiyeli mevcuttur. Engelli turizmi, turizm sektörü içinde en hızlı gelişim gösteren dallardan biridir (Uysal, 2020:159). Baş ve Kılıç’a göre (2014:71) engelli turizmi, “engelli bireylerin, sürekli ikame ettikleri yer dışına, para kazanma amacı gütmeksizin spor, sağlık ve kültür gibi farklı amaçlar doğrultusunda gerçekleşen, en az 24 saatten oluşan geçici konaklamalarından oluşan faaliyetlerini içermektedir” şeklinde tanımlanmıştır.

Türkiye, jeotermal kaynaklar bakımından oldukça zengin bir ülke olduğundan birçok termal turizm tesisine de sahiptir. Son yıllarda bu tesislerin özellikle yurtdışındaki misafirlere tanıtılmaları ve tesislerin termal turizm için aranan kalite sertifikalarını almaları, fizyoterapist çalışmalarını gibi unsurlar, yabancı turistleri de çekmeyi başarmaktadır. Ancak Türkiye, yaşlı ve engelli turizmde istenen potansiyeli yakalayabilmiş durumda değildir. Türkiye’nin potansiyelinin ve varsa eksikliklerinin ortaya konulabilmesi için yapılmış olan bilimsel çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Ülkemizde yapılan bilimsel çalışmalar çoğunlukla, yüksek lisans ve doktora tezleri veri tabanından oluşan Ulusal Tez Merkezi ile derleme ve araştırma makalelerinin yayımlandığı Dergipark veri tabanında yer almaktadır. Sağlık turizmi ve alt başlıkları için son 5 yıla ait yapılan çalışmaların; hangi yıllarda, hangi bilim dallarında yoğunlaştığı, yayın türlerinin ağırlıklı olarak ne olduğu gibi soruların cevaplarının bulunması amaçlanmaktadır. Önceki yıllara ait benzer başka çalışmalar mevcut olup son 5 yılı kapsayan konuyla ilgili bir çalışma olmadığı görülmüştür. O nedenle bu çalışmada 2017-2021 yılları arasında Ulusal Tez Merkezi’nde yayınlanmış olan sağlık turizmi konulu lisansüstü tezlerin ve Dergipark’ta yayınlanmış makalelerin bibliyometrik analizi yapılmıştır.

Şekil 1.1. Türkiye gelişim odakları ve termal turizm ile yaşlı turizm merkezleri (URL-3, 2022)

Konuyla ilgili yapılan bilimsel çalışmaların detaylı şekilde hangi alanda yoğunlaştığının ortaya konulabilmesi ve doğru sınıflandırma için sağlık turizminin tanımında ve literatürde yer alan; medikal turizm, termal turizm, engelli turizmi ve yaşlı turizmi alt başlıkları aramalarda kullanılmıştır. Ayrıca termal turizm alt başlığının kaplıca, wellness ve spa terimlerini de içermesinden dolayı ayrı ayrı bu terimler ile turizm kelimesi de aranmıştır.

2. YÖNTEM

Dergipark ve Ulusal Tez Merkezi veri tabanları sağlık turizmi ve sağlık turizminin 4 alt ana başlığı olan medikal turizm, termal turizm (kaplıca, wellness, spa), engelli turizmi ve yaşlı turizmi anahtar kelimeleriyle 2017-2021 yılları arası için 2022 yılının Kasım ayında taranmıştır. Dergipark veri tabanında arama, sitesinin gelişmiş aramalar kısmında yer alan açıklamalar doğrultusunda (Kaynak: Gelişmiş Arama Rehberi » DergiPark) yapılmış ve elde edilen veriler makale türü ve yılı baz alınarak tablo olarak sunulmuştur. Tırnak işareti olmadan yapılan genel aramalarda elde edilen makalelerin aranan konuyla ilişkili olmadığı görüldüğünden daha özel bir arama olması adına direktiflerde belirtildiği gibi tırnak işaretleri kullanılmıştır.

Ulusal Tez Merkezi (Ulusal Tez Merkezi | Tarama Ekranları (yok.gov.tr)) YÖK'ün sağlamış olduğu ve herkese açık bir veri tabanı olup, Türkiye'de hazırlanan tüm Yüksek Lisans ve Doktora tezlerini kapsamaktadır. Veri tabanında gelişmiş arama özelliği kullanılarak Dergipark'ta yapılan

sorgular tekrarlanmıştır. “Aranacak alan” tümü olarak işaretlenerek arama kelimeleri girilmiştir. Yıllara göre tek tek arama gerçekleştirilmiştir. YÖK Ulusal Tez Merkezi’nden elde edilen veriler, yüksek lisans tezi ve doktora / tıpta uzmanlık olarak iki ana başlıkta, tez türü ve yılı ile tezlerin temel konu alanlarına göre kategorize edilmiştir.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Ulusal Tez Merkezi ve Dergipark veri tabanlarında yapılan sorgulamalar sonucunda elde edilen bilgiler aşağıda verilmiştir.

2017-2021 yılları için “medikal turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “medikal turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.1’de verilmiştir.

Tablo 3. 1. 2017-2021 “medikal turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “medikal turizm”	1	3	Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları : 1 Turizm : 3
Yayın yılı: 2018 “medikal turizm”	5	15	Coğrafya : 1 Ekonomi : 1 İşletme : 2 Sağlık Kurumları Yönetimi : 9 Turizm : 7
Yayın yılı: 2019 “medikal turizm”	3	17	Tanımsız : 1 Maliye : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 9 Turizm : 9
Yayın yılı: 2020 “medikal turizm”	2	22	Endüstri ve Endüstri Mühendisliği : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 17 Turizm : 6
Yayın yılı: 2021 “medikal turizm”	6 / 1	13	Aile Hekimliği : 1 Bilgi ve Belge Yönetimi : 1 Hukuk : 1 İşletme : 2 Maliye : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 5 Turizm : 9

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında “medikal turizm” için yapılan arama sonucunda 18 adet doktora/tıpta uzmanlık, 70 adet yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 88 adet tez bulunmuştur. COVID-19 pandemi sürecinde de lisansüstü tezleri yayınlanmıştır. Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “medikal turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.2’de verilmiştir.

Tablo 3. 2. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “medikal turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND “medikal turizm”	131	81 Araştırma Makalesi 21 Olgu Sunumu 20 Derleme 1 Editöre Mektup 1 Editoryal
pubyear:2018 AND “medikal turizm”	160	98 Araştırma Makalesi 26 Olgu Sunumu 23 Derleme 1 Editöre Mektup 1 Editoryal
pubyear:2019 AND “medikal turizm”	3	3 Araştırma Makalesi
pubyear:2020 AND “medikal turizm”	0	-
pubyear:2021 AND “medikal turizm”	0	-

“Medikal turizm” şeklinde yapılan arama sonucunda toplamda 294 adet makale yayımlandığı tespit edilmiştir. Bunların arasında araştırma makaleleri 182 adet ile en fazla sayıya sahiptir. 2020 ve 2021 yıllarında konuyla ilgili hiçbir makale türü yayımlanmadığı görülmektedir. Bundaki en büyük etken COVID-19 pandemisinin eğitim sistemi üzerine etkisi olabilir. Ancak lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımlarına bakılacak olursa, pandemi boyunca tezlerin bitirildiği görülebilmektedir. Tezlerin makaleye dönüşüm süreci ve/veya başka veri tabanlarında yayınlanmış olma ihtimalleri ve pandemi süreci, Dergipark’taki 2019-2021 yılları arasındaki makale sayısının azlığını açıklayabilir.

2017-2021 yılları için “medikal” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “medikal” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.3’te verilmiştir.

Tablo 3. 3. 2017-2021 “medikal” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “medikal” ve “turizm”	2	3	Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları : 1 Turizm : 4
Yayın yılı: 2018 “medikal” ve “turizm”	6	16	Coğrafya : 1 Ekonomi : 1 İşletme : 2 Spor : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 9 Turizm : 8
Yayın yılı: 2019 “medikal” ve “turizm”	3	20	Tanımsız : 1 Bilgisayar Bilimleri Mühendisliği : 1 Maliye : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 10 Turizm : 10
Yayın yılı: 2020 “medikal” ve “turizm”	2	23	Endüstri ve Endüstri Mühendisliği : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 18 Turizm : 6
Yayın yılı: 2021 “medikal” ve “turizm”	6 / 1	13	Aile Hekimliği :1 Bilgi ve Belge Yönetimi : 1 Hukuk : 1 İşletme : 2 Maliye : 1 Sağlık Eğitimi : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 5 Turizm : 8

İlgili veri tabanında “medikal” ve “turizm” için yapılan arama sonucunda 20 adet doktora/tıpta uzmanlık, 75 adet yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 95 adet tez bulunmuştur. Tezlerin yapıldığı alanlara bakıldığında çok farklı disiplinlerin medikal turizm alanıyla ilgili çalıştığı görülmektedir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “medikal” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.4’te verilmiştir.

Tablo 3. 4. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “medikal” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:medikal AND keywords:turizm	4	1 Araştırma Makalesi 3 Derleme
pubyear:2018 AND keywords:medikal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:medikal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:medikal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:medikal AND keywords:turizm	0	-

“Medikal” ve “turizm” şeklinde yapılan arama sonucunda 1 tanesi araştırma ve 3 tanesi derleme olmak üzere toplamda 4 adet makale yayımlandığı tespit edilmiştir. “Medikal turizm” ile “medikal” ve “turizm” anahtar kelime aramaları görünüş olarak çok benzeşiyor olmasına rağmen hem Ulusal Tez Merkezi hem de Dergipark veri tabanlarındaki arama sonuçları arasında ciddi bir fark ortaya çıkartmaktadır.

2017-2021 yılları için “wellness” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “wellness” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.5’te verilmiştir.

Tablo 3. 5. 2017-2021 “wellness” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “wellness” ve “turizm”	-	4	Turizm : 4
Yayın yılı: 2018 “wellness” ve “turizm”	-	2	Sağlık Kurumları Yönetimi : 1 Turizm : 1
Yayın yılı: 2019 “wellness” ve “turizm”	-	3	Beslenme ve Diyetetik : 1 Turizm : 2
Yayın yılı: 2020 “wellness” ve “turizm”	-	-	-
Yayın yılı: 2021 “wellness” ve “turizm”	2	5	Hastaneler : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 3 Turizm : 3

“Wellness” ve “turizm” kelimeleri için yapılan arama sonucunda 2021 yılında 2 adet doktora tezi ve 14 adet yüksek lisans tezi ile toplamda 16 adet lisansüstü tez bulunmuştur. 2020 yılında bu arama sözcüklerine ait hiçbir çalışma bulunamamıştır.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “wellness” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.6’da verilmiştir.

Tablo 3. 6. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “wellness” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:wellness AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2018 AND keywords:wellness AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:wellness AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:wellness AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:wellness AND keywords:turizm	0	-

Dergipark'ta “wellness” ve “turizm” kelimelerinin belirtilen yıllardaki arama sonuçlarına göre hiçbir makale bulunamamıştır. Ancak Ulusal Tez Merkezi veri tabanında aynı şekilde yapılan sorgulamada 16 adet lisansüstü tez bulunmuştur. Bu durum wellness ve turizm konularında çalışmaların yapılmaya başlandığını fakat bunların daha yayına dönüşmediğini göstermektedir.

2017-2021 yılları için “spa” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “spa” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.7’de verilmiştir.

Tablo 3. 7. 2017-2021 “spa” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “spa” ve “turizm”	-	1	Sağlık Kurumları Yönetimi : 1
Yayın yılı: 2018 “spa” ve “turizm”	1	3	Ekonomi : 1 Turizm : 3
Yayın yılı: 2019 “spa” ve “turizm”	2	7	Coğrafya : 1 Mimarlık : 1 İşletme : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 1 Turizm : 5
Yayın yılı: 2020 “spa” ve “turizm”	-	1	Sağlık Kurumları Yönetimi : 1
Yayın yılı: 2021 “spa” ve “turizm”	1	5	Hastaneler : 1 Ekonomi : 1 İşletme : 1 Turizm : 3

2017-2021 yılları için ilgili veri tabanında yapılan “spa” ve “turizm” kelimelerinin taranmasında 4 adet doktora ile 17 adet yüksek lisans tezi tespit edilmiştir. Konuyla ilgili tezlerin büyük çoğunluğunu yüksek lisans tezlerinin oluşturduğu görülmektedir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “spa” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.8’de verilmiştir.

Tablo 3. 8. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “spa” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:spa AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2018 AND keywords:spa AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:spa AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:spa AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:spa AND keywords:turizm	0	-

Dergipark'ta “spa” ve “turizm” kelimelerinin belirtilen yıllardaki arama sonuçlarına göre hiçbir makale bulunamamıştır. Ancak Ulusal Tez Merkezi veri tabanında aynı şekilde yapılan sorgulamada 17 adet lisansüstü tez bulunmuştur. Çalışmaların yayınlanma sürelerinin uzayabileceği veya bazı çalışmaların Dergipark yerine yurtdışı veri tabanlarında yayınlanabileceği de göz ardı edilmemelidir.

2017-2021 yılları için “yaşlı” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “yaşlı” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.9'da verilmiştir.

Tablo 3. 9. 2017-2021 “yaşlı” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “yaşlı” ve “turizm”	1	1	Coğrafya : 1 Ekonomi : 1
Yayın yılı: 2018 “yaşlı” ve “turizm”	1	2	Jeoloji Mühendisliği : 1 İşletme : 1 Turizm : 1
Yayın yılı: 2019 “yaşlı” ve “turizm”	2	6	Coğrafya : 3 Spor : 1 Şehircilik ve Bölge Planlama : 1 Turizm : 3

Yayın yılı: 2020 “yaşlı” ve “turizm”	-	7	Jeoloji Mühendisliği : 2 İç Mimarlık ve Dekorasyon : 1 Mimarlık : 1 Turizm : 3
Yayın yılı: 2021 “yaşlı” ve “turizm”	1	6	Coğrafya : 7

“Yaşlı” ve “turizm” kelimelerinin aranmasında 5 adet doktora tezi ve 22 adet yüksek lisans tezi ile toplamda 27 adet lisansüstü tezi bulunmuştur. 2021 yılında bitirilen tezler sadece coğrafya alanına aittir. Bu konuda pandemi nedeniyle kısıtlamalara daha çok yaşlıların tabi olması ve onlarla ilgili diğer alanlarda çalışma yapılacak tesis bulma zorlukları olmuş olabilir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “yaşlı” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.10’da verilmiştir.

Tablo 3. 10. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “yaşlı” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:yaşlı AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2018 AND keywords:yaşlı AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:yaşlı AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:yaşlı AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:yaşlı AND keywords:turizm	0	-

İlgili veri tabanında “yaşlı” ve “turizm” kelimelerinin belirtilen yıllardaki arama sonuçlarına göre hiçbir makale bulunamamıştır. Yaşlı turizmi, sağlık turizmi alanı içerisinde çok spesifik bir alt daldır. Türkiye’de nüfusun yaşlanıyor ancak yaşlı olmaması sebebiyle, tesisler yaşlı turizminin potansiyeline tam olarak vakıf olmayabilirler. Bu da yaşlı turizmüne yönelik işletme sayısını düşürmekte ve konuyla ilgili çalışma yapılacak tesis bulunmasını zorlaştırmakta olabilir. Yine de Ulusal Tez Merkezi veri tabanındaki sonuçlara göre konuyla ilgili 27 adet lisansüstü tez bulunmaktadır. Bu sonuçlar da akademik olarak konuya ilgi duyulduğunu ve az da olsa çalışıldığını göstermektedir.

2017-2021 yılları için “engelli” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “engelli” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.11’de verilmiştir.

Tablo 3. 11. 2017-2021 “engelli” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “engelli” ve “turizm”	-	4	Denizcilik : 1 Turizm : 3
Yayın yılı: 2018 “engelli” ve “turizm”	4	4	İç Mimari ve Dekorasyon : 1 Ekonomi : 1 İşletme : 1 Turizm : 5
Yayın yılı: 2019 “engelli” ve “turizm”	1	10	Sosyoloji : 1 Eğitim ve Öğretim : 2 Tarih : 1 Gastronomi ve Mutfak Sanatları : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 1 Turizm : 5
Yayın yılı: 2020 “engelli” ve “turizm”	-	3	Mimarlık : 1 Spor : 1 İç Mimari ve Dekorasyon : 1
Yayın yılı: 2021 “engelli” ve “turizm”	1	3	Mimarlık : 1 Turizm : 3

2017-2021 yılları arasını kapsayan “engelli” ve “turizm” kelimelerinin aranmasında 6 adet doktora ve 24 adet yüksek lisans tezi ile toplamda 30 adet lisansüstü tez bulunmuştur. En çok tez ve en farklı alanlar, 2019 yılında toplandığı yapılan veri tabanı sorgulaması sonucunda tespit edilmiştir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “engelli” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.12’de verilmiştir.

Tablo 3. 12. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “engelli” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:engelli AND keywords:turizm	2	2 Araştırma Makalesi
pubyear:2018 AND keywords:engelli AND keywords:turizm	2	1 Araştırma Makalesi 1 Derleme
pubyear:2019 AND keywords:engelli AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:engelli AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:engelli AND keywords:turizm	0	-

“Engelli” ve “turizm” şeklinde yapılan arama sonucunda 2017 ve 2018 yıllarında, 3 tanesi araştırma ve 1 tanesi derleme olmak üzere, toplamda 4 adet makale yayımlandığı tespit edilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre Türkiye nüfusunun engellilik oranı 2012 yılında toplamda %11,6 iken bu oran 2019 yılında %15,3’e yükselmiştir (URL-4, 2022). Bu sonuçlara göre maalesef engelli birey düzeyinde bir artış söz konusudur. Yapılan çalışmalar 2019 öncesi verilerine dayanmaktadır. Ulusal Tez Merkezi veri tabanında ise konuyla ilgili 30 adet lisansüstü tez bulunmuş ve konuyla ilgili çalışmalar olduğunu ancak bu tarihler arasında Dergipark’ta yayınlanmadığını göstermektedir.

2017-2021 yılları için “kaplıca” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “kaplıca” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.13’te verilmiştir.

Tablo 3. 13. 2017-2021 “kaplıca” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “kaplıca” ve “turizm”	-	1	Turizm : 1
Yayın yılı: 2018 “kaplıca” ve “turizm”	-	4	Ekonomi : 2 Jeoloji Mühendisliği : 1 Turizm : 1
Yayın yılı: 2019 “kaplıca” ve “turizm”	-	4	Mimarlık : 1 Enerji : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 1 Turizm : 1
Yayın yılı: 2020 “kaplıca” ve “turizm”	-	-	-
Yayın yılı: 2021 “kaplıca” ve “turizm”	-	1	Peyzaj Mimarlığı : 1

İlgili veri tabanında 2017-2021 yılları arasını kapsayan “kaplıca” ve “turizm” kelimelerinin aranmasında hiç doktora tezi bulunamamıştır. Ancak toplamda 10 adet yüksek lisans tezi vardır. 2020 yılında konuyla ilgili hiçbir tez yayınlanmadığından bunun büyük olasılıkla pandeminin etkisinden veya konunun az çalışılmasından olduğu söylenebilir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “kaplıca” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.14’te verilmiştir.

Tablo 3. 14 . 2017-2021 Dergipark veri tabanında “kaplıca” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:kaplıca AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2018 AND keywords:kaplıca AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:kaplıca AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:kaplıca AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:kaplıca AND keywords:turizm	0	-

İlgili veri tabanında “kaplıca” ve “turizm” kelimelerinin belirtilen yıllardaki arama sonuçlarına göre hiçbir makale bulunamamıştır. Kaplıca kelimesi kapalı ılıca kelimelerinden gelmekte olup akademik olarak daha çok termal kelimesinin tercih edilmesi nedeniyle kaplıca ve turizm kelimelerinin sorgulanmasında sonuç elde edilememiş olabilir. Ulusal Tez Merkezi veri tabanındaki arama sonuçları da bu kelimeleri içeren çok az sayıda çalışma yapıldığını desteklemektedir.

2017-2021 yılları için “termal” ve “turizm” sonuçları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında 2017-2021 yılları için “termal” ve “turizm” sonuçları ve tez türleri ile bilim dalları Tablo 3.15’te verilmiştir.

Tablo 3. 15. 2017-2021 “termal” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan doktora / tıpta uzmanlık tezi sayısı	Bulunan yüksek lisans tezi sayısı	Tezin yapıldığı alan
Yayın yılı: 2017 “termal” ve “turizm”	1	7	Halkla İlişkiler : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 1 Turizm : 6
Yayın yılı: 2018 “termal” ve “turizm”	3	14	Ekonomi : 1 Enerji : 1 Peyzaj Mimarlığı : 1 Mimarlık : 2 Turizm : 12
Yayın yılı: 2019 “termal” ve “turizm”	1	38	Mimarlık : 3 Peyzaj Mimarlığı : 2 Enerji : 1 Beslenme ve Diyetetik : 1 Jeoloji Mühendisliği : 2 Coğrafya : 2 Sağlık Kurumları Yönetimi : 4 Turizm : 24
Yayın yılı: 2020 “termal” ve “turizm”	2	12	Coğrafya : 2 Ekonomi : 2 Sağlık Kurumları Yönetimi : 2 Turizm : 8
Yayın yılı: 2021 “termal” ve “turizm”	3	14	Ekonomi : 1 Hastaneler : 1 İnşaat Mühendisliği : 1 İşletme : 1 Jeofizik Mühendisliği : 1 Peyzaj Mimarlığı : 1 Sağlık Kurumları Yönetimi : 3 Turizm : 8

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yapılan son arama olan “termal” ve “turizm” kelimeleriyle ilgili olarak 10 adet doktora tezi ve 85 adet yüksek lisans tezi tespit edilmiştir. “Termal” ve “turizm” kelimeleri, sağlık turizmi alanında en çok lisansüstü tezi yapılan alanların başında gelmektedir. Toplam 39 lisansüstü tezi ile 2019 senesi en çok tez yapılan yıl olarak görülmektedir.

Dergipark veri tabanında 2017-2021 yılları için “termal” ve “turizm” sonuçları ve makale türleri Tablo 3.16’da verilmiştir.

Tablo 3. 16. 2017-2021 Dergipark veri tabanında “termal” ve “turizm” için arama sonuçları

Arama için yazılan kelimeler	Bulunan makale sayısı	Makale Türü
pubyear:2017 AND keywords:termal AND keywords:turizm	1	1 Araştırma Makalesi
pubyear:2018 AND keywords:termal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2019 AND keywords:termal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2020 AND keywords:termal AND keywords:turizm	0	-
pubyear:2021 AND keywords:termal AND keywords:turizm	0	-

Dergipark’ta “termal” ve “turizm” kelimelerinin belirtilen yıllardaki arama sonuçlarına göre 2017 yılında yayımlanmış 1 adet araştırma makalesi bulunmuştur. Ulusal Tez Merkezi veri tabanındaki arama sonuçlarına bakıldığında esasta konunun çok çalışıldığını ancak Dergipark’ta yayına dönüştürülmediğini söylemek mümkün olabilir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada elde edilen sonuçlar ve çalışmayla ilgili değerlendirmeler, teorik çıkarımlar, uygulamaya yönelik katkılar ile çalışmanın sınırlılıkları ve gelecekteki çalışmalar için öneriler isimli alt başlıklar aracılığı ile anlatılmaktadır.

4.1. Teorik Çıkarımlar

Bu çalışma kapsamında, en çok veriye “medikal turizm” arama sonucunda ulaşılmıştır. Ulusal Tez Merkezi veri tabanında toplam 88 lisansüstü tez ve Dergipark veri tabanında 294 makale bulunmuştur. Pandemi öncesinde sağlık turizmi seyahatlerinin dünya genelinde yükseliş trendinde ol-

ması, yüksek öğretim kurumlarının farklı disiplinlerinde özellikle medikal turizm konusunun çalışılması, tespit edilen yüksek sayıların nedenleri arasında gösterilebilir. COVID-19 pandemisi özellikle bazı alt alanlarda hem lisansüstü tez sayısını hem de makale sayısını önceki yıllara göre dramatik olarak azaltmış veya sıfırlanmasına yol açmıştır. Bunu pandemi sonrasında ilgili alanlarda çalışmaların tekrar artmasından anlamak mümkün olmaktadır. Termal turizm ve medikal turizm konuları Türkiye’de hem lisansüstü tezi hem de makale olarak en sık çalışılan konulardır.

Yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Türkiye’deki sağlık turizmi potansiyeli üzerinde durulduğu, ayrıca illere göre sağlık turizmi potansiyellerinin araştırıldığı saptanmıştır. Diğer çalışılan konular ise sağlık turizmi pazarlaması ve satın alma kararları, müşteri memnuniyeti ve kalite ilişkisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Sağlık turizminin ekonomik etkisine yönelik olarak da çalışmalar bulunmaktadır. Sağlık turizmi alanyazını ile ilgili sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, konuya yönelik ilginin, pandemi süreci haricinde, artış eğilimi göstermektedir. Ayrıca sağlık turizminin alt bileşenleri ile ilişkili araştırmalar niceliksel olarak da artmaktadır. Turizm ve sağlık konuları disiplinler arası çalışma alanı olduklarından sağlık turizmine yönelik yapılan araştırmaların ve sağlık turizmine ilgi gösteren araştırmacıların çalışma alanlarının da çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmanın, sağlık turizmi konusundaki araştırmalara kaynak teşkil edeceği ve sağlık turizmi yazınının geliştirilmesine katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Gelecek çalışmalar, sağlık turizmi konusunda bibliyometrik analiz yaparken, farklı parametreler kullanarak, diğer önemli bulgulara ulaşabilir.

Çalışma sonucunda ulaşılan bir diğer husus ise Dergipark veri tabanında yapılan tarama sonucunda “medikal turizm” kelime grubunun yıllara göre aranmasıyla elde edilen yayın sonuçlarının metalürji de dahil olmak üzere direkt ilgili veya dolaylı ilgili birçok farklı çalışmayı içermesidir. Bu nedenle “medikal turizm” araması sonucu elde edilen verilerin tam olarak istenen sonuçları yansıtmadığı söylenebilir. Anahtar kelimelerle yapılan aramaların aranan konuya uygun sonuçlar verdiği görülmüştür. Aynı veri tabanında kelimeleri tırnak işareti içerisinde almak (“”) veya (AND-ve) bağlacını kullanmak gibi ayrımlar sonuçlar üzerine büyük etki göstermektedir. Farklı veri tabanlarının ise teorik olarak çalışma prensipleri aynı olsa da Dergipark’ta (AND) bağlacı ile arama yapılırken Ulusal Tez Merkezi’nde (ve) bağlacı ile arama yapılması gerekmektedir. Bu da her veri tabanının kendine ait bir algoritması ve özel arama metotları olduğunu ortaya koymaktadır. Detaylı veya gelişmiş arama yapılacaksa o veri tabanının yardım bölümünden konuyla ilgili özel arama metotları öğrenilerek hedefe ulaşmak daha kolay hale gelebilir.

4.2. Uygulamaya Yönelik Katkılar

Sağlık turizmi özel bir turizm türü olup genel olarak durumu daha iyi olan turistler tercih etmektedirler. Turizm gelirlerini daha arttırmak için tıbbi ihtiyacı olmayan ancak sağlığını korumak veya arttırmak isteyen potansiyel farklı türdeki turistleri Türkiye'ye çekebilmek için ürün çeşitlendirmesi yapılması gerekmektedir. Bunun için yaşlı turizmi, engelli turizmi, spa/wellness turizmi konularının daha çok çalışılması, turizm sektörünün bu çalışmalardan ve sonuçlarından haberdar olmalarının sağlanması ile sağlık ve turizm okuryazarlığının kazandırılması gerekmektedir. Ekonomiye yön verecek güçlü bir turizm için yurtdışından gelecek potansiyel kişilerin, tesislerin akreditasyonuna, masrafları sigortalarının karşılayıp karşılamadığına ve hukuki olarak güvende hissetmeye ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Çalışmadan elde edilen veriler ışığında sağlık turizminde hukuki, sigortacılık ve akreditasyon konularının neredeyse hiç araştırılmadığı görülmektedir. İlgili konulara ağırlık verilmesi sonucunda sektörün eksikliklerinin ve ihtiyaçlarının fotoğrafı çekilecektir. Bu sayede sağlık turizmi alanında Türkiye öncü ülkeler arasında yerini alacak ve ekonomiye önemli katkılar sağlanacaktır.

4.3. Çalışmanın Sınırlılıkları ve Gelecekteki Çalışmalar İçin Öneriler

Farklı veri tabanlarının farklı algoritma ve arama metotlarının olması, sağlık turizminin yaşlı turizmi, engelli turizmi, spa ve wellness turizmi alt dallarının Türkiye'de yeterince gelişmemesinden dolayı az sayıda çalışma bulunması çalışmanın sınırlılıkları arasında sayılabilir. Aynı zamanda bu çalışmada kullanılan anahtar sözcükler, sadece iki veri tabanının taranması ve analize konu edilen dönem bu araştırmanın sınırlılıkları arasında gösterilebilir.

Belli periyotlarla aynı sorgulamalar geliştirilerek tekrar edilirse hem lisansüstü tezlerinin hem de bilimsel makalelerin sayıları bu çalışmada elde edilen sonuçlarla karşılaştırılarak konuyla ilgili son durum gözlemlenebilir. Eğer az olan çalışma alanları tespit edilirse, bunun nedeni araştırılarak çözüm önerileri geliştirilebilir. Üniversitelerde turizmle ilgili bölümlerdeki artış veya başka anabilim dallarının turizm konusuna yönelmeleri de makale ve tez sayılarını arttıracak unsurlar arasında olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ataman, H., Esen, M. F. ve Vatan, A. (2017). *Medikal Turizm Kapsamında Sunulan Sağlık Hizmetlerinde Kalite ve Hasta Güvenliği, Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 3(1): 32.
- Baş, M ve Kılıç, B., (2014), *Duygusal Emek Boyutları, Süreci ve Sonuçlarının Engelli Turizm Pazarında Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 2: 67-83.
- Bucak F. (2020). *Bölüm 5 : Yaşlı Turizmi, Sağlık Turizmi*, İKSAD Yayınevi, İstanbul
- Haşimoğlu, Ç. (2019). *Medikal Turizmde Hizmet Kalitesi ve Hasta Memnuniyeti: Kuşadası Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta.
- Hüseyin Eriş, Sinem Barut (2020). *Bölüm 2, Sağlık Turizmi*, Sağlık Turizmi, İKSAD Yayınevi, İstanbul
- Mor, A. ve Çiftçi, M. D. (2006). *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Ekonomik Etkinlikler*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), 33-61
- Nur E., Nur R. H. (2020). *Bölüm 1: Genel Turizm ve Turizm Türleri*, Sağlık Turizmi, İKSAD Yayınevi, İstanbul
- Uslu E. (2020). *Bölüm 4 : Termal Turizm ve Spa Wellness Turizmi*, Sağlık Turizmi, İKSAD Yayınevi, İstanbul
- Uysalı Ş. A. (2020). *Bölüm 6 : Engelli Turizmi, Sağlık Turizmi*, İKSAD Yayınevi, İstanbul
- URL-1 Prof. Dr. Nusret Fişek'in Kitaplaşmamış Yazıları - I (ttb.org.tr) son erişim tarihi 10.11.2022
- URL-2 02pdf.pdf (saglik.gov.tr) son erişim tarihi 16.11.2022
- URL-3 906,ttstratejisi2023pdf.pdf (ktb.gov.tr) son erişim tarihi 08.12.2022
- URL-4 TÜİK - Veri Portalı (tuik.gov.tr) son erişim tarihi 16.12.2022

BÖLÜM 8

YAPAY ZEKÂ TARİHİNE GELİŞTİRİLEN ARAÇLAR AÇISINDAN BİR BAKIŞ

İpek YALIÇ¹, Cihat KARTAL²

---

1 Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, ipekyalic@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9874-3464

2 Doç.Dr., Kırıkkale Ün., İİBF, İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama ABD.dr_cihat_kartal@yahoo.com, ORCID ID:0000-0003-2390-8268.

GİRİŞ

Başlangıcından günümüze kadar insanoğlu doğa ile mücadelesini teknolojik gelişmelerin insanoğluna sağladığı imkanlarla birikimli olarak sürdürmüş, yeni gelişmeler toplumu dönüştürmüş ve hayatı kolaylaştırmıştır. Bu noktada iletişim ve bilgi teknolojileri günümüzün dijital çağını doğurmuş, bu yeni dijital çağın başlangıcı ile birlikte iş yapma şeklimiz ve yaşam biçimimiz neredeyse tamamen değişmiştir. Bilgisayarların hayatımıza girmesiyle birlikte milattan önceki zamanlarda başlayan insanların manuel iş yapış biçimleri mekanik hale gelmiş, insanların araçları kullanarak işlemleri otomatikleştirme arzusu, yapay zekâ kavramını ortaya çıkarmıştır. Endüstride ise bilgisayar teknolojisinin hat üretim sürecine dahil edilmesiyle birlikte robotları daha aktif kullanarak insanoğlunun doğa ile olan mücadelesinde yardımcı kılınmıştır.

Bugün yaşadığımız dünya, Hanna-Barbera yapım şirketi tarafından üretilen ünlü Jetgiller çizgi dizisine benzer hal almaya başladı. Jetgiller çizgi dizisi, bize gelecekteki bir dünyada yapay zekânın nasıl kullanılabileceğini ve onun insan yaşamına nasıl entegre edilebileceğini gösterdi. Jetgiller ailesinin akıllı robotlarının varlığıyla yapay zekânın yaşamdaki şeklinetanıktık olduk. Bu akıllı robotların çevresini algılama biçimini, insanlarınla iletişim kurabilme yeteneğini, aile ile iletişim biçiminin varlığını izlemek bizlere yapay zekânın geleceğimizdeki yeri hakkında öngörüler kazandırdı. Jetgiller'in yaşadığı bu dünyada arabalar otonomdu ve kendi kendine sürüş yetenekleri mevcuttu, bilgisayarlar ve robotlar, insanların sorularınave sorunlarına yanıt verebiliyor, önerilerde bulunabiliyor ve hatta insan duygularına benzer tepkiler gösterebiliyordu. Bu sayede insanlar, daha akıllı, verimli ve konforlu bir yaşam kalitesine sahiplerdi.

Yapay zekâ, teknolojik gelişmelerle birlikte hayatımızın bir parçası olmaya devam edecek ve bizi daha iyi bir geleceğe taşıyacak potansiyele sahip görünmektedir. Ancak Jetgillerin hikayelerinde de gördüğümüz gibi yapay zekâ teknolojisi bazen beklenmedik durumlarla karşılaşabiliyor, hatalar yapabiliyor veya kontrol dışına çıkabiliyorlar ki bu da bize, yapay zekânın geliştirilmesinde çok dikkatli olmamız gerektiği gerçeğini gösteriyor. Her şeye rağmen yapay zekâ teknolojileri, insanlığın ihtiyaçlarına hizmet etmek ve yaşamı kolaylaştırmak için kullanılıyor ve kullanılmaya devam edecektir. Jetgiller çizgi dizisi, bize gelecekteki bir dünyada yapay zekânın nasıl kullanılabilabileceğini ve onun insan yaşamına nasıl entegre edilebileceğini gösteren güzel örneklerden biridir.

Bu çalışmanın amacı yapay zekâ kavramının tarihsel gelişimi vetarihsel gelişim süreçlerinde ortaya çıkan yapay zekânın oluşumuna katkı sağlamış teknolojik makineleri incelemektir.Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yapay zeka kavramsal

olarak değerlendirilmiş ve ikinci bölümde yapay zekânın tarihsel süreçteki makineler ve buluşlar incelenmiştir.

1. YAPAY ZEKÂ KAVRAMI

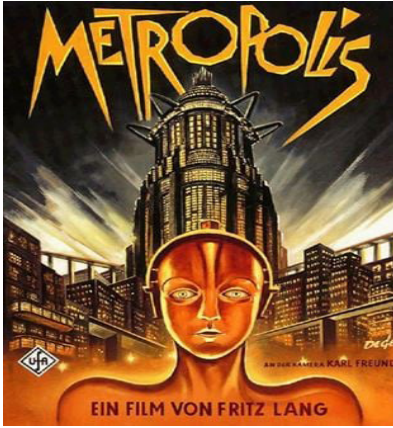
Yapay zekâ ile ilgili akademik yazın incelendiğinde, kavramın ilk çıktığı günden bu güne kadar oldukça farklı biçimlerde açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede;

Yapay zekâ, bilgisayar sistemlerine insanlarınki gibi zihinsel yetenekler kazandırmayı amaçlayan bilim ve teknoloji dalıdır.Kurzweil'e göre, yapay zekâ, algılama, anlama, öğrenme, akıl yürütme, problem çözme gibi zihinsel süreçleri taklit etme veya gerçekleştirme yeteneğine sahip olmalıdır.Yapay zekânın amacı, insanlar gibi düşünme, anlama ve karar verme yeteneğini bilgisayar sistemlerine aktarmaktır.Kurzweil; yapay zekânın insan zekâsının anlaşılmasına ve insan benzeri zihinlerin yaratılmasına yol açacağını savunmuşve gelecekte yapay zekânın insan zekâsına eşit veya onu aşan bir düzeye ulaşmasını ve yapay zekânın, bilgisayar sistemlerinin karmaşık sorunları çözmek için insan düşünceleri ve zekâsı ile etkileşime girerek sorunların çözümünde bir güç haline geleceğini belirtmiştir(Kurzweil, 2021).

Lenat ve Feigenbaum ise yapay zekâyı,karmaşık bir problem için çözüm arama alanını daraltarak kısa yoldan çözüm üretmek için gereken bilgileri hızlı bir şekilde toplama ve birleştirme yeteneği olarak ifade etmiştir (Lenat & Feigenbaum 1989, s.36-75) Say ise yapay zekâyı doğal sistemlerin yapabildiği her bilişsel etkinliği yapay sistemlere göre daha yüksek başarımlı düzeylerinde nasıl yaptırabileceğimizi inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmıştır(Say, 2019). Sonuç olarak en basit biçimiyle yapay zekâ bilgisayar ya da robotların en zeki varlık olarak kabul edilen insanların görevlerini yerine getirebilme yeteneğidir diyebiliriz.

Yapay zekânın bu gelişimi uzun yılların mekanik, elektronik ve bilişsel bilgi birikimi ile ilişkilidir. Dolayısıyla yıllar geçtikçe insanlığın makine yapma becerisi ilerlemiş ve gelişmiştir, bunun sonucu olarak insanlığın otomatik makinelere bağımlılığı giderek artmıştır. Robotlar çekicilik kazanmış ve canlı varlıklara benzemeye başlamışlar hatta dönemin romanlarında, hikayelerinde,filmlerinde yer almaya başlamışlardır.Bilimkurgu yazarları insan olmayan zeki varlıklar veya akıllı makine fantezilerini ilerletmek ve aynı zamanda insanları kendi insani özellikleri hakkında düşündürmeye yönlendirmek istemişlerdir. Mary Shelley'i Frankenstein (1910) öyküsü, ilk bilimkurgu filmlerinden olan Metropolis (1927),Oz Büyücüsü (1939) yazarların bu ilgisinin en bilinen örneklerindedir(Bentley, 2022, s. 8). Metropolis, 1927 yapımı Fritz Lang (1890-1976)'ın ilk bilim kurgu filmlerinden biridir. Zorba ve baskıcı bir gelecekte geçen Metropolis,

sınıf ayrımcılığı ve işçi sınıfının sömürülmesi gibi sosyal meseleleri ele almaktadır. Bu filmde varlıklı ve güçlü bir şehir, geçimini sağlamak için yer altı işçilerini sömürmektedir. Ancak insanlarla makineler arasındaki farklar kadın robot karakterler tarafından vurgulanmıştır. Filmsanatsal açıdan çok başarılı olmuş ve sinema tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Birçok bilim kurgu filmine de ilham kaynağı olmuş olan “Metropolis” aynı zamanda yapay zekâ ve robotik gibi konuları da ele aldığı için bilimkurgu ve yapay zekâ teknolojisi arasındaki ilişkiyi de düşündürmeye başlamıştır. Yapay zekânın ilgi çekmesinde büyük bir paya sahiptir. Buna bağlı olarak, Metropolis filmi bilim kurgu ve yapay zekâ teknolojisi üzerinde büyük bir etki yaratmış, filmin konusu ve görsel efektleri, gelecekteki bilim kurgu filmlerine de ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca filmin yapay zekâ karakteri, insan-makine ayrımına ve yapay zekânın etik yönlerinin tartışılmasına zemin hazırlamıştır (Akgün Yüksekli,2013). Oz Büyücüsü kitabı, Amerikalı yazar L. Frank Baum (1856-1919) tarafından yazılan popüler bir çocuk kitabıdır. Baum, Oz Büyücüsü kitabında, insan dışı varlıkların düşünce, hissetme ve hareket yeteneklerini vurgulayarak yapay zekâyâ benzerliklerini sunmuştur. Kitap, teknolojinin insan hayatında nasıl yer alabileceği konusunda da düşündürücü mesajlar vermiştir.

Resim 1-Metropolis Filmi (1927) -
<https://www.beyazperde.com/filmler/film-41046/>

Resim 2-Oz Büyücüsü Flmi (1939)
<https://www.cocuklasinema.com/film-detay/oz-buyucusu-240>

2. TARİHSEL SÜREÇTE YAPAY ZEKÂ

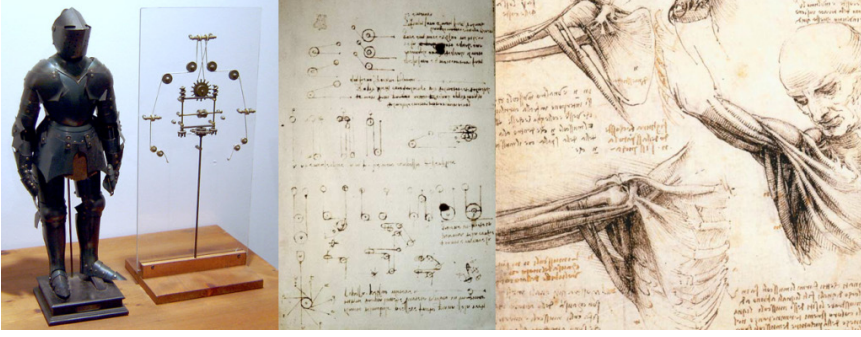
Yapay zekânın gelişim süreci modern bilgisayarın keşfinden öncesi ve sonrası gelişmeler şeklinde iki kısımda incelenebilir. Bu bağlamda yapay zekânın entelektüel kökleri ve akıllı makineler kavramı, Yunan mitolojisine dayandırılmaktadır. O zamandan beri literatürde akıllı eserler orta-

ya çıkmakta, gerçek ve sahte mekanik cihazlar aslında bir dereceye kadar zekâ ile hareket etmektedir. Bilhassa modern bilgisayarlar kullanıma sunulduktan sonra, zor olan entelektüel görevleri yerine getiren programlar oluşturmak mümkün hale gelmiştir. Bu programlardan, çok çeşitli günlük problemler içinde uygulamaları olan genel araçlar oluşturulmuştur (<https://aitopics.org/misc/brief-history>).

Yapay zekâ tarihinin başlangıç noktası sanattan bilime, bir dilekten veya hayalden gerçekliğe doğru olan dönüşüm anlarıdır. Bu dönüşüm, 1950'lerde birkaç farklı yerde gerçekleşmiş ve katalizörü doğal olmayan bir zekâ yaratmanın insanların en eski zamanlardan beri süregelen bir hayali olduğu gerçeğinin farkına varılmıştır (McCorduck, Minsky, Selfridge ve Simon, 1977).

Antik robotik teknolojilerin geliştiği, mekanik aslanların, müzik yapan mekanik insanların var olduğu Yunan mitleri, akıllı robotlar fikrinin varlığını gözler önüne sermiştir. M.Ö 4. Yüzyılda Aristoteles (M.Ö. 384-322) ilk resmi tündengelimli akıl yürütme sistemi olan tasım (kıyas) mantığını icat etmesiyle yapay zekâ tarihini başlatmamız mümkündür. Bunun sebebi önermelerden sonuç çıkarmamızı sağlayan ilk argümanın icat edilmiş olmasıdır. Bu argümanın bizlere getirdiği sonuç insan davranışlarının tüm bilgisine sahip olunmasa bile zeki şekilde hareket edecek bir mekanizmanın geliştirilebileceğini göstermesidir (Nilsson, 2018, s. 27-28).

Leonardo da Vinci (1452-1519), 1495 yılında zamanın ilerisinde olan insansı robotlar için ortaçağ şövalyeleri şeklinde bir tasarım çizmiştir. Da Vinci'nin eskizlerine göre, şövalye harici bir mekanik krankla çalıştırılmıştır. Bu insansı robot halatları ve makaraları kullanarak oturabiliyor, ayakta durabiliyor, başını çevirebiliyor, kollarını kavuşturabiliyor ve hatta metal vizörünü kaldırabiliyordu (Nilsson, 2018, s. 20). Günümüzde otomatın tam bir çizimi bulunmamakla birlikte, kanıtlar Da Vinci'nin Milan Dükü hi-mayesinde çalışırken 1495'te bir prototip yapmış olabileceğini göstermiştir. 2002'de NASA robotikçisi Mark Rosheim, 15.yüzyıl otomatının kendi versiyonunu yaratıp yaratamayacağını görmek için Da Vinci'nin dağınık notlarını ve çizimlerini kullanarak otomatı modellemiştir. Bu sayede Rosheim şövalyesi, Da Vinci'nin çok iyi bir robotik öncüsü olabileceğini ortaya koyarak Da Vinci'nin Şövalyesinin tamamen işlevsel olduğunu kanıtlamıştır (<https://tefrikam.wordpress.com>).

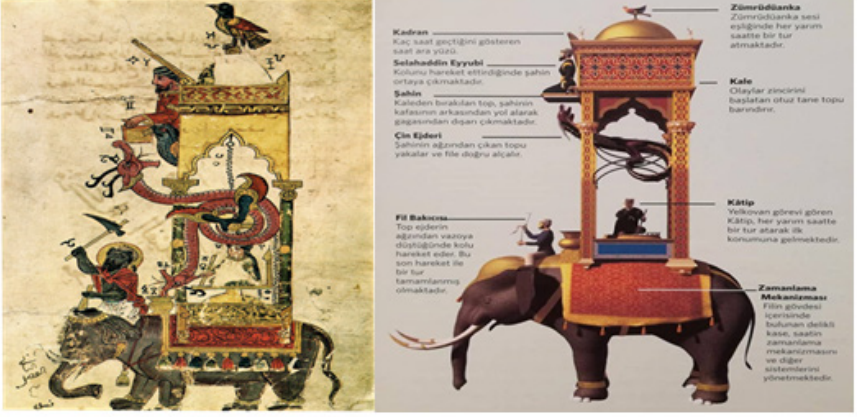

Resim 3-Da Vinci'nin Şövalyesi ve çizimlerine dayanarak yapılan robot şövalye modeli <https://geekyapar.com/geek-dosya/leonardo-da-vincinin-icatlardan-en-cilgincasi-sovalye-robot/>

Cizre'li Müslüman alim, mucit ve mühendis Al-Jazari (1136-1026), ilk programlanabilir insansı robot olduğuna inanılan, su akışıyla çalışan dört mekanik müzisyeni taşıyan tekne tasarlamıştır. Al-Jazari (Badî' az-Zaman Abū l-'Izz ibn Ismā'īl ibn ar-Razāz al-Jazarī), İslam dünyasının önde gelen mucitlerinden biridir. 1136-1206 yılları arasında Artuklu Devleti'nde hizmet veren Al-Jazari, otomatik cihazlar, su saatleri, müzik aletleri ve mekanik oyuncaklar gibi birçok tasarım gerçekleştirmiştir. “*El-Câmi' Beyn el-İlm ve'l-Amel en-Nâfi fî Sinâ'at el-Hiyel*” adlı kitap, 50 farklı cihazın tasarım ve yapım talimatlarını içermektedir. Cihazlar, teknolojik ilerlemelerin bir göstergesi olarak kabul edilir ve bazıları hala işlevsel olarak kullanılmaktadır. Al-Jazari, otomatik cihazlar ve su saatleri tasarımında uzmanlaşmıştır. Bazı icatları insan ve hayvan figürleriyle çalışan ilginç mekanizmalar içermektedir. Al-Jazari'nin bu tasarımları, hem tarihî hem de mühendislik açısından büyük bir önem taşır (<https://en.wikipedia.org>).

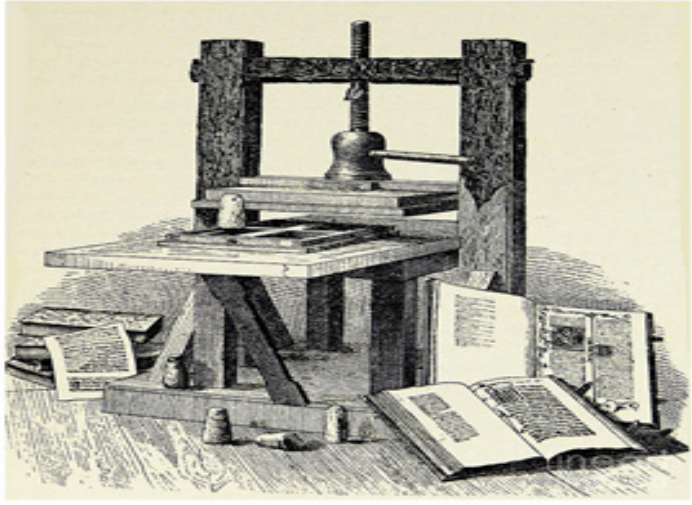

Resim 4-Al-Jazari- Müzikal Oyunağı https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Al-Jazari_-_A_Musical_Toy.jpg

Resim 5-Al-Jazari'nin 1206'da yazdığı "The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices" tan hidroelektrikle çalışan sürekli flüt <https://rastsound.com/historys-first-musical-robot/>

15.Yüzyılda matbaa icat edilmiştir(<https://aitopics.org/misc/brief-history>). Matbaanın icadı, yazının basım ve kopyalanmasını kolaylaştırmıştır. Matbaa, eski el yazması kitapları hızlıca üretme imkanı vermiştir. Gutenberg'in icadı sayesinde kitap üretimi hızlanmış ve maliyetler düşmüştür. Baskı teknolojisinin en önemli dönüm noktalarından biri olan Gutenberg (?-1468)'in matbaayı keşfi, Avrupa'da kültürel bir devrim yaratmış ve kitapların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu matbaa ile ilk Alman şiirinin basımı yapılmıştır.

Resim 6-Johannes Gutenberg'in Tipo Tipi İlk Matbaası (1450)<https://www.yenihaberden.com/matbaanın-mucidi-johannes-gutenberg-1763427h.htm>

İlk modern ölçüm makineleri olan saatler torna tezgahlarında üretilmiştir. Bu dönemde sayısız mucit eğlencelerde kullanılmak üzere mekanik oyuncaklar üretmiştir.

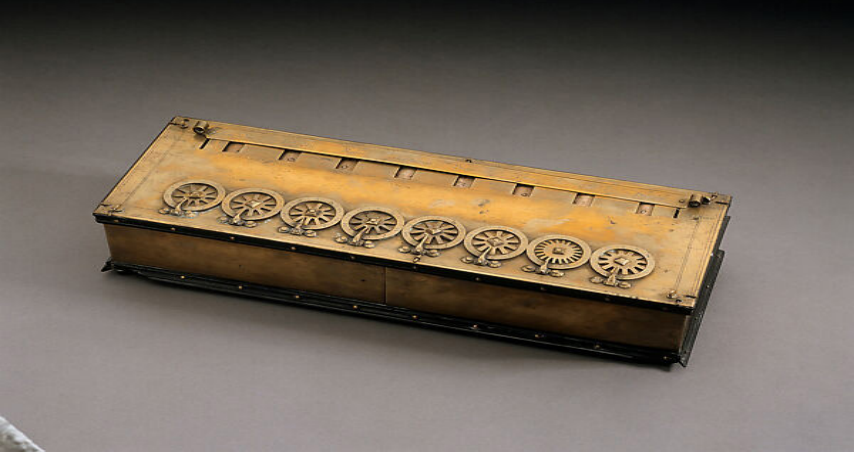
16.y. da zanaatkarlar mekanik hayvanlar ve diğer nesnelerin hareketlendirilmesi konularında yeteneklerini geliştirmişlerdir (<https://aitopics.org/misc/brief-history>). 1500'lerin başında Leonardo Da Vinci, Kral I. François (1494-1547) için otomat yaratmak ile görevlendirilmiştir. Leonardo Da Vinci kendi başına hareket edebilen bir aslan otomat icat etmiştir. Günümüze bu aslanla ilgili çok az bilgi ulaşmıştır ancak 2009'da Renato Boaretto adlı başka bir mekanik ustası, Da Vinci'nin aslanından ilham almış ve yürüyen, kuyruğunu sallayan, çenelerini hareket ettiren kendi versiyonunu yapmıştır.

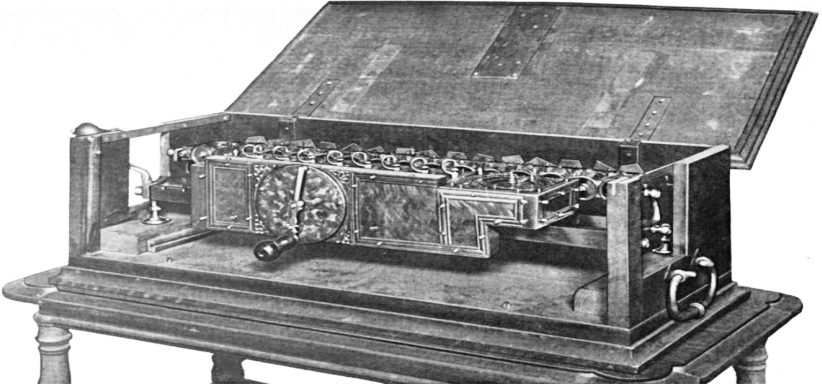
Resim 7-Leonardo Da Vinci'nin Mekanik Aslanı, <https://www.matematiksel.org/modern-teknoloji-gelismeden-once-yapilmis-5-antik-robot/>.

17. Yüzyılda ise Fransız matematikçi ve fizikçi Blaise Pascal (1623-1662) toplama ve çıkarma yapabilen “Pascaline”(1642) adlı bir makine icat etmiştir (*ilk dijital hesap makinesi*). G. Wilelm Leibniz (1646-1716) bu makineyi çarpma ve bölme işlemlerini de yapabilecek şekilde geliştirmiştir. Leibniz “*En basit kişinin bile makine kullanarak kesinlikle yapabileceği hesaplar için mükemmel insanları saatlerce köle gibi uğraşmasına değmez*” diyerek bir akıl yürütme ortaya atmıştır. Leibniz'i hayali, düşünce işlerimizi insanlar için yapabilecek bir makinedir. Bunu yapabilmesinin ilk adımı da düşüncelerimizi temsil edecek kavramların matematiksel olarak karşılığının olması gerekliliğini savunmasıdır. Leibniz'in bilgisayar tarihine en büyük katkısı, bugün bilgisayarın temelini oluşturan ikili sistemin geliştirilmesindeki ilk temelleridir. Leibniz ve Pascal'ın mekanik he-

saplama aletleri yapay zekâ konusunda atılmış ilk adımlar olarak görülmektedir(Say, 2019, s. 16)(Yıldız, 2009, s. 14-15).

Resim 8-*Pascal tarafından 1652'de imzalanmış bir Pascaline, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/777787>.*

Resim 9-*Gottfried Leibniz'in 1672'de yaptığı hesaplama cihazı, https://tr.wikipedia.org/wiki/Leibniz_%C3%A7ark%C4%B1.*

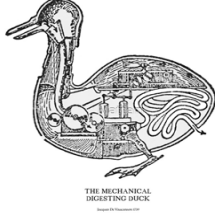
18.Yüzyılda saat teknolojisinin gelişimiyle pek çok mekanik aletin icadına rastlanmıştır(Yıldız,2009, s.15). Saatçilik dişliler, yaylar, vidalar ve diğer mekanik parçaları içeren hassas bir süreçtir. Saatçilikteki bu mekanik parçalar uzun zamandan beri çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Birçok saat ustası, saat yapımı sırasında geliştirdikleri mekanik becerileri araba, uçak ve gemi gibi başka makineler yaratmak için kullanmışlardır. Saat yapımında kullanılan dişliler ve yaylar, sanayi devriminin başlama-

sına yardımcı olan diğer makinelerin yapımında da kullanılmıştır. Ayrıca saatçilikte kullanılan bazı mekanik aletlerin özellikleri, diğer cihazların üretiminde kullanılabilecek şekilde uyarlanmıştır. 18. Yüzyılda saat teknolojisinin gelişimi, mekanik aletlerin imalatında bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu dönemin takım tezgahları, Sanayi Devrimi'nin başlangıcına ve modern mekanik çağın başlangıcına doğru bir adım olarak kabul edilmiştir(Nilsson, 2018, s. 21-51).

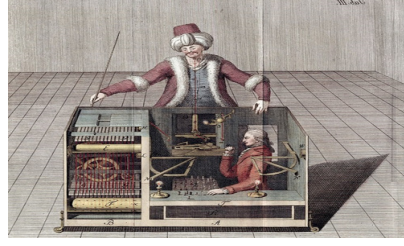
Bu dönemde yapılan Vaucanson (1709-1782)'un ünlü mekanik ördeği, yapay zekâ teknolojisine gelişiminde önemli bir kilometre taşıdır. 1738 Yılında Fransız mucit Jacques de Vaucanson tarafından yaratılan bu mekanik ördek, zamanının en karmaşık otomatlarından biridir. Mekanik ördekler yürür, kanatlarını çırpır, yemek yerler ve hatta gerçek ördekler gibi sindirim sistemlerine sahiptirler. Bu mekanik ördek, mekanik sistemleri ve karmaşık hareketleri birleştiren ileri teknolojinin bir örneğidir. Mekanik ördekler, yapay zekânın öncüleri olarak kabul edilir. Bunun nedeni, Vaucanson'un ördeğin hareketlerini programlamak için bir dizi kamera, tekerlek, silindir ve diğer mekanik parçaların kullanmasıdır. Bu mekanik parçalar, ördeğin hareketlerini gerçek bir ördek gibi davranan bir programın oluşturulmasına yardımcı olmuştur. Vaucanson'un mekanik ördeği, yapay zekâ teknolojisi için büyük bir ilham kaynağıdır. Mekanik ördek, önceden belirlenmiş bir programı takip ederek insan benzeri hareketler yapabilen robotik bir cihaz olarak düşünülebilir. Günümüzün robotik teknolojisinde, mekanik ördeğe benzer bileşenler kullanılarak programlanabilmektedir(-Nilsson, 2018, s. 22-24).

Wolfgang Von Kempelen (1734-1804)'in bir masa ve bir insan modelinden oluşan sahte mekanik satranç oyuncusu The Turk (1769), yapay zekâ teknolojisi üzerinde büyük etki yaratmıştır. The Turk, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da ünlenmiş bir mekanik oyuncuydu. Bu sahte oyuncu, gerçek bir insanın aksine insan gibi düşünmeyen bir robottu. The Turk, sahte lastiklerin içine gizlenmiş, insan kontrolündeki mekanik bir yapıydı. Bu insan çemberin üzerinden geçerek oyuncunun hareketini kontrol ediyordu. Ancak dışarıdan, oyuncu tamamen mekanik bir yapıya benziyordu. Bu mekanik oyuncuyu insan gibi davranan robotik bir cihaz olarak düşünebiliriz. Gerçek bir insana benzeyen ve otomatik olarak oynayan bu mekanik oyuncu, insanların yapay zekâyâ olan merakını artırmış ve yeni yapay zekâ teknolojisinin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. The Turk insanların mekanik cihazlara ve robotlara olan ilgisini de artırmıştır. O zamanlar mekanik cihazlar ve otomatlar çok popülerdi ve insanlar bu cihazlara hayran kalıyordu. The Turk, bu çekiciliği mekanik olarak geliştirerek insanları robotlar ve yapay zekâ teknolojisi hakkında daha fazla düşündürmüştür(<https://aitopics.org/misc/brief-history>),(Standage,2022).

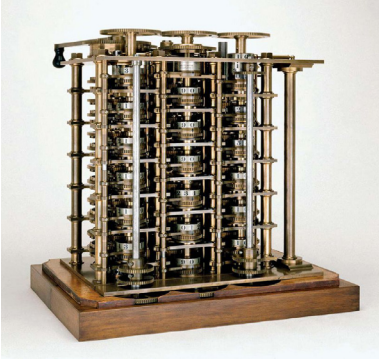

Resim 10-Vaucanson'un Sindiren Ördeği <https://tefrikam.wordpress.com/2020/12/17/endustri-devriminden-once-yapilmis-7-harika-mekanik-robot-denemesi/>.

Resim 11- The Turk, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_%28satran%C3%A7_otomat%C4%B1%29.

19. Yüzyılın başlarında Charles Babbage (1791-1871), “*Analitik Makine*” adı verilen mekanik bir hesap makinesi tasarlamıştır. Tasarım olarak ilk programlanabilir bilgisayarlara benzeyen bu analitik motorlar, matematiksel hesaplamaları otomatik olarak yapabilen makinelerdi. Analitik makine, yapay zekâ teknolojisi için önemli bir ilham kaynağı haline gelmiştir. Makine fonksiyonlarını kontrol etmek için basit bir programlama dili tasarlanmıştır. Bu dil ilk programlanabilir bilgisayarların geliştirilmesinde önemli bir özelliktir. Bu makine için program yazan Ada Lovelace (1815-1852) ilk programcı kabul edilir. Bu nedenle Analitik Makine, günümüzün programlama dillerinin temelini oluşturan programlama öncüleridir (Yıldız, 2009:15). Babbage'nin Analitik Makine'si, yapay zekâ teknolojisinin gelişimine doğrudan katkıda bulunmadı, ancak bilgisayar bilimi ve yazılım mühendisliği gibi alanların ilerlemesinde önemli bir rol oynadı. Babbage'ın Analitik Makine'si, günümüz bilgisayarlarının yapay zekâ teknolojisi ile çalışmasını sağlayan programlama dillerinin ve algoritmaların temelini oluşturmuş ve günümüz bilgisayarlarındaki adreslenebilir bellek, işlemci öğeleri, döngü ve dallandırma gibi programlama yeteneklerine öncü olmuştur (<https://kumbaradergisi.com>), (Nilsson, 2018, s. 58-59).

Resim 12- Analitik Motor, <https://evrimagaci.org/ada-lovelace-kimdir-bilgisayar-olmadigi-bir-cagda-ilk-bilgisayar-algoritmasini-gelistiren-bir-vizyoner-10442>.

Resim 13- Ada Lovelace, https://tr.wikipedia.org/wiki/Ada_Lovelace.

Gootlob Frege (1848-1925) çalışmaları mantık ve matematiği birleştirmek üzerine yoğunlaşmıştır. Frege, matematik ve mantık felsefesi alanlarında aktif olan bir Alman filozoftu. Modern mantığın babası olarak kabul edilen Frege, mantığın temel kavramlarını ve ilkelerini geliştirmiştir. Frege'nin çalışmalarının yapay zekâ alanında da büyük etkisi olmuş ve semantik ağların gelişimine katkıda bulunmuştur. Semantik ağlar, bilgisayarların insanların bilgiyi ifade etmek için kullandıkları doğal dili anlamada kullanılan tekniklerdir. Bu ağlar, Frege'nin kavramsal ilişkilere ve sembolik mantığa yaklaşımına dayanmaktadır. Frege'nin “*terim yazımı*”, matematik dillerinin gelişmesine ve modern bilgisayar programlama dillerinin yaratılmasına da yol açtı. Bu diller matematiksel işlemleri otomatik olarak yapabilen programlama dilleridir. Frege'nin matematik ve mantık felsefesi alanındaki çalışmaları, anlamsal ağların gelişmesine, matematiksel dillerin gelişmesine ve yapay zekâ alanında modern bilgisayar programlama dillerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Nilsson, 2018, s. 33-34)

Frege'nin çalışmalarına ilave olarak 1900'de Paris'te düzenlenen “*Uluslararası Matematikçiler Kongresi*”, matematik alanındaki birçok önemli keşif ve gelişmeyi açıklamak için önemli bir platform sağlamıştır. Konferansın yapay zekâ alanında da büyük etkisi olmuş, matematiğin temel kavram ve ilkeleri üzerine önemli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar yapay zekâ alanında da kullanılan mantıksal ilkelerin geliştirilmesinde ve bilgisayar bilimleri alanında temel kavramların oluşmasında önemli rol oynamıştır. Konferans ayrıca matematiksel mantığın önemini vurgunmuştur. Bu durum yapay zekâ alanında da mantığın ve matematiksel ilkelerin önemini arttırmaktadır. Konferansta ayrıca matematik problemlerini çözmek için makinelerin kullanımını tartışılmış, yapay zekâ alanında mate-

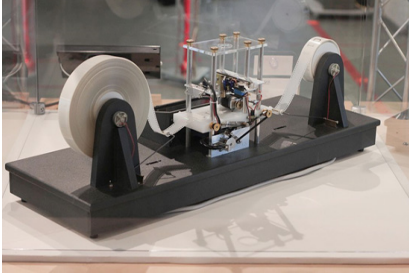
matik problemlerini çözmek için bilgisayar kullanmanın önemi vurgulanmıştır. Kongrede zamanın büyük matematikçilerinden olan David Hilbert (1862-1943) matematiğin o zamana dek çözilemeyen 10 problemini listelemiş ve bu problemlere çözüm aradığını kongrede duyurmuştur. Bu sorulardan biri aritmetiğin çelişkisiz olduğunun kanıtlanması problemidir. Bu problemlerin kanıtlarını bulabilmek için Bertrand Russell ve Alfred North Whitehead büyük çaba harcayarak “*Principia Mathematica*” adlı eseri yayınlamışlardır. ($1+1=2$ olduğunun kanıtlanması kitabın ikinci cildine dek devam ediyordu). Hilbert birbiriyle çelişkili iki cümlenin ispatlanamayacağı yani çelişkisizlik özelliğinin ve matematiğin eksiksizlik yani doğru olan her şeyin kanıtının bulunabileceğine inandığı bu önermelerin kanıtlanmasını da istemiştir. Hilbert’in sorularının bir kısmına bu kitap cevap olmuş ve matematiği mantık temellerine oturmuştur. Fakat sonraki yıllarda Kurt Gödel (1906-1978) çelişkisizlik ve eksiksizlik önermelerini yanlışlığını ispatlamıştır (Say, 2019, s. 23-28).

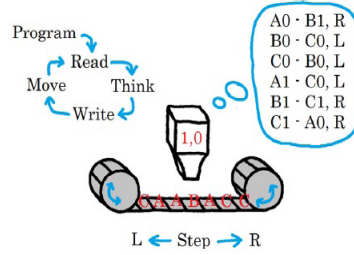
Resim 14-Kongrenin düzenlendiği Palais des Congrès, <https://www.parismuseescollections.paris.fr/fr/petit-palais/oeuvres/exposition-1900-palais-des-congres>.

1936 yılında 24 yaşında olan Alan Turing (1912-1954) matematiksel mantıktaki bir bilinmezliği çözmek için uğraşıyordu. Bu belirsizlik, karar problemi adı verilen matematiksel bir problem olarak biliniyordu. Karar verme problemi, bir matematik teoreminin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu belirlemek için bir algoritma olup olmadığını soruyordu. Bu bilinmezlik Hilbert’in Karar Problemiydi. Hilbert Karar probleminde herhangi bir matematiksel ifadenin doğru ya da yanlış olduğunu belirleyecek, adım adım sına yapacak bir yöntem arıyordu. Aslında Hilbert’in aradığı şe-

Yin günümüzdeki karşılığı bilgisayar programı ve “*adım adım yöntemi*” ise algoritmadır. Bu probleme cevap 1936 yılında “*Hesaplanabilir Sayılar Karar Verme Probleminin Bir Uygulaması*” makalesiyle Alan Turing’den geldi. Bu makalede Turing günümüzde “*Turing Makinesi*” diye adlandırdığımız kuramsal programlama makinesini geliştirdi (Bu makine hala tüm standart bilgisayarların temelidir). Turing bu makineyle bazı problemlerin hesaplanabilir olmadığını göstermek için kanıtlar sağlamıştır (Say, 2019, s. 30-34), (Yıldız, 2009).

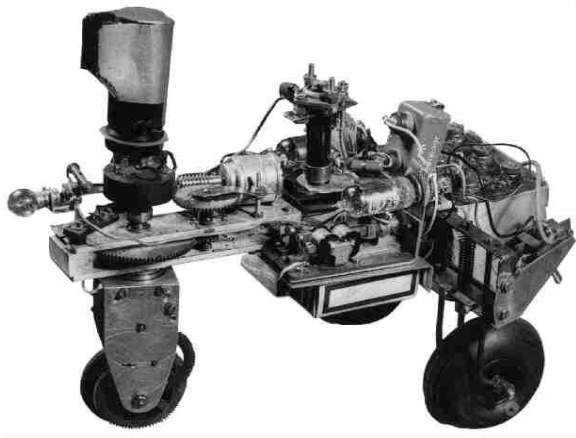
Resim 15-Fiziksel Bir Turing Makinesi Modeli, https://en.wikipedia.org/wiki/Turing_machine.

Resim 16-Turing Makinesinin Bir Çizimi, <https://www.matematiksel.org/turing-makineleri-hesaplanabilirlik-ve-durma-problemi/>.

Gerçek bir Turing makinesinin her iki tarafında da sınırsız bant olacaktır, ancak fiziksel modellerde yalnızca sınırlı miktarda bant olabilir. Alan Turing bugün “*Turing Makinesi*” olarak bildiğimiz makineyi sınırsız kağıt şeritten oluşan –*sınırsız veri ve hafızayı temsil eder*- bir yapı olarak kurgulamıştır. Bu şerit üstündeki karakterleri tek tek okuyacak bir makineydi. Bu makinenin belli başlı kuralları –yazılım- vardı. Makine bu kuralları izleyerek karar verecek ve bu kararın ardından eylem gerçekleştirecekti. Bu eylemler şeridi sağa sola çekme, karakterleri silme, yeni karakter yazma veya durmadır (NewScientist, 2021, s. 16).

Elsie ve Elmer Turtle, 1948’de İngiliz nörolog William Gray Walter (1910-1977) tarafından yaratılmıştır. Bu robotlar, iki fotosel ile ışığa duyarlı olarak çalışıyordu. Kaplumbağanın davranışı bir fotosel sayesinde gördüğü ışık miktarına göre belirleniyordu. Elsie ve Elmer’in kaplumbağaları, otonom robotların en eski örneklerinden biri olarak kabul edilir (-Bentley, 2022, s. 8-10)(NewScientist, 2021, s. 12-14).

Resim 17-Elmer Elsie Robotu, <http://www.theoldrobots.com/ElmerElsie.html>.

Alan Turing zekânın tanımını yapmaya çalışmış ve bir bilgisayarın insan gibi düşünüp düşünemeyeceği sorusunu ele almıştır. Turing, bir bilgisayarın zekâ seviyesini ölçmek için “*Turing testi*” adlı bir yöntem önermiştir. Testte, bir insan hakem, bir bilgisayar programının zekâsını belirlemek için yazılı veya sözlü iletişimde onunla konuşmaktadır. Günümüzde bu testi geçebilen bir makine hala yoktur (Say, 2019).

1956’da “*Yapay zekâ*” terimi ilk olarak John McCarthy, Marvin Minsky, Nathaniel Rochester ve Claude Shannon gibi aydınların katıldığı Dartmouth Konferansı’nda kullanılmıştır. 1956 Dartmouth Konferansı, yapay zekâ alanında önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Konferansa katılan bilim insanları, yapay zekâ alanında çalışma yapan ilk gruplardan biri olmuştur. Konferansta yapay zekânın ne olduğu ve nasıl yapılabileceği konusu ele alınmıştır. Dartmouth konferansının en önemli sonuçlarından biri, daha disiplinlerarası bir yapay zekâ alanı oluşturma ihtiyacının vurgulanmasıdır (A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence (1955)- Yıldız,2009;17-19) (Yıldız, 2009, s. 17-19).

Resim 18-1956 Dartmouth Konferansı, <https://turkiye.ai/timeline/dartmouth-konferansi-1956/>.

Herbert Simon (1916-2001), yapay zekâ ve yapay sinir ağları konusunda önemli araştırmalar yapmış ve bu alanda çığır açan birçok fikir geliştirmiştir. 1985 tarihli bir röportajda Simon, makinelerin insanların yaptığı her şeyi yapacağını tahmin etmiştir. Bu açıklama, zamanı için çok iddialı bir fikirdir ve bugün hala tartışılmaktadır. Simon ayrıca yapay zekâ teknolojisinin gelecekte insanlar için daha fazla iş ve fırsat yaratacağına da inanmıştır (Nilsson, 2018). Yapay zekâyâ olan ilgi 1960'ların başlarına kadar devam etmiş ve bu süre zarfında araştırmacılar yapay zekâyı daha gerçekçi hale getirmek için yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımlardan biri de makine çevirisiydi. Bir yapay zekâ modelinin bir dilden diğerine doğru çeviri yapması için kelimelerin anlamını ve cümlelerin yapısını anlaması gerekiyordu. Başka bir yaklaşım olan “*Bağlantı Projesi (Yapay Sinir Ağları)*” da bu süre zarfında geliştirildi. Bu sistem, beyindeki nöronların nasıl iletişim kurduğunu taklit etmeye çalışmıştır (Kurzweil, 2021).

Konferans ile birlikte geliştirilen Logic Theorist (LT-1956), Allen Newell, J.C. Shaw ve Herbert A. Simon tarafından 1956'da yapılandırılmış bir yapay zekâ programıdır. Program, insan düşüncesi gibi matematiksel problemlerin çözümüne benzer şekilde, matematik teoremlerini kanıtlamak için kullanılan mantık kurallarını kullanarak çözümler üretmitir. LT, matematiksel teoremleri kanıtlamak için kullanılan mantıksal adımları çıkarmaya yönelik bir sistemdir. Bu sistem matematikte kullanılan mantık

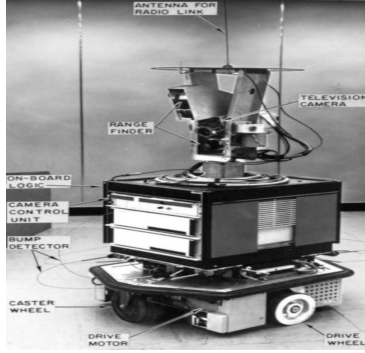
kurallarını kullanarak ispatlar sağlayabilmiştir. Tahmine dayalı bir düşünme süreci kullanan program, sorunu parçalara ayırmış ve her bölüm için mantıksal adımlar oluşturmuştur. Bu adımlar daha sonra sonucu elde etmek için birleştirilmiştir(Yıldız, 2009, s. 18). Program, karmaşık matematik problemlerini çözmek için insan benzeri bir düşünme modeli kullanabildiği için yapay zekânın temelleri hakkında bilgi sağlamanın önemli bir örneği olarak kabul edilmektedir ve sistem ilk yapay zekâ sistemi olarak görülmektedir(Yılmaz, 2022, s. 15).

1958 yılında John McCarthy (1927-2011) tarafından icat edilen ve özellikle yapay zekâ alanında kullanılan LISP (*List Processing Language*) bir programlama dilidir (Yılmaz, 2022, s. 15). LISP, işlevsel bir programlama dili olmasının yanısıra en eski programlama paradigmalarından da biridir ve birçok işlem için kullanılabilen kapsamlı bir dil olarak kabul edilmiştir. LISP dili, yapay zekâda, özellikle sembolik hesaplama, dil modelleme, doğal dil işleme ve uzman sistemlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. LISP'in yapay zekâ alanındaki önemi, programlama dilleri ile yapay zekâ arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik araştırmaları hızlandırmış olmasıdır. LISP günümüzde hala yapay zekâ alanında yaygın olarak kullanılan bir programlama dilidir. Diğer yandan *Genel Problem Çözücü* (GPS), 1959'da Carnegie Mellon Üniversitesi'nde Allen Newell, Herbert Simon ve J.C. Shaw tarafından geliştirilen bir yapay zekâ programıdır. GPS, yapay zekâ ve bilişsel psikoloji araştırmalarında kullanılan öncü ortak problem çözme yöntemleriyle tanınmaktadır (Nilsson, 2018, s. 115-133).

Eliza programı ise, Massachusetts Institute of Technology'de (MIT) bilgisayar bilimi profesörü olan Joseph Weizenbaum (1923-2008) tarafından 1966 yılında geliştirilen bir sohbet robotudur. Eliza, insanlarla sohbet edebilen basit bir programdır. Eliza, kullanıcı yanıtlarını analiz etmek ve yanıt oluşturmak için belirli anahtar kelimeleri veya tümceleri belirlemek için basit bir kurallar dizisi kullanmıştır. Örneğin, bir kullanıcı "Üzgünüm" yazarsa Eliza, "Neden üzgünsün?" diye cevap verebilirdi(NewScientist, 2021, s. 21-24). Yine aynı yıl Stanford Üniversitesi'ndeki Yapay Zekâ Laboratuvarında, "Shakey" adlı ilk mobil robotu yaratılmıştır (Yılmaz, 2022, s. 16). Shakey, çevresindeki engelleri algılayabilen ve bunlardan kaçınabilen bir robottur. Bunu yapmak için TV kameraları ve sensörler kullanmıştır. Shakey döneminde büyük ilgi görmüştür ve mobil robotların geliştirilmesine ilham kaynağı olmuştur(<https://vizyonergenc.com>).

Resim 19-Eliza ile bir sohbet, <https://robocognition.net/bilgisayar-icin-deki-terapist-eliza/>.

Resim 20-Shakey, <https://vizyonergenc.com/icerik/oncu-otonomi-ve-yapay-zeka-calismasi-shakey>.

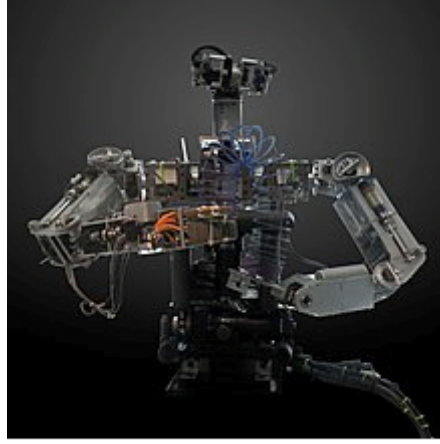
1965-1970 yılları arası yapay zekâ tarihinde karanlık dönem olarak adlandırılır. Bu dönem yapay zekâ alanındaki birçok araştırmacı tarafından umutların düşük olduğu bir dönemdir. Bunun nedeni ise yapay zekâ alanında ilk başlarda büyük beklentilerin olması, sonradan bunun gerçekleşmesinin çok daha zor olduğunun ortaya çıkmasıdır. O zamanlar birçok araştırmacı yapay zekâ üzerine araştırmaların belli bir yönde ilerlemesi gerektiğine inanıyordu. Ancak belirli bir yönde yürümek dışında başka bir yaklaşımın denenebileceğini iddia eden başka bir araştırmacı grubu daha vardı. Bu çeşitli yaklaşımların başarısızlığı, umudu azalttı ve araştırmaların yetersiz olduğu fikrini destekledi. Dönemde yapay zekâ alanındaki teknolojik gelişmenin hızla ilerlemesi bekleniyordu ancak o dönemdeki bilgisayarların sınırlı işlem gücü ve sınırlı bellek kapasitesine sahip olması yapay zekânın gelişimini geciktiren bir faktör olarak gözlemlenmiştir (Yılmaz, 2022, s. 6-16) (Yıldız, 2009, s. 19).

1980'ler ise karanlık döneminin sona erdiğinin göstergesi birçok gelişmelere şahit olmuştur. Öncelikle LISP programlama dili ve LISP makineleri yapay zekâ uygulamalarına özel tasarlanmış makineler olarak geliştirilmiştir. Bu makineler, özellikle uzman sistemler için hızlı olabilmiştir. Ayrıca uzman sistemlerin geliştirilmesi ve ticari uygulamalarda kullanılması da bu dönemde gerçekleştirilmiştir (Bentley, 2022, s. 16-17). Bu sıralarda IBM, ilk kişisel bilgisayarı olan IBM PC'yi piyasaya sürmüştür. Böylece kişisel bilgisayarların yaygınlaşması, yapay zekâ uygulamalarının daha yaygın olarak dağıtılmasını ve geliştirilmesini mümkün kılmıştır (Yılmaz, 2022, s. 16).

1993 yılında MIT'de insan benzeri davranışlar sergileyen bir robot olan Cog'un üretime başlanmıştır (Yılmaz, 2022, s. 16). Cog, insan duyu organları (gözler, kulaklar, deri), kaslar ve merkezi sinir sistemi (beyin)

ile donatılmıştır. Sesleri, yüz ifadelerini, nesnelere tanımayı ve hatta temel sosyal etkileşimleri gerçekleştirmeyi öğrenen robot, dikkati nesnelere çekebilme ve öğrendiklerini hatırlayabilmektedir. Cog, insan algısını, hareketini ve bilişsel yeteneklerini yapay olarak taklit etmek için tasarlanmıştır. Bunu yaparak, insanlarla daha doğal etkileşime girebilen robotlar geliştirmek mümkün hale gelmiştir. Cog ayrıca insan benzeri yapay zekâ tekniklerinin geliştirilmesine öncülük etmiş ve yapay zekâ alanındaki araştırmaları etkilemiştir(<http://www.ai.mit.edu>).

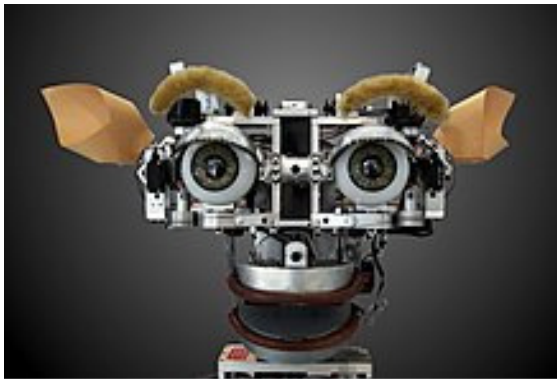
Resim 21-MIT Müzesinde sergilenen robot Cog, https://en.wikipedia.org/wiki/Cog_%28project%29.

Deep Blue, IBM tarafından geliştirilmiş bir satranç programıdır. İlk olarak 1985 yılında geliştirilen oyun, 1996 yılında dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov'a karşı oynamış ve Kasparov maçı kazanmıştır. Ancak 1997'de, yeniden Kasparov ile oynayacak şekilde gelişen daha güçlü Deep Blue, Kasparov'u yenmiştir. Bu başarı, yapay zekâ alanında yeni ufuklar açmış, insan ve zekâ karşılaştırmasına dair yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir(<https://www.ibm.com>), (Say, 2019) . Diğer yandan 1998 yılında Tiger Electronics tarafından üretilen Furby, dünyanın ticari olarak satılan ilk etkileşimli oyuncaklarından biridir. Furby, kullanıcının sesine ve dokunuşuna tepki veren robotik bir oyuncaktır. Oyuncanın, çocukların yüz ifadelerini ve sözlerini anlayan ve duygusal bir bağ kurmalarına yardımcı olan sınırlı bir yapay zekâ sistemi vardır. Furby, yapay zekâ ve robotik konusunda tüketici farkındalığını arttırmıştır(<https://en.wikipedia.org>).

Resim 22-1998 yılında üretilen Furby, <https://www.etsy.com/listing/1400856360/church-mouse-furby-1998>.

2000 yılında MIT Media Lab'da Dr. Cynthia Breazeal ve ekibi, KISMET adında bir robot üretmiştir. Bu robot, insanlarla doğal bir şekilde iletişim kurabilen, mimik ve yüz ifadelerini taklit edebilen ve sosyal etkileşimlere katılabilen bir yapay zekâ sistemiydi. KISMET, yüz ifadeleri ve ses tonu gibi sosyal ipuçlarını ve dokunma gibi dokunsal hisleri kullanarak insanlarla duygusal bir bağ oluşturmak için tasarlanmıştır. Bu robot bu nedenle özellikle çocuklar ve yaşlılar için sosyal etkileşimi geliştirmek üzere tasarlanmıştır. KISMET, insanlarla daha doğal bir şekilde iletişim kurabilen bir robot olarak yapay zekâ üzerinde büyük etki yaratmıştır. KISMET, duyguları jest ve mimiklerle ifade ederek insan bağına derinleştirmede önemli bir adım atmıştır(<https://aitopics.org/misc/brief-history>),(<http://www.ai.mit.edu>).

Resim 23-MIT Müzesinde sergilenen KISMET, https://en.wikipedia.org/wiki/Kismet_%28robot%29.

Yakın dönemin en bilinen ismi ise Asimov adlı robottur. Bu robot 2004 yılında kurulan İtalyan Technaria firması tarafından 2005 yılında tasarlanmıştır. Robot tasarımının temel amacı, insan benzeri bir yapıya sahip olmak ve insanlarla etkileşime girebilmektir. Robot, 14 eklemlili el ve kollarla hareket edebiliyor, yüz ve kafa hareketlerini gerçekleştirebiliyor, sesli komutları tanıyabiliyordu. Ayrıca birçok duyuşsal aparatı vardı. Asimov benzeri robotların yapay zekâ üzerindeki etkisi, insan benzeri robotların geliştirilmesinde önemli bir adım olarak görülebilir. Bu robotlar, daha akıllı, öğrenen ve insanlarla daha kolay etkileşim kurabilen robotlar üzerine yapılan araştırmaların sonucudur.

2010 Yılında Asimo'nun zihin gücü kullanarak hareket etmesi sağlandı. Asimov isimli robotun düşünceden güç alması, elektroensefalogram sensörleri aracılığıyla insan beyin aktivitesini okuyarak robotu kontrol etmesini sağlayan teknolojiyi kullandığı anlamına gelmektedir. Bu, insanların robotları sadece zihinleriyle kontrol edebilecekleri bir geleceğin habercisi olarak görülmektedir. Ayrıca bu gelişme, robotların insan beyni ile daha iyi etkileşim kurması için bir adım olarak da görülebilir(<https://asimo.honda.com>).

Resim 24-ASIMO and UNI-CUB, <https://hondanews.com/en-US/photos/asimo-and-the-uni-cub-will-be-part-of-the-honda-robotics-contest> .

SONUÇ

Hayatımızı bu kadar hızlı ve derinden etkileyen ve dönüştüren bir teknolojik yenilik çağını hiç bu kadar yaşamamıştık. Stephen Hawking 2016 yılında yaptığı bir konuşmada “*Yapay zekâ yaratmak medeniyet tarihinin en büyük olayı olarak kayıtlara geçebilir*” demiştir. Teknoloji trendlerinin genellikle abartıldığı bir sır değildir. Ancak yapay zekâ söz konusu olduğunda bu abartmanın haklı sebepleri bulunmaktadır. Yapay zekânın dünyayı ve yaşayış biçimimizi değiştirmiş olduğuda aşikar bir başka konudur. Bilhassa son 50 yılda, bilgisayarların hayatımızda nasıl yeni kullanım alanları bulduğuna, hesaplamaları kolaylaştırmak için hayatlarımızı nasıl değiştirdiğine de şahit olduk. Sonuçta cihazlarımız daha akıllı hale geldikçe, içinde yaşadığımız çevre ve ortam da daha akıllı hale gelir oldu.

Her çağın teknolojisi, kısıtlamalarıyla çevreyi tanımlar ve bu kısıtlamalar, yeni buluşların ve teknolojilerin ortaya çıkmasını sağlar. Bilim ve teknoloji geliştikçe yapay zekâ çalışmalarında hız kesmeden gelişmeye devam edecektir. Geçmişten günümüze yapay zekânın gelişimini konu aldığımız çalışmamızda da gördük ki yapay zekânın gelecekte daha da gelişerek ilerleyeceğini söylememiz mümkündür.

Bu çalışmada yapay zekânın geçirdiği tarihsel süreçte; sistemler, makineler, robotlar ve gelişmeler incelenmiş olup, bu gelişimin üstel bir hızla devam edeceği gözlenmiştir. Güncel yapay zekâların yapabildikleri göz önüne alındığında bu durum daha net anlaşılacaktır. Sanal gerçeklik, akıllı evler-şehirler-çiftlikler, otonom araçlar, robotik sistemler, otomasyonlar, kendi kendine giden arabalar gibi ilerlemeler bunlardan sadece birkaçıdır.

Yakın gelecek belki bize Jetgiller’in dünyasını getirmeyecek; fakat Jetgiller’in dünyasına benzemeye başladığımız gerçeğini de değiştirmeyecektir. Makineler insan düzeyinde zekâyâ ulaştıklarında dünya çok başka bir dünya olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgün Yüksekli, B. (2013). *Metropolis Filmi: Aydınlanmanın Diyalektiği, Modernite, Mit ve Modern Mimari*. Yedi:Sanat,Tasarım ve Bilim Dergisi- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/203739>
- Bentley, P. J. (2022). *Yapay Zekâ ve Robotik*. Kronik Kitap.
- Kurzweil, R. (2021). *Bir Zihin Yaratmak- İnsan Düşüncesinin Esrarı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lenat, D., & Feigenbaum, E. (1989). *On the Thresholds of Knowledge. Applications of Expert Systems*,2,36-75. https://www.researchgate.net/profile/DouglasLenat/publication/220814724_On_the_Thresholds_of_Knowledge/links/5679738b08ae7fea2e988328/On-the-Thresholds-of-Knowledge.pdf
- McCorduck, P., Minsky, M., Selfridge, O. ve Simon, H. (1977). *History of artificial intelligence*. IJCAI Proceedings. s. 951-954. <https://www.ijcai.org/Proceedings/77-2/Papers/083.pdf>
- NewScientist. (2021). *Düşünen Makineler*. Say Yayınları.
- Nilsson, N. J. (2018). *Yapay Zekâ Geçmişi ve Geleceği*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Russell, S. J., & Norvig, P. (2022). *Artificial Intelligence A Modern Approach*. Pearson.
- Say, C. (2019). *50 Soruda Yapay Zekâ*. 7 Renk Basım.
- Standage T. (2022).*The Turk*, Walker&Co.<https://www.scribd.com/document/522238225/The-Turk-the-Life-and-Times-of-the-Famous-Eighteenth-Century-Chess-Playing-Machine-PDFDrive#>
- Yıldız, B. (2009). *Finansal Analizde Yapay Zekâ*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, A. (2022). *Yapay Zekâ*. KODLAB.

LİNKLER

- Resim 1:Metropolis Filmi(1927) <https://www.beyazperde.com/filmler/film-41046/> Erişim Yılı:2022.
- Resim 2:Oz Büyücüsü Flmi (1939)<https://www.cocuklasinema.com/film-detay/oz-buyucusu-240> Erişim Yılı:2023 .
- Resim 3:Da Vinci'nin Şövalyesi ve çizimlerine dayanarak yapılan robot şövalye modeli <https://tefrikam.files.wordpress.com/2020/12/leonardo-da-vincis-mechanical-knight-early-robotics-history.jpg> Erişim Yılı:2023 .
- Resim4: Al-Jazari- Müzikal Oyunağıhttps://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Al-Jazari_-_A_Musical_Toy.jpg Erişim Yılı:2023.
- Resim 5:Al-Jazari'nin 1206'da yazdığı "The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices" tan hidroelektrikle çalışan sürekli flüt

sound.com/historys-first-musical-robot/ Erişim Yılı:2023.

Resim 6: Johannes Gutenberg'in Tipo Tipi İlk Matbaası (1450) <https://www.yenihaberden.com/matbaanın-mucidi-johannes-gutenberg-1763427h.htm> Erişim Yılı:2023.

Resim 7: Leonardo Da Vinci'nin Mekanik Aslanı, <https://www.matematikselsel.org/modern-teknoloji-gelistirmeden-once-yapilmis-5-antik-robot/> Erişim Yılı:2022.

Resim 8: Pascal tarafından 1652'de imzalanmış bir Pascaline, <https://www.met-museum.org/art/collection/search/777787> Erişim Yılı: 2023.

Resim 9: Gottfried Leibniz'in 1672'de yaptığı hesaplama cihazı, https://tr.wikipedia.org/wiki/Leibniz_%C3%A7ark%C4%B1 Erişim Yılı: 2023.

Resim 10: Vaucanson'un Sindiren Ördeği <https://tefrikam.wordpress.com/2020/12/17/endustri-devriminden-once-yapilmis-7-harika-mekanik-robot-denemesi/> Erişim Yılı: 2023.

Resim 11: The Turk,

https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_%28satran%C3%A7_otomat%C4%B1%29 Erişim Yılı: 2023.

Resim 12: Analitik Motor, <https://evrimagaci.org/ada-lovelace-kimdir-bilgisayar-olmadigi-bir-cagda-ilk-bilgisayar-algoritmasini-gelistiren-bir-vizyoner-10442> Erişim Yılı: 2023.

Resim 13: Ada Lovelace, https://tr.wikipedia.org/wiki/Ada_Lovelace Erişim Yılı: 2023.

Resim 14: Kongrenin düzenlendiği Palais des Congrès, <https://www.parismuseescollections.paris.fr/fr/petit-palais/oeuvres/exposition-1900-palais-des-congres> Erişim Yılı: 2023.

Resim 15: Fiziksel Bir Turing Makinesi Modeli, https://en.wikipedia.org/wiki/Turing_machine Erişim Yılı: 2023.

Resim 16: Turing Makinesinin Bir Çizimi, <https://www.matematikselsel.org/turing-makineleri-hesaplanabilirlik-ve-durma-problemi/> Erişim Yılı: 2023.

Resim 17: Elmer Elsie Robotu, <http://www.theoldrobots.com/ElmerElsie.html> Erişim Yılı: 2023.

Resim 18: 1956 Dartmouth Konferansı, <https://turkiye.ai/timeline/dartmouth-konferansi-1956/> Erişim Yılı: 2023.

Resim 19: Eliza ile bir sohbet, <https://robocognition.net/bilgisayar-icindeki-terapist-eliza/> Erişim Yılı: 2023.

Resim 20: Shakey, <https://vizyonergenc.com/icerik/oncu-otonomi-ve-yapay-ze-ka-calismasi-shakey> Erişim Yılı: 2023.

Resim 21: MIT Müzesinde sergilenen robot Cog, https://en.wikipedia.org/wiki/Cog_%28project%29 Erişim Yılı: 2023.

- Resim 22: 1998 yılında üretilen Furby, <https://www.etsy.com/listing/1400856360/church-mouse-furby-1998> Erişim Yılı: 2023.
- Resim 23: MIT Müzesinde sergilenen KISMET, https://en.wikipedia.org/wiki/Kismet_%28robot%29 Erişim Yılı: 2023.
- Resim 24: ASIMO and UNI-CUB, <https://hondanews.com/en-US/photos/asimo-and-the-uni-cub-will-be-part-of-the-honda-robotics-contest> Erişim Yılı: 2023.
- <https://aitopics.org/misc/brief-history> 2023.
- <https://tefrikam.wordpress.com/2020/12/17/endustri-devriminden-once-yapilmis-7-harika-mekanik-robot-denemesi/> , 2023.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ismail_al-Jazari , 2022.
- <https://kumbaradergisi.com/icerikler/bilgisayarin-tarihi/> , 2022.
- <https://vizyonergenc.com/icerik/oncu-otonomi-ve-yapay-zekâ-calismasi-shakey>, 2023 .
- <http://www.ai.mit.edu/projects/humanoid-robotics-group/cog/overview.html>, 2023 .
- <https://www.ibm.com/ibm/history/ibm100/us/en/icons/deepblue/> , 2023.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Furby> , 2023.
- <http://www.ai.mit.edu/projects/sociable/kismet.html> , 2023.
- <https://asimo.honda.com/default.aspx> , 2023.

BÖLÜM 9

MODERNİTE VE GÜNDELİK HAYAT KURAMLARI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE MODERNLEŞMESİ¹

*Sibel KÜÇÜKKÜLAHLI*²

---

1 Bu çalışma Prof. Dr. Nevin Coşar danışmanlığında 2018 yılında tamamlanan *1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018).

2 Doktor Öğretim Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı.

GİRİŞ

Bu çalışma modern kelimesinin ortaya çıkışından sanayi toplumuyla birlikte nasıl evrildiğine ve modernleşme kavramı içerisindeki birleşenlerin nasıl farklı biçimlerde yorumlandığına dair kuramsal bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Çalışmada Aydınlanma Çağıyla birlikte ortaya çıkan modernite süreci farklı modernleşme kuramcılarının teorilerine yer verilerek incelenmektedir. Modernleşmenin en görünür olduğu alan hiç şüphesiz sıradan insanların gündelik hayatlarıdır. Gündelik hayat modernite ile birleşen bir kavramdır ve bu yüzden onunla birlikte ele alınmalıdır. Lefebvre'nin de belirttiği gibi (2013: 35-36) gündeliklik ve modernlik, karşılıklı olarak birbirini belirtir, meşrulaştırır ve telafi eder.

Toplumsal alanda yaşanan dönüşümleri görünür kılmak için yapılan çalışmalar gündelik hayata dair izlenimleri de taşımaktadır. Çalışmada “Türkiye Modernleşmesi” için genel bir çerçeve oluşturabilmek için gündelik hayata dair temel kuramsal kavramlar kullanılmıştır. Klasik sosyolojide modernizm insanlık tarihinde ortaya çıkan bütün büyük toplumsal gelişme evrelerini açıklamakta kullanılmaktadır. Modernleşme kavramı ise her ülkenin kendi özgül gelişiminin tanımlanmasında kullanılmaktadır.

“Modernleşme” birçok ülkede, farklı sosyologlarca değişik biçimlerde tanımlanmakta, birleşenleri kültürel kodlarla iç içe geçerek büyük farklılıklar ortaya koymaktadır. Türkiye'nin modernleşme sürecinde modern olan “Batı” ile özdeşleştirildiği için Batı'nın modernleşme serüveninin bireyler ve toplum üzerindeki etkilerinin anlaşılması önemlidir. Türk modernleşmesinde kimi zaman aktörler, kimi zaman da sahne değişikliğe uğrarken, seyirciler bazen sürecin içinde aktif rol alıp bazen de sadece izlemekle yetinmek zorunda kalmıştır.

1. Modernleşme Kuramları

Henri Lefebvre, modern sözcüğünün ilk kez Fransa'da, Orta Çağ'da, seçilmiş olan yeni hâkimleri, “eskiler” de denilen emekli hâkimlerden ayırt etmek için kullanıldığına dikkat çekerek; kavramın “yenilik” anlamının altını çizer. Zaman sürecinde yeni, eski ile çatıştığında modern kelimesinin tarih sahnesinde belirlediği ve her zaman yeni olanın yanında yer aldığı görülür (Kaynar, 2012: 20).

Modernleşme, kelime anlamı olarak, yaşanan zamana uygunluk ya da çağdaşlık anlamına gelmektedir. Ahmet Cevizci (1999), hazırlamış olduğu *Felsefe Sözlüğü*'nde Modernizmi şöyle tanımlar (597-602) : “Çoğunlukla Aydınlanma ile birlikte gerçekleşen entelektüel dönüşümün ortaya çıkardığı dünya görüşü, hümanizm, dünyevileşme ve demokrasi temeli üzerine yükselen bilimsel akılcı, ilerlemeci ve insan merkezci ideoloji.” Modernleşme, Aydınlanma Çağı ile birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Kelimenin

kullanımında dikkat çeken unsur ilerleme kavramıdır.

Modernleşme süreci düşünsel alanda başlar, modern siyasi seçkinlerin güçlenmesiyle birlikte siyasete yansır. Modern seçkinlerin iktisadi ele geçirmeleriyle birlikte de ekonomi ve toplum dönüşür. Modernleşme kuramı bu aşamalardan geçtikten sonra toplumsal bütünleşme aşamasına ulaşmış olur. Burada toplumsal değişimin taşıyıcı öznelere modern seçkinlerdir (Alpkaya, 2017: 8). Tüketici kapitalizmin yükselişi ile özdeşleşen modernleşme süreci, bu sürecin mekân, zaman ve sosyal hayata dair algıları şekillendirmesiyle oluşan yeni deneyimlerle ortaya çıkar. Moderniteyi meydana getiren değişimler farklı coğrafyalarda, farklı biçimlerde ortaya çıkabilirler. Bütün toplumlarda ana hatlarıyla aynı aşamaları izlese de aynı tempoda ilerleyen, homojen bir süreç değildir. Ortaya çıktığı ülkelerin geleneksel kültür yapıları ve modern düşünceyle tanışma biçimine bağlı olarak farklılaşır (Alpkaya, 8; Kaynar: 21). Ortaya çıktığı toplumun kültürüyle özdeşleşerek şekillenir.

Modernleşme ve modernizm kavramları yanlış olarak birbirinin yerine kullanılmaktadır. Oysa bu kavramlar birbirlerinden farklıdır. Ekonomi ve politikada “modernleşme”; sanat, kültür ve duyarlılıkta “modernizm” olarak tanımlanır. Nilüfer Göle modernlik ve modernleşme kavramı arasındaki ayrımı şöyle yapar: “Modernlik, evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise, farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâhın adıdır.” (Göle, 2007: 58). Yani, modernleşme içinde bulunduğu toplumla beraber gelişen bir süreç içerirken, modernlik daha kapsayıcı bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Modernite içe dönük, benmerkezci ve kişinin mesleki uzmanlaşması, aile hayatı ve sınıfsal olarak belirlenen meta tüketim biçimleri üzerinde kurulu bir bilinci teşvik eder. Bu yüzden, diğerleri ve nesne-dünyayla duyumsal, çok yönlü ancak duygusal olmayan, soyut ve metafizik akla dayalı bir ilişki kurulur. Modernite, nesnelere ve diğer bireylere, onlara sahip olduğumuza dair tehlikeli bir yanılsamayı besler. Çünkü onları soyut düzeyde kavrar.

David Harvey, *Postmodernliğin Durumu* adlı eserinde (1997) özellikle Birinci Dünya Savaşı’ndan önce çıkan modernizmi tanımlarken;

* Üretim (Makine, Fabrika, Kentleşme)

* Dolaşım (Ulaştırma-Haberleşme Sistemleri)

*Tüketim (Kitle Pazarları, Reklam, Moda) alanlarında yeni koşulların yaratılmasında öncü rolü oynamaktan çok bu koşullara verilen bir cevap olduğunu ifade eder. İnsanın kendini nereye ve hangi zamana ait hissettiğine bağlı olarak modernizm farklı görünür. Harvey’e göre değişen koşullara verilen cevap dünyanın farklı yerlerinde birbirinden farklı olabilir ancak

koşulları harekete geçiren araçlar (üretim, dolaşım, tüketim) aynıdır (Harvey, 1997: 37-39).

Modernizm durağan olmayan dinamik bir süreci ifade etmektedir. Her ortaya çıkan yenilikle beraber hem onu ortaya çıkaran koşullar hem de bu koşullardan etkilenen insanların yaşam tarzları değişime uğrar. Üretim dolaşım sisteminin merkezi olan modern insan tüketicidir. Ancak burada bahsi geçen tüketim hayatın her alanına yayılmış geniş bir kavramsal bütün olarak görülmelidir.

Tüketim, toplumsal faaliyet alanlarından ayrı olarak değil, gündelik hayat ve daha geniş modernite dinamiklerinin de dâhil olduğu büyük bir bütünün parçası olarak çözümlenebilir. Gündelik hayat çok yönlü karmaşık bir gerçekliği, baskıcı ve özgürleştirici niteliklerin bir karışımını temsil eder. Bu niteliklerin diyalektik akıl yoluyla çözülmesi ve çözümlenmesi gerekir. Ancak bu şekilde olumsuz unsurlar, yani yabancılaşmanın içindeki canlı, yeni ve olumlu şeyler ayıklanarak çıkarılabilir (Gardiner, 2016: 122).

Modernlik ve modern hayat kavramlarını anlamlandırabilmek için endüstri devrimini ve sonuçlarını anlamak gerekir. Fen bilimlerindeki, teknolojideki gelişmeler, artan sermaye yatırımları ve işgücüne artan ihtiyaç, ulaşımın önemini arttırması, endüstri devriminin alt başlıklarıdır. Bu dönemde ana akım rasyonelleşme ve standartlaşma idealleridir. Bu doğrultuda seri üretim yapan birçok fabrika açılır, birçok bilimsel icat yapılır. Daha iyi eğitim ve sağlık imkânlarına ulaşabilmek, iş bulabilmek için kentlere göçler yaşanır. Büyük nüfuslara ulaşarak metropole doğru evrilen bu kentlerde, barınak sıkıntıları, alt yapı eksikliklerinin daha da körüklediği sağlık ve hijyen sorunları yaşanır. Mühendis sınıfının karşısına işçi sınıfı konularak, sınıfsal farklılıkları keskinleştiren, üretime odaklı bir sanayi toplumu oluşur (Talu, 2010: 142).

Geleneksel uğraşı olan tarımdan kopmaya başlayan nüfus şehirlerin kıyılarına sanayi bölgelerine tutunmaya çalışır. Daha çok paranın kullanıldığı bir dönüşüm ilişkisi içerisindeki kentlerde insanların tüketim biçimleri de değişime uğrar. Eğitim, sağlık, hizmet koşulları farklılaşan, daha çok farklı insan tipleriyle karşı karşıya gelen insanların yaşam biçimleri, talepleri ve hayata bakış açıları da değişime uğrar. Topraktan koparak sanayileşmiş bölgelere gelen birey, üretim ilişkilerindeki değişimle birlikte mesai kavramıyla tanışır.

Sanayileşmiş modern dünyada bireylerin yaşamı, verimliliği arttırmaya yönelik ve zaman odaklıdır. İnsan gücünü bir girdi olarak gören bu sistemde yeni yaklaşımlar ortaya çıkar. Frederick Winslow Taylor'un geliştirdiği model, iş ortamında, verimlilik düşürücü bir girdi olan "insan elemanının" mekanikleşmesini öneren, amirinin verdiği görevi sorgusuz uygulayan işçiler sistemleştirir. Gilbreth'lar tarafından geliştirilen "zaman

ve hareket ölçümü” tekniği ise insan devinimini verimlilik hedefi doğrultusunda belirleyerek görselleştirir. Bu teknikler sadece kitlesel üretim alanlarında değil, ev bilimi adıyla ev işlerinde ve tüm konutun üretilmesinde araç olarak kullanılır. Böylelikle bireyin yaşamı, hareketleri ve bedeniyle belirsizliği yok etmek, az zamanda daha çok iş yapabilmek üzere mekanikleştirilir, hayatı bu yönde programlanır, standartlaştırılır (Talu, 2010: 142-143).

Modernitede, davranış tarzları gittikçe “otomatik” ve çıkarıcı bir hal alır. Önceden belirlenmiş anlatılara ve katı davranışsal şemalara göre yaşadığından bireysel ahlaki duygular körelir. Tamamen teknik ve pragmatik bir yeti ile şeylerin “nasıl” yapılacağı bilinir. Fakat Max Weber’in çözümlediği amaçsal ve tözsel rasyonalite arasındaki bölünme sebebiyle, bireylerin bunları “neden” yaptığına dair artık bir fikri bulunmaz. Bu “etik edilgenlik” durumunun aşılması gerekir (Gardiner, 2016, 42-43). Modern ortam ve deneyimler; dinsel, ideolojik, sınıfsal, ulusal, etnik ya da coğrafi her türlü sınırın ötesine geçebiliyorken, insanları paradoksal olarak mücadeleye, çelişkiye, belirsizliğe, acı gibi duygularla da parçalayıp, bölmektedir (Berman, 2012: 27). Modern burjuva toplumunun fertlerinin hayatları, çıkarları sadece değişimde değil, aynı zamanda kriz ve kaosta yatan bir egemen sınıf tarafından kontrol edilmektedir. Ve Karl Marx’ın ifadesiyle:

“Üretimin sürekli dönüştürülmesi, tüm toplumsal ilişkilerin durmaksızın sarsılması, dinmek bilmeyen belirsizlik ve kaynaşma... Bunlar burjuva çağını öteki tüm devirlerden ayırt ediyor. Tüm yerleşik, donuk ilişkiler, arkalarında sürükledikleri saygıdeğer düşünceler ve kanatlar silsilesiyle birlikte süpürülüp atılıyor. Yeni oluşan her şey daha kemikleşmeden miadını dolduruyor. Katı olan her şey buharlaşıp havaya karışıyor; kutsal olan her şey dünyevileşiyor. İnsanlar nihayet yaşamlarının gerçek koşulları ve diğer insanlarla ilişkileriyle ciddi olarak yüzleşmeye zorlanıyorlar.” (Berman, 2012: 135).

Mekanikleşen ve sürekli olarak yeniye ulaşmaya, onu tüketmeye çabalayan modern insanın geleneksel olanla bağları zayıflar. Modern hayat, kuramcıların bahsettiği gibi gelip geçici, anlık, parçalanmış ve olumsal olanla gerçekten bu derece iç içe geçmişse modernitenin, geçmişle bağını güçsüz kılar. Her şeyin geçiciliği, tarihsel süreklilik duygusunu korumayı engeller. Modernite yalnızca tarihsel durumlarla bir kopuş gerektirmez; aynı zamanda, kendi içinde bitmek bilmeyen bir iç kopuşlar ve bölünmeler süreci de yaşar (Harvey, 1997: 24-25).

Modernite, insanlar arasındaki canlı, dinamik ilişkilerin şeyler arasındaki statik bağlantılara dönüştürülmesini ön plana çıkarır. Bu sebepten,

gündelik yaşam dünyası yapay bir lüzumsuzluk ve kendini tekrarlama eğilimi edinir. Giderek bürokratik, işlevselci mantığın etkisi altında kalır. Sonuç, gündelik yaşam dünyasının somut özgünlüklerinin homojenleştirilmesi, günlük deneyimlerin zenginliğinin ve karmaşıklığının “içinin boşaltılması” olarak karşımıza çıkar. Modernite içinde bastırılan aslında aleladelinin gücüdür (Gardiner, 2016: 31).

Modern birey, kişisel ve toplumsal hayatlarında değişikliği pozitif anlamda istemek, ona uymak, aktif olarak peşinde koşmak ve uymak zorundadır (Berman, 2012:136). Marx’a göre, burjuvazinin bina ve kamusal yapıları bile hızla değerden düşüp sermayeye çevrilebilecek, eskimek üzere planlanmış, eski anıt yapılardan ziyade çadır ve kampinglere benzeyen “tek kullanımlık” yapılarıdır (Berman, 2012:142). Modern birey sürekli tüketmek üzere kurgulanmış bir sistemin içerisinde yaşamını sürdürür. Sürekli yeni olanı daha iyi olanı talep etmeye teşvik edilir.

Modernleşme kavramını tanımlamada kullanılabilir en basit ifade “değişim”dir ve bu değişim toplumu gözetmeksizin anlamlandırılmaz. Yakın dönem tarihçileri, değişimi genel olarak Batılılaşma, çağdaşlaşma, ilerleme gibi argümanlar üzerinden anlamaya çalışırken; söz konusu dönemi, süreci anlatanların ağzından dinlemekte ve o anlatan kişilerin kavramları ile değerlendirmeler yapmaktadır. Modernleşmenin tepeden geldiğine inanıldığında tepenin değişimi; kanunların, mevzuatların, düzenlemelerin değişimi temele alınır. İktidara dayalı modernleşmeyi temel alanlar hem mekân olan şehri gözden geçirirken hem de şehrin sakinlerini birer figüran olarak konumlandırır (Kaynar, 2012: 31-32).

Latour, çalışmalarında sosyal hayatın düzen hakkında değil, düzenleme hakkında olduğuna dikkat çeker. Tüm yer ve insanların ortak süreçlerle şekillendiği varsayımını kabul eden küreselleşmeci uç yorumlara eleştiri getirmektedir. Günlük yaşamın bu dağınık tipine, çok sayıda yapı ve düzenleme varsayımının tehlikelerine Sennett gibi birçok kuramcı dikkat çeker (Thorns, 2010: 97).

Modernleşmede sokaktaki insanın değişimi, devletin değişen kanun ve nizamnameleri kadar kolay ulaşılır ve keskin değildir. Yaşadığı mekândaki politik, teknolojik, iktisadi değişiklikleri tecrübe eden bireylerin gösterdikleri tepkiler gündelik hayatın modernleşmesi olarak adlandırılabilir. Devletin resmi kayıtlarında sıradan insanlar, resmi modernleşmeyle çatıştıkları anlarda görünür olurlar. Gazetelere yansımaları ise gündelik hayatın sıradanlığını bozduklarında yani intihar, cinayet, trafik kazaları gibi olaylarla haber değeri taşıdıklarında mümkün olur (Kaynar, 11-15).

Modern toplumlarda bireyler arasındaki etkileşim çok önemli bir yer tutar. Modernleşmenin sosyoloğu olarak tanınan George Simmel’e göre, bireyler arasındaki etkileşim, bütün toplumsal oluşumların başlangıç nok-

tasıdır ve bu etkileşimin en mükemmel simgesel nesnesi paradır. Para ekonomisinin baş aktörü olarak da mübadeleyi, bir toplumsallaşma biçimi olarak ifade eder. Ona göre mübadele belli sayıdaki bireyi toplumsal bir grup haline getiren ilişkilerden biridir ve toplum da bu ilişkilerin toplamıdır. Kapitalist dönemde sadece üretim süreci değil, ürünün kendisi de üreticisine yabancıdır. Bunun en çarpıcı örneği, işçinin kendi ürettiği nesneyi satın almasıdır. Tüketimin genişlemesi, nesnel kültürün genişlemesine bağlıdır. Çünkü bir nesne ne kadar nesnel ve gayri şahsi olursa o kadar çok sayıda insana hitap edebilir (Simmel, 2012: 32).

Modern kişi, ürettiği şeylerin bir örnekliğini ve tek yanlılığını, çok sayıda farklı izlenimlerin bir araya toplandığı fuar gibi mekânlarda, hızı ve rengi artan duygu değişimleriyle telafi etmeye çalışır. Üretim sürecinin sıkıcılığını, tüketimin yapay uyarıcılığıyla, eğlendiriciliğiyle kapatmaya çalışır. Bu anlamda fuarlar, yalnızca mimarisıyla değil, ürünleri gözler önüne sergilenişinde gösterdiği estetik çabayla da önemli bir yere sahiptir. Kırsalda üretim tek tek kişilerin siparişlerine bağlıdır, oysa şehirde üretim kitlesel ihtiyaçları karşılamak içindir. İki taraf için de (üretici-tüketici) çıkarları maksimize etmek temel dürtüdür. Kentler nesnel kültürün yeridir, para da insan ilişkilerini nesnelleştirir (Simmel, 2012: 35-38).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaşım, iletişim, yerleşim gibi alanlardaki değişimle birlikte kentin kendisi, kendisiyle birlikte insanları da değişime zorlayan bir nesne durumuna gelir. Kent kendini yeniledikçe sakinlerini de yenileştirdiğinden modern ya da değil, yeni bir insan tipi yaratmış olur (Kaynar, 24). Modernizm özellikle 1848'den sonra kentsel bir olgudur. Aniden ve hızlıca yaşanan bir kentsel büyümeyle, kırdan kente yoğun göçle, sanayileşmeyle, makineleşmeyle, kentsel politik hareketlerle, mimari dönüşümlerle birlikte varlığını devam ettirir. Harvey'e göre (1997, 39) modernizm kentlerin sanatıdır ve doğal meskenini kentlerde bulur.

Davit Harvey kent sisteminin örgütlenişi ile sermayenin örgütlenmesi arasında ilişki bulunduğunu vurgular. Kentsel yapı bir kez kurulduğunda, üretimin örgütlenmesini ve sosyal ilişkilerin gelecekteki yapılanmasını etkiler. Mekânsal formun gelişimi, gelirin yeniden dağılımını da değişik biçimlerde etkilemektedir. Kent sistemi, öngörülmüş bir program çerçevesinde yapısal bir biçimde belirlenmiştir. Mekânsal bölünmeler, kapitalist ekonomideki yapısal durumun coğrafi yansımalarını oluşturur. Harvey'e göre kent sistemi, kapitalist endüstrinin yüksek kazanç arayışının bir ürünüdür. Marx ve Engels için de kentleşmenin artması sosyalizme geçilmesi için bir koşuldur. Çünkü kapitalist süreçlerin kendilerini en net biçimde ortaya koyabileceği mekânlar kentlerdir. Proletaryanın kendisini ancak kentte gerçekleştirebileceğine, sermayeye karşı girişilecek etkin mücadelelerin koşullarının ancak büyük kentlerde olgunlaşabileceğine inanıyorlardı (Bıçkı, 2006: 115-116).

Modernleşmenin kentlerde yaşayan bireyler üzerindeki etkisi çok yönlüdür. Felsefe, mimarlık, sosyoloji, psikoloji gibi alanlarda, modernlik üzerine yapılan çalışmalarda, modern bireye yönelik endişeler; yalnızlık, yabancılaşma, bireyselleşme, yersizlik yurtsuzluk, ev özlemi gibi kavramlarla ifade edilir (Talü, 2010: 142).

Modernizmin mekânı olan kentlerde sayısız uyaran bulunur. Köklerinden kopan insan, kendini dışsal çevreden koruyabilmek için zihnine başvurur; çünkü değişiklikler karşısında en çok sarsılan ruhtur, zihin değişikliklerden ruh kadar etkilenmez. Mekân küçüldükçe çevrenin birey üzerindeki denetimi artar. Şehir insanı bıkkındır. Mekânda yabancıların artması ve şehrin büyümesi, beraberinde özgürlüğü de getirir. Simmel'e göre şehirde insanın hayatta kalmak için doğayla yaptığı mücadelenin yerini diğer insanlarla yaptığı mücadele alır. Şehirde kazanç doğadan değil, diğer insanlardan elde edilir. Şehir yaşamının insan üzerindeki etkisi bireyselleşmedir. Kalabalıklar arasında kaybolmaya başlayan birey, çevrenin farklılıklara bağlı ilgisini üzerine çekmeye çalışır. Herkes etkileyici bir kişisel imge yaratmanın peşindedir. Şehir, sınıflar arasında sosyal geçişkenliğin de mümkün olduğu bir yerdir (Simmel, 2012: 28-29).

Modernleşme deyince akla gelen bir diğer önemli isim Charles Baudelaire'dir. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılda, modernizm idealize edilerek kutsanan bir kavramken, ilk kez Charles Baudelaire, *Modern Hayatın Ressamı* (2013: 214) adlı makalesinde modernliği "ele avuca sığmaz" ve "büyük bir hızla değişen ve geçici" kavram olarak tanımlar. Baudelaire, modern sanatı şöyle ifade eder: "Modernite'yle kast ettiğim, bir yarısı sonsuz ve değişmez olan sanatın, gelip geçici, ele avuca sığmaz, koşullara bağlı olan diğer yarısıdır". Ekonomik, toplumsal, siyasal hayatın modernleşmesiyle, sanatın modernleşmesi arasına çizgi çekerek, modernizasyon ve modernizm arasındaki gerilimi haber verir.

Baudelaire'de kalabalıklar önemli bir yer tutar. Kalabalıkların giderek evlerden sokaklara, gündüzlerden gecelere taşın ve modern kente kamusal karakterini kazandıran kargaşası-çağdaş kaosu- aynı zamanda sanatçının da yuvasıdır. Baudelaire şiirinde modernliğin aktörleri; mucizeleri sayesinde tanrıyla rekabet eden sihirbaz, gerçekliği yoldan çıkaran hokkabaz, yeni ne varsa onun peşinde olan yosma, çaresizce vefa arayan entelektüel temsilci yaşlı akrobat, kenar mahallelerin aşağı mahallelerin berduşları, avareleri; kendi deyimiyle "kötülüğün çiçekleri"dir. Hepsini parladığı zamanlarda Bohemya mensubudurlar (Baudelaire, 2013: 210-214). Bohemya ile burjuvazinin arasındaki düşmanlıkta Bohemyayı kışkırtan burjuva liberalizminin vaatleridir: Bireyselleşme, özgürleşme, farklılaşma, yaratıcılık, yenilikçilik, soruşturma, tartışma, düş gücünün coşması, serbest zaman tiryakiliği (Baudelaire, 2013: 20). İnsanları kentlere çekmede ekonomik koşulların yanında bu burjuva vaatlerinin cazibesi de etkilidir.

Baudelaire sanatın bireyden ve toplumdaki özerkleşmesini ister. İşte burada devreye “dandy” girer. Dandy, burjuvazinin her şeyden bir fayda umması, her şeye akıl erdirmeye saplantısı ve sıradan zevkleri karşısında, aristokrasinin iradesini sergiler. Dandy de bohem gibi burjuvaziye horlar. Dandy, burjuvazinin hakikate ilişkin söylemini, bilim, endüstri ve ilerleme gibi tabularını alaya alır. Sanatı sanayinin-örneğin fotoğrafın- hücumlarından korur. Baudelaire’de Flaneur ise bir kent gezginidir. Flaneur’un dünyası, ömrünü ilerleme fikrine ve maddi hesaplara feda eden burjuvanın yergisi gibidir. Onun avare gezinmesi, zamanın uzmanlaşma yoluyla rasyonelleştirildiği modern işbölümüne karşı geliştirir. Metropol, göz kamaştırıcı imgeler, baştan çıkarıcı düşler, fantasmalar âlemi: Fantasmagoria’dır. Başta evi saydığı, gece geç saatlere kadar ışıl ışıl olan pasajlar, yeni yeni canlanan sokak hayatının, gece hayatının merkezleridir. Modern gündelik hayat kültürünün beşikleri, yeme içme, giyim kuşam görgüsünün, hazzın, cazibenin, modanın, lüksün dünyaya sunulduğu sahnelerdir. Metaların salt imgeler olarak algılandığı pasajlar, onların üretimlerinde söz konusu olan bütün emeği, süreçleri ve ilişkileri gizler. Fantasmagoria tabiri meta fetişizmini anlatır (Baudelaire, 2013: 20-36).

Modern dünyada kavramların anlamları da farklılaşır. Işıl ışıl pasajlar, kalabalıklar modern insanın yuvası olur. Bu ortamda ev kavramı, yerini evsizliğe övgüye ve özgürlük arayışına bırakır. Modern bireylerin, kendini her yerde, özellikle de kalabalıkta, evinde hissetmesinin ve yalnız olan bireyin yolculuk tutkusunun karşısına evi koymasının altını çizer. (Talu, 2010: 145).

Fantasmagoria kavramı metanın estetikleşmesi kadar, estetiğin metalaşmasını da ifade eder. Sanat, yalıtılmaya çabaladıkça kültür endüstrisinin kalıplarına girmeye zorlanır. Sanatın piyasa tarafından ele geçirilmesine, alınıp satılan nadir bir ürüne indirgenmesine direniş gösterir. 19. yüzyılda görselleşme önem kazanır ve görmenin kaynağı değişir. Önceden dışarıdaki, bakılan nesnenin oluşturduğu kaynak, artık bakanın deneyimine, onun gözlerinin kaydettiklerine, onun doğasına devrolur. Belirleyici olan, herkesin baktığında kendi kurduğu imgedir. Görme bireyselleşir, eşitlenir, demokratikleşir (Baudelaire, 2013: 36-39).

Baudelaire’nin edebiyatının unsurlarından bir diğeri olan “lezbiyen”, modernizmin kahramanı olarak sembolize edilir. 19. yüzyıl hiç sakınmadan kadınları da endüstri üretimine sürer. Başlarda bunun onları erkekseleştirildiğine inanılır ve endüstrileşmenin bir hikmeti gibi kabul gören bu cinsel gelişim göklere çıkarılır. Baudelaire, *Kötülük Çiçekleri* adlı eserinde lezbiyeni adeta yerin dibine batırarak kahramanlaştırır. Kadının bu yeni, erkeksi yapay doğasını endüstriden yalıtır ve tamamıyla cinsel bir vurguyla yücelterek, bir ahlaksızlık anıtı olarak onu yine endüstrinin karşısına diker (2013: 12).

Walter Benjamin, işçi kadınları lezbiyen olarak kahramanlaştıranların, Saint-Simoncu ütopyik sosyalistler olduğunu belirtir. Kimi Saint Simon müritleri, endüstrinin hareket ettirdiğine inandıkları dünyayı, ayrıca kentlerini ve tapınaklarını androjen mecazıyla temsil etmektedirler (Benjamin, 2008: 110).

Doğuşundan itibaren kapitalizm, modernliğin taşıyıcısı olmuştur. Tarihi olarak Batı'nın kültürel mirası olan ferdin, aklın ve aydınlanmanın ortaya çıkışını kapitalizmin gereklerine doğrudan bağlamak indirgemeciliğe kaçmak olsa da kapitalizm gittiği her yerde Batı'ya özgü düşünce ve yaşam tarzı yaygınlaşmıştır. Göz ardı edilmemesi gereken nokta, kapitalizmin Batı dışı kültürlerde de başarıya ulaşmış olmasıdır (Keyder, 1993: 13).

2.Gündelik Hayat Kuramları

Modern ya da değil tüm toplumların yaşadığı dönüşümler insanların gündelik hayatını değişime uğratar. İktisadi değişimlerin en çok etkilediği alanlardan biri de üreten ve tüketen insanların gündelik yaşamlarıdır. İktisadi dönüşümler onların tüketim koşullarını, ihtiyaçlarını, arzuladıkları metaları ve bunlara ulaşabilme olanaklarını belirler. Sıradan insanların gündelik hayatlarını anlamlandırabilmek için iktisadi koşulları mercek altına almak gerekir.

George Lukacs'ın da dediği gibi, “Bir bilim insanı ya da herhangi biri olarak, her ne yaparsan yap, gündelik yaşamın problemlerinden yola koyulursun” (Gardiner, 2000:17). “Gündelik hayat” konusunu irdelemenden önce kavramın kendisini açıklamak gerekirse bu tip çalışmalardaki en büyük sorun olarak kavramın barındırdığı muğlaklık ile karşılaşılır. Toplumsal olanın yaratılışında “kültür” ve “yapı” arasındaki etkileşimin gerçekleştiği fiziksel alan olduğundan önemli bir konuma sahiptir. Bu yüzden toplumsal süreçleri anlamada “gündelik hayat” analitik bir model çerçevesi sunmaktadır (Bennett, 2013:11-12).

Gündelik hayat konusuna tarihsel açıdan bakılacak olursa, modernist sosyolojinin içinde, 18. yüzyıl toplumsal felsefesinden başlayarak 19. yüzyıl klasik dönemine, oradan da savaş sonrası döneme kadar uzanan süreçte iki temel yaklaşım bulunur. Bu yaklaşımlar, “sistem” perspektifi ve “mikro” odaklı yorumsamacı yaklaşımlardır (Gardiner, 2016, 17).

İlk toplum kuramcıları, 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen Endüstri Devrimi ve onun sonrasında ortaya çıkan kentleşmenin etkilerini ve bu hızlı toplumsal dönüşümün gündelik hayatın kanıksanmış yönlerinin, toplumsal aktörlerin bilincinin dışındaki yapısal güçlerin ürünü olduğunu savunan sistemler yaklaşımını kullanırlar. Sistemler yaklaşımı, toplumsal eylemi, altta yatan yapısal süreçlerin sonuçları olarak görür (Bennett, 2013:12-13). Bu yaklaşıma örnek olarak Comte, Durkheim, Parsosns ve

Ortodoks Marksizm gösterilebilir (Gardiner, 2016: 17).

Sistemler yaklaşımının bakış açısından gündelik hayat bireysel öznenin tahakkümünün ve sömürüsünün gerçekleştiği bir uzam olarak görülür (Bennett, 2013: 12-13). Harold Garfinkel'in deyimiyile toplumsal aktörler "kültürel ahmaklardır". Çünkü bunlar, sınıf temelli çıkarların bir yansıması olarak, var olan toplumsal roller ve davranış normlarını pasif bir biçimde içselleştirirler. (Gardiner, 2016: 17-18). Gardiner de (2000: 4) toplumsal aktörlerin, toplumsal rolleri ve normları pasif bir biçimde içselleştiren, çoğunlukla bilinçsiz şekilde ve otomatik olarak toplumsal kurumları ve yapıyı yeniden üreten bireyler olduğunu savunur.

19. yüzyıl sonlarında yeni kuramsal bakış açıları sistemler yaklaşımını sorgulamaya başlar. Toplumsal eylemi altta yatan yapısal kuvvetlerin ürünü olarak ele alan bu yaklaşımı bireyin faillik kapasitesini ele almadığı noktasında eleştirirler. Artık "gündelik hayat" fail, birey ve toplumsal yapı arasında olası bir dolayımlayıcı olarak tanımlanmaya başlar (Bennett, 2013: 13). Max Weber ve Wilhelm Dilthey gibi Avrupalı tin bilimcilerle, George Herbert Mead gibi Amerikalı pragmatistler bir yapının, sistemin veya kurumun nasıl işlediğinin basitçe betimlenmesinin yeterli olmadığını savunurlar (Gardiner, 2016: 18). Max Weber ve George Herbert Mead, bireyler tarafından toplumsal normların içselleştirilmesinin pasifçe bir boyun eğişle sonuçlanmadığını ifade ederler. Bu içselleştirmenin öz güdülenmiş eylem için olanak sağladığını iddia ederler (Bennett, 2013: 13).

Kaplan ve Ross'tan yapılan şu alıntı meselenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur: "Gündelik hayat bireyin ve şeyleşmiş kurumların öznel ve fenomenolojik duyumsal aygıtı arasında bir yerlerde konumlanır. Başlangıç noktası, ne hümanist düşünceye sıkı sıkıya bağlı amaçlı öznedir ne de yaşanmış deneyimi paranteze alan belirleyici paradigmalardır" (Gardiner, 2016, 16). Pessoa'nın eseri, modernistlerin 20. yüzyılın başında, hemen her yerde hissettikleri aşkınsal öznellik iddialarının temelsizliğinin kanıtıdır. Bu algı, şehir alanlarını dev sanayi kentlerine dönüştüren kapitalist modernleşmeyle aynı çizgidedir. Burada tekrar ve yeniden üretim döngüsünde değer üreten ve sabitleyen özne ya da fail konumundaki tek şey sermayedir (Harootunian, 2006: 1-2).

Bireyi aktif bir fail olarak gören fenomenolojik yaklaşıma göre, gündelik hayatın önemi, ona bireysel aktörlerin atfettiği göstergesel anlamlardan ayrılamaz. Schütz, Berger ve Luckmann gibi kuramcılarının yapıtlarında ortaya koydukları bu yaklaşımı Erving Goffman daha da geliştirir. Goffman, toplumsal rollerin içselleştirilmesiyle tanımlanan gündelik hayatın "pratik deneyimi" yoluyla, bireylerin sahne önü ve sahne arkası benlikler yaratarak rollerini idare etmeyi ve onlar arasında müzakereler yapmayı öğrenerek gündelik hayatlarını yönlendirebildiklerini ifade eder (Bennett, 2013: 14).

Bahsedilen tüm bu yaklaşımlar gündelik yaşamın özgüllüklerini ve önemsiz görülen kimi insan eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan karmaşık anlamları göz ardı ettiği için makro sosyolojiyi eleştirirler. Beceri sahibi toplumsal aktörlerin gündelik hayatın akışı içindeki pratik başarılarına odaklansalar da, böyle perspektifler uzmanlık gerektiren ve gerektirmeyen bilgiler arasındaki ikiliği pekiştirir. Ayrıca bu türden yaklaşımlar sosyolojik bilginin başlangıç noktasının günlük yaşam ve bunun bağlamsal ve dizinsel anlamları olduğunu kabul etmekle birlikte, gündelik genellikle görece homojen ve benzeşen bir dizi tutum, pratik ve bilişsel yapı olarak algılanmaya devam eder (Gardiner, 2016: 18-19).

Yorumsamacı sosyolojiler, gündelik hayatı, küçük rol çatışmaları ve değer çatışmaları olmasına rağmen, toplumsal var oluşun sorunsuz, çatışmasız özsəl bir birleşeni olarak görme eğilimindedirler. Aslında gündelik hayatın, modernitenin dinamikleriyle çok yakından ilişkili bir tarihi vardır. Tam da bu sebeple, çeşitli çatışmalar sonucu parçalanmıştır. Gündelik hayat, ciddi düzeyde bir içsel karmaşıklık içerir (Gardiner, 2016: 20).

Bugünün şimdisinin sunduğu şey, gündelik olanın deneyimini örgütlemek için desteklenmiş asgari bir birliktir. Anlamın asgari birliğinde verili olan bir sürü şeyin birleşimini gösterir. Üstelik bu birlik Kantçıların andandırmasıyla “deneyimin sentetik birliğidir”. Bir başka deyişle, bugüne ait bir deneyimi olası kılan koşul, bilincin sentezleme kapasitesine bağlıdır. İnanişə göre, modern olan, bu sentez tarafından biçimlendirilen birlik tamamen yerinden edildiğinde; bilinç, süreklilik ve ardışık bir düzen içinde asimile etme kapasitesine meydan okuyan verili olanlarca bombardımana tutulduğunda açığa çıkmaktadır. Bugünün bu asgari birliği, giderek artan bir biçimde, sanayileşmekte olan dünyanın her yanında modern olarak tanımlanan gündelikliğin, gerçek ve kaçınılmaz deneyimi olarak görülmektedir (Harootunian, 2006: 5).

Harootunian (2006: 6), gündelikliğin tanımlanmasıyla birlikte artık dışarısı diye bir yer kalmadığını ifade eder. Yazar, kendi niyetinin gündelik hayatın zamansal deneyiminin, hem modernliği tanımlayan çağdaş bir kategoriyi hem de felsefi bir yöntemi, ayrıca kapitalist modernleşme içerisindeki farklı toplumların farklı gelişmelerini açıklayabilecek ayrıcalıklı bir tarihsel kategoriyi anlattığını söyler.

20. yüzyıl sonları ve 21. yüzyıl başlarıyla birlikte, toplum ve kültür kuramcıları, gündelik hayatı çok daha dinamik, homojen olmayan, son derece çoğul ve çekişmeli bir alan olarak kavramsallaştırmaya başladılar. Bu değişimin kökeninde iki temel neden yatmaktaydı: Modernitenin çöküşüyle birlikte sınıf, toplumsal cinsiyet, ırk ve meslek tabanlı modernist kimlik kavrayışlarının önemini yitirmesi; medya ve kültür endüstrilerinin önemini arttırması. Medya ve kültür endüstrileri, tüketim ve boş zaman aktiviteleri

etrafında biçimlenen yeni kimlik türleri önermekteydi. Geç modernite bağlamında, bireyler kendi kimliklerini giderek daha fazla oranda kültür ve medya endüstrilerinden alınmış imgelerle tanımlamaya başladılar. Kültür ve gündelik hayat gittikçe artan çeşitlilikteki kimlikleri kapsayan, son derece karmaşık ve parçalanmış kavramlar halini alır. Bu kimlikler, kültürün yerel ve kadim birleşenlerinin, dışarıda üretilen kaynaklarla etkileşmesiyle yoğurulur. Geç modern bireylerde kimlik, biraz yerel kültür öğeleri biraz da yoğunluklu olarak küresel medya ve kültür endüstrilerinden gelen bağlamlarla kurulur (Bennett, 2013: 15-16).

Gündelik hayat her ne kadar rutinleşmiş, durağan ve düşünümsel olmayan özellikler gösterse de, şaşırtıcı bir dinamizme ve içsel bir kavrayış ve yaratıcılık anlarına da sahiptir. Gündelik, çok boyutludur, akışkandır, değişkendir, kırılığandır (Gardiner, 2016: 20-21).

Gündelik hayata dair çalışma yapan birçok kuramcı bulunmaktadır. Bu isimlerin en önemlilerinden biri de Henri Lefebvre'dir. Gündelik hayat konusundaki çalışmalarıyla bilinen Lefebvre, geniş bir yelpazede uzanan konuları ele almış olsa da, en önemli katkısı yeni bir Marksist sosyoloji oluşturmasıdır denilebilir. Bu yaklaşımının merkezi, klasik Marksizmden farklı olarak, üretim ilişkileri değil, günlük hayattır (Gen, 2005: 79).

Henri Lefebvre, gündelikliği, yaşanmış deneyimin sonsuz eşitsizliğinden dolayı yabancılaşmaların yaşandığı bir yer olarak görür. Bu sebepten de gündelikliği, eleştiriyi mümkün kılan bir mekân olarak tanımlar (Harotunian, 2006: 7). Gündelik hayat, kültürel olarak inşa edilen çok çekişmeli bir alandır, kültürel hareketliliğin artışıyla uzam ve mekân üzerindeki etkisi de artmıştır. Geçmişte görece durağan ve etnik olarak homojen toplulukların gündelik hayatları artık hareket ve kültürel melezleşmeyle birlikte sürekli olarak yeniden tanımlanmaktadır (Bennett, 2013: 16).

Gündelik yaşam derken modernite ile birlikte ele alınması gereken bir yaşam alanı kast edilir. Bu yaşam alanı, toplumu oluşturduğu düşünülen temel değerlerin yaygınlık ve meşruluk kazandırılmaya çalışıldığı, ideolojinin alenileştiği bir alandır. Aynı zamanda, bu değerler farklı sınıf ve konumlardaki insanlar tarafından paylaşıldığı ya da reddedildiği için bir mücadele alanıdır da. Gözden kaçırılmaması gereken, gündelik yaşamın dönüşümü derken aslında toplumun dönüşümü de demek istenmesidir (Cantek, 2008: 13).

Gündelik hayat doğal, mütevazı ve sağlamdır. Kısımları ve parçaları belirli bir zaman kullanımı içinde, birbirlerine bağlanan şeydir. Gündelik hayat; tarih taşımaz, zaman kullanımında gizli olan etiktir. O, modernlik ile birleşen şeydir. Modernlik kelimesinden, yeni olanı ve yeniliğin işaretini taşıyanı anlamak gerekir. Parlaktır, paradokstur, gözü pektir, geçicidir, teknik veya dünyevilik tarafından damgalanmıştır. Modern denilen dünyanın

sunduğu dışa dönük gösterilerdeki ve bu dünyanın kendisinin, yine kendisine sunduğu gösterideki sanattır ve estetikdir. Gündeliklik ve modernlik, karşılıklı olarak birbirini belirtir, meşrulaştırır ve telafi eder (Lefebvre, 2013: 35-36).

Walter Benjamin, sanayileşen büyük şehirlerde yaşanan ve deneyimlenen bugüne, “gündelik olanın edimselliği” adını vermektedir. Bugünün birincil ve ayrıcalıklı zamansallık haline gelmesinden dolayı hafızada gerçekleşecek bir dönüşüme (geleneksel olaylar dizisini tersine çevirerek onun işleyişini geçmişin sabit gerçekliğinde değil, bugünün edimselliğinde temellendirecek bir dönüşüme) ihtiyaç duydular. Gündelikliğin şimdisi, inşa edeceği geçmişle diyalektik bir ilişki kurmaktadır (Harootunian, 2006: 4). Gündelik derken her gün olan düşünülür. Gündelik yaşam, bir sıradanlığı, rutini ve değişmezliği içerir (Cantek, 2008: 14).

Lefebvre ile Régulier’ye göre, günlük hayat, benzerlik taşıyan iki tür tekrarı ortaya çıkarmaktadır: Döngüsel tekrar ve doğrusal tekrar. Günlük hayat, her zaman, bütün toplumların temeli olarak, modern çağda olduğundan farklı biçimlerde var olmuştur. Sanayi öncesi toplumlarda günlük hayat doğanın döngüleri etrafında döner. Döngülerle ilişkili bu zamansallık tipi, birikimsel ya da dairesel değildir. Düzenli ve tekrar tekrar ortaya çıkan bir zamansallık tipidir (Gen, 2005: 79). Henri Lefebvre (2013: 35-36), “Gündelik hayat döngülerden oluşur ve daha geniş döngüler içine girer. Bir şeye başlamak, aslında baştan alıp yeniden başlamak, yeniden doğmaktır” şeklinde ifade eder.

Döngüsel zaman, ölümün ve hayatın hareketine bağlı olan varoluşsal bir sıra içerisinde ilerler. Planlama ve ölçülebilirlik üzerine kurulu modern toplumlarda ise, günlük hayatı yönlendiren doğal döngüler, hâkim üretim tarzının gerekleri doğrultusunda köklü bir dönüşüm geçirir. Modern çağda “zaman” kavramı, saatlerin ölçülebilirliğine, işgününün rutinine tâbidir. İşbölümünün ve üretimin otomasyonunun egemen olduğu yaşama biçimine sahip bu çağda, doğal döngüler ve kendiliğinden hareketler, ayrıntılı olarak programlanmış bir günlük hayata uydurulmaktadır. Döngüsel zaman, işlevsel kategoriler halinde şöyle yapılandırılmaktadır: Sözleşmeyle tahsis edilmiş zaman (işte geçirilen zaman), boş zaman (serbest zaman) ve zorlayıcı zaman (kent hayatının ulaşım gibi gereklerine ayrılan zaman) (Lefebvre, 2013: 65-66).

Kapitalizmin hegemonyasıyla birlikte, döngüsel zaman giderek yerini daha doğrusal, belirsiz bir ilerleme zamanına bırakır. Günlük hayat hâlâ tekrar etrafında dönmekteyse de bu tekrar, üretim için üretim çağına özgü bir ritme sahiptir. Kapitalist bir toplumda, döngüsel zamanın bağlı kaldığı birikimsel olmayan süreç, birikimsel bir sürece dönüşür. Üretim ve yıkım süreci (değer kanunu), yaşam ile ölümden oluşan hareketin (doğanın ka-

nununun) altını durmadan oymaktadır. İktisadî çıkar günlük hayata hâkim olmakla kalmaz, günlük hayatın kendisi, giderek yayılan kapitalizmin gereklerine göre düzenlenmiş yeni bir sektör halini alır. Lefebvre'e göre, kapitalizm, günlük hayatı kontrolüne aldığı noktada son evresine girmiştir. Günümüzde insanlar, kendi hayatlarını düzenleyen bir öz düzenlemeye uygun hareket ederler. Var olma, daha iyi yeme, giyinme, barınma noktasında ayrıntılı bir şekilde bireye yön verilir. Yani bireylerin günlük hayatı manipüle edilmiş durumdadır (Gen, 2005: 79).

Gündelik, “özdeşlik düşüncesinin” egemenliğine karşı koymayı sağlayan bir güç ve dirençlilik gösterir. Bireyler ve topluluklar; teknokratlar, entellektüeller ve şehir plancıları ne yaparlarsa yapsınlar, nesnelci sosyal bilimin ve bürokratik aklın şeyleşmiş fikirleri ve baskıcı pratikleri karşısında, Frankfurt Okulu tarafından “bütünüyle yönetilen dünya” diye adlandırılan duruma doğru sürüklenmeye karşı mücadelede beceriklidirler (Gardiner, 2016: 34).

“Gündelik” sadece bir üretim tarzı olarak değil, toplumu yönetmenin de bir tarzıdır. Lefebvre, burada tekrarlamalı olanın hâkimiyetine vurgu yapar. Tekrarlamalı olanın hâkimiyeti bir tahakküm ve sömürü aracıdır. Yani günlük hayat, kapitalist toplumlarda yabancılaşmanın hâkimiyetindedir. Yabancılaşma sadece üretim sürecinde, iş yerlerinde değil, hayati etkinlik alanlarının her yerine nüfuz etmiş durumdadır (Gen, 2005: 80).

Gündelik hayat içindeki karmaşıklık, deneyim derinliği ve kişilerarası ilişkilerin yoğunluğunun yoksullaşması ihtimali devam etmektedir. Ancak bu alan, aynı zamanda, toplumsal yaşamın bütünüyle yabancılaşmadan arındırılması ve tam anlamıyla “insanileştirilmesi” olasılığına işaret eden direnişçi ve karşı hegemonik nitelikleri de bünyesinde barındırmaktadır. Yabancılaşma günlük varoluşun rutinleşmiş ve manipüle edilmiş niteliklerinde kök salmış olsa da, insanlık durumunun kalıcı bir özelliği değildir. Bu kötü durum ancak bireysel ve kolektif bir kendini gerçekleştirmeyle çözümlenebilir. Gündelik, aynı anda hem yabancılaşmış hem de potansiyel olarak özgürleşmiş bir durumdur. Tam da bu yüzden diyalektik olarak anlaşılması gerekmektedir (Gardiner, 2016: 37).

Lefebvre'ye göre, (2013: 60) post modern ya da geç kapitalist toplumları anlayabilmek için, Marksizmi yeni kavramlarla zenginleştirmek gerekliliktir. Lefebvre'nin kendisinin, Marksist terminolojiye kazandırdığını söylediği kavram, “gündelik”tir [the everyday]. Bu kavramı açıklamak için, günlük hayat [daily life] ile gündelik [the everyday] ve gündelik olma hali [everydayness] arasında net bir ayırım yapmaktadır. “Günlük hayat” değerlerle mitlerle iç içe geçmiş olarak her zaman var olur. Gündelik kelimesi, bir programlama nesnesidir. İşleyişi piyasa, pazarlama, reklamcılık ve eşdeğerlilikler sistemi tarafından insanlara dayatılmaktadır. “Gündelik

olma hali”, günlük hayatın türdeş, tekrarlamalı, parçalara ayrılmış kısımlarını ifade etmektedir. Lefebvre ve Régulier’ye göre gündelik, bireylerin üstün körü ve kayıtsız bir biçimde yerine getirdiği işlevlerden ziyade, bu işlevlerin ortak paydasına işaret eder. Önemli olan bunların içeriklerinden ziyade sıralanışlarıdır (Gen, 2005: 80-81).

Zamanın kullanımı, günü küçük birimlere ayırmayı gerektirir. Gerçekçi bir yaklaşım, bu zaman birimlerinin içini dolduran (yemek, giyinme, temizlik, gezme vb.) gündelik faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde sıralar. Ancak bu yaklaşım, yetersizdir ve gündeliğin esasını yakalayamaz. Çünkü gündelik olan, geçip giden zaman dilimlerinden değil, bu geçip gitmelerin birbiri ardı sıra diziliminden oluşmaktadır. Gündelik, günlük hayatın etrafında döndüğü tekdüze gerçekliklerde ya da bireylerin yerine getirdiği sıradan faaliyetlerde yatmaz. Günlük hayattaki tekrara, bu tekrarın ritmine işaret eder (Gen, 2005: 81).

Şehirde zaman, kırdı olduğu gibi toprağa bağlı olmadığından, statik değildir. Zaman çok daha hızlıdır ve değişken hale gelir. Şehirde, işçileri pazara çağırmak için, doğanın belirlediği ritmin dışında yeni bir “kronolojik şebeke” oluşturulur. Takvim yani bu yeni kronolojik şebeke, gazla ya da elektrikle aydınlatmanın da verdiği imkân sayesinde, güneşin doğuşundan batışına kadar olan doğal iş günü kavramının da sonunu getirir. 19 yüzyılın sonunda artık, bütün toplumu tek ve evrensel bir kronoloji belirlemeye başlar (Kaynar, 2012: 25).

Batıda duvar ve cep saatlerinin, gündelik hayatın vazgeçilmez unsurları olmasından bu yana gündelik hayatın bütün işleyişini, işin mekân içerisindeki organizasyonuna tabi kıldı. Uyuma zamanı, uyanma zamanı, eğlenme zamanı, çocuklarla geçirilen zaman vb. biyolojik ritimler de gündelik hayatı yaşamsal büyük ritimlerle kesintiye uğratar. Gündelik olan, biyolojik ritimlerle, türdeş zamanla ilgili tekrarlamalı süreç arasındaki çatışmalı birliğin etrafında döner. Doğrusal zamanla ilgili olan tekrarlamalı hareket yorucu, bıktırıcı, usandırıcıyken, döngüsel zamanla ilgili olan hareket bir keşfin ya da icadın heyecanına sahiptir. Zamanın kullanımı çok önemli bir yere sahiptir. Gardiner’in ifade ettiği biçimiyle, “zamanı boşa harcama ihtimali karşısında dehşete düşeriz”. Debord ve Lefebvre’nin de belirttikleri üzere, boş zaman gerçek bir kaçış değildir; çünkü sahici bir yabancılaşmadan arınmadan ziyade sahte eğlencenin alanıdır (Gen, 2005: 82).

Zamanın kullanımı ile ilgili bir değerlendirme yapılacak olursa, belli özelliklerinin ön plana çıktığı gözlemlenir. Bir tarafta temel döngüsel ritimler bulunurken, diğer tarafta nicelleştirilmiş zamanın dayattığı tek düze tekrarlamalar bulunur. İkincisi, zaman ve zamanın kullanımıyla ilgili mücadeledir. Doğal denilen ritimler, teknolojik ve iktisadi nedenlerle değişime uğrar. Örneğin gece yürütülen faaliyetler arttığı için vücudun 24

saatlik ritmi de bozular. Üçüncüsü, nicelleştirilmiş zaman birörnek ve tek düzeliğinin yanında parçalara ayrılır. Her şeyi yapmaya zaman yokken, her şeyi yapmanın bir zamanı vardır ve yapılacak işleri bir arada tutan şey “çalışma”dır (Lefebvre, 2013: 29).

Lefebvre'nin “gündelik hayat nedir?” sorusuna verdiği cevaplardan biri “Ekonomik, psikolojik veya sosyolojiktir, özel yöntemler ve yollarla kavranması gereken özel nesnelere ve alanlardır. Beslenmedir, giyinmedir, eşyadır, evdir, barınmadır, komşuluktur, çevredir. İsterseniz bunu ‘maddi kültür’ olarak adlandırın; fakat birbirine karıştırmayın, hepsini aynı yere koymayın” olmuştur. Gündelik hayat, toplumsal bütünüdür; bir denge yeri olduğu gibi, tehdit edici dengesizliklerin de yeridir (Lefebvre, 2013: 32,44).

Davit Harvey, kent sisteminin örgütlenişi ile sermayenin örgütlenmesi arasında ilişki bulunduğunu vurgular. Kentsel yapı bir kez kurulduğunda, üretimin örgütlenmesini ve sosyal ilişkilerin gelecekteki yapılanmasını etkilemektedir. Mekânsal formun gelişimi, gelirin yeniden dağılımını da değişik biçimlerde etkilemektedir. Kent sistemi, öngörülmüş bir program çerçevesinde yapısal bir biçimde belirlenir. Mekânsal bölünmeler, kapitalist ekonomideki yapısal durumun coğrafi yansımalarını oluşturur (Bıçkı, 2006:116).

Modernlikte, sanayileşme dönemi ve kitle toplumunun kurulması süresince, tarihin mekânı şehirlerdir, genişleyen sanayi bölgeleridir. Gündelik denilen de bu gelişen sanayi mekânlarının deneyimidir. Bugünün şimdisini oluşturan mekân, artık taşra değil, kentlerdir. Gündelikliğin modernliği sokaklardır, binalardır ve sürekli harekettir. Kamusal ile özel arasındaki büyük ve küçük olayları benzer şekilde ortaya çıkan kesintisiz ilişkidir gündelikliğin modernliği. Modern teknolojinin kullanıldığı ve barış zamanlarında tüketim malları, savaş zamanlarındaysa yok etme araçları üreten yerler şehirlerdir. Harootunian'ın ifadesiyle (2006: 25) “Ve şehirlerdir gündeliğin kendi tarihini yazdığı yerler”. Modernleşme, Gündelik hayat ve kentleşme birlikte ele alınması gereken kavramlardır.

3. Ana Hatlarıyla Türkiye Modernleşmesi Serüveni ve Gündelik Hayat Tartışmaları (1923—1960)

Türkiye modernleşmesini anlamak için farklı versiyonları bulunan modernleşme teorisini derinlemesine incelemek gerekir. Bu versiyonlar konuya liberal ya da Marksist bakış açılarıyla yaklaşır. Ulusal ya da bölgesel vaka çalışmaları da “gelenekçilik” ya da “modernlik” arasında bir yere yerleştirilir. Modernleşme kuramı, modernliğe eleştirel bakış açısı getirememekte, ayrıca yükselişe geçen İslam konusunda da yeterli bir açıklama yapmamaktadır. Post kolonyal dönem kuramcıları da, Türkiye gibi kendine özgü yapısı olan ülkelerin tarihsel deneyimlerini aktarmada yetersiz kalır.

Türkiye’de kabul gören modernleşme kuramı, modernleşme ve post kolonyal dönem kuramlarını temele alır (Stokes, 2012: 321).

Türkiye, Batılı araştırmacılar tarafından Avrupa’nın tarihsel özgünlüğünü vurgulamak ve bu özgünlüğe ayak uyduramayanları damgalamak için bir araç olarak kullanılır. Bu araştırmacılara göre, modernliğe giden yol, geçmişle bağlarını koparabilecek iradeye sahip olanların yürüyecekleri tekil, değişmez ve kaçınılmaz bir yoldur. Post kolonyal kuramcılar da, Batılı olmayan modernlikleri yorumlarken, melezliğin ve göçmenliğin özcülüğe karşı çıkan, edebi olan ya da “tanınabilir” bir yüksek kültür bileşkesi taşıyan biçimlerine değer verir. Bu sebeple Türkiye başka yerlerde olup bitmiş bir tarih için örnek sunmanın ötesine geçemez (Stokes, 2012: 321-322).

Modernlik, kent hayatında yoğunlaşmış farklı bir üretim tarzı tarafından meydana getirilir ve başta yarı çevre ile Asya’nın sömürge alanları olmak üzere tüm sanayileşmekte olan dünyayı değiştirir (Harootunian, 2006: 7). Modernleşme, Türkiye’de Batılılaşma ve çağdaşlık kavramlarıyla eşdeğer görülmektedir. Modernleşmeyi Batı’nın coğrafi sınırlarına hapseden bir modernleşme kavramı, “Peki Batı kimi örnek alarak modernleşti?” sorusunu da es geçmiş olur (Kaynar, 2012: 19). Harootunian ise bu konuda şöyle demektedir: “Bugün herhangi bir eleştiri ve hatta herhangi bir tarihsel pratik, ‘Batının’ içinde ya da dışında konumlanmamalıdır, çünkü Batı artık mevcut olmayan ötekini tayin etme ve bu ötekini kendini olumsuzlayarak tanımlama ayrıcalığına sahip saf coğrafi bir kavram olarak düşünülemez. Bizim şimdi yapmamız gereken, pratiği derhal, yeni kültürel formları kucaklayan modernliğin zamansallığı içerisinde konumlandırın, farklı bir düzenlemenin varlığını kabul etmektir” (Harootunian, 2006: 20).

Türkiye’de de modernleşme ve modernizm üzerine yapılan tartışmalar “Batılılaşma” kavramı çevresinde tartışılmalıdır. İlhan Tekeli, Türkiye’de kavramın Batı ile özdeşleşmiş olmasının genel bir yanılgı olduğu üzerinde durur ve modern olmayanın modernleşmesi ile Doğulunun Batılı hale gelmesinin aynı şey olmadığını ifade eder. Doğulu olanın Batılılaşması bir öz ve kimlik yitirme süreci de içerir. Modernleşme kimlikten vazgeçmeyi gerektirmez. Simmell ve Berman’ın ifadeleriyle “modernlik” bireyin gelenekten, cemaatten ya da milletten uzaklaşmasını ve bireysellik hissinin güçlenmesini içeren bir kavramdır. Osmanlı modernleşmesinde, sonrasında yaşanan Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinde de 1950’lere kadar geçmişle şimdi arasında büyük farklılıklar yaşanmaz (Kaynar, 2012: 22, 43-44).

Modernleşmenin siyasi alandaki tezahürü ise ulus devletlerdir. Ulus devletlerin yükselişi ve ulusal kalkınmacılık kapitalizmi geliştirirken aslında modernleştirici bir misyon da üstlenmiş olur. Modernleşme sadece

devleti ve ekonomiyi dönüştürmekle kalmaz kültür, zihniyet ve toplumsal pratikler düzeyinde de çalkantılara yol açar ve toplumu dönüştürür. Gelişen ülkelerin yöneticileri bu çalkantılara karşı rejimin meşruiyetini korumak için iktisadi büyümeyi temel alırlar. Hızla büyüyen, geleneksel uğraşlarından kopan nüfus, yeni toplumsal konumları için yeni istihdam koşulları talep eder. Haberleşme araçlarının sağladığı bilgilenme sayesinde tüketim beklentileri zenginleşir (Keyder, 1993: 14).

Türkiye'nin modernleşme serüveninde de benzer bir dönüşüm Cumhuriyet'in ilanından itibaren yaşanır. Türkiye Cumhuriyeti adıyla yeni kurulan ulus devlette yönetici kadrolar iktisadi kalkınmayı lokomotif yapar. Temel amaç sanayileşmektir. Liberal ekonomi benimsemek istese de ülkenin içinde bulunduğu koşullar ve kaynaklar onları devletçi ekonomi modeline götürür. Dışa kapalı bir ekonomide ana felsefe tasarruftur. 1945 yılına kadar Türkiye'de tasarrufa dayalı kapalı ve korumacı ekonomi politikaları etkili olur. 1945 sonrasında tüm dünya ile birlikte Türkiye'de de liberal adımlar atılır. Siyasette ve ekonomideki bu liberal havanın etkisiyle dış ticarete serbestleşme, iç politikada çok partili hayata geçiş yaşanır.

Siyasal planda modernleşmenin en önemli adımlarından biridir çoğulculuk. Hasan Bülent Kahraman, siyasal planda modernleşmenin tanımını şöyle yapar: “Devletin ontolojik varlığının din öncelikli ve aşkınsalcı bir anlayışla bütünleştiği, insanın toplumsal bir çekirdek, belirleyici özne olma aşamasına henüz erişemediği bir dönemden, devletin bir sözleşme çerçevesi içinde aşkınsalcı anlamının sınırlandığı, yurttaş kavramının anayasal haklar temelinde belirleyici nitelik kazandığı ve dinin seküler bir anlayışla iç içe geçip mutlak belirleyici gücünü kaybettiği bir döneme geçilmesidir” (Kahraman, 2010: X).

Kurtuluş Savaşı, İkinci Dünya Savaşı gibi travmatik gelişmeler, “dış düşmanlar” tehdidinin vurgulandığı devlet öncelikli bir modelin benimsenmesinde önemli bir yere sahiptir. Devletin üstüne gelen tehditlerden korunmak için yaptığı her şeyin mubah görüldüğü bir anlayışın yerleşmesine sebep olur. Kahraman'a göre, Cumhuriyet'in getirdiği modernizasyon bir siyasal modernleşme “projesi” değil, hukuksal-kültürel bir dönüşümdür. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde devlet, aşkınsal bir kudret olarak, hem her şeyi gerçekleştiren öncüdür, hem de her şey devlet için var edilmek zorundadır. Bu dönemde toplumda batılılaşma faaliyetleri ve yapılan inkılaplar daha çok siyasal, kültürel ve kimliksel olarak yorumlanır. Böyle yorumlandığı için de toplumsal değişimler daha gergin bir süreçte ilerler (Kahraman, 2010: XV-XVIII).

Dünyada 1945 sonrasında Amerikan hegemonyasının getirdiği iyimserlik, Soğuk Savaş'ın getirdiği rekabet ortamı, toplumların başlıca hedefinin iktisadi kalkınma ve bu kalkınmanın getireceği modernleşme olmasını

sağlar. Başarının ölçütü gelişme hızıdır. Nüfus hızla artar ve bu nüfusun daha iyi yaşam koşullarına sahip olacağına dair iyimserlik de artarak devam eder (Keyder, 1993: 9). Dünyada bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye’de bunun etkisiyle 1945 sonrasında daha liberal iktisat politikaları uygulanmaya başlanır.

Türkiye’nin modernleşme serüveninde gündelik hayat en sarsıcı dönüşümlerin hissedildiği alanlardan biri olmuştur. Türkiye’de geniş kitlelerinin modern kent hayatıyla karşılaştığı ve en hızlı dönüşüme uğradığı zaman dilimi 1945 sonrasında başlar. Gündelik hayatın kavramsal çerçevesinden bakıldığında “kentli” insanlar mesai, otobüs ve tren tarifeleri gibi zamansal; ayaküstü karşılaşmaların mekânı olan pasajlar, sanayi bölgelerinin kıyılarına eklenmiş olan gecekondu gibi mekânsal deneyimlerle karşılaşır. Ağır çalışma koşullarının hâkim olduğu bu dönemde boş zaman etkinlikleri de artan alım gücü, dünyada yaşanan tüketim çılgınlığı dönemi ve bunun Amerikan yaşam biçimi olarak ülkeye ithali ile farklılaşır, çeşitlenir ve insanların gündelik yaşamlarını dönüştürür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Batıdan yükselen liberal etkilerle Türkiye’de çok partili hayata geçilir ve iktidar DP’ye devredilir. Türkiye’de tek parti döneminde halkın seçimleri, onların gündelik yaşam pratikleri geri planda tutulur. Oysa çok partili hayata geçişle birlikte seçimlerde oy kullanan halkın yaşam kalitesinin yükseltilerek, iktidara karşı memnuniyetinin artırılması da önem kazanır. Bayar’ın daha ilk dönemlerde vurguladığı üzere iktidarda kalmak için artık halkın günlük yaşantısında kolaylıklar sağlanması gerekmektedir (Cem, 1977: 404).

Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde Batılılaşmada yaşanan gergin hava, bu modern üretim ve tüketim tarzlarının yaygınlık kazandığı DP dönemiyle birlikte yumuşama sürecine girer. İnsanlar, Batı’nın teknolojik konforuyla tanıştıkça bazı değişimleri kendiliğinden kabullenir. Hayat şartlarının iyileşmesine paralel olarak, Batılı gündelik hayat halka mal olmaya başlar (Orçan, 2014: 158).

Hayat şartları iyileştikçe insanlar modern olanı kendiliğinden talep eder. İnsanlar seçme hakkını çoğul seçenekler arasında kullanmaya, bir takım geleneksel değerlerini daha rahat ifade etmeye başlar. 1950’den sonra modernleşmenin önemli parametrelerinden olan siyasal muhalefet, genel oy, egemenlik kavramları ön plana çıkarılır. 1950 sonrası, Türkiye’de, kavram olarak siyasal-toplumsal yapının içine dinin taşınmasını ifade eden “gelenek” kavramı, aktif bir politik malzeme olarak kullanılır. 1923-1950 döneminin “pasif modernleşme” sine karşılık, 1950 sonrası dönemi “aktif modernleşme” dönemi olarak tanımlanır (Kahraman, 2010, XVII-XVIII).

1950 yılında serbest seçimlerle iktidarı devralan Adnan Menderes modernist ‘ilerleme’ kavramına sonuna kadar bağlıdır. Kalkınma ve zengin-

leşme hedefi, sadece iktisadi gelişmenin de ötesinde modernleşme vaadiyle birlikte bir iyimserlik getirir. İlerleme anlayışının ve bu iyimserlik liberalizmin tamamlayıcı düşünsel unsurlarıdır (Bora, 2005: 491). DP hareketinin başarısındaki en önemli etkenlerden biri, Batılılaşmaya karşı mevcut tepkilerin DP muhalefetine somutlaşması olur. CHP, halkın gözünde Batılılaşma ile özdeşleşmiştir. Halkın gözünde Batılı yaşam tarzından, şeriatından uzaklaşmadan o sorumludur ve birçok grup yoksulluğunu Batılılaşmanın görüntüsünden, CHP'den ve bürokratlardan bilir. DP, halktaki bu tepkiye, başka nedenlerin de yardımıyla ustaca yön verir (Cem, 1977: 391). DP'nin ortaya çıktığı dönemdeki modernleşme çizgisinde İslamiyet ve geleneksel kültür modernleşme çabaları ile bütünleştirilmeye çalışılır. DP döneminde Türk modernleşmesine yön veren modernleştirici seçkinler de değişir. Popülist politikalarla birlikte 'halka rağmen' değil 'halk için' temel felsefe halini alır (Güngör, 2017: 95-97).

Türkiye'de modernleşme araştırmaları siyasi erk üzerinden yapılırken toplumda yaşayan insanlar edilgen bir konuma indirgenir. Aslında modernleşmenin, yani değişimin devletten, politikacılar tarafından bağımsız evrensel bazı araçları vardır. Bu araçlar muktedirlerin kimliğinden bağımsız bir biçimde içine girdikleri toplumu -bazen o toplumu oluşturanlar bile farkına varmadan- değiştirir. Siyasal erk şehrin fiziki çehresini belirleyerek çerçeveyi oluşturur, modernleşme süreci ise insanların karşılaştıkları yeni koşulları tecrübe etmelerinden, bunların yol açtığı etkiler üzerinden yürürebilir. Türkiye'de modernizm üzerine yapılan tartışmalarda, toplumun kaçınılmaz olarak geleneksel, kırsal ve az gelişmiş bir yapıdan kentli, modern ve gelişmiş bir yapıya geçeceği varsayılır ve zeminde bulunan kültürel karmaşalar genellikle görmezden gelinir. Türkiye'de Marksist ya da liberal modernist paradigmalardan birbirlerinden belirgin bir biçimde ayrılmalarına rağmen belirli ortak varsayımları da mevcuttur. Bunlar; bilimsel akılcılığın etkinliğine inanç, belirli bir ilerleme kavramı, özerk birey kavramına dayalı özgürlük görüşü, yani aydınlanma düşüncesinin ortak mirasıdır. Modernist paradigmalara getirilen eleştiriler ve post kolonyal kuramsal yaklaşımların belirmesi ile birlikte bu ortak miras şiddetli biçimde eleştirilir (Kaynar, 2012: 19-21).

Modernleşme süreci kendini tamamladığında nüfusun büyük çoğunluğunun kırsalda değil kentlerde yaşadığı, ekonominin tarım yerine sanayi ve hizmetlere dayandığı, siyasal yapıların despotizmden demokrasiye evrildiği, cemaatin yerini bireyin aldığı, geniş ailelerin çekirdek ailelere dönüştüğü, dogmanın yerine bilimin egemen olduğu bir yapının ortaya çıkması öngörülür (Alpkaya, 2017: 9). Modernleşme kuramı açısından toplumsal değişim sürecinde geleneksel yapıların yerini alması gereken birçok mekanizma DP dönemiyle birlikte Türkiye'de yaygınlaşır. Toplumsal değişimde çok partili hayat, kırdan kente göç, kentleşme, hizmet sektörünün

öneminin artması, liberal ekonomi politikalarının teşvik edilmesi, bilimsel gelişime önem verilmesi gibi modernleşme kuramlarının öne sürdüğü temel argümanlar göze çarpar.

Toplumsal değişimler, savaşlar gibi belirli bir tarihte başlayıp bitirilerek sınırlandırılmazlar. Herhangi bir tarihlendirme yaparken aslında esnek bir çerçeve sunulabilir. 1950 yılında iktidara gelen DP dönemi, 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkan iki bloklu dünya konjonktüründe Amerikan tarzı yaşamın Türkiye'ye girdiği dönemdir. 1945 sonrası Türkiye'de modernleşmenin liberal politikası olarak çok partili hayata geçiş, ekonomi politikası olarak liberal ekonomi yolundaki ilerleyiş yaşanan bir dönem olur. Bu ilerleyiş sırasında Türkiye bazen hızlanıp bazen yavaşlar, çevresindeki kent fonu hızla değişirken insan profili de farklılaşır. Türkiye'de şehre dair modernleşme çalışmaları şehri değil, devletin şehre dair tasarruflarını dikkate aldığından genelde bir şehir planlamacılığı biçiminde yapılır. Siyasete dayalı modernleşmeyi temel alanlar hem mekân olarak şehri gözden geçirirken hem de şehrin içinde yaşayan insanları birer figürana indirger (Kaynar, 2012: 30-32). Oysa modernleşen de modernleştiren de “insan” figürüdür.

SONUÇ

Modernleşmeyi en basit anlatımıyla ideale doğru değişim olarak ifade edersek erken cumhuriyet döneminin temel felsefesi olan hızla modernleşme ideali 1938 yılına gelindiğinde ülkeyi çok farklı bir noktaya ulaştırmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen Demokrat Parti yıllarında bu modernleşme hareketine halk da daha etkin bir özne olarak katılma şansını yakalamıştır. Bu yıllarda modernleşme hareketinin en temel niteliklerinden olan makineleşme ile Türkiye'de kırsaldan kente yoğun göç başlar. Korumacı ekonomilerin teşvik ettiği kanaatkâr yaşam biçiminin yerini, piyasa ekonomisinin körüklediği lüks tüketim anlayışı alır. Modernleşmenin mekânı olan kentler büyür.

Kente göç eden insanlar modern zamanın, üretimin ve şehir kültürünün kırsal kesime yabancı olan gündelik hayatı ile karşılaşır. Ekonomik liberalleşme ile burjuvazi güçlenir ve modernleştirici elit sınıflar yerini burjuvaziye bırakır. Siyasi liberalleşme ile halk siyasetin bir öznesi haline gelir. Tercihleri, yaşam koşulları ve gündelik hayatı politikacılar için önemli hale gelir. İnsanlar ve kentler değişirken politikacılar ve onların söylemleri de değişir. Popülist siyasetle birlikte politikacılar da artık gözlerini halkın gündelik yaşam kalitesinin yükseltilmesine, kitlelerin hayatlarının kolaylaştırılmasına ve hizmetlerin arttırılmasına yöneltir.

Modern hayatın vitrin mekanları olan kentlerde insanların yeme içme, gezme, giyinme alışkanlıkları da değişime uğrar. İhtiyaçlar ve istekler, özellikle gençler için hayata ya da geleceğe dair planlar farklılaşır. Kent-

lerde insanlar ışıltılı pasajlarda gezmeye, eğlenmeye ve sinema salonlarını doldurmaya başlar. Artık insanlar yeni bir ev, araba, çamaşır makinesi, bulaşık makinesi ya da radyo için istek duymaktadır. Tasarrufçu anlayış yerini yeni olanı talep eden tüketimci bir anlayışa bırakmaya başlar.

Kente dair hizmetlerin planlanmasında kentli insanların talepleri de önemli hale gelir. Kentlerde yeni yapılan karayolları, yeni bir konut türü olan gecekondular ve araç sayısı artarak kentlerin çehresini değiştirir. Kentlere göç eden insanlar mesai kavramıyla karşılaşır. Mesaiye yetişebilmek için vapurların, otobüslerin, dolmuşların ya da raylı sistemlerin bir saat tarifesi bulunur. Kent hayatı içerisinde kendini yalnız hisseden birey, çare olarak hemşerilik kalıplarından faydalanır. Hemşerilik hangi bölgeye yerleşileceği, nerede ve nasıl bir gecekondu inşa edilebileceği gibi konularda temel belirleyici olurken boş zamanlarının nasıl değerlendirileceği üzerinde de etkili olur. Bireyler kendileri değişirken kenti de değiştirirler. Şehir hızla değişir, modern olsun ya da olmasın insanlar değişir, ülke değişir.

KAYNAKÇA

- ALPKAYA, F. (2017). “Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme”. *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*. der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru 4. bs. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- BAUDELAİRE, C. (2013). *Modern Hayatın Ressamı*. 7. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları.
- BENJAMİN, W. *Pasajlar*. (2008). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BENNETT, A. (2013). *Kültür ve Gündelik Hayat*, çev. Nagehan Tokdoğan, Burcu Şenel, Umut Yener Kara. Ankara: Phoenix Yayınları.
- BERMAN, M. (2012). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. 15. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- BIÇKI, D. (2006). “Harvey ve Castells’de Kent Sorunsalı: Politik Ekonomi Vizyonu ve Sınırlılıkları”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.7 . S.11. 111-130.
- BORA, T. (2005). “Adnan Menderes”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*. c. 7. ed. Murat Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları.41-69.
- CANTEK, L. (2008). *Şehre Göçen Eşek Popüler Kültür, Mizah ve Tarih*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KAYNAR, H. (2012). *Projesiz Modernleşme Cumhuriyet İstanbul’undan Gündelik Fragmanlar*, İstanbul: İstanbul Araştırma Enstitüsü.
- CEM, İ. (1977). *Türkiye’de Geri kalmışlığın Tarihi*. 6. bs. İstanbul: Cem Yayınevi.
- CEVİZCİ, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. 3. Baskı. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- GARDİNER, M. (2000). *Critiques of Everyday Life*, Routledge: London and New York.
- _____ (2016). *Gündelik Hayat Eleştirileri*. Ankara: Heretik Yayınları.
- GEN, E. (2005). “Gündelik Hayat ve Ritimleri”, *Birikim Dergisi*, S. 191. 79-85.
- GÖLE, N. (2007). “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık. der. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. 56-67.
- GÜNGÖR, E. (2017). “1950’ler Türkiye’inde Modernleşme ve Gündelik Hayat Değişimlerine Sinema Üzerinden Bakmak: İstanbul Geceleri Filmi”. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)*. C. 2. S. 2. 94-112.
- HAROOTUNİAN, H. (2006). *Tarihin Huzursuzluğu*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- HARVEY, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu-Kültürel Değişimin Kökenleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 1997).
- KAHRAMAN, H. B. (2010). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*. c. 1. İstanbul: Agora Kitaplığı.

- KEYDER, Ç. (1993). *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- LEFEBVRE, H. (2013). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. 3. B. İstanbul: Metis yayınları.
- ORÇAN, M. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü*. 3. bs. Ankara: Harf Yayıncılık.
- SİMMEL, G. (2012). *Modern Kültürde Çatışma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- STOKES, M. (2012). "Gündelik Yaşamı Tanımak". *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat*. haz. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber. İstanbul: Metis Yayınları.
- TALU, N. (2010). "Modernlik Söylemi: Endişeli Bakışlarda Modern Birey". *METU JFA*, (27:2): 141-171.
- THORNS, D.C. (2010) *Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam*, 2. bs. İstanbul: Soyak Yayınevi.

BÖLÜM 10

MISIR SARRAFI ARTİN (? – 1790)

Ertan ÜNLÜ¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçag Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE. E-mail: eunlu@ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0001-8192-0359.

GİRİŞ

Bilindiği gibi sarraflar, erken dönemlerden imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda varlıklarını sürdürmüşlerdir. İçlerinde Müslümanlar olmakla birlikte, ağırlıklı olarak Osmanlı tebaası Rum, Ermeni ve Yahudiler bu meslekle ilgilenmiştir. İlk dönemlerde para bozma, değerli madenlerin alım-satımı vs. üstlendikleri çeşitli görevlerin yanı sıra, zamanla kişi ve kurumların finansörleri konumuna gelmişlerdir. Bunda, iltizam sisteminin yaygınlaşması, uzayan savaşlar ve devletin bu savaşları finanse etme ihtiyacı, taşrada yükselmeye başlayan yerel elitlerin güçlerine güç katabilmek ve vazifelerine ek görevler talep edebilmek adına hazine nezdinde kefil gösterme zorunluluğu ve Avrupa özelinde dünya ekonomilerinde yaşanan ticarileşme süreci vb. faktörler etkilidir. Bu çerçevede sarraflar, başta İstanbul olmak üzere, ticaretin yoğun olduğu kent ve bölgelerde de faaliyet göstermiştir.¹

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Memlûk Devleti ile 22 Ocak 1517'de gerçekleştirdiği Ridaniye Savaşı sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altına girmiş olan Mısır da bunlardan biridir. Ancak bu çalışma, Osmanlı Mısır'ındaki sarraflar ve sarraf teşkilatından ziyade, daha özelde arşiv belgelerinde "*Mısır sarrafi*" ya da "*Mısır-ı Kahire sarrafi*" olarak adı geçen Artin'in hayatını konu edinmektedir. Bundaki etken, Mısır valilerinin sarraflığı yapmış olan Artin'in, Mısır'ın Memlûk beylerinden olan İbrahim ve Murad beylerin isyanına karıştığı gerekçesiyle 31 Temmuz 1790 yılında katledilmiş² ve mallarının müsadere edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla muhalefatından hareketle Mısır sarrafi Artin'i ete kemiğe büründürmek bu araştırmanın temel amacıdır.

Bu bağlamda çalışmada öncelikle Mısır sarrafi Artin'in hayatı irdelenecektir. Daha sonra ise onun muhalefatına yer verilecektir. Ancak asıl konuya geçmeden evvel, kaynakların el verdiği ölçüde Osmanlı Mısır'ındaki sarraflar hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Çünkü Artin, Mısır'dan İstanbul'a göç etmiş bir sarraftır.

OSMANLI MISIR'INDA SARRAFLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni düzenlemelerle Memlûk nizamını önemli ölçüde koruduğu Mısır'daki sarraflar hakkındaki ilk bilgiler, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) veziriazamı İbrahim Paşa'nın 1525'te çıkardığı Mısır kanunnamesinde, Mısır darphanesiyle ilgili kısımda geçmektedir. Bu bilgi şöyledir:

Şehrin sarrâfları dâimâ il üzerine çıkub karye be karye yürüyüb her

1 Osmanlı İmparatorluğu'nda sarraflarla ilgili birkaç çalışma için bk. (Cezar, 2004: 179-207; Bölükbaşı, 2014: 19-96; Ünlü, 2020).

2 Artin'in katledilmesi ile ilgili bk. (Ünlü, 2018a:125-127).

kimde altun bular ise alub hıfz edüb sonra mîri için altuna hâcet oldukda kimesnede bulunmayub zarûretle tüccâr sarrâflara mürâca 'at edüb anlar dahi diledükleri kıymete verürlermiş. Bu husûs dahi men' olundu. Min ba'd beğlerbeği nâzır-ı emvâl ma'rifetiyle sarrâflara yasağ edeler ki, bir ferd aslâ il üzerine çıkub altun cem' etmeyeler. Ba'de't-tenbîh eslemeyüb yine bu vaz'ı ederlerse, malları girift olunub kendülere siyâset oluna (Akgündüz, cilt 6, 1993: 140).

Görüldüğü üzere Mısır kanunnamesinde Mısır'daki sarrafların köy köy gezerek piyasadan altın toplamaları yasak edilmiştir. Nihayetinde bu, devletin zararına bir iştir ve imparatorluk bunu istememektedir. Ancak sarrafların buna ne kadar uyup uymadıkları bilinmemektedir.³ Bununla birlikte, Mısır kanunnamesinde Mısır'daki sarraflar hakkında başka bir bilgi de yoktur.

Öte yandan Evliya Çelebi, Mısır'daki sarrafları daha detaylı olarak *Seyahatnâmesi*'nde betimlemiştir. Buna göre Mısır darphanesinde görevli bir sarrafbaşı bulunmaktadır. Yine iki yüz dükkân ve üç yüz elli neferden oluşan sarraf esnafı Mısır'ın çarşılarında iş yapmaktadır. Bunların yarısı da Mısır divanında memur olarak çalışmaktadır. Buradaki vazifeleri ise mültezimlerden toplanan malları saymaktır (Evliyâ Çelebi, cilt: 10, 2007: 78, 102, 198).

Ayrıca Evliya Çelebi, Mısır defterdarının Yahudi bir sarrafbaşı olduğunu ve divana gelen malların da bu sarrafbaşı tarafından sayıldığını belirtmektedir. Sarrafbaşının emri altında ise üç yüz Yahudi sarraf görev yapmaktadır ve bunlar, divan günleri deriler üzerine yığılmış altın kuruşların hesaplanmasında sarrafbaşıyla beraber çalışmaktadır. Yine Evliya Çelebi, her mültezime bir Yahudi sarraf verildiğini ve bunların da vilayetlerde hizmet ettiklerini dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, cilt: 10, 2007: 78, 102, 198).⁴

Evliya Çelebi'nin Mısır'daki sarraflar hakkında verdiği bu bilgileri arşiv belgelerinden teyit etmek biraz zordur. Çünkü Osmanlı Arşivi'nde Mısır sarraflarının kaç kişiden oluştuğu, dükkân ve gedik sahibi olup olmadıkları ya da İstanbul sarrafları gibi bir lonca etrafında teşkilatlanıp teşkilatlanmadıklarıyla ilgili kapsamlı kayıtlar mevcut değildir. Ancak yine de Mısır'daki sarrafların sayıca fazla olmaları olasıdır. Nihayetinde Mısır,

³ Betül Tezcan, Mısır'daki sarrafların sonraki süreçlerde Mısır darphanesi için maden temininde aktif rol oynadıklarının altını çizmektedir. Bunun nedeni olarak da sarraflarla alışveriş yapan Yahudi tüccarların bir tür karaborsa oluşturmalarını gerekçe göstermektedir. Bk. (Tezcan, 2020: 87-88).

⁴ Evliya Çelebi, bunlara ilaveten, her zaman ve her yerde Yahudilerin hile ve şeytanlıkta usta melunlar olduklarını da belirtmektedir. Ancak Yahudilerin Mısır'da doğru dürüst davrandıklarının da altını çizmiştir ve bunu şu şekilde dile getirir: "...Mısır'da ol kadar müstakimlerdir kim ulûfe alan kul tâ'ifesi bir maksûs ve nihâs para balsa yolda sarrâflara râst gelse değışdirir."

birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır ve ticari açıdan da önemli bir merkez konumundadır. Dolayısıyla sarraflık mesleğinin, İstanbul'dakine benzer şekilde, Mısır'da da kurumlaşmış olması muhtemeldir.

Öte yandan, Evliya Çelebi'nin vurguladığı üzere, Mısır'daki sarrafların hepsinin Yahudi olması da mümkün değildir, ki zaten, aşağıda görüleceği gibi, Mısır'dan İstanbul'a göç etmiş olan Artin de bunun bariz bir delilidir.⁵ Bu noktada Michael Winter'in verdiği şu bilgiler yerindedir:

Bütün sarraflar Yahudi değildir. Birçoğu Ermeni ve Kıpti'dir. 18. yüzyılda Suriye Katolikleri de sarraflık konusunda Yahudilerle rekabet etmiştir. Kıptiler ve Yahudiler arasındaki temel farka gelince, Yahudiler şehir sakinleri iken, Kıptiler kırsalda yaşamlarını sürdürmektedir. Dolayısıyla Yahudiler merkezi hükümet, yani paşa ve divan tarafından istihdam edilirken, Kıptiler çoğunlukla köylerde faaliyet göstermiştir. Ayrıca Yahudiler kentsel ve merkezi bir askeri güç olan Yeniçerilerle iş görürken, Kıptiler beyler ile kaşiflere sekreter ve mali temsilci olarak hizmet etmiştir. Bu bağlamda sarraf Yahudiler, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısır'da önemli rol üstlenmişlerdir. Hatta 19. yüzyılda da aktif olarak Mısır'da varlıklarını sürdürmüşlerdir (Winter, 1992: 197-199, 284).

MISIR SARRAFI ARTİN'İN HAYATI

“Mısır sarrafı” ya da “Mısır-ı Kahire sarrafı” olarak arşiv belgelerinde adı zikredilen Artin, Ermeni kökenli bir 18. yüzyıl sarrafıdır. O, İstanbul'da yaşamını sürdürmekle birlikte, aslen Mısırlıdır. Zira kaynaklarda Artin'in Mısır'dan İstanbul'a gelip yerleştiği açıkça vurgulanmıştır. Ancak bunun ne zaman ve neden gerçekleştiği hakkında bir bilgi yoktur (HAT. 212/11551; D.BŞM.d. 5731; D.BŞM.MHF. 99/8).⁶

Bu doğrultuda Artin'in hayatının ilk dönemleriyle ilgili Osmanlı kaynakları suskundur. Fakat onun aile bireyleri hakkında arşiv belgelerinden az da olsa bilgi edinmek mümkündür. Babasının adı Kogas (Kugas)'tır. Artin'in eşinin ismi ise Karlı'dır. Azaduhi adında bir de kızı kayıtlara yansımıştır (C.ML. 707/28894; D.BŞM.MHF. 99/8).

Belgelerde hoca ve bazergan gibi sıfatlarla da kendisinden bahsedilen Mısır sarrafı Artin, İstanbul'da Langa Yenikapısı'nda oturmaktadır (HAT. 212/11551; D.BŞM.MHF.d. 13611; TSMA.e. 158/44). Bu noktada o, öteki

⁵ Artin dışında başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Kavalı Mehmed Ali Paşa'nın hesaplarını görenlerden biri Ermeni iken diğeri Kıpti'dir. Bunlar Boghos Yusufyan ve Galı'dır. Bk. (Fahmy, 2020: 88-91).

⁶ Artin'e Mısır sarrafı ya da Mısır-ı Kahire sarrafı denmesi, Mısırlı olmasından

İstanbul sarraflarından ayrışır. Zira ikamet ettiği semt ne Haliç ne de Boğaz'a kıyıdır. Onun Langa Yenikapısı'nı yaşam alanı olarak tercih etmesinde, İstanbul'un yerleşim biçimini belirleyen etnik ve dini özelliklerin etki etmiş olması olasıdır. Sonuçta Ermeni Patrikhanesi bu bölgeye yakın bir konumdadır ve Yenikapı civarında çoğunlukla Ermeniler hayatlarını sürdürmektedir (Eldem, 2012: 185). Dolayısıyla şehre sonradan yerleşmiş olan Artin'in, kentin yabancı olmasıyla daha çabuk kurtulmak ve güvende hissetmek adına, kendi cemaatinin yoğun olduğu bir bölgeyi yaşam alanı olarak özellikle seçmiş olması muhtemeldir.

Langa Yenikapısı'ndaki hane dışında Artin'in diğer bir yaşam alanı da sarraflık mesleğini icra ettiği Yeni Han'daki odadır (HAT. 212/11551, 273/16049).⁷ Ancak Artin, İstanbul'un gedikli sarrafları arasında yer almamaktadır. Muhtemelen bu, Artin'in hem sonradan İstanbul'a gelmesi hem de Yeni Han'daki oda dışında bir sarraf dükkânına sahip olmamasından kaynaklı olsa gerektir. Sonuçta sarrafların gedik elde edebilmesi için, oda haricinde, belirli bir yerde dükkânının bulunması elzemdir (Bölükbaşı, 2014: 64-67).

Artin'in Langa Yenikapısı'ndaki hanesi ve Yeni Han'daki odası haricinde, kayıtlara yansıyan başka bir yaşam alanı ya da mülkü göze çarpmaz. Dolayısıyla bu noktada akla şu soru gelmektedir: Acaba bu kadar az mülkle Artin Mısır valilerinin sarraflığını nasıl elde etti? Buna verilebilecek net bir cevap yoktur. Ancak Artin'in sermayesi büyük sarraflardan olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü 13 Ocak 1789-22 Mart 1791 tarihleri arasında Mısır valiliğinde bulunan Hacı İsmail Paşa'nın (A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218) Mısır valiliğine atanması sırasında yaklaşık beş yüz bin kuruşluk caize ve avaid bedelini ödemiştir (MAD.d. 9719, s. 475; D.BŞM.d. 5731; C.ML. 707/28894; C.DH. 272/13592). Buradan hareketle Artin'in, mülk yerine, nakit sermayeye yatırım yapmış olması ihtimal dahilindedir. Aksi takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sâlyâneli eyaletlerinden biri olan Mısır'a vali olarak atanan paşaların sarraflığını yapması pek de olası değildir.

Bu doğrultuda Artin'in Mısır valilerinin sarraflığını ne zaman yapmaya başladığı sorusu da sorulabilir. Ancak bununla ilgili de kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Öte yandan Artin, 31 Ağustos 1778-8 Temmuz 1779 ve 13 Ekim 1779-1 Ekim 1780 tarihleri arasında iki dönem Mısır valiliği yapmış olan Raif İsmail Paşa'nın (A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218) Mısır

---

ziyade, Mısır valilerinin sarraflığını yapmasından kaynaklı olmalıdır. Fakat Artin öncesinde Mısır valilerinin sarrafları için böyle bir isimlendirme görülmediğini de belirtmek gerekir. Öte yandan 19. yüzyılda bu isimlendirme devam etmiştir. Mısır sarrafı Kevork, Mısır sarrafı Karabet, Mısır sarrafı Abraham buna örnektir. Bk. (A.}DVN. 111/18; MVL. 553/51; İ.MTZ.(05)TAL. 4/201).

⁷ Başka bir belgede Artin'in odasının Vezir Hanı'nda olduğu yazılıdır. Bk. (D.BŞM.MHF.d. 13611).

valiliği sırasında onun bazerganı ya da baş bazerganı (*ser-bazergân-ı vâlî-i Mısır*) olarak kaynaklarda görülmektedir. Mısırlıların Raif İsmail Paşa'yı Bulak'ta oturmaya zorlamalarını yine Artin merkeze iletmıştır. Bunun haricinde Raif İsmail Paşa, üzerindeki Bender-i Dimyat cizye ve ağalığı ile Bender-i İskenderiye ağalığının yetkilerini de Artin'e devretmiştir (TS-MA.e. 23/3, 24/14, 24/9, 539/16, 550/45, 550/46, 550/50, 550/51; HAT. 15/604, 18/809; TSMA.d. 2700). Dolayısıyla Artin'in Raif İsmail Paşa ile birlikte Mısır sarraflığında görünür olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yine de bunun bir varsayım olduğu akılda tutulmalıdır.

Artin'in, Raif İsmail Paşa'dan sonra Mısır'a vali olarak atanmış paşaların hepsinin sarraflığını yapıp yapmadığı konusunda net bir şey söylemek zordur. Öte yandan, 10 Haziran 1783-27 Aralık 1784 tarihleri arasında Mısır valiliğinde bulunmuş olan Silahdar Mehmed Paşa'ya ait hesap defterinde Artin bazerganbaşı olarak geçmektedir. Yine Silahdar Mehmed Paşa'nın eşi, bir sandık dolusu eşyasını Artin'in Yeni Han'daki odasına bırakmıştır. Dolayısıyla Artin ve Silahdar Mehmed Paşa arasında bir bağ olduğu muhakkaktır (A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218; D.BŞM.MHF.d. 13611; TSMA.d. 8676).

Bunun haricinde Artin, yukarıda vurgulandığı üzere, 13 Ocak 1789-22 Mart 1791 tarihlerinde Mısır valisi olan Hacı İsmail Paşa'nın döneminde de kaynaklarda görünürdür (MAD.d. 9719, s. 475; D.BŞM.d. 5731; C.ML. 707/28894; C.DH. 272/13592; A. {DVNSNŞT.d. 16, s. 218). Fakat o, bu dönemin sonunu getirememiştir. Çünkü Artin, Mısır'ın Memlûk beylerinden olan İbrahim ve Murad beylerin isyanına⁸ karıştığı gerekçesiyle 31 Temmuz 1790 (19 ZA 1204)'da katledilmiştir (Ahmed Câvid, 1998: 47, 58; HAT. 273/16089, 192/9368; Ünlü, 2018a: 108, 125-127).

Ahmed Câvid bu süreçle ilgili şu bilgileri vermektedir:

Sadr-ı sâbık merhûm Gazi Hasan Paşa Mısır'ın nizâmına muvaffak olub, İbrahim Bey ile Murad Bey avaneleriyle derûn-ı Mısır'dan ihrâc ve alâ-tarîkü'r-rehn iki bey ile kâşif atebe-i ulyâya götürmüşdü. Tek durmayup, usâta kâğıt gönderdikleri ecilden mâlları müsâ-

8 Bu isyanın temeli, *Alevîyye* ve *Muhammediyye* hizipleri arasında Mısır'ın iktisadi kaynaklarını kontrol etmek amacıyla yaşanan mücadelelere dayanmaktadır. 1779 yılından itibaren Muhammediyye grubunun üstün gelmesiyle birlikte, bu hizipten olan İbrahim ve Murad beyler, aralarında anlaşmazlıklar çıkmasına rağmen, Mısır'ın yönetimini ortak yürütmeye başlamışlardır. Kontrolü ele geçiren beyler, devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyerek, Mısır'ın Osmanlı devleti ile olan bağlarını koparmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Mısır'ın bağımsızlığına yardımcı olmaları için, 1783 yılında İskenderiye, Dimyat ve Reşid'de askeri üsler verilmesi karşılığında Rusya'nın desteğine başvurmuş olan İbrahim ve Murad beyler, 1785 yılında da Fransa ile bir ticaret anlaşması imzalamışlardır. İbrahim ve Murad beylerin bu girişimlerini cezalandırmak amacıyla devlet, Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı bölgeye göndermiştir. Asi beylerin kontrol altına alınmasıyla, problem kısa bir süre çözüme kavuşmuş gibi gözükse de, Mısır'ın bu durumu Fransa'nın bölgeyi işgaline kadar sürmüştür. Bk. (Ünlü, 2018a: 125-126).

dere ve kendüleri Limni Adası'na nefy olmuşdu. Ba'dehû Cülûs-ı Hümayûn'da utlâk olunup, cürümleri afv olmuş iken yine tarafgirlik eyledikleri ecilden tekrâr Limni'ye nefy olunup ve andan bi't-takrîb firâr edüp, usâta mülhak olmağla Âsitâne-i Aliyye'de erâcif çoğalup, beyler utlâk olmuş kemâfi'l-evvel Mısır'a girecek imiş, havâdisi zuhûr ve nizâm-ı Mısır'a me'mûr olanların nüfûzuna hâlel vereceği zâhir olup, tecessüs olundukda bu havâdisler Artin nâm sarrâfdan neş'et eylediği zâhir olduktan sonra gönderdiği mektûbları dahi ahz olunduktan sonra habs olunmuş idi (Ahmed Câvid, 1998: 47).

Görüldüğü üzere Artin, Mısır'ın Memlûk beylerinden olan İbrahim ve Murad beylerin isyanı sırasında bazı yazışmalar yapmakla suçlanır ve öncelikle hapsedilir. Ardından devlet, risk oluşturan bu konunun araştırılmasını ister:

Kâ'immakâm paşa, firâri beyler için hapisde olan sarrâfın Mısır'a yazdığı kâğıdları tarafına gönderildi. Bir eyüce mutâla'a edesin. Bu kâğıdları yazan kâfirin elinden çok şey gelir. Bu tamâm devlet câsusudur. Bu tarafda bu işleri kim ile söylemişdir ve bunların utlâkını kimlerin yediyle itdirecek imiş. Kendüinden hakîkati bir eyüce haber alasin ve doğrusunu isterim. Bu kâğıtlar kâfirin olduğu sûretde gayrilerine 'ibret için katl olunmak lâzımdır. Tamâmen söyletdikten sonra tertîb-i cezâ olunmak için tarafıma bildiresin (HAT. 192/9368, 273/16089; TSMA.e. 785/73; Ahmed Câvid, 1998: 47; Ünlü, 2018a: 126-127).

Bu doğrultuda Artin sorguya çekilir. Başlangıçta mektuplarda yer alan mühürlerin kendisine ait olduğunu kabul eden Artin, içerikle ilgili bir malumu olmadığını beyan eder ve suçu kapı kethüdasına atar. Ona göre bu, kapı kethüdasının sahte bir iftirasıdır.⁹ Bunun üzerine Artin'e kapı kethüdasında beyaz bir kâğıdı bulunup bulunmadığı sorulur. Artin, kapı kethüdasında beyaz bir kâğıdı olmadığını, fakat başka kâğıtlardaki mührünün, ilgili kâğıtlara kopyalandığını ya da kapı kethüdasının kendisiyle hesap gördüğü sırada, gizlice mührünü beyaz kâğıtlara basarak, sonradan içini doldurmuş olabileceğini vurgular. Akabinde de şöyle bir açıklama yaparak, suçlamaları reddeder:

Dîn-i Devlet-i 'Aliyye'nin hâ'ini değilim. Ferzâ hıyânet edüb bu vechile şey yazmak lâzım gelse niçün Türki 'ibâre ile yazayım. Rumî 'ibâre ile yazub umûr-ı sâ'irem için Mısır'a gönderdiğim âdemime

9 Bu kapı kethüdasının kimliği belli değildir. Ancak, dönemin Mısır valisi Hacı

virüb irsâl ederdim ve dâ'imâ bana kitâbet eden âdem Elçihani'nın yanındadır. Mektûbların yazusu ânın olmadığından başka her bir mektûbun yazusu dahî başka başka birbirine mütegâyir yazular. Bu misillü hyâneti eden kaç âdeme sırrını fâş eder (HAT. 273/16089).

Artin'in bu cevaplarına itimat olunmaz ve durumun daha detaylı araştırılması için dönemin Mısır valisi Hacı İsmail Paşa'ya haber verilmesinin uygun olacağı III. Selim'e bildirilir. Ayrıca bu süreçte Artin'in hapiste tutulması ya da kuvvetli bir kefil gösterirse salıverilmesi konusunda padişahın kararı beklenir. Gelen yanıt ise nettir: *Kâ'immakâm paşa, memhûr benimdir deyu ikrâr etdikde bu kâfir yine duruyor. Hiç kendi kabahâtin söyler mi? Nizâmı 'âlem için hatt-ı hümayûnum vusûlünde kâfiri katl etdiresin (HAT. 273/16089, 273/16035, 213/11657).* Hemen bu karar uygulanır ve Artin, yukarıda belirtildiği üzere, 31 Temmuz 1790'da idam olunur.

ARTİN'İN MUHALLEFATI

Belgelerde geçtiği üzere *sû-i 'ameli* dolayısıyla cezası tertip olunan Mısır sarrafı Artin'in ölümünden sonra Yeni Han'daki sarraf dükkânı ve Langa Yenikapısı'nda bulunan hanesi tedbir amacıyla mühürlenerek, malları müsadere edilmiştir (HAT. 273/16049, 212/11551; C.ML. 707/28894; D.BŞM.d. 5731; MAD.d. 9719, s. 475-476; D.BŞM.MHF.d. 13611). Zaten onun, yukarıda da vurgulandığı üzere, bu iki gayrimenkulü dışında el konulacak başka bir mülkü de ortaya çıkmamıştır ve bu mülkler ile içerisindeki eşyalar ailesine bırakılmıştır. Bu açıdan Artin'in toplamda ne kadar

İsmail Paşa'nın bir dönem kapı kethüdalığını yapmış olan Süleyman Bey ile Hafız Mehmed Emin Efendi'den birisinin olması muhtemeldir. Zira Artin, hapse atılmasından kısa bir süre önce, İsmail Paşa'nın vefat etmiş eski kapı kethüdası Mehmed Emin Efendi ile birlikte, İsmail Paşa'nın dört ya da beş yüz kese akçesini çalmakla suçlanmıştır. Şöyle ki Hacı İsmail Paşa, eski kapı kethüdası Mehmed Emin Efendi'yi hayattayken azleder. Mehmed Emin Efendi ile olan hesapları için İsmail Paşa, o zamanki mühürdarı Hafız Mehmed Emin Efendi ile hazinedarı Süleyman Bey'i görevlendirir. Bu süreçte Süleyman Bey paşanın kapı kethüdası olur. Hesap sırasında Artin de onların yanındadır. Bu hesaba göre Mehmed Emin Efendi'nin 738,044 kuruşluk bir masrafı olmuştur. İsmail Paşa ise nakit ve poliçe olarak Mehmed Emin Efendi'ye 619.806,5 kuruş vermiştir. Dolayısıyla İsmail Paşa'nın Mehmed Emin Efendi'ye 118.237,5 kuruşluk bir borcu kalmıştır. Bu borç karşılığında Mehmed Emin Efendi'ye mühürlü bir senet verilmiştir. Ancak bu hesaptan sonra Mehmed Emin Efendi vefat etmiştir ve onun muhallefati hazineye intikal etmiştir. Bu sebeple devlet, Hacı İsmail Paşa'dan Mehmed Emin Efendi'nin alacağını talep etmiştir. Ancak İsmail Paşa bunu kabul etmemektedir. Hesabın doğru olmadığını ve kendisine gadredildiğini ileri sürmüştür. Bu durum, İsmail Paşa'nın eski mühürdarı ve yeni kapı kethüdası Hafız Mehmed Emin Efendi ile eski kapı kethüdası Süleyman Bey'den sorulmuştur. Fakat ikisi de farklı şeyler söylemişler ve Mehmed Emin Efendi ile Artin'in zorla senet aldıklarını dile getirmişlerdir. Lakin yine de Hacı İsmail Paşa bu borcu ödemekten kurtulamamıştır. Bk. (C.DH. 272/13592; TSMA.e. 158/44, 549/13; TSMA.d. 6555, 2866; C.ML. 63/2884).

bir mal varlığına sahip olduğunu tespit etmek pek mümkün değildir.

Öte yandan, Artin'in eşyaları arasında bulunan defterleri ve borç senetleri doğrultusunda 110.311,5¹⁰ kuruş bir alacağı çıktığını belirtmek gerekir. Sadece bu rakam bile onun sıradan bir sarraf olmadığının kanıtıdır. Çünkü bu miktar, 18. yüzyıl Osmanlı dünyasında belirlenen zenginlik eşiklerinin¹¹ çok üzerindedir. Dolayısıyla Artin'in üst düzey Osmanlı sarraflarından olması muhtemeldir.

Bu meblağın 6.377 kuruşunu devlet, her ne kadar muhalefatında böyle bir kayıt olmasa da, Artin'in ortaya çıkacak alacaklılarına yapılacak ödemeler için eşine ve kızına bırakmıştır. Geriye kalan 103.934,5¹² kuruş ise, sefer masraflarına harcanmak üzere, miri için tahsil edilmeye çalışılmıştır (C.ML. 707/28894; HAT. 212/11551; D.BŞM.d. 5731; MAD.d. 9719, s. 475-476).

Artin'in alacaklarından öncelikle miri için tahsil edilenlere bakacak olursak, bunun 88.570 kuruşu, dönemin Mısır valisi Hacı İsmail Paşa'nındır. Ancak onların arasındaki alışveriş bu miktarla sınırlı değildir. Zira Artin, Hacı İsmail Paşa'nın Mısır valiliğine atanması sırasında 482.618 kuruşluk caize ve avaid bedeli ödemiştir. İsmail Paşa bu miktarın 466.691,5 kuruşunu nakit ve poliçe olarak Artin'e vermiş ve geri 15.926,5 kuruş kalmıştır. Buna ilaveten Artin, İsmail Paşa'nın vezaret takımı için 91.511 kuruş, yine İsmail Paşa adına Abdi Paşa kapı kethüdasına kahve ve şeker bahasından 10.500 kuruş ve çeşitli masraflardan 20.632,5 kuruş bir harcama yapmıştır. Yekûn olarak 138.570 kuruşa ulaşan bu meblağın 50.000 kuruşunu İsmail Paşa çukadarı Süleyman aracılığıyla Artin'e yollamıştır. Defterde gözükten 88.570 kuruşluk bakiye bundan arta kalandır.

Hacı İsmail Paşa'nın 88.570 kuruşluk borcu dışında Artin'in miri için tahsil olunan alacakları şunlardır; Ohan ve ortağı Artin 7.550 kuruş; Yeni Han'da merdiven altında sakin Hoca Hazer veled-i Mıgırdıç ile ortağı Kiryakos 4.129,5 kuruş; sarraflar kethüdası Minas ile ortakları Kifork ve diğer Kifork 2.500 kuruş; Mısır valisinin divan efendisi İbrahim Faik Efendi 350 kuruş; Çelebi Efendi'nin hazinedarı Abdurrahman Ağa 290 kuruş; Hacı Ahmed Efendi'nin kapıçukadarı Hacı İbrahim 250 kuruş; Ümmühan Hanım 150 kuruş; Mısır valisinin enderun ağalarından Hacı Süleyman Ağa 100 kuruş; Nikos veled-i Bogos 45 kuruş.

10 Bu miktar belgelerde 110.411,5 kuruş olarak yazılmıştır. Bunun nedeni, borç alacak hesaplamaları sırasında Çelebi Efendi'nin hazinedarı Abdurrahman Ağa'nın 402 kuruşluk borcundan 112 kuruşluk teslimi düşülürken, 290 kuruş yerine 390 kuruş yazılmış olmasıdır.

11 18. yüzyıl Edirne ve Bursa terekeleri üzerine yapılan iki farklı çalışmada zenginlik eşikleri 833.33-8.333,33 kuruş (100.000-1.000.000 akçe) olarak belirtilmiştir. Burada 120 akçe=1 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bunlarla ilgili bk. (Oğuz, 2013: 85, 89; Reyhan, 2008: 254; Pamuk, 2012: 175).

12 Yukarıda bahsettiğimiz hesaplama hatası dolayısıyla bu meblağ da belgelerde 104.034,5 kuruş olarak yazılmıştır.

Bunlardan Hoca Hazer veled-i Mıgırdıç ile ortağı Kiryakos, ki onlar Artin'in sarraflık mesleğini icra ettiği Yeni Han'dan komşularındır, üzerlerine kayıtlı olan 4.129,5 kuruşluk borcu, muhallefatin tahsiline memur sergulam Hacı Ahmed Bey ile miri kâtibi Samakovizade Ahmed Necib Efendi'nin odasında yapılan mecliste, hayatta iken Artin ile hesaplarını kapattıklarını beyan ederek kabul etmemişlerdir (MAD.d. 9746, s. 1-2; D. BŞM.MHF. 99/8).¹³

Artin'in miri için tahsili uygun görülen alacaklarından, ortaya çıkması muhtemel olan borçlarına karşılık olarak ailesine teslim olunanlara bakacak olursak, Ohri cizyedarı Hüseyin Ağa'nın 3.120 kuruşluk borcu ile zaim Halil Ağa'nın 1.100 kuruşluk borcu hariç tutulursa, diğerleri küçük meblağlardır: Karcıbaşızade 310 kuruş; Şerif Ali Ağa hazinedarı Yusuf Ağa 271 kuruş; Abdurrahman Ağa 150 kuruş; Doğanzade Hacı Abdullah Ağa 150 kuruş; Veli Efendi'nin eşi 140 kuruş; Mısır valisine tabi kilercibaşı Ömer Bey 122 kuruş; Hacı İbrahim Ağa 120 kuruş; Mısır valisi mehterbaşısı Süleyman Ağa 100 kuruş; Delilbaşı Mehmed Emin Ağa 100 kuruş; Eğnikara Bekir Ağa 85 kuruş; Ragıb Paşa mühürdarı Emin Ağa 60 kuruş; Mehmed Emin 60 kuruş; hazine yamağı Abdüllatif Ağa 59 kuruş; Ebubekir Bey 55 kuruş; Küçük Hamin Mustafa Ağa 50 kuruş; arpa emini Ahmed Ağa 50 kuruş; Mısır valisi Silahdar Mehmed Paşa'nın gavasbaşısı alemdar Hüseyin Ağa yedinden Antalyalı Mehmed 50 kuruş; Mısır valisi ikincisi Mustafa Ağa 47,5 kuruş; Eğinli Debbağzade Hüseyin Ağa 40 kuruş; Mısır valisine tabi duhani Mehmed Ağa 34,5 kuruş; gönüllüler ağası Mehmed Emin Ağa 30 kuruş; İbrahim 25 kuruş; Selim 20 kuruş; Hüseyin 20 kuruş; Giritli çukadar Bekir Ağa 10 kuruş; Eskicioğlu Halil Ağa 7 kuruş.

Görüldüğü üzere Artin'in vermiş olduğu borçlar, birkaçı hariç tutularsa, genellikle küçük meblağlardır ve bunlar, Eğnikara Bekir Ağa'nın eşya bahasından olan borcu ile Ebubekir Bey'in esb bahasından olan borcu dışında, ağırlıklı olarak temessük ve tahvil yollu nakit paralarıdır. Dolayısıyla Mısır valilerini finanse eden Artin'in, yukarıda da belirtildiği gibi, yatırım aracı olarak daha çok nakit sermayeyi tercih etmiş olduğu muhakkaktır. Fakat bir sarraf olarak Artin'in, belgelerden yola çıkarak, sermayesini artırmak için herhangi bir ortaklık kurmadığını vurgulamak gerekir. Yine o, alternatif ticari işlerle de ilgilenmemiştir. İlâveten, imtiyazlardan yararlanmak adına başka bir Avrupa devletinin tercümanlık beratına da sahip değildir. Öte yandan Artin, Bender-i Dimyat cizye ve ağalığı ile Bender-i İskenderiye ağalığı örneklerinde olduğu gibi, Mısır valilerinin kendisine devrettiği vergi toplama ayrıcalıklarını elde etmiştir. Bu açıdan Artin'in,

13 Belgelere geçtiği üzere birbirlerine *kefil-i bi'l-mâl* olan Hoca Hazer ve ortağının Mısır sarrafı Artin'e 10.000 kuruş borçları vardır. Bunun 5.870,5 kuruşunu önceden Artin'e teslim etmişlerdir. Geri kalan 4.129,5 kuruşu ise, 8 Kasım 1789 günü Yeni Han'da lonca odasında sarraflar kethüdası Minas, yiğitbaşı Manol ve Muratoğlu Refail marifetleriyle ve İbrahim Ağa ibni Halil ile Mehmed Ağa ibni İsmail'in şahitlikleriyle ödemişlerdir.

bütün dikkatini kendisi için önemli bir gelir kapısına dönüşmüş olan Mısır'a ve Mısır sarraflığına yöneltmiş olması muhtemeldir.

Bununla birlikte, borç verdiği kişilerden hareketle, Mısır sarrafı Artin'in kendine özgü kozmopolit bir müşteri portföyü oluşturduğunu da söylemek gerekir. Zira Artin, sadece Mısır valileri ve adamları ile değil, bürokrasinin çeşitli katmanlarına mensup diğer yönetici elitlerle de çalışmakta, Müslim-gayrimüslim ticaret erbabının yanı sıra, yönetici elitlerin eşleri ve sıradan bireyler de Artin ile borç-alacak ilişkisi kurmaktadır. Dolayısıyla onun borç-alacak ilişkileri açısından güvenilir bir sarraf profili sergilediği ortadadır. Bunda, Artin'in Mısır valilerinin sarraflığını yapmasının da bir payı olmalıdır. Nihayetinde Artin, Mısır valileri nezdinde bir anlamda devletle iş görmektedir.

Mısır sarrafı Artin'in borç ve alacaklarından, Yeni Han'daki odası ile Langa Yenikapısı'ndaki hanesinde mevcut bulunup, ailesine terk olunan taşınabilir varlıklarına göz atacak olursak, bunların çok uzun listeler oluşturmadığını hemen vurgulamak gerekir. Ayrıca onların değerleri de belli değildir (D.BŞM.MHF.d. 13611).

Artin'in Yeni Han'daki odasında bulunan eşyalarının bir kısmı kendisine emanettir. Bir çuval içinde olan bu eşyalar, yeşim bıçak kabzası, leğen, ibrik, fener ve maşrapadan ibarettir. Bunun dışında büyük bir sandık içinde yer alan başka bir miktar eşya da, yukarıda vurgulandığı üzere, bir dönem Mısır valiliği yapmış olan Silahdar Mehmed Paşa'nın eşine aittir. Bunların önemli bir kısmı, altın, elmas, zümrüt, yakut parçaları içeren yükte hafif pahada değerli nesnelere sahiptir. Muhtemelen, han odasının daha güvenli bir yer olmasından kaynaklı olarak Silahdar Mehmed Paşa'nın eşi bu eşyaları Artin'in odasında bırakmış olsa gerektir.

Han odasında Artin'e ait olarak kaydedilmiş eşyalar ise çok azdır. Bunlar; küçük sedefkârî bir peştahta içinde yer alan 12 yasdık, 4 minder, 1 çekmece saati, 1 leğen ve ibrik, biraz tütün, 1 elmas-altun mühür ile bir miktar yakut, elmas ve zümrüt hurdalarından oluşmaktadır.

Artin'in Langa Yenikapısı'ndaki hanesinde olup, ailesine terk olunan giyim-kuşam eşyaları, ev içi döşemeleri, mutfak malzemeleri, gıda ve temizlik metalleri gibi taşınabilir gündelik yaşam ürünlerine gelince, onların, Boğaz ya da Haliç kıyısında oturan sarraflarınkilerle kıyaslandığında¹⁴, çok mütevazî kaldığını belirtmek lazımdır. Zira sayıları aşağı yukarı her evde olması gerektiği kadardır. Öte yandan bu eşyaların arasında, Artin ve ailesinin ince zevk ve beğenilerini yansıtan, Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerleri ile Avrupa ve Hindistan'dan gelmiş değişik mallar da vardır. Yine bunlara al bir at da ilave olunmaktadır.

14 Bunlarla ilgili örnekler için bk. (Ünlü, 2020; Ünlü, 2018b: 281-317).

Bir gayrimüslim olarak Artin'in al bir ata sahip olması, onun, Mısır valilerinin sarraflığını yapmasından kaynaklı elde ettiği bir ayrıcalık olmasıdır. Ya da yaşından dolayı Artin'e böyle bir imtiyaz tanınmıştır. Aksi takdirde bu tür istisnalar haricinde gayrimüslimlerin İstanbul'da ata binmeleri yasaklanmıştır (Neumann, 2009: 24).

Yine gayrimüslimlerin uymaları gereken yasaklar arasında silah taşımak da vardır (Neumann, 2009: 24). Ancak bu konuda da Artin devletin belirlediği sınırlara riayet etmemiştir. Zira Artin'in evinde 1 tüfek, 1 simlice kılıç, 2 simlice bıçak kayıtlara geçmiştir. Lakin askeri sınıf için bir tür kudret sergileme aracı olan bu ürünlerin Artin'e hediye edilmiş olma ihtimali de düşünülmelidir.

Bunlar dışında Artin, gündelik hayatında kullandığı farklı kişisel eşyalara da sahiptir. 1 uç dürbünü, 1 hokka, 5 balmumu kâğıt, 1 altun mühür ve yüzük, 1 küçük elmas yüzük, 4 ustura, 1 ustura makası ve 1 usturalık bunlardan bazılarıdır. Yine Artin'in evinde 11 cilt "Rumî" kitap bulunmaktadır. Ancak onların türleri hakkında bir bilgi yoktur. Keyfine düşkün olan Artin'in 2 sandık dolusu içki takımı olduğu da vurgulanmalıdır. Belki de bu içki takımları gelen konuklara şarap ikram etmek için özel alınmıştır. Artin temizliğini ise misk sabunu ile yapmaktadır. 4 kile Mısır şekerini de tatlı ve şerbetlerinde tatlandırıcı olarak kullanıyor olmalıdır.

Artin'in giyim kuşam eşyalarına gelince, onun, samur paçası, vaşak nefesi ve sincap olmak üzere 4 kürk, 1 şali cebe, 2 çuka niş, 2 çakşır, 2 şalvar, 1 seferli şalı, 1 Erzurumkâri başlık ve 13 fistan entarisi vardır. Hendek gezisi, Şam alacası, çınari, sandal yemeni, bogasi, bürüncük, çit parça ve top olmak üzere çeşitli kumaşlar da bunlara ilave olunmaktadır.

3 sandalye, 2 büyük ayna, 1 gülebdan, 3 kutu, 1 kehribar sehpa ve sofraların yanı sıra, şilteler, kadife, şali ve çuka yastıklar, minderler ile üstüfe yorgan ve zar perde Artin'in ev içi döşemeleridir. Sakızkâri peşkir ve havlular ile işlemeli ve işlemesiz makrameler de bunlara ilave olunur. Mutfak eşyası olarak ise Mısırkâri fiçiler, Venedikkâri kavanoslar, Hindkâri ve Maraşkâri kepçeler, küçük ve büyük maden kaseler ile siniler, tabaklar ve Saksoniyye fincanlar göze çarpar.

Artin ve ailesinin ortak kullanımında olan Doğu-Batı sentezi bu eşyalar dışında, eşine ve kızına ait olan metalar defterde ayrıca belirtilmiştir. Bunlar; elbise ve hırdavat olur 5 sandık ve 2 dolap; elmas ve yakut 3 küçük yüzük; kakım ve su samuru 2 kürk; incili 7 yakalık; inci kese içinde 1 küçük tarak; 14 kadife ve 3 koltuk yastığı; 2 köşe şiltesi; 3'ü çuka olmak üzere 6 minderdir.

SONUÇ

Mısır sarrafı ya da Mısır-ı Kahire sarrafı olarak belgelerde adı geçen Artin, 18. yüzyılda doğrudan ya da dolaylı olarak devletle çalışan, ancak bunun bedelini canıyla ödemiş bir dizi sarraftan yalnızca biridir. Fakat o, devlet malını zimmetine geçirmekten ziyade, yazdığı mektuplarla Mısır'ın Memlük beylerinden olan İbrahim ve Murad beylerin isyanına karıştığı gerekçesiyle, devlete ihanetle suçlanarak katledilmiştir.

Artin'in devlete gerçekten ihanet edip etmediği tartışmalıdır. Ancak ateş olmayan yerden duman çıkması da pek olası değildir. Zaten III. Selim de bundan dolayı Artin'in katl emrini vermiştir. Öte yandan Artin'in o tarihlerde Mısır valisi olan İsmail Paşa'nın kapı kethüdasının kendisine komplo kurduğu şeklindeki iddialarını da yabana atmamak gerekir. Zira dönemin konjonktürü doğrultusunda farklı hizipler arasında iktidarı ele geçirme ya da ekonomik artığa el koyma mücadeleleri de sıklıkla görülmektedir, ki sarraflar da bu mücadelelerin zaman zaman bir parçasını teşkil etmiştir.

Mısır'dan İstanbul'a gelen ve yeni yaşam alanında bir hane ile bir han odasından başka bir mülkü olmayan Artin'in ne kadar mal varlığına sahip olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira muhalefatı büyük oranda ailesine terk edilmiştir. Ancak bu, onun, ekonomik yönden güçlü üst düzey Osmanlı sarraflarından olduğu gerçeğini değiştirmez. Nihayetinde Artin, Hacı İsmail Paşa'nın Mısır valiliğine atanması sırasında yaklaşık 500 bin kuruşluk caize ve avaid bedeli ödemiştir. Zaten böyle bir iktisadi kuvveti olmasa, Mısır sarraflığını elde etmesi de pek olası gözükmemektedir. Bunda, sarraflık dışında, Mısır valilerinin kendisine bahsettiği vergi toplama ayrıcalıklarının bir katkısı olduğu muhakkaktır. Çünkü Artin ne farklı ticari işlerle ilgilenmiştir ne de sermaye ortaklığını tercih etmiştir. Yabancı devletlerin tercümanlık beratına da ilgi göstermemiştir.

Borç alacak ilişkilerinde güvenilir bir sarraf profili çizen Artin'in, ata binme ve silah taşıma gibi konularda devletin belirlediği sınırların ötesinde olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte o, Boğaz ve Haliç kıyısındaki meslektaşlarına kıyasla, gösteriştenden uzak, daha mütevazı bir hayatı tercih etmiş gibidir. Zira hanesindeki taşınabilir eşyalar, içlerinde lüks sayılabilecek Doğu-Batı sentezi ürünler olmakla beraber, abartılı bir miktarda değildir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Tahvil (Nişan) Defterleri (A. {DVNSN-ŞT.d.) 16.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) 5731.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği (D.BŞM.MHF.) 99/8.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifelîği Defterleri (D.BŞM.MHF.d) 13611.

Cevdet Dahiliye (C.DH.) 272/13592.

Cevdet Maliye (C.ML.) 63/2884, 707/28894.

Hatt-ı Hümayun (HAT.) 15/604, 18/809, 212/11551, 273/16049, 273/16089, 192/9368, 273/16035, 213/11657.

İrade Eyâlet-i Mümtâze Mısır (İ.MTZ.(05)TAL.) 4/201.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 9719, 9746.

Meclis-i Vâlâ (MVL.) 553/51.

Sadaret Dîvân Kalemi Evrakı (A.}DVN.) 111/18.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TSMA.d.) 2700, 6555, 2866, 8676.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA.e.) 158/44, 549/13, 23/3, 24/14, 24/9, 539/16, 550/45, 550/46, 550/50, 550/51, 785/73.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Câvid (1998), *Hadîka-i Vekâyi'*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AKGÜNDÜZ, A. (1993), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, cilt: 6, Fey Vakfı Yayınları İstanbul.

BÖLÜKBAŞI, Ö. F. (2014), "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 30, s. 19-96.

CEZAR, Y. (2004), "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", *Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi*, Hazırlayan: Hilal Akgül-Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 179-207.

ELDEM, E. (2012), "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 165-247.

Evliyâ Çelebi (2007), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt: 10, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

FAHMY, K. (2020), *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hüküm-*

darlığına, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul.

- NEUMANN, C. K. (2009), “Birey olmanın alameti olarak tüketim kalıpları 18. yüzyıl Osmanlı meta evreninden örnek vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, s. 7-47.
- OĞUZ, G. (2013), *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- PAMUK, Ş. (2012), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- REYHAN, C. (2008), *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TEZCAN, B. (2020), *XVIII. Yüzyılda Kahire Darphanesi*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÜNLÜ, E. (2018a), “18. Yüzyılda Sarraf Katlleri: “Devlet Malına Halel”in mi, Hizipleşmenin mi Kurbanları?”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 52, s. 125-127.
- ÜNLÜ, E. (2018b), “18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros Nam-ı Diğer Petraki”, *OTAM*, S. 43, s. 281-317.
- ÜNLÜ, E. (2020), *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- WINTER, M. (1992), *Egyptian Society Under Ottoman Rule: 1517-1798*, Routledge, London-New York.

BÖLÜM 11

ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÇERÇEVESİNDE YENİDEN ÜRETİM

Kezban KARABULUT¹, Cihat KARTAL²

---

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme A.B.D., kezbankarabulut05@gmail.com, ORCID:

2 Doç.Dr., Kırıkkale Ün., İİBF, İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama ABD, dr_cihat_kartal@yahoo.com, ORCID ID:0000-0003-2390-8268.

GİRİŞ

Artan dünya nüfusu ve sanayi devrimi ile başlayan teknolojik gelişmeler her geçen gün dünyamızı ve yaşam tarzımızı daha fazla değiştirmektedir ve değişikliklerin çoğuna yaşamı tehdit eden tehlikeler eşlik etmektedir. Bu tehlikeler, iklim değişikliği, hava kirliliği, su kirliliği ve doğal kaynakların tükenmesi gibi önemli çevre sorunlarına neden olmaktadır. Kalıplarına sığamayan insanoğlunun dünya üzerinde yarattığı tahribat (Morelli, 2011:1), çevre kirliliği, sınırlı olan doğal kaynakların hızla tüketilmesi ve kullanılan enerjinin yenilenebilir olmayışı sürdürülebilirlik kavramını ortaya çıkarmıştır. Dünya, iklim değişikliği ve doğal kaynakların tükenmesiyle birlikte bir çevresel sürdürülebilirlik kriziyle karşı karşıyadır. Bu krizi hafifletmek için yaşamın her alanında sürdürülebilir uygulamalar hayata geçirilmektedir.

Sürdürülebilirliği kısaca; var olan doğal kaynakların korunması ve devamlılığının sağlanması olarak açıklayabiliriz. Var olan doğal kaynakların korunabilmesi için, doğal kaynaklar ve tükettiklerimiz arasında bir denge olması gerekir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra nüfusun hızla artması tüketiminde hızla artmasına neden olmuştur. Tüketim ve doğal kaynaklar arasındaki ortaya çıkan dengesizlik; kaynakların hızla azalmasına, çevre kirliliğine, biyolojik çeşitliliğin olumsuz etkilenmesine, gıda israfına, küresel ısınmaya, iklim değişikliğine, artan enerji ihtiyacı nedeni ile ormanların tahrip edilmesine veya yok edilmesine neden olmaktadır. Aşırı tüketimin olumsuz etkileri sadece çevreyle sınırlı kalmamakta, bilinçsiz tüketici sayısını her geçen gün artırmakta ve gösteriş tüketimini desteklemektedir. Maddi durumu iyi olanların karşı koyamadıkları satın alma istekleri, maddi durumu iyi olmayanların da ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmaları toplumsal eşitsizliği beslemekte ve her iki kesimi de psikolojik olarak olumsuz yönde etkilemektedir. Tüketim artışıyla birlikte ortaya çıkan talep üretim artışına da neden olmakta, firmalar ürün reklamları ve pazarlama teknikleri ile aşırı tüketimi destekleyerek insanların tüketim davranışlarını etkilemekte, üretim ve tüketimi kısır bir döngüye hapsedmektedirler (Karakahya, 2013).

Çevresel sürdürülebilirliğe yönelik en umut verici çözümlerden biri, kullanılmış ürünleri orijinal özelliklerine göre yeniden inşa etme süreci olan yeniden üretimdir. Yeniden üretim yöntemiyle çevresel sürdürülebilirliği desteklemenin temel amacı, atıkları azaltmak, kaynakları korumak, üretim ve tüketimin çevresel etkilerini en aza indirmektir. Yeniden üretim, kullanılmış veya kullanım ömrü sona ermiş ürünleri temizleme, onarma ve parça değiştirme kombinasyonunu kullanarak yeni gibi bir duruma getirme işlemidir. Yeniden üretim yoluyla ürünlerin ömrünü uzatmak, daha az yeni ürünün üretilmesi demektir, bu da bunları üretmek için gereken ham madde, enerji ve su miktarını azaltmaktadır. Yeniden üretim, ürünün yaşam

döngüsünü uzatarak ekonomik, çevresel ve sosyal faydaların maksimize edilmesini daha iyi gerçekleştirmektedir (Gong vd., 2022). Yeniden üretime dahil edilmeyen ürünler depolama alanlarına veya yakma fırınlarına gitmekte ve atık miktarını arttırmaktadır.

Son yıllarda yeniden üretim stratejisi firmalar tarafından daha yaygın halde kullanılmaktadır. Bunun temel nedenleri; çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunma baskısıdır. Bu baskı büyük oranda kanunlar ve düzenlemeler aracılığı ile hükümetlerden, daha küçük ölçüde de müşterilerin tepkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu baskılar, bileşenlerinin geri dönüştürülmesinin daha zor olması ve çevreye zarar veren malzeme içeriğinin fazla olması nedeniyle elektronik endüstrisinde daha yoğun olmaktadır (Sharma vd., 2010).

1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik kavramının tarihçesine baktığımızda kavramın kökeninin, toplumların, kaynakların uzun süreli kullanılabilirliğini sağlamak amacıyla uygulamalar geliştirdiği eski uygarlıklara kadar dayandığı söylenebilir. “Sürdürülebilirlik” kelimesinin İngilizce karşılığı “Sustainability” Almanca karşılığı “nachhaltigkeit” kelimeleridir. Günümüzdeki kullanımı ile “sürdürülebilirlik” kavramının temel kökenleri ormancılığa dayanmaktadır. Sürdürülebilirlik çevre hareketi içinde ortaya çıkan, oldukça yaygın olarak kabul gören ve içeriği siyasal süreç içinde, sürekli olarak yeniden belirlenmeye çalışılan bir ahlak ilkesidir (Tekeli, 2001:729).

Basılı kaynaklarda sürdürülebilirlik terimi ilk defa Almanca karşılığı olan “Nachhaltigkeit” ifadesi ile 1713 yılında Alman Hans Carl von Carlowitz (1645-1714) tarafından yayınlanan, ahşabın istikrarlı ve sürekli bir şekilde korunmasını, yetiştirilmesini ve kullanılmasını savunan “Silvicultura Oekonomika” adlı kitapta yer almıştır. Carlowitz 300 sayfalık incelemesinde, modern bir orman ya da ağaç işleme sektörü için bir çerçeve çizmekle kalmamış, aynı zamanda “sürekli kullanım (Nachhaltige Nutzung)” kavramına atıfta bulunarak “sürdürülebilirlik (Nachhaltigkeit)” terimini de yaratmıştır. Bir ormancı ve yönetici olan Wilhelm Gottfried Moser (1757), “Grundsütze der Forst Okonomien (Orman Ekonomisinin İlkeleri)” isimli kitabında sürdürülebilirlik kavramına atıfta bulunarak “sürdürülebilir ekonomi” konusuna değinmiştir (Schmithüsen, 2013:3,5);

“Sürdürülebilir ekonomi, insanın yalnızca kendisi için değil, başkaları ve gelecek nesiller içinde yaşaması gerektiği konusunda makul, adil ve akıllıcadır.”

Georg-Ludwig Hartig (1764-1837), *Anweisung zur Taxation der Forstteoder zur Bestimmung des Holzertrags der Walder* (Ormanların Vergilendirilmesi veya Ormanların Kereste Veriminin Belirlenmesi İçin Talimatlar) adlı ders kitabında, sürdürülebilirlik ilkesine nesiller arası bir bakış açısı kazandırmıştır. Ormanlardan odun tahsisinin sürdürülebilirliğe göre hesaplanmadan sürdürülebilir ormancılığın düşünülmemeyeceğini, ormanları mümkün olduğu kadar yüksek değerlendirerek gelecek nesillerinde şu an yaşayan nesiller kadar çok avantaj elde edebileceği şekilde kullanılmasının amaçlanması gerektiğini belirtmiştir. Hartig (1795) yılında sürdürülebilir kavramına yaptığı atıf, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun (World Commission on Environment and Development – WCED) 1987 yılında tanımladığı modern sürdürülebilir kalkınma kavramının tohumları niteliğindedir. Carl Heyer (1841), bir ormanın sürdürülebilir bir şekilde yönetilebilmesinin, orman üretimi için ayrılan toprağı korumaktan geçtiğinden bahsetmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 1905-1910 yılları arasında yeni kurulan Orman Hizmetleri'nin başına atanan Gifford Pinchot'un (1865-1946) ölümünden sonra yayınlanan “*Breaking New Ground* (1947)” isimli kitabı, ABD'ndeki sürdürülebilir ormancılığın kökenlerine dair nefes kesici bir içgörü sağlamıştır. Pinchot, ormancılık bilgisini ülkesindeki sürdürülebilirliğin gelişimini belirleyen, ekonomik, politik ve sosyal koşullara ilişkin derin bir anlayışla birleştirmiştir. Kitap, modern toplumlarda orman gelişimi konusunda temel olan birçok konuyu ele aldığı için bugün hala geçerliliğini korumaktadır (Schmithüsen, 2013:6-8).

1960'lı yıllardan itibaren uzmanlar yeryüzünde artan çevre kirliliği konularına dikkat çekmeye başlamıştır (İncedayı, 2004). Çok sayıda kişi ve olay, sürdürülebilirliğin ilerlemesinde önemli roller oynamıştır. Dünya liderleri, bilim insanları, gazeteciler, kurum ve kuruluşlar tarafından yaygın olarak bilinen ve ortak bir tartışma konusu olan sürdürülebilirlik kavramı resmi kaynaklarda ilk defa Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN) tarafından kullanılmıştır (Adams, 2006). 1969 yılında IUCN himayesindeki Afrika ülkelerinin imzaladığı resmi bir evrakta “Sürdürülebilir kalkınma” terimi olarak yer almıştır. Aynı yıl ABD'de kabul edilen Ulusal Çevre Koruma Yasası'nda (National Environmental Protection Act - NEPA) “yeryüzünün kaynaklarına veya biyolojik organizmalara zarar vermeden şimdiki ve gelecek nesiller için fayda sağlayabilecek ekonomik kalkınma” şeklinde tanımlanmıştır (Kershner, 2011). Doğanın şimdiki ve gelecek nesiller için korunması ve geliştirilmesi, 1972 yılında düzenlenen Stockholm Konferansı'nın da temel amacını oluşturmuştur (Güneş, 2004:94).

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nün hazırladığı “İnsanlığın İkilemi” raporundan sonra 1972 yılında BM, Batı Bloğu ülkeleri ve Romanya'nın katılımı ile düzenlenen ve Stockholm Bildirisi (Stockholm Konferansı) dünya tarihine geçen, uluslararası alanda hem küresel çevre

sorunlarına dikkatleri çeken hem de çevreye ilişkin yayınlanan ilk bildiri olmuştur. Konferans sonrasında çevre sorunlarını küresel boyutta ele alacak uluslararası bir organın kurulmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine, BM Genel Kurulu'nun 2997 sayılı ve 15 Aralık 1972 sayılı kararıyla, Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), BM'ye bağlı bir "program" olarak oluşturulmuştur. UNEP, uluslararası çevre hukuku düzenlemelerinin merkezinde yer almakla kalmamış aynı zamanda kurulduğu günden itibaren çevresel konularda önemli faaliyetlerde bulunmuştur (Kayhan, 2013:62).

1972'de Roma Kulübü'nün ünlü Büyümenin Sınırları (LtG) raporu, küresel sürdürülebilirlik için bazı zorlayıcı senaryolar ortaya koymuştur. LtG'nin piyasaya sürülmesinin ani ve kalıcı etkileri, çevresel sorunları ve sürdürülebilirlik tartışmalarını daha da popüler hale getirmiştir. Küresel ekonomi ve çevreyi birbirine bağlayan ilk bütünleşmiş küresel model olmuştur (Turner, 2008). Brundtland Raporu (1987) ile modern anlamda sürdürülebilirlik kavramının temelleri atılarak; çevresel, sosyal ve ekonomik faktörlerin birbirine bağlı olduğu vurgulanmıştır. Brundtland Raporu'nun yayınlanmasından bu yana, sürdürülebilirlik evrim geçirmiş ve başlangıçta çevresel kaygılara odaklanmasının ötesine geçmiştir. Akademisyenler ve uygulayıcılar, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutları kapsayan daha kapsamlı bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı kabul etmişlerdir. Bu değişim, sürdürülebilir geçim kaynakları, sürdürülebilir tüketim ve sürdürülebilir şehirler gibi kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sürdürülebilirlik kavramının çevre hareketleri içerisinde merkezi bir konum kazanması, çevre hareketlerinin dönüm noktası niteliğinde ki Brundtland Raporu sonrasında olmuştur (Tekeli, 2001:729).

Sürdürülebilirlik kavramı, etkili figürler, önemli olaylar ve öneminin giderek daha fazla tanınması sayesinde zaman içinde ivme kazanmıştır. Çevreye ve eko-sisteme verdiği zararlar artık reddedilemeyecek açıklıkta görülen kentleşme, sanayileşme, enerji üretimi gibi olguların önüne getirilen sürdürülebilirlik; bir eko-sistemin işlevini kesintisiz, bozulmadan, çürütmesine meydan vermeden, aşırı kullanımla tüketmeden ya da sistemin hayati bağı olan ana kaynakları aşırı yüklenmeden sürdürülebilmesi yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Çavuşoğlu, 1995:455, akt. Doğan, 2001:309). İklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi, sosyal adaletsizlikler ve artan enerji kaynağı ihtiyacı gibi acil önlem alınması gereken küresel nitelikteki çevre sorunları nedeniyle, sürdürülebilirlik 21. yüzyılda çok daha önemli hale gelmiştir. Hükümetler, kuruluşlar ve bireyler, sürdürülebilirliğin ilkelerini karar verme süreçlerine entegre ederek, faaliyet planlarına dahil etme ihtiyacını kabul etmişlerdir (Doğan, 2001:309). Warden sürdürülebilirlik tanımlarının, genellikle belirsiz olduğunu, ancak genelde insanlığın, gelecek nesillerin servetini azaltmayacak şekilde maddi yeniden üretimini sağlaması gerektiği konusuna hitap ettiğini belirtmekte-

dir. Modern sürdürülebilirlik kavramının büyük ölçüde, toprak bilimi ve tarım uygulamalarının yeni anlayışlarının ekolojiler içinde temel besinlerin dolaşımı fikrini geliştirmek için bir araya geldiği, on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında geliştirilen fikirlere dayandığını ileri sürmektedir (Warde, 2011:153).

2015 yılında BM'in Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nı (SKA'lar) oluşturması; yoksulluğun azaltılması, iklim eylemi ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi alanlarda amaçlar belirlemesi, sürdürülebilirliğin önceliğini küresel ölçekte daha da pekiştirmiştir (<https://www.un.org/sustainabledevelopment/>). Sürdürülebilir kalkınmanın, uluslararası gündemlerde kazandığı önem, çevre politikalarının, kurumsal sürdürülebilirlik girişimlerinin ve değişimi savunan taban hareketlerinin dünya genelinde benimsenmesine (Doğan; 2001:309), STK'lar başta olmak üzere tüm çevresel hareketlerde sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin temel rol oynamasına ve uygulanmasına yol açmıştır.

Bir işletmenin sürdürülebilirlik performansı, işletmenin kullandığı kaynakların, sunduğu ürün ve hizmetlerin ve ürettiği emisyonların, atıkların ve yan ürünlerin çevresel, ekonomik ve sosyal etkilerine bağlıdır. Bununla birlikte, bu etkilerin toplum üzerindeki genel etkisi, aynı zamanda dış paydaşların hakim olan algılarına ve hakim sosyo-kültürel ve ekonomik koşullara da bağlıdır. Şirketin performansı ile etkileri arasındaki ilişki, sürdürülebilirlik etki zinciri olarak adlandırılır. Bir bölgedeki mevcut refah düzeyi, çevresel veya sosyal etkilerin kabul düzeyini etkileyecektir. Örneğin, ekonomik kriz zamanlarında, iş fırsatlarına kıyasla çevre korumanın önemi azalabilir (Baumgartner ve Rauter, 2017).

1.1. Sürdürülebilir Kalkınma ve Amaçları (SKA)

Dünyanın kaynaklarını yenileme kapasitesini koruyarak insanlığın yaşam kalitesini iyileştirme olasılığını vurgulayan Vezzoli (2018) sürdürülebilir kalkınmayı, insanlara ve ekosistemlere fayda sağlayan bir uygulama olarak tanımlar (Vezzoli, 2018:5). Çevresel kaygılar onlarca yıldır küresel diyalogun bir parçası olsa da, “sürdürülebilirlik” terimi, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 Brundtland Raporu sonrasında kadar mevcut kavramsallaştırmasında (*yani sürdürülebilir kalkınma*) düzenli olarak söylemlerde yer almamıştır. Geçtiğimiz yıllarda su kaynakları, iklim değişikliği, türlerin yok olması, aşırı nüfus ve sayısız çevresel sorunla ilgili artan korkularla birlikte, “sürdürülebilirlik” terimi birçok alanda yaygınlaşmıştır (Owens ve Legere, 2010:368).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED)'nin 1987'de yayınladığı “Bizim Ortak Geleceğimiz” adlı raporda (Brundtland Raporu), sürdürülebilir kalkınma, “günümüzün gereksinimlerini karşılarken gelecek nesillerin de kendi gereksinimlerini yerine getirme potansiyelinin korun-

ması” olarak tanımlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını karşılayan ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamasını engellemeyen ekonomik, çevresel ve sosyal bir kalkınmayı ifade etmektedir. Bu bağlamda işletmeler önemli bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ilerlemenin yavaş olması, işletmelerin sürdürülebilir bir şekilde stratejik ve başarılı bir şekilde hareket etmelerini sağlayacak daha somut rehberliğe ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir (Baumgartner ve Rauter, 2017). Diğer yandan Rio de Janeiro’da 1992 yılında gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED), sosyal ve üretim geliştirme sistemlerinin yeniden yönlendirilmesi için bir referans model olarak, sürdürülebilir kalkınma kavramının tüm uluslararası kuruluşların belgelerine kalıcı olarak yerleşmesini sağlamıştır. Özellikle 1994 yılında, sürdürülebilir kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik, Avrupa Komisyonu’nun çevre eylem planında temel bir referans noktası olarak yer almaktadır (Vezzoli, 2018:6).

SKA’nın temelinde; ülkelerin, ekonomik paydaşların ve tüm toplumların küresel olarak daha iyi bir gelecek için birlikte hareket edebileceği varsayımı yatmaktadır (Madran, 2020:297). 2015 yılında New York’ta toplanan Birleşmiş Milletler (BM) zirvesinde, dünya liderleri tarafından 17 maddeden oluşan “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA)” kabul edilmiştir. SKA 2030 yılına kadar tüm paydaşlarına, hükümetlere, belediyelere, sivil toplum örgütlerine, ağlara ve şirketlere problemlerin kademeli olarak çözümlenebilmesi için 231 yapılandırılmış gösterge içeren bir sistematığı ortaya koymuştur (Madran ve Tanyeri, 2020:iii). BM tarafından kabul edilen SKA şu maddelerden oluşmaktadır (turkiye.un.org, 20.02.2023);

- 1) **Yoksulluğun her biçimini sona erdirmek:** Yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmek,
- 2) **Açlığa son vermek:** Açlığı bitirmek, gıda güvenliğine ve iyi beslenmeye ulaşmak ve sürdürülebilir tarımı desteklemek,
- 3) **Sağlıklı ve kaliteli yaşam:** Sağlıklı ve kaliteli yaşamı her yaşta güvence altına almak,
- 4) **Nitelikli eğitim:** Kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitimi sağlamak ve herkes için yaşam boyu öğrenim fırsatlarını teşvik etmek,
- 5) **Toplumsal cinsiyet eşitliği:** Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek,
- 6) **Temiz su ve sanitasyon (arındırma):** Herkes için erişilebilir su ve atık su hizmetlerini ve sürdürülebilir su yönetimini güvence altına almak,
- 7) **Erişilebilir ve temiz enerji:** Herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak,

8) **İnsana yakışır iş ve ekonomik büyüme:** İstikrarlı, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve üretken istihdamı ve herkes için insana yakışır işleri desteklemek,

9) **Sanayi, yenilikçilik ve altyapı:** Dayanıklı altyapılar tesis etmek, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi desteklemek ve yenilikçiliği güçlendirmek,

10) **Eşitsizliklerin azaltılması:** Ülkeler içinde ve arasında eşitsizlikleri azaltmak,

11) **Sürdürülebilir şehirler ve topluluklar:** Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak,

12) **Sorumlu üretim ve tüketim:** Sürdürülebilir üretim ve tüketim kılıplarını sağlamak,

13) **İklim eylemi:** İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek,

14) **Sudaki yaşam:** Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir kullanmak,

15) **Karasal yaşam:** Karasal ekosistemleri korumak, iyileştirmek ve sürdürülebilir orman yönetimini sağlamak; çölleşme ile mücadele etmek, arazi bozunumunu durdurmak ve tersine çevirmek, biyoçeşitlilik kaybını engellemek,

16) **Barış, adalet ve güçlü kurumlar:** Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak,

17) **Amaçlar için ortaklıklar:** Uygulama araçlarını güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma için küresel ortaklığı canlandırmak.

Sürdürülebilir Kalkınma İçin KÜRESEL AMAÇLAR

SKA içerisinde yer alan “12. Madde: Sorumlu üretim ve tüketim” çalışma konularımızdan yeniden üretimi, “13. Madde: İklim eylemi” çevresel sürdürülebilirlik konusunu içermektedir.

12. Madde: Sorumlu Üretim ve Tüketim: “Sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarını sağlamak” atıkların azaltılması ve sürdürülebilir çevrenin desteklenmesi temelinde; gıda atıkları başta olmak üzere atıkların azaltılması, karbon ayak izinin azaltılması, ulusal geri dönüşüm oranı ve doğal kaynakların etkin kullanılması gibi alt başlıkları içermektedir (turkiye.un.org, 20.02.2023). Sorumlu üretim ve tüketim konusunda BM tarafından belirlenen alt başlıklar ise şu şekildedir;

- Gelişmiş ülkelerin başı çekmesi ve bütün ülkelerin harekete geçmesiyle, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma ve yetkinliklerini göz önünde bulundurarak *Sürdürülebilir Tüketim ve Üretim İçin 10 Yıllık Çerçeve Programı*’nın uygulanması.

- 2030’a kadar doğal kaynakların sürdürülebilir yönetiminin ve etkin kullanımının sağlanması.

- 2030’a kadar perakende ve tüketici düzeylerinde kişi başına düşen küresel gıda atığının yarıya indirilmesi ve hasat sonrası kayıplar dâhil üretimdeki ve tedarik zincirlerindeki gıda kayıplarının azaltılması.

- 2020’ye kadar üzerinde anlaşmaya varılan uluslararası çerçevelere uygun olarak kimyasalların ve tüm atıkların yaşam döngüleri boyunca çevresel olarak sağlam biçimde yönetimlerinin sağlanması ve bu kimyasalların ve atıkların insan sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek için havaya, suya ve toprağa karışmalarının önemli ölçüde azaltılması.

- 2030’a kadar önleme, azaltma, geri dönüşüm ve tekrar kullanma yoluyla katı atık üretiminin önemli ölçüde azaltılması.

- Özellikle büyük ve uluslar ötesi şirketler başta olmak üzere şirketlerin sürdürülebilir uygulamaları kabul etmelerinin ve sürdürülebilirlik bilgilerini raporlama döngülerine entegre etmelerinin teşvik edilmesi.

- Ulusal politikalar ve öncelikler doğrultusunda sürdürülebilir olan kamu ihalesi uygulamalarının desteklenmesi.

- 2030’a kadar her yerde herkesin sürdürülebilir kalkınmayla ilgili bilgi ve farkındalık edinmesinin ve doğayla uyum içinde bir yaşam sürmesinin güvence altına alınması.

- Gelişmekte olan ülkelerin daha sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarına yönelmeleri için bilimsel ve teknolojik kapasitelerini güçlendirme konusunda desteklenmeleri.

- İstihdam yaratan ve yerel kültür ve ürünlerini teşvik eden sürdürülebilir bir turizm için sürdürülebilir kalkınma etkilerini denetlemeye olanak sağlayan araçlar geliştirilmesi ve uygulanması.

- Piyasa aksaklıklarının ortadan kaldırılmasıyla ulusal koşullara uygun bir biçimde, gelişmekte olan ülkelerin özel ihtiyaç ve durumlarını göz önünde bulundurarak ve etkilenmiş toplulukları koruyacak biçimde kalkınmaları üzerindeki olası olumsuz etkileri en aza indirgeyerek çevresel etkilere sahip zararlı teşviklerin aşamalı olarak ortadan kaldırılması. Vergilendirmenin yeniden yapılandırılması da dâhil olmak üzere savurgan tüketime özendiren verimsiz fosil yakıtlara yönelik teşviklerin verimli hale getirilmesi.

13. Madde: İklim Eylemi:

- İklimle ilgili tehlikelere ve doğal afetlere karşı dayanıklılığın ve uyum kapasitesinin bütün ülkelerde güçlendirilmesi.

- İklim değişikliğiyle ilgili önlemlerin ulusal politikalara, stratejilere ve planlara entegre edilmesi.

- İklim değişikliği azaltım, iklim değişikliğine uyum, etkinin azaltılması ve erken uyarı konularında eğitimin, farkındalık yaratmanın ve insani ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi.

- *Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi*'ne taraf olan gelişmiş ülkeler tarafından üstlenilen, anlamlı azaltım eylemleri ve uygulamada şeffaflık bağlamında, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını ele almak için 2020'ye kadar yıllık 100 milyar doların ortaklaşa seferber edilmesi taahhüdünün uygulanması. Yeşil İklim Fonu'nun sermayelendirme yoluyla olabildiğince kısa sürede tam olarak faaliyete geçirilmesi.

- Kadınlara, gençlere, yerel topluluklara ve dışlanmış gruplara odaklanarak en az gelişmiş ülkelerde ve gelişmekte olan küçük ada devletlerinde iklim değişikliğiyle ilgili etkili planlama ve yönetim kapasitesini artıracak mekanizmaların desteklenmesi.

Birleşmiş Milletler'in SKA'ları enerji üretiminden ulaşıma, doğal kaynaklardan gıda sistemlerine kadar toplumun tüm sektörlerinde sürdürülebilirliği teşvik etmek için kapsamlı bir çerçeve çizmektedir.

1.2. Çevresel Sürdürülebilirlik

Sanayi devrimi ve savaşlardan sonra küresel değişikliklerle birlikte çevresel duyarlılık ve kaynak kıtlığı endişeleri artmaya başlamıştır. Bilim insanı Rachel Carlson kuş hayatının tahribatını detaylandıran (Gedik, 2020:199), otuz yıl önce yayınlanan ve çığır açan kitabı "Silent Spring" (1962) ile pestisitlerin zararlı etkilerini açığa çıkarmış, dünyayı çevresel zehirlenmenin görünmez tehlikelerine karşı uyararak çevre hareketlerini

hızlandırmıştır. Spring, kimya endüstrisini, hükümeti ve tarım ticaretini geliştiren böcek ilacı kullanmakla suçlamaktaydı. “Dünya tarihinde ilk kez” diye yazmıştı. Carlson, “artık her insan gebe kaldığı andan ölümüne kadar tehlikeli kimyasallarla temasa maruz kalıyor” (Lear, 1993:23,27).

Çevre sorunlarının ve olumsuz etkilerinin birçoğu insan faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Tüketiciler; çevre kirliliği ve yenilenemeyen doğal kaynakların yok edilmesi yoluyla ekosisteme iki yönlü çevresel bir yük getirmektedir (Abeliotis, Koniari ve Sardanou, 2010; akt. Nyguen ve Johnson, 2020:1). Sanayileşme ve endüstrileşme, tüm dünya da hızla artan çevre sorunlarını bir taraftan küresel bir sorun haline getirirken diğer taraftan bölgeler arası gelişmişlik farkları nedeniyle içinden çıkılmaz hale getirmektedir (Civanoğlu, 2006:2). Bu nedenle çevre dostu davranışların hükümetler, işletmeler ve çevre örgütleri tarafından sürekli olarak teşvik edilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur (Nguyen ve Johnson, 2020:1). Eğer herkes eko-sistemlerin ve doğal kaynakların sınırlı olduğunu kabul ederse, ekonomik kararlar bu yönde yönlendirilebilir. Böylece ekonomik adımların nihai ürünleri de çevresel olarak sürdürülebilir olabilir (Sharma vd., 2010). Sürdürülebilir çevre; her bireyin gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan aynı çevresel alana sahip olması, yani doğal kaynakların veya sermayenin gelecek nesillere aktarılacak sermaye çerçevesinde daha iyi korunması, kaynakların adil bir şekilde yeniden dağıtılmasıdır (Vezzoli, 2018:3,4).

Çevresel sürdürülebilirlik, kavramı Birleşmiş Milletler’in (BM) “iklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek” çağrısı kapsamında ortaya çıkan sivil bir harekettir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları’ndan (SKA) “İklim Eylemi” ile örtüşmektedir ve ana hedefi iklim değişikliği ile mücadelede bireylerin farkındalığını arttırmaktır (Uysal, 2023). Çevrenin korunması amacıyla “kirlenen öder” ilkesini ilk defa benimseyen ve hayata geçiren uluslararası kuruluş Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) olmuştur (Turgut, 2001:213,221; Civanoğlu, 2006:24; Güneş, 2004:94).

Çevresel sürdürülebilirlik konusunda yürütülen programlar ve atılan adımlar, dünyamızın ve insanların sağlığını korumak için kritik bir öneme sahiptir. Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli (The Inter governmental Panel on Climate Change – IPCC) “Dördüncü Değerlendirme Raporu”nda (AR4), sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik politikalar olmadığı takdirde, 1980-1999 ortalamasına göre yirmi birinci yüzyılın sonuna kadar küresel sıcaklıklarda ortalama 1.6°-6.9° C arasında bir artışa yol açacağını ön görmektedir (Betts vd., 2011:67). Yükselen deniz seviyeleri, eriyen buzullar, iklimsel farklılıklar, dünya ekosistemini ve insanlığı tehdit eden iklim değişikliği faktörleridir. Bu sorunlarla mücadele etmek için hükümetlerin ve şirketlerin sürdürülebilir uygulamalara geçişi kaçınılmazdır.

BM'in Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA), enerji üretiminden ulaşım, sağlıktan cinsiyet eşitliğine, gıdadan sorumlu üretim ve tüketime kadar hayatın tüm alanlarında sürdürülebilirliği teşvik etmek için kapsamlı bir yol haritası çizmektedir. Enerji kullanımı, atık üretimi, su tüketimi, hava emisyonları, doğal kaynaklar ve bioçeşitlilik gibi birçok çevresel konuda toplumun farkındalığını artırmak adına daha fazla çalışma yapılması gerekliliği aşikârdır. Tüketicilerin çevresel sürdürülebilirlik konusunda bilgi düzeylerini tespit etmeyi amaçlayan araştırmalara destek verilmesi ve çevre eğitimlerine yönelik kapsamlı programlar geliştirilmesi gerekmektedir.

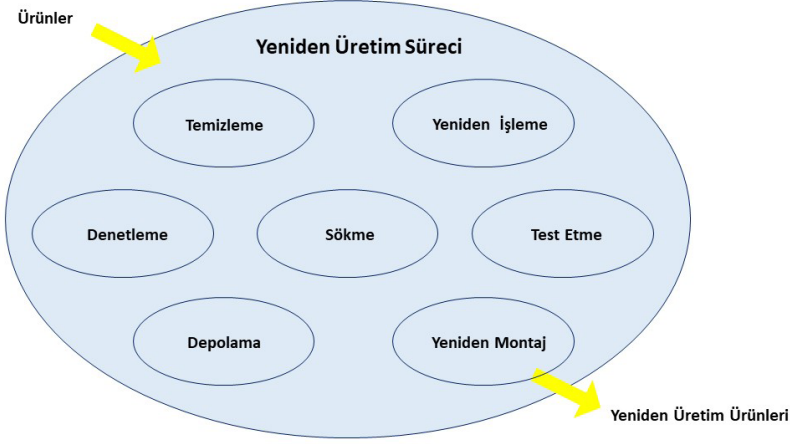
2. Yeniden Üretim

“Yeniden üretim” terimi, 1930’ların sonlarından beri, hatta daha önceden beri kullanılmaktadır ve farklı geçmişlere sahip endüstriyel uygulayıcılar ve araştırmacılar tarafından farklı şekilde tanımlanmıştır. Bu nedenle, “*yeniden üretim*” teriminin birçok tanımı vardır, ancak çoğu, bir ürünün orijinal işlevini eski haline getirmeye yönelik ortak bir temel fikir üzerine kuruludur. Sundin (2020) yeniden üretimi şu şekilde tanımlamıştır;

“Yeniden üretim, kullanılmış ürünlerin kullanım ömrüne geri kazandırıldığı endüstriyel bir süreçtir. Bu işlem sırasında, ürünler bir dizi yeniden üretim işleminden geçer; örn. istenen ürün standartlarını karşıladığından emin olmak için inceleme, temizleme, sökme, yeniden işleme, yeniden birleştirme ve son testler gibi.”

Yeniden üretim kavramı kadar “yeniden üretilmiş parça” kavramı da ERN (Avrupa Yeniden Üretim Ağı) için önem teşkil etmektedir. Bu çerçevede, ACEA (Avrupa Otomobil Üreticileri Derneği), APRA Europe (Otomotiv Parçaları Yeniden Üreticileri Derneği), CLEPA (Avrupa Otomotiv Tedarikçileri Birliği) ve FIRM (Uluslararası Motor Yeniden Üreticileri ve Yeniden Üreticileri Federasyonu)“yeniden üretilmiş parça” için şu tanımı kullanmaktadır (Parker vd., 2015:6);

“Yeniden üretilmiş bir parça, orijinal parça ile karşılaştırıldığında en azından eşdeğer bir işlevi yerine getirir. Belirli teknik spesifikasyonlar doğrultusunda standartlaştırılmış endüstriyel süreçler kullanılarak mevcut bir parçadan (çekirdek) geri yüklenir. Yeniden üretilmiş bir parçaya, yeni bir parça ile aynı garanti verilir ve parçanın yeniden üretilmiş bir parça olduğunu açıkça tanımlar ve yeniden üreticiyi belirtir.”

Şekil 1: Genel bir yeniden üretim süreci (Sundin, 2020:42)

Yeniden üretim çevresel sürdürülebilirliğin en iyi stratejilerinden biridir. Yeniden üretim tersine lojistik, ayrıştırarak tasnif etme, yeniden montaj gerektirir ve yeniden üretilen ürünler daha az maliyetlidir. Orijinal parçaların ve bileşimlerinin ömrünü de uzatmaktadır (Ferrer ve Whybark, 2000). Yeniden üretim süreci, kullanılmış ürünlerin demonte edilmesini, aşınmış veya hasarlı parçaların onarılmasını veya değiştirilmesini ve ardından ürünün orijinal özelliklerine göre yeniden monte edilmesini içerir. Bu süreç, yeni ürünler üretmek için gerekli olan hammadde ve enerji ihtiyacını azaltırken, kullanılmış ürünlerin ürettiği atık miktarını da azaltır. Yeniden üretimin faydalarını şu şekilde açıklayabiliriz (Moroni vd., 2022);

- **Doğal kaynakların korunması:** Yeniden üretim, mevcut ürünler ve malzemeler yeni ürünler oluşturmak için yeniden kullanıldığından, ham madde ihtiyacını azaltarak, sınırlı ve yenilenemeyen doğal kaynakları korumaktadır.

- **Enerji tasarrufu:** Yeniden üretilenin yeniden kullanılması için daha az enerji gerektirmektedir. Bu, sera gazı emisyonlarını azaltarak ve iklim değişikliğinin hafifletilmesine yardımcı olmaktadır.

- **Atıkların azaltılması:** Yeniden üretim, kullanılmış ürün ve malzemelerin düzenli depolama alanlarına atılmasını veya yakılmasını önleyerek çevreyi kirleten atık miktarını atıkları azaltmaktadır.

- **Maliyet tasarrufu:** Yeniden üretilmiş ürünler, üretmek için daha

az ham madde ve enerji gerektirdiklerinden, genellikle yeni ürünlerden daha ucuz olmaktadır. Bu durum tüketicilere uygun fiyatlı seçenekler sunarken, işletmelerin üretim maliyetlerinden tasarruf etmesine yardımcı olmaktadır.

- **İş yaratma:** Yeniden üretim, onarım, yenileme ve tersine lojistik gibi alanlarda işler yaratabilmektedir. Bu, yerel ekonomileri canlandırma ve çevresel sürdürülebilirliğe öncelik veren sektörlerde istihdam fırsatları sağlamaya yardımcı olabilmektedir.

- **Kurumsal sosyal sorumluluk:** Yeniden üretim yoluyla çevresel sürdürülebilirliği desteklemek, işletmelerin çevresel etkilerini azaltmak ve daha sürdürülebilir bir geleceğe katkıda bulunmak için adımlar attığını göstermektedir.

Yeniden üretilmiş ürünlerde orijinaleri gibi ihtiyaçları karşılayabilmektedir. Uygun şekilde yeniden üretilmişse, yeniden üretilmiş ürünün estetiğinde ve performansında gözlemlenebilir hiçbir farklılık olmamaktadır. Yeniden üretilmiş ürünler daha ilk yılda üretimin harcamalarında %30 tasarruf sağlayabildiği için yeniden üretilmiş ürünlerin talep edildiği ile bir pazar bölümü oluşmuştur. Yeniden üretim ürünlerinde, kullanılmış bir veya birden fazla ürün işlevsel hale getirilmek ve ömrünü uzatmak maksadı ile incelenmekte, onarılmakta (Sharma vd., 2010) ya da birden fazla ürünün sağlam parçaları birleştirilerek yeni ürünler elde edilmektedir. Ortaya çıkan orijinali kadar iyi ürünler birincil pazarlarda satışa sunulmaktadır (Guide, 2000).

Yeniden üretim, hali hazırda ürün kullanımı için tasarlanmış bir malzemenin değerini yeniden kazandığı için daha çevre dostu ve doğası gereği daha çevrecidir. Yeniden üretim, yalnızca mühendislik malzemelerinin değerini değil, aynı zamanda yeni gibi veya yeniden daha iyi durumda olan veya bu duruma yükseltilebilen parça ve düzeneklerin kullanımı yoluyla ürünün fiziksel biçimini de yakalamaktadır. Pazarlama literatürün de geri dönüştürülmüş ve yeniden üretilmiş ürünlerle ilgili sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Ayrıca, tüketicilerin çevre sorunlarına yönelik artan endişeleri, yeni pazar fırsatlarına yol açarak, ürünün yeniden üretimine olan ilginin artmasını haklı çıkartmaktadır.

Şirketlerin kar, çevre veya politika uyumu gibi yeniden üretim yapılarının birçok nedeni vardır (Östlin vd., 2008). Avrupa Yeniden Üretim Ağı'nın (ERN) yakın tarihli bir çalışmasında, yeniden üretime yönelik teşvikler yedi noktada özetlenmiştir (Parker vd., 2015);

- **Ekonomi:** Yeniden üreticiler, yeniden üretimi "üret ve sat" işlerine göre hizmet tabanlı daha yüksek kar marjları gördükleri için ürün hizmet

sistemleri, değiştirme yerine yeniden üretimi teşvik eder.

- **Maliyet tasarrufu:** Yeniden üretilmiş ürünler genellikle yeni ürünlerden daha ucuza mal olmakta ve geniş pazarları çekmektedir. Bu fark hem sektörler içinde hem de sektörler arasında farklılık gösterse de, bir anket, yeniden üretilmiş ürünlerin çoğunun yeni bir ürünün maliyetinin yüzde 41 ila 80'i arasında bir fiyata satıldığını göstermektedir.

- **Ürünlere erişim:** Birçok yeniden üretim işletmesi arz kısıtlıdır ve artan toplama oranları, yeniden üretimin büyümesini sağlayacaktır.

- **Daha kısa teslim süreleri:** Yeniden üretilmiş ürünler, ana sistemlerin arızalanmasından kaynaklanan kesintileri en aza indirerek daha kısa teslim sürelerine sahip olabilmektedir.

- **Alternatif işletme modelleri:** Bunlar, müşterilerle daha iyi ilişkilere, daha yetenekli ve uyarlanabilir bir iş gücüne yol açma eğiliminde olan kiralama ve hizmet tabanlı teklifleri içermektedir. Bu aynı zamanda tedarik zincirinin yeni iş modeline hizmet verecek şekilde yeniden yapılandırılmasına da yol açabilir.

- **Azaltılmış kaynak güvensizliği riski:** Ürünleri "bütün" tutarak yeniden üretim, uzun tedarik zincirleri ve malzeme kritikliği ile ilişkili riskleri azaltmaktadır.

- **Çevre mevzuatı:** ELV Direktifi, geri dönüşüm için bir sorun teşkil etmektedir, ancak yeniden üreticiler için bir fırsat haline gelebilir.

ERN çalışması üretim ve yeniden üretim arasında bir gelir ve maliyet karşılaştırması içermektedir. Bu, genel olarak, yeni ürün imalatının büyük miktarda ürün satarak yüksek gelir elde ettiğini, ancak hammadde elde etmek ve bunları ürün haline getirmek için yüksek maliyetlere katlandığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, yeniden üretimdeki gelirler hacimden değil, ürünün düşük malzeme ve ürün üretim maliyetlerine göre yüksek çıkarılabilir değerinden gelmektedir. Ancak, yeniden üretimdeki iş gereksinimleri daha zahmetlidir çünkü işlem adımları (örn. sökmeye ve teşhis) otomasyon için pek uygun değildir. Sonuç olarak, yeniden üretimde gereken işçi sayısı ve beceri esnekliği daha yüksektir, bu nedenle üretimden daha fazla personel maliyetine yol açmaktadır. Maliyetleri ve gelirleri bu değiş tokuşlara dayalı olarak dengelerken ERN, kârların hem yeni imalatta hem de yeniden imalatta eşit derecede büyük olabileceğini öne sürmektedir. Ancak, yeniden üretilmiş ürünlere ilişkin müşteri algısı, gerçek değerlerini daha doğru yansıtacak şekilde artarsa, yeniden üreticiler buna bağlı olarak fiyatları artırarak karlılığı da önemli ölçüde artırabilirler (Sundin, 2020:46-47). İşletmeler arası satışlar, yeniden üretilmiş ürünlerin tüketici satışlarını gölgede bıraksa da, yeniden üretilmiş ürünler için tüketici pazarları, internet satışlarının ve çevrimiçi açık artırmaların yaygın

popülaritesi ile hızlanarak büyümektedir. Yeniden üretilmiş ürünlerin yeni ürünlerle rekabet halindeki artan talebi ve mevcudiyeti, yeni ürünler üreten orijinal ekipman üreticileri (OEM) için can sıkıcı zorluklar oluşturmaktadır. Yeniden üretilmiş ürünlerin rekabetiyle karşı karşıya kalan OEM'ler, tutarlı bir yeniden üretim stratejisi geliştirmek için mücadele etmektedir. (Vezzoli, 2018:5).

Yeniden üretim endüstrisinde geniş anlamda, yeniden üretimi gerçekleştiren üç farklı türde aracı vardır. Bu işletmeler genellikle, yeniden üretilmiş ürünlerin yapıldığı yeni ürünü üreten kuruluşla, yani Orijinal Ekipman Üreticisi (OEM) ile olan ilişkilerine göre ayrılmaktadır (Sundin, 2020:44-46);

- **Orijinal Ekipman Yeniden Üreticileri:** Kendi ürünlerini yeniden üreten işletmelerdir. Bu işletmelere bazen Orijinal Ekipman Yeniden Üreticileri (OER'ler) adı verilir ve OEM'in yeniden üretimi gerçekleştiren bir iş birimi olabilmektedir. Bu durumda, OEM/OER yerleşik bir tedarik zinciri ağından yararlanarak, atölyelerden, perakendeci takaslarından veya kiralama sonu sözleşmelerinden dönen ürünlerin tersine lojistiğini kolaylaştırabilmektedir. OEM'ler/OER'ler ayrıca tasarım bilgisi, yedek parçalar ve servis metodolojilerine erişim ve sahiplik avantajına sahiptir.

- **Sözleşmeli Yeniden Üreticiler:** Diğer işletmeler adına ürünleri yeniden üretmek için sözleşmeli çalışan işletmelerdir. Bu, OEM'in normalde ürünlerin sahibi olduğu ve yeniden üretilmiş ürünleri kendi iş modelinin bir bileşeni olarak kullandığı, ancak gerçek yeniden üretim sürecini gerçekleştirmediği anlamına gelmektedir. Sözleşmeli bir kuruluş daha sonra OEM için yeniden üretim hizmeti verebilmektedir. Sözleşmeli yeniden üretici için bu, tedarik zinciri avantajları, daha az işletme sermayesi gereksinimi (*örn. devam eden işler*) ve risklerle oldukça tutarlı bir iş akışının olacağı ve işletmenin değiştirme açısından OEM'den yardım almayı bekleyebileceği anlamına gelmektedir. Parça tasarımı ve test özellikleri, hatta takımlama gibi faaliyetleri de bu kapsamdadır. Bu tür sözleşmeli yeniden üreticiye bir örnek; İsveç Höör'de dizel parçacık filtrelerini yeniden üreten UBD Cleantech'tir.

- **Bağımsız Yeniden Üreticiler:** OEM ile çok az temas kurarak veya hiç temas kurmadan ürünleri yeniden üreten, genellikle kullanım ömrü dolan ürünleri son kullanıcılardan kendileri satın almak veya toplamak zorunda olan işletmelerdir. Bağımsız yeniden üreticiler genellikle yedek parça satın almalı ve ürün bilgilerini kendileri geliştirmelidir. Ancak, bağımsız yeniden üreticiler bazı durumlarda yeniden üretim lojistiğini kolaylaştırmanın bir yolu olarak OEM'lerle rekabet etmek yerine onlarla işbirliği yapma çabasıyla iş modellerini değiştirerek, etkin bir şekilde sözleşmeli bir yeniden üretici haline gelmektedir. Bağımsız bir yeniden üretici

örneği, İsveç'in Karlstad kentinde toner kartuşlarını yeniden üreten Scandi-Toner'dir.

2.1. Yeniden Üretim Türleri

Yeniden üretim, dahili yeniden üretim ve harici yeniden üretim olarak sınıflandırılmaktadır. Dahili yeniden üretim; ürünü orijinal olarak üreten işletmenin bünyesinde ürünlerin yeniden üretilmesidir. Genellikle uçak motorları veya tıbbi ekipmanlar gibi yüksek değerli ve karmaşık ürünler dahili yeniden üretim sınıfına girmektedir. Harici yeniden üretim ise; ürünlerin ayrı bir işletme tarafından yeniden üretilmesidir. Otomotiv parçaları, ofis ekipmanları gibi tüketici ürünleri harici yeniden üretim sınıfındadır. Yeniden üretim, genellikle yıpranmış veya kusurlu bileşenlerin değiştirilmesiyle ürünün sökülmesi, temizlenmesi, onarılması ve yeniden monte edilmesini içerir. Bazı yaygın yeniden üretim türleri şunlardır (Sharma, 2010);

- **Standart Yeniden Üretim:** Bu tür yeniden üretim, kapsamlı temizlik, inceleme, test etme ve aşınmış veya hasarlı parçaların değiştirilmesini içeren standartlaştırılmış bir süreci takip eder. Ürün, orijinal özelliklerine ve performans seviyelerine geri yüklenir.

- **Hibrit Yeniden Üretim:** Hibrit yeniden üretim, performans gereksinimlerini karşılayan bir ürün oluşturmak için yeniden üretilmiş bileşenleri yeni parçalarla birleştirir. Bu yaklaşım, güvenilirlik ve performans sağlamaya devam ederken maliyet tasarrufu sağlar.

- **Bileşen Yeniden Üretimi:** Bileşen yeniden üretimi, tüm ürün yerine tek tek parçaların veya bileşenlerin onarımına ve yenilenmesine odaklanır. Bu bileşenler daha sonra yeniden üretilmiş ürünlerin onarımında veya montajında kullanılır.

- **Motor Yeniden İmalatı:** Bu tür yeniden üretim özellikle motorlar için geçerlidir. Süreç, motorun sökülmesini, her bileşenin incelenmesini, aşınmış parçaların değiştirilmesini, motorun yeniden monte edilmesini ve orijinal özellikleri karşıladığından veya aştığından emin olmak için test edilmesini içerir.

- **Kartuş Yeniden Üretimi:** Kartuş yeniden üretimi, yazıcılar, fotokopi makineleri ve diğer benzer cihazlar için kullanılmış kartuşların yeniden doldurulmasını ve yenilenmesini içerir. İşlem tipik olarak temizlemeyi, mürekkep veya tonerle yeniden doldurmamayı, aşınmış parçaları değiştirmeyi, kalite ve performans için test etmeyi içerir.

- **Elektronik Yeniden Üretim:** Elektronik yeniden üretim, bilgisayarlar, akıllı telefonlar ve oyun konsolları gibi elektronik cihazların yeni-

lenmesini ve onarımını içerir. Sorunları teşhis etmeyi ve düzeltmeyi, hatalı bileşenleri değiştirmeyi ve düzgün çalıştığından emin olmak için test etmeyi içerir.

Genel olarak, yeniden üretim, yeni üretime kıyasla hem süreç özellikleri hem de operasyonel lojistik açısından farklıdır. Örneğin, hem ters tedarik zincirlerinin doğası hem de yeniden üretim süreçlerinin genellikle manuel girdi gerektiren otomatik olmayan emek yoğunluğu nedeniyle, yeniden üretimde barındırılabilir parti büyüklükleri normalde geleneksel sistemlerden daha küçüktür. Bununla birlikte, robot teknolojileri uyarlanabilir benzersiz ürüne özgü ve tekrarlanmayan işlevleri etkinleştirecek şekilde geliştikçe, yeniden üretim süreçlerini otomatikleştirmek için daha fazla fırsat olacaktır (Sundin, 2020).

2.2. Yeniden Üretim Süreci

Yeniden üretim, geniş bir endüstriyel sektör yelpazesinde gerçekleşmektedir. Ancak özellikle uzun ürün yaşam döngüsüne sahip, sermaye yoğunluğu yüksek ve dayanıklı ürünler üreten endüstriler için çekici olmaktadır. Bunlar arasında havacılık, otomotiv, elektrik ve elektronik ekipman, mobilya, ağır ve off-road ekipman, makine, denizcilik, tıbbi cihazlar ve raylı sistemler (demiryolu araçları) bulunmaktadır. Yeniden üretimin ekonomik uygulanabilirliği; ürünün ne kadar yayıldığı, ne kadar kolay bulunup geri alınabileceğine, nasıl sökülebileceğine, teşhis edilebileceğine ve düzeltilebileceğine, teknoloji ve ürün performansının ne kadar hızlı değiştiğine, üretimle ilgili bilgi, becerilere ve yasal değişikliklere bağlı bulunmaktadır (Parker vd.,2015:10).

Yeniden üretim ürünlerin üretimi, sökme ve yeniden üretme için ömürlerini tamamlamış ürünlerin tedarikine bağlıdır. Yeniden üretim sürecinin uzunluğu ve karmaşıklığı işletmelere göre değişmektedir. Süreç birden fazla işlemi içermektedir; taşıma ve depolama, sökme temizleme, kontrol, aşınmış parçaların değiştirilmesi, ürünün yenilenmesi, test edilmesi ve dağıtımını gibi. Yeniden üretim yapan işletmelerin en fazla bulunduğu sektörler; elektrik ve elektronik, otomotiv ve havacılık (Parker vd., 2015:10) sektörleridir.

2.3. Yeniden Üretimin Çevresel Faydaları

Yeniden üretimin çevresel, ekonomik ve sosyal faydalar dahil olmak üzere çeşitli faydaları vardır. Çevresel faydalar arasında azaltılmış sera gazı emisyonları, azaltılmış enerji tüketimi ve azaltılmış ham madde talebi yer almaktadır. Ekonomik faydalar, tüketiciler için iş yaratma ve maliyet tasarruflarını içerirken, sosyal faydalar ürünlere daha fazla erişilebilirlik ve düzenli depolama alanlarındaki atığın azaltılmasını içermektedir.

Yeniden üretim, atık azaltmanın güçlü bir şeklidir. Ortalama olarak üretilmiş bir ürün, ağırlıkça yüzde 85 ila 88 oranında kullanılmış bileşenlere sahiptir. Yeniden üretim yoluyla tasarruf edilen ham madde, malzemeleri çıkarmak ve işlemek için gereken enerjiyi azaltır. Yeniden üretim, atılan ürünlerin miktarını azaltarak, çöplüklerde ve yakma yoluyla malzeme ayrışmasıyla ilişkili sera gazı emisyonlarını da azaltır. Yeniden üretim için gerekli olan enerji, orijinal üretim için gereken toplam enerjinin altıda biri kadardır. Bu da, yeniden üretimde harcanan her kilovat saat enerji için yaklaşık altı kilovat saatin geri kazanıldığı anlamına gelmektedir. Fraunhofer Enstitüsü, yeniden üretim faaliyetlerinden dünya çapında yıllık enerji tasarrufunun 120 trilyon BTU'ya ulaştığını tahmin etmektedir (Steinhilper, 1998; akt. Nasr vd. 2003). Tasarruf edilen enerji miktarı sekiz nükleer santral tarafından üretilen elektriğe veya 16 milyon varil ham petrole (yaklaşık 350 tanker) eşittir. Ayrıca, yeniden üretimden tasarruf edilen enerji, 6,8 milyon ton CO² oluşumunun önüne geçmektedir. Belirli ürün kategorilerinden elde edilen tasarruflara baktığımızda yeniden üretimin çevresel faydaları daha net anlaşılmaktadır (Nasr vd., 2003);

- Otomobil parçalarının yeniden üretilmesi, orijinal ürünün imalatında harcanan enerjinin yaklaşık yüzde 85'ini korumaktadır.
- Yeni bir otomotiv marş motoru üretmek, yeniden üretmekten 11 kat daha fazla enerji ve yeni bir otomotiv alternatörü üretmek, yeniden üretmekten 7 kat daha fazla enerji gerektirmektedir.
- Kodak tek kullanımlık fotoğraf makinesini yeniden üretmek, yenisini üretmekten yüzde 67 daha az enerji gerektirmektedir (Eastman Kodak Company 1999).
- Bir otomotiv motorundaki bileşenlerin (silindir bloğu, silindir kapağı, krank mili, eksantrik mili ve bağlantı çubukları gibi) yeniden üretilmesi, yeni bir motor için gereken enerjinin yüzde 50'sini korumaktadır.

Akıllı telefonlar	Engelli yürüteçleri	Kazı ekipmanları	Pompalar
Alternatörler	Enjektörler	Klavyeler	Robotlar
Alt takımları	Fırın ekipmanları	Klimalar	Sandalyeler
Bilgisayarlar	Firen balataları	Kompresörler	Tablolar
Bulaşık makineleri	Forkliftler	Laptoplar	Takım tezgahları
Buzdolapları	Fotokopi makineleri	Makine ekipmanları	Tıbbi malzemeler
Cephanelikler	Güç yatakları	Marş motorları	Teçhizatlar
Çamaşır makineleri	Hava akış ölçerler	Masalar	Tekerlekli sandalyeler
Defterler	Isı eşanjörleri	Mobilyalar	Toner kartuşları
Direksiyon pompaları	Jet fanları	Makine ekipmanları	Toprak kompaktörleri
Dişli kutuları	Kabinler	Ofis malzemeleri	Turbo kompresör
Dizel partikül filtresi	Kablosuz anahtarlar	Otomatlar	Vanalar
Dolum makineleri	Kahve makineleri	Oyun ekipmanları	Yat motorları
Düz panel ekranlar	Kamyon motorları	Paletler	Zımbalama makineleri
Elektrik motorları	Katalizörler	Pistonlar	X-ray cihazlar

Tablo 1. Yeniden üretilen ürün örnekleri (Sundin, 2020:44)

2.4. Yeniden Üretimde Ürün Kalitesi

Tüketiciler genellikle geri dönüştürülmüş ve yeniden üretilmiş ürünleri yeni ürünlerden kalite olarak daha düşük algılamaktadır. Bazı ürünlerde geri dönüştürülmüş malzemelerin kullanımına aşına olmamaları, tüketicileri yenilenmiş lastik vb. ürünlere yüksek fiyat ödeme niyetinde olmadıklarını göstermektedir. Ancak geri dönüştürülmüş ve yeniden üretilmiş ürünlerde markaların rolü henüz düşünülmemiştir. Bu konu tüketicinin daha çevreci ürünleri düşündüğünde, kalite ve risk değerlendirmesini markaya göre belirlemesine yardımcı olduğu için önem arz etmektedir. Otomobil ve elektronik endüstrisi gibi belirli endüstrilerde firmalar, önceki ürün iadelerinden elde edilen yenilenmiş ürünleri pazarlamaktadır. Ancak, bu tür ürünlere olan talep veya tüketicilerin bu tür ürünlere yönelik tutumlarını tahmin etmek için pazarlama araştırması yetersiz kalmaktadır. Pazarlama-

nın buradaki rolü, geri dönüştürülmüş ve yeniden üretilmiş ürünler için hedef pazarların belirlenmesinde daha uyumlu bir çabayı ve müşterilerin bu tür ürünlerle ilgili olabilecek olumsuz imajlarının üstesinden gelmek için bilinçli konumlandırma girişimlerini gerektirir (Sharma, 2010). Ürün kalitesi için ürün tasarımı, ürünün kullanım ömrü sonunda geri dönüştürülmesi daha kolay olacak şekilde yapılmalıdır.

Ekonomik faydalar arasında, yeni imalata kıyasla daha düşük yeniden üretim maliyeti yer almaktadır. Yeniden üretilmiş ürünün, fiilen eşdeğer değerine tekabül eden rekabetçi bir fiyattan satılabilmesi durumunda kar potansiyelini artırmaktadır. Ancak, müşterilerin yeni olmayan ürünler (*yeniden üretilmiş ürünler*) için indirim beklentileri genellikle fiyatların daha düşük belirlenmesi anlamına gelmektedir. Yeniden üretilmiş ürünlerin fiyatını elbette pazar belirler; bu nedenle, zaman içindeki fiyatları kesin değildir. Ancak çoğu yeniden üretici, ürünlerin yeni fiyatlara göre yüzde 50 daha düşük fiyatlara satıldığını iddia etmektedir. Bu, daha yüksek kar marjı potansiyeline karşı koyarken, tüketici avantajı yaratmaktadır (Sundin, 2020:47).

2.5. Dünya’da Yeniden Üretim

Kurtarılabılır ürün ortamlarında, ürünler atılmak yerine yeniden kullanılmaktadır. Ürün geri kazanımı, katma değerli geri kazanım (*yeniden üretim*), malzeme geri kazanımı (*geri dönüşüm*) ve enerji geri kazanımını (*yakma*) içermektedir. Ürün geri kazanımı, işlenmemiş malzemeler, enerji tüketimi ve düzenli depolama alanı gereksinimlerini azaltmaktadır. İş açısından bakıldığında, bu sistemler firmanın genel karlılığına önemli ölçüde katkıda bulunabilir. Lund (1998), Amerika Birleşik Devletleri’nde toplam satışları 53 milyar \$ olan 70.000’den fazla yeniden üretim firması olduğunu bildirmektedir. Bu firmalar doğrudan 350.000 işçi istihdam etmekte ve ortalama kar marjları %20’yi aşmaktadır (Nasr ve diğ. 1998; akt. Guide vd.,2003). Yeniden imalatın maliyet avantajları ve çevresel avantajları, onu birçok endüstride önemli bir strateji haline getirmiştir (Webster ve Mitra, 2007). Ayrıca, Avrupa Direktifi 2008/98/EC (Avrupa Birliği, 2008) gibi kullanım ömrü sonu ve atık yönetimi düzenlemeleri, geri kazanım ve bertaraf gibi diğer atık yönetimi stratejileri yerine yeniden imalatın uygulanmasını teşvik etmektedir. Avrupa Birliği elektronik atıkları (*e-atıkları*) depolama alanlarından yasaklamış ve üreticileri ürün yaşam döngüsünün sonunda e-atığın bertaraf edilmesinden sorumlu tutmuştur. Bu, üreticileri, kullanım ömrünü uzatacak ve/veya bileşenlerin daha fazla yeniden kullanılmasına yol açacak ürün tasarım çözümleri aramaya sevk etmiştir (Sharma, 2010). Guide vd. (2003) Avrupalı firmaların, geri kazanılabilir ürünler elde etmek için atık akışına güvenmekte olduklarını ve bu yaklaşımı kullanan firmaların tüm ürün iadelerini pasif olarak kabul ederek, ürün geri kazanımına ekonomik nedenlerle değil, çevre mevzuatı nedeniyle dahil

olduklarını belirtmişlerdir.

Endüstriyel sektörde yeniden üretilen birçok ürün bulunmaktadır. Lund (1983) Kuzey Amerika’da yeniden üretim endüstrisi üzerine yapmış olduğu bir araştırmasında, en az iki yıldır yeniden üretim faaliyetinde bulunduğu doğrulanan 7.000’den fazla yeniden üretim işletmesinden (Amerika Birleşik Devletleri’nde 6.600 ve Kanada’da 491) oluşan bir veri tabanı oluşmuştur. Bir Avrupa Yeniden Üretim Ağı (ERN) pazar araştırmasında, Avrupa yeniden üretim endüstrisinin, Avrupa genelinde 7.200 şirketi kapsadığı tahmin edilmiştir. Doğal olarak, bu yeniden üretim işletmeleri farklı endüstriyel sektörleri ve sayısız ürün çeşidini kapsamaktadır (Parker vd., 2015). Tüm temel endüstriler, tesislerini korumanın ayrılmaz bir parçası olarak yeniden üretime güvenmektedir. Örneğin, çelik üretimi için yüksek fırınlar yeniden üretilmektedir.

Yeniden üretim endüstrisi büyük ölçüde küçük, bağımsız firmalardan oluşmasına rağmen, yeniden üretim, Xerox Corporation, Eastman Kodak Company, Detroit Diesel, Steelcase, Caterpillar Inc. vd. gibi bazı büyük orijinal ekipman üreticilerinin üretim operasyonlarına entegre edilmiştir. Dünyanın en büyük yeniden üreticisi ABD ordusudur. Uçaklardan gemilere ve tanklara kadar yeniden üretimleri ya askeri depolar ya da savunma müteahhitleri tarafından yapılmaktadır. Ticari yeniden üretime iyi bir örnek olarak, Xerox’un sürdürülebilir tasarım taahhüdünün bir parçası olarak tasarlanmış bir ürünü olan Xerox Corporations Document Center 265 fotokopi makinesi verilebilir. Document Center 265, Xerox’un çöp sahasına sıfır hedefine ulaşmasına yardımcı olmayı amaçlayan bir vitrin ürünü olmuştur. Örneğin, Document Center 265 kolayca çıkarılabilen alt montajları ve daha dayanıklı parçaları içerecek ve daha kolay yükseltilebilir olacak şekilde tasarlanmıştır. Tasarım değişiklikleri sonucunda fotokopi makinesindeki parçaların yüzde 80’i yeniden üretilebilir ve yüzde 97’si geri dönüştürülebilir konuma gelmiştir. Xerox ayrıca, ürünlerin yeniden üretim için iade edilmesini sağlamak için bir ürün geri alma altyapısını hayata geçirmiştir. Xerox, yeniden üretim ve kaynak kurtarma faaliyetlerini bir kâr kaynağı olarak görmektedir. Ekipman yeniden üretimi, parçaların yeniden kullanımı ve geri dönüşümü yoluyla, 1998 yılında 145 milyon dolar değerinde malzemeyi çöplükten uzaklaştırdığını tahmin etmektedir. Xerox ayrıca parçaların yeniden üretimi ve yeniden kullanımıyla her yıl birkaç yüz milyon dolar tasarruf etmektedir (Nasr vd., 2003).

ReCellular, 1991’de kurulan (2013’te iflas etmiştir) bir yeniden üretim şirkettir. Cep telefonu geri dönüştürücüsü ve satıcısı olarak her hafta 125.000’den fazla telefonu yeniden satış ve geri dönüşüm için toplamıştır. ReCellular’ın topladığı telefonların yaklaşık %60’ını yeniden programlayarak ve yeniden kullanılmak üzere satmıştır. Başarılı bir şekilde onarılan telefonların, yaklaşık yarısı yerli yeniden satıcılar tarafından, diğer

yarısı ise Afrika, Güney Amerika ve Asya'daki gelişmekte olan ülkelerde satılmaktaydı (wikipedia.org, 2023). Hewlett Packard ise, iadelerin toplam satışların %2'sine kadar mal olduğunu tahmin etmektedir. Bu ürün iade bedellerinin yarısından daha azı geri kazanılmaktadır. Daha da kötüsü, kişisel bilgisayar üreticilerinin her hafta değerinin %1'ini kaybedebilen ve yüksek geri dönüş oranlarına sahip kısa ömürlü ürünleri bulunmaktadır (Guide vd.,2006).

SONUÇ

Yeniden üretim, gelişmiş ülkelerde sürdürülebilir üretim için temel bir strateji olarak kabul edilir ve kullanılmış parça veya ürünlerin yeni bir duruma geri getirilmesini, buna uygun bir garanti sağlamayı, atık ve depolama boyutunu azaltmayı, kaynakları korumayı ve ekonomik faydalar sağlamayı kapsamaktadır. Bu strateji Türkiye'de hâlâ yeterince gelişme göstermemiştir. Yeniden üretim bilgisi eksikliği, vasıflı işçi eksikliği, ileri teknoloji eksikliği, mali destek eksikliği, pazarlama stratejilerinin eksikliği, işletmelerde sürdürülebilir üretime ulaşmanın önündeki en büyük engeller olarak sıralanabilir. Türkiye'de işletmelerin, teknik, çevresel, ekonomik ve sosyal açıdan uygulanabilir yeniden üretim stratejilerine ulaşmasını sağlamak için sürdürülebilir bir üretim çerçevesi geliştirilmelidir. Sürdürülebilirlik, dünya'nın biyofiziksel sınırlarını dikkate alan güçlü bir ekolojik odağa sahip olduğundan, çevresel hedeflere ulaşmak öncelik arz etmektedir. Teknik ve çevresel olarak sağlam yeniden üretim stratejileri, Türkiye'deki yeniden üretim yapan işletmelerin gelir elde etmeleri, işleri, üretim ölçeğini ve ücretleri artırarak, kıt kaynakları gelecek nesiller için koruyarak nesiller arası eşitliği geliştirmeleri için bir fırsat ortaya koyabilmelidir. Yeniden üretim stratejileri ile sürdürülebilir üretimi başarılı bir şekilde uygulamak için hükümetin, STK'ların, finansman kuruluşlarının ve araştırma kuruluşlarının; finansal, yatırım, kapasite geliştirme, satış, promosyon, bilgi alışverişi ve teknolojik gelişme şeklinde işletmelere destek olmaları gerekmektedir.

Tedarik zincirlerinin yönetim yapıları hakkında çok az araştırma yapılmıştır ve ürünlerin yeniden kullanımı, geri dönüşümü, onarımı ve tersine lojistik sistemlerini yönetmek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Bir tedarik ağının gerektirdiği farklı entegrasyon türleri göz önüne alındığında, rekabet avantajı yaratmanın önemli bir yolu olarak perakendeciler ve son kullanıcılar için iyi bir yeniden üretim stratejisinin uygulanmasını benimsemek önemlidir (Moroni vd., 2022).

KAYNAKÇA

- Adams, W.M. (2006). The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century. *Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting*. Retrieved from <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/Rep-2006-002.pdf>
- Baumgartner, R.J. ve Rauter, R. (2017). Strategic Perspectives of Corporate Sustainability Management to Develop A Sustainable Organization. *Journal of Cleaner Production*, 140(1):81-92.
- Betts, R.A., Collins, M., Hemming, D.L., Jones, C.D., Lowe, J.A. ve Sanderson, M.G. (2011). When Could Global Warming reach 4°C? *Philosophical Transactions of The Royal Society A*, 369:67-84.
- Civanoğlu, A. (2006). Çevre Hukuku'nda İhtiyat İlkesi. Yüksek Lisans Tezi. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya.
- Doğan, A.E. (2001). Turizm Etkinlikleri ve Doğal - Tarihi Çevre İlişkisinde Sürdürülebilirlik Nosyonunun Ötesine Geçmek. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Ferrer, G. ve Whybark, D.C. (2000). From Garbage to Goods: Successful Remanufacturing Systems and Skills. *Business Horizons*, 43(6):55-64.
- Gedik, Y. 2020. Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 3(3):196-215.
- Gong, Q., Xiong, Y., Jiang, Z., Zhang, X., Hu, M. ve Cao, Z. (2022). Economic, Environmental and Social Benefits Analysis of Remanufacturing Strategies for Used Products. *Mathematics*, 10(21), 3929.
- Guide, V.D.R. (2000). Production Planning and Control for Remanufacturing: Industry Practice and Research Needs. *Journal of Operations Management*, 18(4):467-483.
- Guide, V.D.R., Teunter, R.H. ve Wassenhove, L.N.V. (2003). Matching Demand and Supply to Maximize Profits from Remanufacturing. *Manufacturing & Service Operations Management*, 5 (4):303-316.
- Güneş, Y., 2004. Amerika Birleşik Devletleri Çevre Hukukunun Gelişimi ve Türk Çevre Hukuku ile Karşılaştırılması, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 62(1-2):81-122.
- İncedayı, D. (2004). Çevresel Duyarlık Bağlamında Davranış Biçimi Olarak "Sürdürülebilirlik". *Mimarlık Dergisi*, 318, 39-43.
- Karakeyha, N. (2013). Tüketim Toplumunun Çevresel Etkileri. *International Conference on Eurasian Economies*, 778-782.
- Kayhan, A.K. (2013). Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme. *Public and Private International Law Review*, 33(1):61 – 90.
- Kershner J., (2011). NEPA, The National Environmental Policy Act. Essay 9903.

<https://www.historylink.org/File/9903/> İndirilme Tarihi: 20.01.2023.

- Lear, L.J. (1993). Rachel Carson's Silent Spring. *Environmental History Review*, 17(2):23-48.
- Madran, C. ve Tanyeri, M. (Edt.) (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile Kurumsal Dönüşüm. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Morelli, J. (2011). Environmental Sustainability: A Definition For Environmental Professionals. *Journal of Environmental Sustainability*, 1(1), 1-9.
- Moroni, I.T., Seles, B.M.R.P., Lizarelli, F.L., Guzzo, D. ve Costa, J.M.H. (2022). Remanufacturing and its Impact on Dynamic Capabilities, Skateholder Engagement, Eco-inovation and Business Performance. *Journal of CleanerProduction*, 371, Article 133274.
- Nasr, N.Z., Green II, N.B., Fister, D.R. ve Becker M.M. (2003). Capturing Energy and Resources Through Remanufacturing. *Rochester Institute of Technology*. <https://www.aceee.org/>, İndirilme Tarihi:20.05.2023.
- Lund, R. (1983). Remanufacturing: The Experience of the United States and Implications for Developing Countries. The World Bank.
- Nyguen, N. ve Johnson, L.W.(2020). Consumer Bbehaviour and Environmental Sustainability. *J Consumer Behav.*, 19:539-541.
- Parker, D.,Riley, K., Robinson, S., Symington, H., Tewson, J., Jansson, K., Ramkumar, S. ve Peck, D. (2015). Remanufacturing Market Study, Report From The Horizon 2020 project: ERN – European Remanufacturing Network. www.remanufacturing.eu, İndirilme Tarihi:20.05.2023
- Owens, K.A. ve Legere, S. (2015). What Do We Say When We Talk About Sustainability?.*International Journal of Sustainability in Higher Education*, 16 (3):367-384.
- Östlin, J.,Sundin, E. ve Björkman, P. (2008). Importance of Closed-Loop Supply Chain Relationships For Product Remanufacturing. *International Journal of Production Economics*, 115(2):336-348.
- Schmithüsen, F.J. (2013). Three Hundred Years of Applied Sustainability in Forestry. *Working Papers International Series Forest Policy and Forest Economics*, 2013(1):3-11.
- Sharma, A.,Iyer, G.R., Mehrotra, A. ve Krishnan, R. (2010). Sustainability and Business-to-Business Marketing: A Framework and Implications. *Industrial Marketing Management*, 39:330-341.
- Sundin, E. (2020). The Role of Remanufacturing in A Circular Economy. Nasr, N. (Edt.), *Remanufacturing in A Circular Economy* (31-60). Massachusetts: Scrivener Publishing LLC.
- Tekeli, İ.(2001). Sürdürülebilirlik Kavramı üzerinde irdelemeler. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- Turner, G.M. (2008). A Comparison of The Limits to Growth With 30 Years of

Reality. *Global Environmental Change*, 18(3):397-411.

Vezzoli, C. (2018). Design For Environmental Sustainability (Life Cycle Design of Products). London: Springer Nature.

Warde, P. (2011). The Invention of Sustainability. *Modern Intellectual History*, 8(1):153-170.

Webster, S. Ve Mitra, S. (2007). Competitive Strategy in Remanufacturing and The Impact of Take-backlaws. *Journal of Operations Management*. 25(6):1123-1140.

doi:<https://doi.org/10.1038/d41586-021-01143-3>

https://www.activesustainability.com/sustainable-development/do-you-know-when-sustainability-first-appeared/?_adin=02021864894

(turkiye.un.org, 20.02.2023)

<https://www.kureselamaclar.org/>

cevreselsurdurulebilirlik.com

<https://en.wikipedia.org/wiki/ReCellular>

BÖLÜM 12

KLİNİK PSİKOLOJİ ARAŞTIRMALARINDA DENEYİM ÖRNEKLEME YÖNTEMİ

Özge ENEZ¹

---

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, E-posta: ozge.enez@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5521-7691

Deneyim örnekleme yöntemi (Experience sampling method-ESM) kendini izleme/öz değerlendirme yaklaşımlarından biridir ve gerçek zamanlı bir veri toplama tekniğidir (Trull ve Ebner-Priemer, 2009). Deneyim örnekleme yönteminde (DÖY) bireylerden mevcut düşünce, duygu, davranış ve/veya sosyal bağlamı anlık ve tekrarlı olarak bildirmeleri istenmektedir. Bu nedenle, yapılandırılmış günlük yöntemi olarak tanımlanmaktadır (Myin-Germeys vd., 2009, s. 1533). Bu ekolojik yaklaşım, gerçek yaşam bağlamında deneyimlerin araştırılmasına olanak sağlayarak bireylerin günlük yaşamın akışında yaptıklarının, hissettiklerinin ve düşündüklerinin incelenmesine imkân veren bir araştırma metodudur (Larson ve Csikszentmihalyi, 2014).

Literatürde anlık değerlendirme yöntemini tanımlamak için farklı terimler kullanılmaktadır. Sıklıkla birbiri yerine kullanılan terimler arasında deneyim örnekleme yöntemi (Csikszentmihalyi ve Larson, 1987), ekolojik anlık değerlendirme (Stone, Shiffman, Schwartz, Broderick ve Hufford, 2002), gerçek zamanlı veri yakalama (Stone ve Broderick, 2007), olay örnekleme (Reis ve Gable, 2000), sesli uyarı çalışmaları (Hurlburt ve Heavey, 2004) ve günü yeniden yapılandırma yöntemi (Kahneman, Krueger, Schkade, Schwarz ve Stone, 2004) bulunmaktadır. Belirtilen terimler birbiri yerine kullanılmasına rağmen bu yöntemler farklı araştırma geleneklerinden ortaya çıkmıştır ve araştırmalarda farklı prosedürler uygulanmaktadır. Belirtilen yöntemlerin ortak noktası ise katılımcıların günlük yaşamlarında davranış, düşünce veya duygularını gerçek zamanlı olarak rapor etmeleridir. Bu bölümde DÖY detaylı bir biçimde açıklanacaktır.

DÖY, ilk kez 1975 yılında kullanılmış olmasına rağmen görece az bilinen ve uygulanan bir araştırma yöntemidir (Csikszentmihalyi, Larson ve Prescott, 1977). Özellikle Türkiye’de yürütülen akademik çalışmalarda psikoloji araştırmaları başta olmak üzere kullanımı sınırlı bir yöntemdir. Mevcut alanyazında bugüne kadar kesitsel çalışma deseni gibi geleneksel yöntemler kullanılarak elde edilen bulguların DÖY ile tekrarlanması; ortaya konan ilişkilerin ve geliştirilen modellerin doğrulanabilirliği açısından önem arz etmektedir. Geriye dönük olarak veri toplama tekniği ile geliştirilen modellerin DÖY kullanılarak anlık ve gerçek yaşam bağlamında değerlendirmesi genel geçer kabul görmüş bulguların ve modellerin sınırlanabilirliği açısından önemlidir. Bu derleme çalışmasında; DÖY’ün avantaj ve dezavantajları, araştırma prosedürü, klinik psikoloji alanında yürütülen geçmiş çalışmalar ve verilerin analizine ilişkin detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu sistematik derleme, DÖY’ün tanınırlığını artırma ve DÖY çalışması yürütmek isteyen araştırmacılara kılavuz olma amacıyla hazırlanmıştır. Bu bağlamda, bu sistematik derlemede mevcut alanyazının gelişmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Deneyim Örneklemesi Yöntemi

DÖY; dinamik ve durumsal psikolojik fenomenlere ilişkin kesitsel araştırma desenleri gibi geleneksel yöntemlerin sağlayamadığı bilgilerin açığa çıkartılmasına olanak vermektedir. Duygu, değer, depresyon, kaygı ve yalnızlık gibi psikolojik yapılar anlık olarak değişebilen dinamik ve durumsal psikolojik fenomenlere örnek olarak gösterilebilir. Klinik psikoloji kapsamında düşünüldüğünde; mevcut sosyal ve fiziksel bağlam psikopatolojinin gelişimi ve sürdürülmesinde etki sahibidir. Geriye dönük veri toplama yöntemleri sosyal ve fiziksel bağlamın psikopatoloji üzerindeki etkisine ilişkin sınırlı ve geriye dönük hatırlamaya dayalı bilgi sağlamaktadır. Bu nedenle, geleneksel veri toplama yöntemleri mevcut bağlamın değerlendirilmesine olanak sağlamamakta ve hafıza yanlılıklarından etkilenmektedir (Ebner-Priemer ve Trull, 2009). DÖY çalışmalarında ise mevcut bağlam ve psikolojik fenomenler eşzamanlı ve tekrarlı olarak değerlendirilmektedir. Yani DÖY; psikolojik fenomenlerin derinden ve çok boyutlu incelenmesine, eş zamanlı ölçülmesine ve anlaşılmasına olanak sağlamaktadır (Myin-Germeys vd., 2018; Trull ve Ebner-Priemer, 2009).

DÖY çalışmalarında psikolojik fenomenlerin hem içsel hem de çevresel belirleyicilerle olan boylamsal ilişkisinin incelemesi psikopatolojilerin etiyojisine ilişkin zengin bilgi kaynağı sunmaktadır. Psikopatolojilerin doğasına ilişkin mevcut anlayış, genellikle psikolojik belirtilerin geriye dönük olarak hatırlanmasını gerektiren kesitsel araştırma deseni kullanılarak geliştirilmiştir. Kesitsel araştırma deseninde geriye dönük olarak rapor edilen psikopatolojik belirtiler; günlük yaşamda deneyimlenen belirtilerden niteliksel ve niceliksel olarak farklı olabilmektedir. Bu belirtilerin geriye dönük raporlanması hatırlama yanlılığının yanı sıra mevcut duygulanımın raporlamayı etkilemesi gibi yanlılıklardan etkilenmektedir (Myin-Germeys vd., 2018). Bu nedenle, psikopatolojilerin doğasına ilişkin mevcut anlayış kısmen hafıza yanlılıklardan etkilenmektedir. DÖY, anlık değerlendirmeler ile dinamik ve durumsal psikolojik fenomenlere ilişkin geleneksel yöntemlerin sağlayamadığı bilgilerin açığa çıkarılmasına imkân vermektedir.

DÖY çalışmalarında ölçümler bireylerin doğal ortamlarında ve hayatın doğal akışında yapılmaktadır. DÖY, geri çağrılan deneyimden ziyade o andaki gerçek deneyimin yakalanmasına olanak sağlayarak sonuçlar üzerinde hafıza yanlılığından kaynaklanan hatayı azaltmakta ve sonuçların doğruluğunu arttırmaktadır. Araştırma konusu olan fenomenlere ilişkin bilgilerin laboratuvar ortamında veya geriye dönük olarak değil de doğal ortamda ve bu fenomenlerin ortaya çıkış anında inceleniyor olması DÖY ile elde edilen verilerin ekolojik geçerliliğini arttırmaktadır (Ebner-Priemer ve Trull, 2009; Verhagen, Hasmi, Drukker, van Os ve Delespaul, 2016). Örneklerle açıklamak gerekirse, mevcut epidemiyolojik çalışmalar genellikle

belirli stres etkenleri ile yaygın kaygı bozukluğu arasındaki korelasyonel veya öngörücü ilişkiye odaklanmıştır. DÖY çalışmalarında ise bir bireyin belirli stres etkenlerine verdiği spesifik tepkiler, bu stres etkenlerini nasıl deneyimlediği ve bu etkenlerin yaygın kaygı bozukluğu ile olan öngörücü ilişkisi araştırılabilmektedir.

DÖY çalışmalarının araştırmacılara ve alanyazına bir diğer katkısı ise psikopatolojik belirtilerin gün içerisinde dalgalanan doğasından gelmektedir. Kesitsel öz bildirim yöntemleri psikopatolojik belirtilerin belirli bir andaki şiddetini tespit etmeye olanak verse de belirtilerin şiddetinde zaman içinde gerçekleşen dinamik dalgalanmaları yakalayamamaktadır. Örneğin, kesitsel araştırma desenlerinde depresyon belirtileri genellikle belirli bir zaman diliminde (geçen hafta gibi) değerlendirilir ancak çeşitli durumlarda (yalnızken, arkadaşlarıyla, romantik bir partnerleken gibi) değerlendirilmez. DÖY verilerinin boylamsal yapısı psikolojik belirtilerdeki dalgalanmaların belirlenmesine, durumsal faktörlerin belirtiler üzerindeki etkisinin incelenmesine ve değişkenliğin daha ayrıntılı olarak ele alınmasına olanak sağlar (Myin-Germeys vd., 2018). Örneğin, DÖY ile aynı çalışma kapsamında bir kişiden alınan çoklu ve anlık ölçümler ile bir hafta boyunca depresyon şiddetindeki değişkenlik tespit edilebilir, işlevsel olan veya işlevsel olmayan başa çıkma stratejilerinin kullanıldığı sosyal bağlamın özellikleri belirlenebilir ve bu bağlamın depresyon şiddetindeki değişkenlik üzerindeki etkisi belirlenebilir.

Ek olarak, kesitsel araştırma deseni kullanılarak elde edilen kesitsel veriler değişkenler arasındaki zamansal ilişkilerin yönünü tayin edememektedir (Wolfers, Festl ve Utz, 2020). Geçerli nedensel çıkarımlar yapmak için randomize kontrollü çalışmalar önerilmektedir. Ancak; doğal ortamda uzun bir süre boyunca değişkenler arasındaki zamansal dinamikleri araştırmak için randomize kontrollü çalışmalar düzenlemek maliyetli ve zordur. DÖY çalışmalarında fenomenler arasındaki nedensel ilişkinin birden çok zaman noktasında tekrarlı değerlendirilmesi; ilişkinin yönü ve derecesini belirlemede randomize olmayan çalışmalardan elde edilen verilerin geçerliliğini arttırmaktadır. Bu nedenle, DÖY çalışmaları ile elde edilen nedensel çıkarımların geçerliliğinin kesitsel çalışmalardan daha yüksek olduğu söylemek mümkündür (Raudenbush, 2001). Örneğin, anlık öznel yaşam kalitesi; geriye dönük standart bir ölçekle değerlendirilen ve kişinin kendi bildirimine dayanan yaşam kalitesinden ziyade mevcut uygulanım, mevcut sosyal etkileşim ve mevcut aktivite ile yakından ilişkilidir. Ayrıca, öznel yaşam kalitesinin ve ilişkili değişkenlerin birden fazla zaman noktasında eş zamanlı değerlendirilmesi, bir bireyde gözlenen zamana ve bağlama bağlı değişimin ortaya çıkartılmasına olanak sağlar (Conner, Barrett, Tugade ve Tennen, 2007). Bu nedenle, farklı ortam ve zamanlarda tekrarlanan değerlendirmeler, değerlendirme hatalarını azaltarak sonuçların

güvenirliği artırmaktadır (Myin-Germeys vd., 2009; Verhagen vd., 2016).

DÖY çalışmalarında araştırma fenomenlerinin kişi içi ve kişiler arası ilişkilerinin aynı çalışma kapsamında incelenmesi fenomenler hakkında detaylı bilgi sağlamaktadır. Kesitsel araştırma deseninde araştırma değişkenlerindeki kişi içi ve kişiler arası farklılıkların tek bir çalışmada incelenmesi olası değildir. Kişiler arası farklılıklar, bireylerin birbirinden nasıl farklılaştığını göstermektedir. Örneğin, A katılımcısının genellikle rapor ettiği durumsal depresyon düzeyinin, B katılımcısının genellikle rapor ettiği durumsal depresyon düzeyinden farkını ve bu farkın katılımcıların can sıkıntısına yatkınlık düzeylerine bağlı değişimini ifade etmektedir. Kişi içi farklılıklar ise bir katılımcının farklı zamanlarda durumsal depresyon düzeyindeki farklılıkları göstermektedir. Örneğin, A katılımcısının farklı zamanlara rapor ettiği durumsal depresyon düzeyi ile bu katılımcının ortalama durumsal depresyon düzeyi arasındaki farkı ve bu farkın ölçümler arası can sıkıntısı düzeyindeki sapmalarla ilişkisi kişi içi farklılıklar olarak ifade edilmektedir (Wolfers vd., 2020). DÖY çalışmalarında araştırma fenomenlerinin kişi içi ve kişiler arası ilişkilerinin aynı çalışma içerisinde incelenmesi, değişkenlerin bütünsel olarak değerlendirilmesine olanak sağlar.

Son olarak, bu yöntem karakteristik/kalıcı ve durumsal psikolojik fenomenlerin durumsal bir psikolojik fenomen üzerindeki etkisinin aynı çalışma kapsamında incelenmesine ve kıyaslanmasına olanak sağlar. DÖY çalışmalarında benzer yapıları değerlendiren standart ölçüm araçları ve durumsal ölçümlerin birlikte kullanılması; değişkenler arası kalıcı ve durumsal ilişkilerin karşılaştırılmasını mümkün kılmaktadır (Armey, 2012). Örneğin, Beck depresyon ölçeği ile belirlenen kronik depresyon şiddetinin ve o anda deneyimlenen durumsal depresyon şiddetinin mevcut somatik belirtiler üzerindeki etkisi DÖY ile aynı çalışma içerisinde incelenebilmektedir. Bu nedenle DÖY verilerinin yapı geçerliliğinin de yüksek olduğunu söylemek mümkündür (Ebner-Priemer ve Trull, 2009; Verhagen vd., 2016).

DÖY'ün avantajlarının yanı sıra araştırmacılar ve katılımcılar için bazı dezavantajları bulunmaktadır. Birincisi, belirli bir süre boyunca tekrarlı ölçümlerin alınması katılımcıların günlük yaşam işleyişini etkileyebilmekte ve katılımcı yükünü arttırabilmektedir. Bu gereklilik, katılımcı kaybının fazla olmasına neden olabilmektedir. İkincisi, araştırma protokolüne uyum DÖY'ün bir sınırlamasıdır çünkü katılımcılardan ölçekleri araştırmacı gözlemi olmadan doldurmaları ve ölçüm zamanlarına uymaları beklenmektedir. Diğer bir ifadeyle, katılımcılardan araştırmacı olmadan özdenetim yoluyla protokole sadık kalmaları beklenmektedir. Bu sınırlılık kâğıt-kalem veri toplama yöntemi yerine cep telefonu gibi elektronik cihazlar kullanılarak giderilebilmektedir. Cep telefonu uygulamaları aracılığıyla ölçüm zamanlarında katılımcılara hatırlatıcı bildirimler gönde-

rilmekte ve araştırmacı tarafından belirlenen zaman aralığında ölçeklerin tamamlanması sağlanmaktadır (BinDhim vd., 2015; Myin-Germeys vd., 2009). Üçüncüsü, DÖY tepkiselliğe neden olabilmektedir çünkü katılımcıların psikolojik veya fiziksel belirtilerini tekrarlı olarak rapor ediyor olmaları belirtiler hakkında farkındalığı arttırabilmektedir. Örneğin, olumsuz duyguların tekrarlı değerlendirmeleri olumsuz duyguları artırabilir veya somatik Şikayetlerin tekrarlı değerlendirilmesi somatik belirtilerin Şiddetini artırabilir. Son olarak, DÖY çalışmalarından elde edilen verilerinin analizinde araştırmacılar tarafından görece az bilinen ileri istatistiksel analizlerin kullanılması gerekmektedir (Verhagen vd., 2016).

Deneyim Örnekleme Yöntemi Çalışmalarının Düzenlenmesi

Çalışmanın kapsamına ve amacına bağlı olarak üç farklı DÖY prosedürü kullanılabilir. Bunlar; olaya bağlı protokol, sinyal/zamana bağlı protokol veya hibrit protokoldür. Olaya bağlı protokolda (event-contingent protocol) ölçekler incelenmek istenen olay gerçekleştikten hemen sonra doldurulmaktadır. Bu protokol, esrar kullanımı gibi günlük yaşamda nispeten nadir görülen deneyimleri incelemek için uygun bir protokoldür (Christensen, Barrett, Bliss-Moreau, Lebo ve Kaschub, 2003). Sinyal/zamana bağlı protokolda (signal/time-contingent protocol) katılımcılardan belirli bir süre boyunca araştırmacı tarafından belirlenen sayıda ölçeği doldurmaları istenmektedir (Larson ve Csikszentmihalyi, 2014). Bu protokol, durumsal kaygı belirtilerinin değerlendirmesi gibi hafıza yanlılığına duyarlı psikolojik yapıları ve sigara kullanımı gibi görece sık görülen deneyimleri incelemek için uygun bir protokoldür. Bu prosedürün dezavantajı ise; katılımcıların gün boyunca ölçümler nedeniyle çalışma, uyku, yemek gibi günlük aktivitelerinin kesintiye uğramasıdır (Christensen vd., 2003). Sinyal/zamana bağlı protokolda iki ayrı alt protokol bulunmaktadır: (1) rastgele sinyal/zaman protokolü, (2) sabit sinyal/zaman protokolü.

Rastgele sinyal/zaman protokolünde katılımcılara gün içinde rastgele aralıklarla ölçek bildirimleri gönderilmektedir. Katılımcılar bir sonraki bildirim ne zaman geleceğini bilmediğinden bu protokol veri toplamaya karşı tepkiselliği azaltmaktadır. Örneğin, katılımcıların dürtüsel yeme isteğinin ölçüldüğü bir araştırmada ölçüm zamanlarının biliniyor olması yeme isteğini azaltabilir veya arttırabilir. Bu protokol, katılımcıların ölçüm zamanına bağlı olarak yeme davranışında bulunma veya yeme davranışından kaçınma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Sabit sinyal/zaman protokolünde ölçek bildirimleri sabit zamanlarda gönderilmektedir. Katılımcıların her üç saatte bir alkol tüketim isteğini değerlendirmeleri bu protokole örnek olarak gösterilebilir (Myin-Germeys vd., 2018). Bu öngörülebilirlik tepkiselliği arttırabilmektedir çünkü bu prosedür ölçümden önce alkol tüketimini erteleme gibi davranış değişikliğine neden olabilmektedir (Verhagen vd., 2016). Diğer yandan ise, ölçümler belirlenen zamanlarda alındığından

katılımcılar için daha az külfetli bir prosedürdür ve katılımcı kaybının az olmasını sağlamaktadır (Christensen vd., 2003).

Hibrit protokol ise olaya bağlı protokol ve sinyal/zamana bağlı protokolün birlikte kullanılmasıdır. Örneğin, aynı çalışmada bir ay boyunca sinyal/zamana bağlı protokol kullanılarak durumsal stresin ölçülmesi, olaya bağlı protokol ile esrar kullanımının ölçülmesi ve bu değişkenlerin durumsal yalnızlık üzerindeki etkisinin incelenmesi hibrit protokole örnek olarak verilebilir (Myin-Germeys vd., 2018).

DÖY çalışmalarında katılımcı sayısı araştırmanın amacına bağlı olarak değişmektedir. Geçmiş çalışmalar incelendiğinde, katılımcı sayısının 1 (Ellingson ve Oken, 2011) ile 1013 (Yue, Litt, Cai ve Stern, 2014) arasında değiştiği tespit edilmiştir. Çalışmanın süresi; çalışmanın amacına, araştırma değişkenlerine, günlük ölçümlerin sayısına ve ölçeklerin uzunluğuna bağlı olarak farklılaşmaktadır. Eğer bir çalışma madde kullanımı gibi nadir görülen bir deneyimi araştırıyorsa çalışma süresi yeterli veriyi toplamak için görece uzun olmalıdır. Ancak, sigara tüketimi gibi sık meydana gelen bir deneyimi araştırılan bir çalışma süre olarak daha kısa olabilir. DÖY çalışmaları için hazırlanan kılavuzlar araştırmanın en az yedi gün sürmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. Ayrıca kılavuzlara göre günlük ölçüm sayısı fazla, ölçek uzunluğu ise kısa olmalıdır (Berkel, Ferreira ve Kostakos, 2017; Consolvo ve Walker, 2003). Geçmiş çalışmaların süresi 1 gün (Ellingson ve Oken, 2011; Ketykó, Moor, Joseph, Martens ve Marez, 2010; Westerink vd., 2009) ile 5 yıl (Csikszentmihalyi ve Schneider, 2001) arasında değişmektedir. Ölçümlerin günlük sıklığı araştırma fenomenindeki dalgalanmaları geçerli ve güvenilir bir biçimde tespit edebilmek için yeterli olmalıdır. Ölçüm sıklığının günde 4 ile 10 arasında olması önerilmektedir (Conner vd., 2007). Geçmiş çalışmalarda toplam ölçüm sayısı her bir katılımcı için 7 (yedi gün boyunca günde bir kez) (Gable, Reis ve Elliot, 2000) ile 270 (90 gün boyunca günde üç kez) arasında değişmektedir (Barrett, 1998). Günde birkaç kez veri toplama prosedürü araştırmacıların araştırma fenomenindeki saatlik dalgalanmaları incelemesine olanak tanır (Schneider, 2006). Ayrıca; yedi ardışık gün boyunca veri toplanması araştırma değişkenlerinde gözlemlenen haftanın gününe bağlı değişimin ortaya çıkartılmasını ve günler arası ya da hafta içi-hafta sonu kıyaslaması yapılmasını mümkün kılmaktadır.

DÖY ölçeklerinin geliştirilmesi DÖY çalışmalarının önemli bir yönüdür çünkü DÖY ölçeklerinin geliştirilmesinde standart ölçüm araçlarından farklı kurallar uygulanmaktadır. DÖY ölçeklerinde açık uçlu sorular, Likert tipi ölçekler, onay kutusu, derecelendirme ölçeği ve fotoğraf/video/ses kullanılabilir (Berkel vd., 2017). DÖY çalışmalarında ölçeklerin mümkün olduğunca kısa tutulması önerilmektedir. Ölçekler; her bir ölçüm 2 dakikadan az sürecek veya bir günde en fazla 10 dakikayı alacak şekilde

tasarlanmalıdır (Myin-Germeyns vd., 2018; Verhagen vd., 2016). Belirtmek gerekir ki; bir günde çok sayıda ve uzun ölçek göndermek katılımcı motivasyonunu azaltabilmekte ve katılımcı kaybı nedeniyle belirli bir süre boyunca veri toplamayı imkânsız hale getirebilmektedir. Sonuç olarak, bir günde fazla ölçüm yapmayı hedefleyen araştırmacıların ya çalışma süresini ya da ölçek uzunluğunu kısaltmaları önerilebilir.

Çalışmanın kapsamına ve amacına bağlı olarak veri toplama sürecinde kâğıt-kalem yöntemi kullanılabilirle birlikte günümüzde DÖY araştırmaları genellikle elektronik günlükler, çağrı cihazları veya cep telefonları gibi elektronik cihazlar kullanılarak yürütülmektedir (Trull ve Ebner-Priemer, 2009). Kâğıt-kalem yöntemi katılımcıların ölçekleri gün boyu yanında taşıma zorunluluğu nedeniyle katılımcılar için zahmetli bir veri toplama yöntemi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, katılımcının ölçeği doldurduğu saat katılımcının beyanına dayanmaktadır. Ölçeklerin vaktinden önce veya sonra doldurulmuş olma ihtimali araştırma sonuçlarının güvenilirliğini etkileyebilmektedir. Buna ek olarak, katılımcıların araştırmacı titizliği ile ölçüm saatlerini takip ediyor olması katılımcı yükünü arttırmakta ve katılımcı kaybına neden olabilmektedir. Cep telefonu uygulamalarının kullanılması ise araştırmacının ölçeklerin doldurulması için belirli bir zaman aralığı belirleyebilmesine olanak verir. Örneğin, araştırmacı her bir ölçümün tamamlanması için 15 dakika zaman limiti koyabilir. Ayrıca ölçeklerin doldurulduğu gerçek zaman uygulama üzerinden objektif bir biçimde tespit edilebilir. Son olarak, cep telefonu uygulamaları aracılığıyla ölçekler araştırma süresi boyunca araştırmacıya gerçek zamanlı olarak gönderilebilmektedir. Böylece; cep telefonu uygulamaları kullanılarak yürütülen çalışmalarda araştırmaya devam etmeyen katılımcıları tespit etmek, teknik soruna anında müdahale etmek ve çalışma verilerini eş zamanlı olarak analiz etmek mümkündür (Berkel vd., 2017). DÖY çalışmalarında kullanılmak üzere geliştirilmiş cep telefonu uygulamalarına örnek olarak PIEL Survey, Teamscope, Project Mycap, Ethica ve mobileQ verilebilir.

Deneyim Örneklemeye Yöntemi Çalışmaları

DÖY, psikopatolojinin daha ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. Psikopatolojik belirtiler ne zaman ortaya çıkar? Belirtiler zaman içinde dalgalanır mı? Belirtilerin günlük işlevsellik üzerindeki etkisi var mıdır? Günlük yaşamın akışında hangi bağlamsal koşullar belirtileri tetikler, takip eder veya belirtilere eşlik eder? DÖY ile toplanan bu bilgiler psikopatolojik belirtilerin altında yatan mekanizmaların ve aynı zamanda tedavi hedeflerin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır (Myin-Germeyns vd., 2009).

DÖY kullanan ilk çalışmalardan biri, 1975'te Chicago Üniversitesi'nde Csikszentmihalyi vd. (1977) tarafından yürütülmüştür. Araştırmada bir

hafta boyunca 13-18 yaş arası 25 katılımcıdan toplam 753 ölçüm alınmıştır. Araştırmada katılımcıların boş zamanlarında katıldıkları sosyal aktiviteler ve bu aktiviteler esnasındaki olumlu/olumsuz duygulanımları araştırılmıştır. Mevcut alanyazın incelediğinde, DÖY psikopatolojinin altında yatan mekanizmaları araştırmak için yurtdışında yürütülen çeşitli araştırmalarda kullanılmıştır. Ancak, Türkiye’de DÖY kullanılarak gerçekleştirilen araştırma tespit edilememiştir. Yabancı alanyazında DÖY çeşitli psikopatolojilerin incelenmesinde kullanılmıştır. Bu psikopatolojilerden ve örnek çalışmalardan bazıları aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Psikotik Bozukluklar

Psikotik bozuklukların fenomenolojisi DÖY ile kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Geçmiş bir çalışma şizofreni hastalarının günlük yaşamda en sık görsel halüsinasyonları deneyimlediğini ancak işitsel varsanıların daha yoğun bir biçimde deneyimlendiğini ortaya koymuştur. Halüsinasyonların yoğunluğunun sosyal ortam ve sosyal aktivite gibi çeşitli bağlamsal faktörlerden etkilendiği bulunmuştur (Delespaul, deVries ve van Os, 2002). Sosyal anhedoni üzerine yapılan bir araştırma, sosyal anhedoninin artan yalnız kalma süresi ve düşük pozitif duygulanım ile ilişkili olduğunu bulmuştur (Brown, Silvia, Myin-Germeys ve Kwapil, 2007). Anhedoni üzerine yürütülen bir başka araştırmada ise şizofreni tanısı almış hastalarda gelecekteki olaylarla ilgili beklentisel hazda azalma olduğu, ancak doğrudan bir etkinlikle meşgul olmanın verdiği hazda bir değişim olmadığı bulunmuştur (Gard, Kring, Gard, Horan ve Green, 2007). Myin-Germeys, Delespaul ve deVries (2000) tarafından yürütülen araştırma şizofreni hastalarının normal popülasyona kıyasla daha yoğun ve daha değişken olumsuz duygular, daha az yoğun ve daha az değişken olumlu duygular yaşadığı ortaya çıkarmıştır. Bu bulgular, şizofreni hastalarının duygusal olarak varsayılanın aksine daha aktif olduğunu göstermektedir. Bir diğer DÖY çalışmasında, psikoza eğilimli bireylerin sosyal olarak içe kapanık, depresif veya kaygılı olmadıkları bulunmuştur. Ancak, bu bireylerin hiçbir aktivite yapmadan daha fazla zaman geçirdikleri, belirli sosyal durumlarda yüksek düzeyde depresyon ve kaygı deneyimledikleri bulunmuştur (Husky, Grondin ve Swendsen, 2004). Ek olarak, paranoid sanrılar yaşayan bireylerde benlik saygısının daha düşük ve benlik saygısında değişkenliğin daha fazla olduğunu bulunmuştur (Thewissen, Bentall, Lecomte, van Os ve Myin-Germeys, 2008). Bu araştırmalar göstermektedir ki DÖY verileri psikotik bozuklukların gerçek doğası hakkında detaylı bilgi sağlayabilmektedir.

Kaygı Bozuklukları

Geçmiş bir çalışmada agorafobisi olan ve agorafobisi olmayan panik bozukluğu hastalarının davranışsal eğilimleri karşılaştırılmış ve beklene-

nin aksine halka açık yerlerde geçirilen süre açısından gruplar arasında fark bulunmamıştır. Bununla birlikte, agorafobisi olan hastaların agorafobisi olmayan hastalara ve normal kontrollere kıyasla evde ve aileleriyle daha fazla vakit geçirdiği bulunmuştur (Dijkman-Caes, de Vries, Kraan ve Volovics, 1993). Benzer şekilde, anlık değerlendirmelerle ölçülen panik atak sıklığının retrospektif ölçümlerle elde edilen sıklık oranından daha düşük olduğu bulunmuştur (de Beurs, Lange ve Van Dyck, 1992). Kenardy, Fried, Kraemer ve Taylor (1992) tarafından yürütülen araştırmada panik atak tahmininin gerçek panik atağın anlamlı bir öngörücüsü olduğu; ancak kaygı, tehdit ve kontrolün panik atağın anlamlı öngörücüleri olmadığı saptanmıştır. Bu çalışmada, panik atak beklentisinin tehlike duygusu, çaresizlik, kaçınma ve felaket düşüncelerinde artışa neden olduğu da rapor edilmiştir. Bu bulgular, DÖY ile elde edilen verilere ve günlük yaşam bağlamında kaygı bozukluklarının değerlendirilmesine dayanan kavramsallaştırmaların geriye dönük ölçümler kullanılarak yürütülen çalışmaların bulgularına dayanan mevcut teşhis kavramsallaştırmalarından farklı olduğunu göstermektedir.

Duygudurum Bozuklukları

Duygudurum bozuklukları DÖY ile kapsamlı bir şekilde araştırılan psikopatolojilerden biridir. Depresyon üzerine yürütülen çalışmalar depresif bireylerin günlük duygudurum değişiminin sağlıklı kontrollere kıyasla daha sık olduğunu göstermiştir (Murray, 2007; Peeters, Berkhof, Delespaul, Rottenberg ve Nicolson, 2006). Depresyon tanısı alan bireylerin daha düşük anlık yaşam kalitesi rapor ettikleri bulunmuştur. Depresyon ve yaşam kalitesi arasındaki ilişkiye anlık olumlu/olumsuz duygulanım, fiziksel şikayetler ve etkinliklerden zevk alma düzeyinin aracılık ettiği bulunmuştur (Barge-Schaapveld, Nicolson, Berkhof ve deVries, 1999). Depresyon belirtilerinin, göreve odaklanma ve üretkenlikte düşüşe neden olduğu da bulunmuştur (Wang vd., 2004). Ergenlerle yürütülen bir çalışma, majör depresyonun kafein tüketimi ve uyku sorunları ile ilişkili olduğunu rapor etmiştir (Whalen vd., 2008). Benzer şekilde, depresyon tanılı ergenlerin sağlıklı kontrollere kıyasla daha fazla alkol ve sigara tükettikleri tespit edilmiştir (Whalen vd., 2001). Depresyon semptomlarının ve davranış problemlerinin ergenlerde yoğun ve kararsız duygular ve işlevsel olmayan duygu düzenleme stratejilerinin kullanımı ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Silk ve ark. 2003). Bipolar bozukluğu olan bireylerin sağlıklı kontrollere kıyasla pasif boş zaman etkinliklerine daha fazla zaman ayırdıkları ve evde daha sık yalnız kaldıkları bulunmuştur (Havermans, Nicolson ve Devries, 2007). Bir başka çalışmanın sonuçlarına göre; bipolar bozukluğu olan bireylerin duygulanım ve benlik saygısındaki dalgalanmalar sağlıklı kontrollerden daha fazladır (Knowles vd., 2007). Bu bulgular, DÖY çalışmalarının duygudurum ve belirtilerdeki dinamik değişim ve bu değişimlerin durum-

sal belirleyicilerinin anlaşılmasına olanak sağladığını göstermektedir.

Yeme Bozuklukları

Bulimia nervoza ve tıknırcasına yeme bozukluğunda aşırı yeme ataklarının öngörücülerinin araştırıldığı çalışmalar; düşük pozitif duygulanım, disosiyatif deneyimler ve yüksek olumsuz duygulanımın (özellikle öfkenin) istatistiksel olarak anlamlı öngörücüler olduğunu rapor etmiştir (Alpers ve Tuschen-Caffier, 2001; Greeno, Wing ve Shiffman, 2000; Smyth vd., 2007; Steiger vd., 2005; Stein vd., 2007; Wonderlich vd., 2007). Her iki yeme bozukluğunda da tıknırcasına yeme davranışından hemen önce yapılan duygulanım ölçümlerinde kişilerin normalden daha yoğun olumsuz duygudurum deneyimledikleri bulunmuştur (Hilbert ve Tuschen-Caffier, 2007). Bu sonuçlardan yola çıkarak, duygu düzenleme güçlüklerinin her iki bozuklukta da tıknırcasına yeme davranışına yol açtığını söylemek mümkündür. Anoreksiya nervoza üzerine yürütülen bir vaka çalışmasının bulgularına göre fiziksel olarak aktif olma eğilimi; duygusal deneyimler ve ağırlıklı zihinsel ve fiziksel meşguliyet ile ilişkilidir (Vansteelandt vd., 2004). Daha geniş örnekleme yürütülen bir diğer DÖY çalışması düşük vücut kitle indeksinin, fiziksel olarak aktif olma dürtüsünün ve fiziksel aktivite düzeyinin anoreksiya nervoza ile ilişkili olduğunu bulmuştur (Vansteelandt, Rijmen, Pieters, Probst ve Vanderlinden, 2007). Ek olarak, bilişsel çelişkilerin ve stresin anoreksiya nervozalı hastalarda duygusal değişkenliğe, daha kısıtlayıcı davranışlara ve daha katı ritüellere yol açtığı bulunmuştur (Engel vd., 2005). Bu örnek çalışmaların bulguları, anlık duygulanımın yeme bozuklukları belirtilerini tetiklediğinin ve bu anlık tetikleyicilerin DÖY yöntemi ile araştırılması gerekliliğinin altını çizmektedir.

Sınırdaki Kişilik Bozukluğu

Geçmiş DÖY çalışmaları, sınırdaki kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin sağlıklı kontrollere oranla daha yüksek negatif duygulanım (Ebner-Priemer vd., 2007; Glaser, Van Os, Mengelers ve Myin-Germeys, 2008; Russell, Moskowitz, Zuroff, Sookman ve Paris, 2007), daha düşük olumlu duygulanım (Ebner-Priemer vd., 2007; Glaser vd., 2008), daha yüksek gerilim (Stiglmayr vd., 2005) ve daha yoğun kaygı ve üzüntü (Russell vd., 2007) deneyimledikleri bulunmuştur. Benzer şekilde, duygulanımdaki kısa süreli dalgalanmalar (Ebner-Priemer vd., 2007; Russell vd., 2007; Stein, 1996) ve düşmanlık, korku ve üzüntü puanlarında daha fazla istikrarsızlık (Trull vd., 2008) tespit edilmiştir. Ayrıca, olumsuz duygudurum yoğunluğunun dürtüsellik, intihar düşüncesi ve intihar davranışları ile istatistiksel olarak anlamlı derecede ilişkili olduğu bulunmuştur (Links, Eynan, Heisel ve Nisenbaum, 2008). Anlık duygulanımın geriye dönük olarak yapılan ölçümlerle güvenilir bir biçimde ölçülemeyeceği varsayımından yola çıkarak, sınırdaki kişilik bozukluğunun fenomenolojisinin araştırılmasında

DÖY'ün daha güvenilir bir yöntem olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu

Yetişkinlerle yürütülen bir çalışma, yetişkinlerde dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğunun (DEHB) iki alt türünün günlük deneyimlerle farklı şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Dikkatsizlik semptomları stres ile pozitif olarak ilişkiliyken, hiperaktivite-dürtüsellik semptomlarının duygusal durumla ve konsantrasyon problemleriyle ilişkili olmadığı bulunmuştur (Knouse vd., 2008). Bir diğer çalışma, sigara kullanan DEHB tanılı yetişkinlerde nikotin bandı ve uyarıcı ilacın birlikte kullanımının DEHB belirtilerini azalttığını bulmuştur (Gehricke, Whalen, Jamner, Wigal ve Steinhoff, 2006). DEHB tanılı çocukların daha fazla olumsuz ve daha az olumlu duygudurum deneyimledikleri, daha düşük uyanıklık seviyesinde oldukları, başarı odaklı aktivitelere oranla eğlenceli aktivitelere yöneldikleri, arkadaşları ile daha fazla ve aile ile ise daha az zaman geçirdikleri, daha fazla tütün ve alkol kullandıkları bulunmuştur (Whalen, Jamner, Henker, Delfino ve Lozano, 2002). DEHB tanılı çocuklar ve ebeveynleri ile yürütülen bir çalışma, annelerin çocuklarıyla birlikteyken daha düşük ebeveynlik saygısı ve daha yüksek öfke deneyimlediklerini saptamıştır (Whalen vd., 2006). Diğer psikopatolojilere benzer şekilde, DÖY'ün hem DEHB belirtilerinin günlük yaşamdaki yansımalarının anlaşılmasında hem de öngörücülerinin tespit edilmesinde yararlı bir yöntem olduğu çıkarımında bulunulabilir.

Diğer Patolojiler

Obsesif-kompulsif bozuklukta, retrospektif ölçümlerin aksine, belirtilerin yalnızlık, uyku süresi ve stres ile ilişkili olmadığı tespit edilmiştir (Gloster vd., 2008). Asperger sendromlu üç yetişkinin içsel deneyimlerini araştırmak için yürütülen bir DÖY çalışması, bu bireylerin düşüncelerini görüntüler olarak rapor ettiğini tespit etmiştir (Hurlburt, Happe ve Frith, 1994). Uyumadan önce sosyal medya kullanımı üzerine yürütülen bir çalışma, sosyal medya kullanımının insomniya, kaygı ve düşük uyku kalitesi ile ilişkili olduğunu göstermiştir. Ancak; uyumadan önce sosyal medya kullanımının depresyon ile ilişkisi anlamlı düzeyde değildir (Bhat, Pinto-Zipp, Upadhyay ve Polos, 2018).

Belirtilen çalışmalardan anlaşılacağı üzere, DÖY çalışmaları ile günlük yaşam bağlamında elde edilen veriler retrospektif ölçümlerin kullanıldığı kesitsel çalışmalardan farklılık göstermektedir. Psikopatolojilerin doğasının daha iyi anlaşılması için kesitsel çalışmalara ek olarak DÖY çalışmalarının yaygınlaşması; psikopatolojilerin daha iyi anlaşılmasına ve daha bütünsel bir resmin çizilmesine olanak sağlayabilir.

DÖY psikoterapi etkinliğinin değerlendirmesi ve tedaviye uyumun incelenmesi için yürütülen çalışmalarda da kullanılmıştır. Barge-Schaapveld ve Nicolson (2002) tarafından antidepresan tedavisinin etkinliğini incelemek için yürütülen araştırmanın sonuçlarına göre; antidepresan tedavisi gören hastalarının günlük aktivite sayısında artış gözlenmiştir. Ayrıca, bu hastaların yaşam kalitesi algılarının kontrol grubuna kıyasla daha stabil hale geldiği bulunmuştur. Depresyon tanılı bireylerde antidepresan tedavisinin etkisini inceleyen bir diğer çalışmanın sonuçlarına göre; antidepresan tedavisi hastaların motor aktivite düzeyinde artışı sağlamıştır (Raoux vd., 1994). Benzer şekilde; antidepresan tedavisinin depresyon tanılı bireylerde stres duyarlılığını azalttığı ve olumlu olarak değerlendirilen etkinliklere karşı olumlu duygulanım yani ödül deneyimini artırdığı bulunmuştur (Wichers vd., 2009). Bu sonuçlardan yola çıkarak; DÖY'ün, psikoterapinin günlük yaşam deneyimleri ve psikopatolojik belirtiler üzerindeki etkilerine ilişkin yeni görüşler sağladığı söylenebilir.

Çeşitli çalışmalar psikopatolojinin altında yatan biyolojik etmenleri araştırmak için DÖY ve biyolojik ölçümleri birlikte kullanmıştır (Peeters, Nicolson ve Berkhof, 2004; Putnam ve McSweeney, 2008; Silk vd., 2007; Steptoe, Gibson, Hamer ve Wardle, 2007; Stetler ve Miller, 2005). Genetik-çevre etkileşiminin psikopatoloji üzerindeki etkisinin incelendiği DÖY çalışmaları da alanyazında mevcuttur (Simons vd., 2009; Wichers vd., 2007).

DÖY çeşitli psikolojik fenomenlerin incelenmesinde de kullanılmıştır. Örneğin; duygulanım (Mneimne, Dashineau ve Yoon, 2019; Schimmack, 2003), can sıkıntısı (Chan vd., 2018; Chin, Markey, Bhargava, Kassam ve Loewenstein, 2017; Matic, Pielot ve Oliver, 2015), yalnızlık (Roekel vd., 2014), duygu (Cerin, Szabo ve Williams, 2001; Goetz, Frenzel, Stoeger, ve Hall, 2010; Tong vd., 2005), değer (Nezlek, Vansteelandt, Van Mechelen ve Kuppens, 2008), risk algısı (Hogarth, Portell ve Cuxart, 2007), başa çıkma (Nett, Goetz ve Hall, 2011), duygu düzenleme (Grommisch vd., 2019; Silk, Steinberg ve Morris, 2003), benlik saygısı (Thewissen vd., 2011) ve sosyal işlevsellik (Granholm, Ben-Zeev, Fulford ve Swendsen, 2013; Vilanueva vd., 2019) DÖY kullanılarak incelenen fenomenlerdendir.

Verilerin Analizi

DÖY çalışmalarında elde edilen veriler, her bir ölçümün birey içinde kümelendiği iki düzeyli bir model olarak ele alınmaktadır. İlk düzey sinyal/ölçüm düzeyidir ve durumsal değişkenlerin (öfke, sosyal ortamdan memnuniyet gibi) tekrarlı olarak raporlanmasıyla toplanan verileri içerir. İkinci düzey kişi düzeyidir ve kalıcı/karakteristik özelliklerin (kronik depresyon, kişilik gibi) standart ölçüm araçları kullanılarak ölçülmesiyle elde edilen verileri içerir (Christensen vd., 2003). Tekrarlanan ölçümlerle top-

lanan veriler (düzey 1/birey içi), standart ölçümlerle tek seferde toplanan veriler (düzey 2/bireyler arası) içinde kümelenmektedir. Kümelenmiş veri setlerinin analizinde hiyerarşik doğrusal modelleme yöntemi (Hierarchical Linear Modelling-HLM) kullanılmaktadır (Raudenbush, 2001).

HLM analizi ile bağlanma stili gibi karakteristik (trait) değişkenlerin, anlık öfke gibi durumsal (state) değişkenlerin ve iş yeri gibi mevcut bağlanmanın sonuç değişkeni üzerindeki öngörücü etkisini tespit etmek mümkündür. Ayrıca, HLM analizi kişi içi farklılıkların ve kişiler arası farklılıkların sonuç değişkeni üzerindeki etkisinin tek bir analiz ile aynı çalışma içerisinde hesaplanmasına olanak sağlar. HLM büyüme modelleri kullanılarak tüm bu ilişkilerin zaman içerisindeki değişimi de tespit edilebilir (Raudenbush, 2001).

Çeşitli sebeplerle kümelenmiş veri setlerinin analizinde HLM analizi önerilmektedir çünkü regresyon veya varyans analizi (ANOVA) gibi analizlerin kullanılması sonuçların hatalı rapor edilebilmesine neden olabilmektedir. Açıklamak gerekirse, regresyon analizi ve ANOVA tüm bireylerin çalışmanın başında aynı seviyede olup çalışma boyunca aynı düzeyde değiştiği varsayımına dayanmaktadır. HLM ise başlangıç seviyesinde ve değişim oranında bireysel farklılıkların olduğu varsayımına dayanır. Regresyon analizi ve ANOVA’da gruplara ait ortalama puan kullanılarak değişkenler arası ilişkinin incelenmesi; bireysel verinin göz ardı edilmesine neden olmakta ve tip 1 hata olasılığını arttırmaktadır. Buna ek olarak, regresyonda tek bir hata terimi hesaplanırken, HLM her bir öngörücü değişken için ayrı hata terimleri hesaplamaktadır. Ayrıca, HLM analizi standart hatalar üzerindeki rastgele ve sabit etkilerin belirlenmesine imkân vererek analiz sonuçlarının geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırmaktadır.

Bir diğer neden; regresyon analizi ve ANOVA ölçümlerin birey içinde kümelendiği gerçeğini göz ardı eder. Aynı kişiden gelen düzey 1 ve düzey 2 verileri birbirinden bağımsız değildir. Bu bağımlı veri yapısı hem düzey 1 verilerinin kendi içerisinde hem de düzey 2 verileriyle ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, bir katılımcının 13. ölçümde rapor etmiş olduğu durumsal depresyon şiddeti yüksek ihtimalle 12. ölçümde rapor etmiş olduğu durumsal depresyon şiddeti ile ve bu katılımcının kronik depresyon düzeyi ile ilişkilidir. HLM her birey için farklı bir eğitim hesaplayarak verilerdeki bu bağımlılıkları ve bireysel değişim farklılıklarını analize dahil edebilmektedir. Son olarak, regresyon ve ANOVA’dan farklı olarak HLM analizinde bireylerden alınan ölçüm sayısının eşit olmasına gerek yoktur ve kayıp verilerin varlığında da HLM analizi yürütülebilmektedir. HLM analizleri; Sosyal Bilimler için İstatistik Programı (SPSS), LISREL 8’de çok seviyeli bir modül olan MLwiN, R ve HLM programları ile yapılabilmektedir (Garson, 2014; Nezlek, 2003).

Sonuç

Mevcut alanyazın incelendiğinde, çoğu geçmiş araştırmanın günlük deneyimlerden ziyade karakteristik ve görece kalıcı psikolojik fenomenler ile psikopatoloji arasındaki ilişkiye odaklandığı dikkat çekmektedir. Ancak son yıllarda psikopatolojinin etiolojisinde rol oynayan günlük deneyimlere ve durumsal psikolojik fenomenlere ilginin arttığını söylemek mümkündür. DÖY; görece az bilinen ve uygulanan bir araştırma yöntemidir. Oysa ki DÖY, diğer araştırma prosedürlerinin metodolojik sınırlamalarının giderilmesi için ek bir araştırma metodu olarak düşünülebilir. Günlük yaşam bağlamında deneyimleri örnekleyen anlık değerlendirme yönteminin, davranışsal fenotiplerin ve psikopatolojinin incelenmesinde yararlı bir yaklaşım olduğu ve ana akım kesitsel araştırma paradigmalarına güçlü bir katkı sağladığı söylenebilir (Myin-Germeys vd., 2009). DÖY ile elde edilen bulgular; geleneksel veri toplama yöntemlerinden farklı olarak, araştırma fenomenlerini hatırlama ve yeniden yapılandırmaya dayanmaz. Daha ziyade günlük yaşamın devam eden koşulları içerisinde araştırma fenomenlerinin anında raporlanması esasına dayanır. Ayrıca, genellikle tek bir değerlendirmeye dayanan geleneksel öz-bildirim yöntemlerinin aksine farklı zamanlarda tekrarlanan ölçümler ile araştırma fenomenleri arasındaki boylamsal ilişkinin incelenmesine olanak sağlar (Larson ve Csikszentmihalyi, 2014).

Özetle; psikopatoloji alanında yürütülen DÖY çalışmalarının altı temel alanda faydalı olduğunu söylemek mümkündür: (1) fenomenoloji, (2) etiyoloji, (3) psikolojik modeller, (4) biyolojik mekanizmalar, (5) tedavi ve (6) gen-çevre-deneyim etkileşimleri. DÖY, bireylerin günlük yaşam gerçekliğinin anlık bir görüntüsünden ziyade film kesitini yakalamaya olanak vererek psikopatolojinin altında yatan gen-çevre-deneyim etkileşimi üzerine yeni araştırmaların yapılmasına öncülük etmektedir (Larson ve Csikszentmihalyi, 2014). Bu noktadan hareketle belirtmek gerekir ki; mevcut alanyazında bugüne kadar geleneksel yöntemler kullanılarak elde edilen bulguların DÖY çalışmaları ile tekrarlanması, geliştirilen modellerin doğrulanabilirliği ve sonuçların genellenebilirliği açısından önem arz etmektedir. Bu derleme çalışması, psikoloji araştırmalarında DÖY kullanımının artması ve DÖY çalışması yürütmek isteyen araştırmacılara kılavuz olma amacıyla hazırlanmıştır. DÖY'ün avantaj ve dezavantajları, araştırma prosedürü, klinik psikoloji alanında yürütülen geçmiş çalışmalar ve verilerin analizine ilişkin verilen bilgiler ışığında, bu sistematik derlemenin mevcut alanyazının gelişmesine katkı sağlaması beklenmektedir. Psikoterapi alanında DÖY'ün tanınırlığının artması ise; psikoterapistlere psikopatolojinin günlük seyrini ve tedavinin günlük yaşama etkisini takip etme olanağı sağlamaktadır. Gelecek derleme çalışmalarının DÖY çalışmalarından ve geleneksel veri toplama yöntemlerini kullanan çalışmalardan elde edilen bulguları karşılaştırmalı olarak incelemesi alanyazının gelişmesine katkı

sağlayabilir.

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı: Bu araştırma, Etik Kurul Kararı gerektiren makaleler arasında yer almamaktadır.

Kaynakça

- Alpers, G., ve Tuschen-Caffier, B. (2001). Negative feelings and the desire to eat in bulimia nervosa. *Eating Behaviors*, 2, 339–352
- Armey, M. (2012). Ecological momentary assessment and intervention in non-suicidal self-injury: A novel approach to treatment. *Journal of Cognitive Psychotherapy*, 26(4), 299-317. <https://doi.org/10.1891/0889-8391.26.4.299>
- Barge-Schaapveld, D., ve Nicolson, N. (2002). Effects of antidepressant treatment on the quality of daily life: An experience sampling study. *Journal of Clinical Psychiatry*, 63(6), 477-485. <https://doi.org/10.4088/jcp.v63n0603>
- Barge-Schaapveld, D., Nicolson, N., Berkhof, J., ve deVries, M. (1999). Quality of life in depression: Daily life determinants and variability. *Psychiatry Research*, 88(3), 173-189. [https://doi.org/10.1016/s0165-1781\(99\)00081-5](https://doi.org/10.1016/s0165-1781(99)00081-5)
- Barrett, L. (1998). Discrete emotions or dimensions? The role of valence focus and arousal focus. *Cognition and Emotion*, 12(4), 579-599.
- Berkel, N., Ferreira, D., ve Kostakos, V. (2017). The experience sampling method on mobile devices. *ACM Computing Surveys*, 50(6), 93-133. <https://doi.org/10.1145/3123988>
- Bhat, S., Pinto-Zipp, G., Upadhyay, H., ve Polos, P. (2018). “To sleep, perchance to tweet”: In-bed electronic social media use and its associations with insomnia, daytime sleepiness, mood, and sleep duration in adults. *Sleep Health*, 4(2), 166-173.
- BinDhim, N., Shaman, A., Trevena, L., Basyouni, M., Pont, L., ve Alhawassi, T. (2015). Depression screening via a smartphone app: Cross-country user characteristics and feasibility. *Journal of the American Medical Informatics Association*, 22(1), 29-34.
- Brown, L., Silvia, P., Myin-Germeys, I., ve Kwapil, T. (2007). When the need to belong goes wrong: The expression of social anhedonia and social anxiety in daily life. *Psychological Science*, 18(9), 778-782.
- Cerin, E., Szabo, A., ve Williams, C. (2001). Is the experience sampling method (ESM) appropriate for studying pre-competitive emotions? *Psychology of Sport and Exercise*, 2(1), 27-45.
- Chan, C., van Tilburg, W., Igou, E., Poon, C., Tam, K., Wong, V., ve Cheung, S. (2018). Situational meaninglessness and state boredom: Cross-sectional and experience-sampling findings. *Motivation and Emotion*, 42(4), 555-565.
- Chin, A., Markey, A., Bhargava, S., Kassam, K. S., ve Loewenstein, G. (2017). Bored in the USA: Experience sampling and boredom in everyday life. *Emotion*, 17(2), 359-368.
- Christensen, T., Barrett, L., Bliss-Moreau, E., Lebo, K., ve Kaschub, C. (2003). A practical guide to experience-sampling procedures. *Journal of Happiness Studies*, 4(1), 53-78.

- Conner, T., Barrett, L., Tugade, M., ve Tennen, H. (2007). Idiographic personality: The theory and practice of experience sampling. *Handbook of research methods in personality psychology* (s. 79-96). The Guilford Press.
- Consolvo, S., ve Walker, M. (2003). Using the experience sampling method to evaluate Ubicomp applications. *Pervasive Computing, IEEE*, 2, 24-31.
- Csikszentmihalyi, M., ve Larson, R. (1987). Validity and reliability of the experience-sampling method. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175(9), 526-536.
- Csikszentmihalyi, M., Larson, R., ve Prescott, S. (1977). The ecology of adolescent activity and experience. *Journal of Youth and Adolescence*, 6(3), 281-294.
- Csikszentmihalyi, M., ve Schneider, B. (2001). Conditions for optimal development in adolescence: An experiential approach. *Applied Developmental Science*, 5(3), 122-124.
- de Beurs, E., Lange, A., ve Van Dyck, R. (1992). Self-monitoring of panic attacks and retrospective estimates of panic: Discordant findings. *Behaviour Research and Therapy*, 30(4), 411-413.
- Dijkman-Caes, C., de Vries, M., Kraan, H., ve Volovics, A. (1993). Agoraphobic behavior in daily life: Effects of social roles and demographic characteristics. *Psychological Reports*, 72(3), 1283-1293. <https://doi.org/10.2466/pr0.1993.72.3c.1283>
- Delespaul, P., deVries, M., ve van Os, J. (2002). Determinants of occurrence and recovery from hallucinations in daily life. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 37, 97-104.
- Ebner-Priemer, U., ve Trull, T. (2009). Ecological momentary assessment of mood disorders and mood dysregulation. *Psychological Assessment*, 21(4), 463-475.
- Ebner-Priemer, U., Kuo, J., Kleindienst, N., Welch, S., Reisch, T., Reinhard, I., Lieb, K., Linehan, M., ve Bohus, M. (2007). State affective instability in borderline personality disorder assessed by ambulatory monitoring. *Psychological Medicine*, 37, 961-970.
- Ellingson, R., ve Oken, B. (2011). Ambulatory physiologic monitoring system supporting EMA with self-administered visual evoked potential recording at randomized intervals. *EEE International Instrumentation and Measurement Technology Conference, Binjiang*.
- Engel, S., Wonderlich, S., Crosby, R., Wright, T., Mitchell, J., Crow, S., ve Vegoni, E. (2005). A study of patients with anorexia nervosa using ecologic momentary assessment. *International Journal of Eating Disorders*, 38, 335-339.
- Gable, S., Reis, H., ve Elliot, A. (2000). Behavioral activation and inhibition in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(6), 1135-

1149.

- Gard, D., Kring, A., Gard, M., Horan, W., ve Green, M. (2007). Anhedonia in schizophrenia: Distinctions between anticipatory and consummatory pleasure. *Schizophrenia Research*, 93(1-3), 253-260. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2007.03.008>
- Garson, D. (2014). *Fundamentals of hierarchical linear and multilevel modeling*. D. Garson (Ed.), *Hierarchical Linear Modeling: Guide and Applications* (s. 3-26). SAGE Publications
- Gehricke, J., Whalen, C., Jamner, L., Wigal, T., ve Steinhoff, K. (2006). The reinforcing effects of nicotine and stimulant medication in the everyday lives of adult smokers with ADHD: A preliminary examination. *Nicotine & Tobacco Research*, 8(1), 37-47.
- Glaser, J., Van Os, J., Mengelers, R., ve Myin-Germeys, I. (2008). A momentary assessment study of the reputed emotional phenotype associated with borderline personality disorder. *Psychological Medicine*, 38, 1231–1239.
- Gloster, A., Richard, D., Himle, J., Koch, E., Anson, H., Lokers, L., ve Thornton, J. (2008). Accuracy of retrospective memory and covariation estimation in patients with obsessive-compulsive disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 46(5), 642-655.
- Goetz, T., Frenzel, A., Stoeger, H., ve Hall, N. (2010). Antecedents of everyday positive emotions: An experience sampling analysis. *Motivation and Emotion*, 34(1), 49-62.
- Granhölm, E., Ben-Zeev, D., Fulford, D., ve Swendsen, J. (2013). Ecological momentary assessment of social functioning in schizophrenia: Impact of performance appraisals and affect on social interactions. *Schizophrenia Research*, 145(1-3), 120-124.
- Greeno, C., Wing, R., ve Shiffman, S. (2000). Binge antecedents in obese women with and without binge eating disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(1), 95-102.
- Grommisch, G., Koval, P., Hinton, J., Gleeson, J., Hollenstein, T., Kuppens, P., ve Lischetzke, T. (2019). Modeling individual differences in emotion regulation repertoire in daily life with multilevel latent profile analysis. *Emotion*, 20(8), 1462–1474.
- Havermans, R., Nicolson, N., ve Devries, M. (2007). Daily hassles, uplifts, and time use in individuals with bipolar disorder in remission. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 195, 745–751.
- Hilbert, A., ve Tuschen-Caffier, B. (2007). Maintenance of binge eating through negative mood: A naturalistic comparison of binge eating disorder and bulimia nervosa. *International Journal of Eating Disorders*, 40(6), 521-530.
- Hogarth, R., Portell, M., ve Cuxart, A. (2007). What risks do people perceive in everyday life? A perspective gained from the experience sampling method

- (ESM). *Risk Analysis*, 27(6), 1427-1439. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2007.00978.x>
- Hurlburt, R., Happe, F., ve Frith, U. (1994). Sampling the form of inner experience in three adults with Asperger syndrome. *Psychological Medicine*, 24(2), 385-395.
- Hurlburt, R., ve Heavey, C. (2004). To beep or not to beep: Obtaining accurate reports about awareness. *Journal of Consciousness Studies*, 11(7-8), 113-128.
- Husky, M., Grondin, O., ve Swendsen, J. (2004). The relation between social behavior and negative affect in psychosis-prone individuals: An experience sampling investigation. *European Psychiatry*, 19, 1-7
- Kahneman, D., Krueger, A., Schkade, D., Schwarz, N., ve Stone, A. (2004). A survey method for characterizing daily life experience: The day reconstruction method. *Science*, 306(5702), 1776-1780. <https://doi.org/10.1126/science.1103572>
- Kenardy, J., Fried, L., Kraemer, H., ve Taylor, C. (1992). Psychological precursors of panic attacks. *British Journal of Psychiatry*, 160, 668-673.
- Ketykó, I., Moor, K., Joseph, W., Martens, L., ve Marez, L. (2010). Performing QoE-measurements in an actual 3G network. *The International Symposium on Broadband Multimedia Systems and Broadcasting*, VenueShanghai.
- Knouse, L., Mitchell, J., Brown, L., Silvia, P., Kane, M., Myin-Germeys, I., ve Kwapil T (2008). The expression of adult ADHD symptoms in daily life: An application of experience sampling methodology. *Journal of Attention Disorders*, 11, 652-663.
- Knowles, R., Tai, S., Jones, S., Highfield, J., Morriss, R., ve Bentall, R. (2007). Stability of self-esteem in bipolar disorder: Comparisons among remitted bipolar patients, remitted unipolar patients and healthy controls. *Bipolar Disorders*, 9(5), 490-495.
- Links, P., Eynan, R., Heisel, M., ve Nisenbaum, R. (2008). Elements of affective instability associated with suicidal behaviour in patients with borderline personality disorder. *Canadian Journal of Psychiatry*, 53, 112-116.
- Larson, R., ve Csikszentmihalyi, M. (2014). The experience sampling method. *Flow and the Foundations of Positive Psychology* (s. 21-34). Springer.
- Matic, A., Pielot, M., ve Oliver, N. (2015). Boredom-computer interaction: boredom proneness and the use of smartphone. *Proceedings of the 2015 ACM International Joint Conference on Pervasive and Ubiquitous Computing*, Osaka, Japan. <https://doi.org/10.1145/2750858.2807530>
- Mneimne, M., Dashineau, S., ve Yoon, K. (2019). Mindfulness and negative affectivity in real time: A within-person process model. *Cognition and Emotion*, 33(8), 1687-1701.
- Murray, G. (2007). Diurnal mood variation in depression: A signal of disturbed

- circadian function? *Journal of Affective Disorders*, 102, 47–53.
- Myin-Germeys, I., Delespaul, P., ve deVries, M. (2000). Schizophrenia patients are more emotionally active than is assumed based on their behavior. *Schizophrenia Bulletin*, 26(4), 847-854. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.schbul.a033499>
- Myin-Germeys, I., Kasanova, Z., Vaessen, T., Vachon, H., Kirtley, O., Viechtbauer, W., ve Reininghau, U. (2018). Experience sampling methodology in mental health research: New insights and technical developments. *World Psychiatry*, 17, 123-132.
- Myin-Germeys, I., Oorschot, M., Collip, D., Latester, J., Delespaul, P., ve van Os, J. (2009). Experience sampling research in psychopathology: Opening the black box of daily life. *Psychological Medicine*, 39, 1533–1547.
- Nett, U., Goetz, T., ve Hall, N. (2011). Coping with boredom in school: An experience sampling perspective. *Contemporary Educational Psychology*, 36(1), 49-59.
- Nezlek, J. (2003). Using multilevel random coefficient modeling to analyze social interaction diary data. *Journal of Social and Personal Relationships* 20(4), 437–469
- Nezlek, J., Vansteelandt, K., Van Mechelen, I., ve Kuppens, P. (2008). Appraisal-emotion relationships in daily life. *Emotion*, 8(1), 145-150.
- Peeters, F., Nicolson, N., ve Berkhof, J. (2004). Levels and variability of daily life cortisol secretion in major depression. *Psychiatry Research*, 126(1), 1-13.
- Peeters, F., Berkhof, J., Delespaul, P., Rottenberg, J., ve Nicolson, N. (2006). Diurnal mood variation in major depressive disorder. *Emotion*, 6, 383–391.
- Putnam, K., ve McSweeney, L. (2008). Depressive symptoms and baseline prefrontal EEG alpha activity: A study utilizing ecological momentary assessment. *Biological Psychology*, 77(2), 237-240. <https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2007.10.010>
- Raoux, N., Benoit, O., Dantchev, N., Denise, P., Franc, B., Alliale, J., ve Widlöcher, D. (1994). Circadian pattern of motor activity in major depressed patients undergoing antidepressant therapy: Relationship between actigraphic measures and clinical course. *Psychiatry Research*, 52(1), 85-98
- Raudenbush, S. (2001). Comparing personal trajectories and drawing causal inferences from longitudinal data. *Annual Review of Psychology*, 52, 501-525.
- Reis, H., ve Gable, S. (2000). Event-sampling and other methods for studying everyday experience. T. Reis ve C. Judd (Eds.), *Handbook of research methods in social and personality psychology* (s. 190-222). Cambridge University Press.
- Roekel, E., Goossens, L., Verhagen, M., Wouters, S., Engels, R., ve Scholte, R. (2014). Loneliness, affect, and adolescents' appraisals of company: An experience sampling method study. *Journal of Research on Adolescence*,

24(2), 350-363.

- Russell, J., Moskowitz, D., Zuroff, D., Sookman, D., ve Paris, J. (2007). Stability and variability of affective experience and interpersonal behavior in borderline personality disorder. *Journal of Abnormal Psychology*, 116(3), 578-588.
- Schimmack, U. (2003). Affect measurement in experience sampling research. *Journal of Happiness Studies*, 4(1), 79-106. <https://doi.org/10.1023/A:1023661322862>
- Schneider, B. (2006). In the moment: The benefits of the experience sampling method. M. Pitt-Catsoupes, E. Kossek, ve S. Sweet (Eds.), *The Work and Family Handbook* (s. 469-488). Routledge.
- Silk, J., Dahl, R., Ryan, N., Forbes, E., Axelson, D., Birmaher, B., ve Siegle, G. (2007). Pupillary reactivity to emotional information in child and adolescent depression: Links to clinical and ecological measures. *American Journal of Psychiatry*, 164(12), 1873-1880.
- Silk, J., Steinberg, L., ve Morris, A. (2003). Adolescents' emotion regulation in daily life: Links to depressive symptoms and problem behavior. *Child Development*, 74(6), 1869-1880.
- Simons, C., Wichers, M., Derom, C., Thiery, E., Myin-Germeys, I., Krabbendam, L., ve van Os, J. (2009). Subtle gene-environment interactions driving paranoia in daily life. *Genes Brain Behavior*, 8(1), 5-12. <https://doi.org/10.1111/j.1601-183X.2008.00434.x>
- Smyth, J., Wonderlich, S., Heron, K., Sliwinski, M., Crosby, R., Mitchell, J., ve Engel, S. (2007). Daily and momentary mood and stress are associated with binge eating and vomiting in bulimia nervosa patients in the natural environment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75, 629-638.
- Steiger, H., Gauvin, L., Engelberg, M., Ying Kin, N., Israel, M., Wonderlich, S., ve Richardson, J. (2005). Mood- and restraint- based antecedents to binge episodes in bulimia nervosa: Possible influences of the serotonin system. *Psychological Medicine*, 35, 1553-1562
- Stein, K. (1996). Affect instability in adults with a borderline personality disorder. *Archives of Psychiatric Nursing*, 10(1), 32-40.
- Stein, R., Kenardy, J., Wiseman, C., Dounchis, J., Arnou, B., ve Wilfley, D. (2007). What's driving the binge in binge eating disorder? A prospective examination of precursors and consequences. *International Journal of Eating Disorders*, 40, 195-203.
- Stephens, A., Gibson, E., Hamer, M., ve Wardle, J. (2007). Neuroendocrine and cardiovascular correlates of positive affect measured by ecological momentary assessment and by questionnaire. *Psychoneuroendocrinology*, 32(1), 56-64.
- Stetler, C., ve Miller, G. (2005). Blunted cortisol response to awakening in mild

- to moderate depression: regulatory influences of sleep patterns and social contacts. *Journal of Abnormal Psychology*, 114(4), 697-705. <https://doi.org/10.1037/0021-843x.114.4.697>
- Stiglmayr, C., Grathwol, T., Linehan, M., Ihorst, G., Fahrenberg, J., ve Bohus, M. (2005). Aversive tension in patients with borderline personality disorder: A computer-based controlled field study. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 111, 372–379.
- Stone, A., ve Broderick, J. (2007). Real-time data collection for pain: Appraisal and current status. *Pain Medicine*, 8(3), 85-93. <https://doi.org/10.1111/j.1526-4637.2007.00372.x>
- Stone, A., Shiffman, S., Schwartz, J., Broderick, J., ve Hufford, M. (2002). Patient non-compliance with paper diaries. *BMJ*, 324(7347), 1193-1194.
- Thewissen, V., Bentall, R., Lecomte, T., van Os, J., ve Myin-Germeys, I. (2008). Fluctuations in self-esteem and paranoia in the context of daily life. *Journal of Abnormal Psychology*, 117, 143–153.
- Thewissen, V., Bentall, R., Oorschot, M., Campo, J., Lierop, T., Os, J., ve Myin-Germeys, I. (2011). Emotions, self-esteem, and paranoid episodes: An experience sampling study. *British Journal of Clinical Psychology*, 50, 178-195.
- Tong, E., Bishop, G., Enkelmann, H., Why, Y., Diong, S., Khader, M., ve Ang, J. (2005). The use of ecological momentary assessment to test appraisal theories of emotion. *Emotion*, 5(4), 508-512.
- Trull, T., ve Ebner-Priemer, U. (2009). Using experience sampling methods/ecological momentary assessment (ESM/EMA) in clinical assessment and clinical research: Introduction to the special section. *Psychological Assessment*, 21, 457-462.
- Trull, T., Solhan, M., Tragesser, S., Jahng, S., Wood, P., Piasecki, T., ve Watson, D. (2008). Affective instability: Measuring a core feature of borderline personality disorder with ecological momentary assessment. *Journal of Abnormal Psychology*, 117(3), 647-661.
- Vansteelandt, K., Pieters, G., Vandereycken, W., Claes, L., Probst, M., ve Van Mechelen, I. (2004). Hyperactivity in anorexia nervosa: A case study using experience sampling methodology. *Eating Behaviors*, 5, 67–74.
- Vansteelandt, K., Rijmen, F., Pieters, G., Probst, M., ve Vanderlinden, J. (2007). Drive for thinness, affect regulation and physical activity in eating disorders: A daily life study. *Behaviour Research and Therapy*, 45, 1717–1734.
- Verhagen, S., Hasmi, L., Drukker, M., van Os, J., ve Delespaul, P. (2016). Use of the experience sampling method in the context of clinical trials. *Evidence-Based Mental Health*, 19(3), 86-89.
- Villanueva, J., Meyer, A., Miché, M., Wersbe, H., Mikoteit, T., Hoyer, J., . . . Gloster, A. (2019). Social interaction in major depressive disorder, social

- phobia, and controls: The importance of affect. *Journal of Technology in Behavioral Science*, 5, 139–148.
- Wang, P., Beck, A., Berglund, P., McKenas, D., Pronk, N., Simon, G., ve Kessler, R. (2004). Effects of major depression on moment-in-time work performance. *American Journal of Psychiatry*, 161, 1885–1891.
- Westerink, J., Ouwerkerk, M., Vries, G., Waele, S., Eerenbeemd, J., ve Boven, M. (2009). Emotion measurement platform for daily life situations. *The International Conference on Affective Computing and Intelligent Interaction and Workshops*, Amsterdam.
- Whalen, C., Henker, B., Jamner, L., Ishikawa, S., Floro, J., Swindle, R., Perwien, A., ve Johnston J (2006). Toward mapping daily challenges of living with ADHD: Maternal and child perspectives using electronic diaries. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 115–130.
- Whalen, D., Silk, J., Semel, M., Forbes, E., Ryan, N., Axelson, D., Birmaher, B., ve Dahl, R. (2008). Caffeine consumption, sleep, and affect in the natural environments of depressed youth and healthy controls. *Journal of Pediatric Psychology*, 33, 358–367.
- Whalen, C., Jamner, L., Henker, B., Delfino, R., ve Lozano, J. (2002). The ADHD spectrum and everyday life: Experience sampling of adolescent moods, activities, smoking, and drinking. *Child Development*, 73(1), 209-227.
- Wichers, M., Myin-Germeys, I., Jacobs, N., Peeters, F., Kenis, G., Derom, C., . . . Van Os, J. (2007). Genetic risk of depression and stress-induced negative affect in daily life. *British Journal of Psychiatry*, 191, 218-223. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.106.032201>
- Wichers, M., Barge-Schaapveld, D., Nicolson, N., Peeters, F., de Vries, M., Mengelers, R., ve van Os, J. (2009). Reduced stress-sensitivity or increased reward experience: The psychological mechanism of response to antidepressant medication. *Neuropsychopharmacology*, 34(4), 923-931. <https://doi.org/10.1038/npp.2008.66>
- Wolfers, L., Festl, R., ve Utz, S. (2020). Do smartphones and social network sites become more important when experiencing stress? Results from longitudinal data. *Computers in Human Behavior*, 109, 106339.
- Wonderlich, S., Crosby, R., Engel, S., Mitchell, J., Smyth, J., ve Miltenberger, R. (2007). Personality-based clusters in bulimia nervosa: Differences in clinical variables and ecological momentary assessment. *Journal of Personality Disorders*, 21(3), 340-357.
- Yue, Z., Litt, E., Cai, C., ve Stern, J. (2014). Photographing information needs: The role of photos in experience sampling method-style research. *CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, Toronto.

BÖLÜM 13

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ ANAYASA HUKUKU

Nemetullah AGHABALAEI FANID¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Bölümü, nfanid@mehmetakif.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4846-5491>

GİRİŞ

İslam Cumhuriyeti'nin Anayasa taslağı, devrimden önce Paris'te sürgünde olan devrim lideri Ayetullah Humeyni tarafından hazırlandı ve yine 1978'de ilk Anayasa tasarısı da onun tarafından hazırlandı (Humeyni, 1999:8). Ayetullah Humeyni için esas meselelerden biri gelecekteki rejimin müesseselerinin kurulması ve otoritenin tesisi idi. Otoritesine hukuki bir biçim verme amacıyla 31 Mart 1979'da yaptırdığı bir referandum sonucunda %99 oyla monarşiye son vererek İslam Cumhuriyeti'ni ilan etti (Armaoğlu, 2007:754-755). 1976'da Pehlevi krallığına (Devlet-i Şahenşah-i İran) karşı çeşitli parti ve gruplardan oluşan Şura-i İnkılâp (Devrim Konseyi) adı altında bir koalisyon oluşturuldu. 1979'da Devrim Konseyi¹ tarafından sekiz fasıldan ve 41 maddeden oluşan, "Anayasa'nın Nihâyi İnceleme Meclisinin Seçim Yasası" (Kanuni İntihabat-i Meclisi Müessisan)² onaylandı. Bu yasa esasında 73 üye halk oylamasıyla seçildi.

9 Mayıs 1980'de Kurucu Meclis seçimlerini, rejimin resmi partisi ve mollaların (din adamlarının) desteklediği Cumhuriyetçi İslam Partisi (Hezb-e Jomhuriye Eslami) çok büyük bir çoğunlukla kazandı. Ne var ki, Devrimin A. Humeyni bu Meclise de güvenmemiş ve Kurucu Meclisin (Anayasa'nın Nihâyi İnceleme Meclisi) görevini sadece önüne konan tasarı ve teklifleri incelemekle kısıtlamıştır.

1979 yılının Kasım ayında Kurucu Meclis (Mejles-e Moessesan) tarafından onaylanan yeni Anayasa taslağı, kitle iletişim araçlarıyla kamuoyuna açıklanmadan ve mevcut taslak dışında diğer taslaklar da tartışılmadan çok kısa bir sürede halk oyuna sunuldu. Halkın çoğunluğu da 1979 yılının Aralık ayının 22'sinde bu yeni Anayasaya evet oy verdi.

İslam Cumhuriyeti, siyasal bilim literatüründe ve kamu hukukunda yeni bir olgu olmadığı halde, büyük öneme sahip bir devlet sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede, İslam Cumhuriyeti'nin kökenleri, gelişimi ve temel özellikleri üzerinde durulacak ve bu sistemdeki siyasal, hukuki ve toplumsal unsurlar incelenecektir. Ayrıca, İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası ve temel yasaları hakkında bilgi verilecek ve bu sistemin nasıl işlediği, yönetim organları ve politika süreçleri üzerinde durulacaktır. Makalenin amacı, İslam Cumhuriyeti'nin anlaşılmasına ve değerlendirilmesine katkıda bulunarak, bu sistem hakkındaki bilgi eksikliklerini gidermektir. İslam Cumhuriyeti'nin diğer devlet sistemlerinden farkları ve etkileri de ele alınacak, böylece okuyucuların geniş bir perspektifle konuyu değerlendirebilmeleri sağlanacaktır.

1 Devrim Konseyi, Pehlevi monarşisini deviren farklı ideolojilerden oluşan gruplar ve partilerin koalisyonu.

2 Kurucu Meclisin Seçim Yasası

İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası, bir Başlangıç ve 14 bölüm (faisl) olmak üzere toplam 177 maddeden oluşmaktadır. İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası, kapsamlı bir yapıya sahiptir ve çeşitlilik, madde sayısı ve kapsamıyla dikkat çeker. Bu anayasa, temel ilkeleri, devletin niteliklerini ve görevlerini kapsayan birçok konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Hükümetin yapısı, yasama, yürütme ve yargı organları gibi temel siyasi kurumları içeren maddeler de içermektedir. Makalede, Anayasa'nın ele aldığı konular ayrıntılı bir şekilde açıklanacak ve maddeler tek tek incelemeye alınarak anayasanın genişliği ve detaylılığı vurgulanacaktır. Ayrıca, Anayasa'nın nasıl oluşturulduğu ve nasıl değiştirilebileceği süreçler de anlatılacaktır. Makalenin temel amacı, İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası hakkında kapsamlı bir anlayış sunmak olup, okuyucular Anayasa'nın işleyişi, temel hukuki ve siyasi prensipler konusunda daha derin bir bilgi edinecektir.

İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası, sert bir anayasadır. Anayasa'nın göre, 177. maddesine göre; Anayasa'nın değiştirilmesi referandumla yapılabilir. Anayasa'nın 13. maddesine göre de; "İran'ın resmi dini İslam ve mezhebi Şiiliktir. Bu madde sonsuza değin değiştirilemez...."

Koruyucu Konsey'in (Shooraye Negahban) asli görevi meclisten çıkan yasaların Anayasa ve şeriata uygunluğunu denetlemektir. İran Anayasa'nın 4. maddesine göre, "Medeni, mali, ekonomik, idari, kültürel, askeri, siyasi ve diğer bütün kanun ve kararlar, İslami ölçülere dayanmalıdır. Bu durumların tespiti ise Koruyucu Konseyin fakih üyelerinin görevidir". Görüldüğü üzere, bu yetki yalnızca fakihlerin inhisarı altında olan ve hukukçu üyelerin dışında kalan 12 üyeden oluşan Konsey'e aittir. 4. madde ayrıca Anayasa'nın diğer maddelerinin üzerinde yer almasıyla da dikkat çeker. Anayasa, "Bu madde, kayıtsız şartsız olarak Anayasa'nın tüm maddelerinin ve diğer kanun ve kararnamelerinin üzerindedir" hükmünü içermektedir. Bu da 4. maddenin özelliklerinden biridir.

1. ANAYASANIN BAŞLANGIÇ BÖLÜMÜ VE ANAYASANINGENEL İLKELER

Bir anayasanın başlangıç bölümü o anayasanın ilan edilmesine neden olan olayları, o anayasa ile hedeflenen toplum tasarımı, o anayasanın ilan edildiği toplumu bir arada tutan kolektivite bağının temel unsurlarını açıklar (Gönenç, 2007:56). Bu bölümde İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının "Mukaddeme" adı altında başlangıç bölümünde yer alan konuları inceleyeceğiz. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç kısmı toplam On iki kenar başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıkları şu şekilde sıralayabiliriz; "*Devrimin Doğuşu, İslami Yönetim, Milletın Hışmı, Milletın Ödediği Bedel, İslam'da Yönetim Biçimi, Adil Fakih'in Velayeti, İktisat Amaç Değil, Araçtır, Anayasada Kadın, Anayasada Yargı, Yürütme Gücü, Kitle İletişim Araçları (Medya), Temsilciler.*" Bu başlıklar içinde, İslam'da Yönetim Bi-

çimi, Anayasada Yargı, Yürütme ve Temsilciler gibi başlıkların incelemesi İran İslam Cumhuriyetinin Devlet yapısı ve siyasal sistemi ile ilgili olduğu için inceleyeceğiz.

1.1. İSLAMİ YÖNETİM

Başlangıç Bölümünün 1. paragrafı İran Milletinin taleplerini şu şekilde anlatmaktadır; “İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, İslami ilke ve esaslara dayalı olarak İran toplumunun siyasal, kültürel ve sosyoekonomik özelliklerinden bir yansımasıdır. Büyük İran İslami Devrimi’nin mahiyeti ve Müslüman halkın Devrimin en başından zafere kadar mücadele sürecindeki sloganlarında bu ilkeler Milleti oluşturan tüm kesimlerin arzu ve dileği olarak belirlemiştir. Şimdi de bu büyük zaferi bekleyen milletimiz, bunu tüm kalbiyle başarmak istiyor.” Anayasaya göre, bu Devrimi son yüzyılda İran’daki diğer siyasal hareketlerden ayırt eden temel özelliği, “İslami” olarak nitelendirdiği bir ideolojiden kaynaklanmasıdır. Anayasanın Başlangıç Bölümünün 1. paragrafı devamında ise bu Devriminden önceki mutlak monarşi karşı meşrutiyet devrimine ve sömürgeciliğe karşı petrol millileştirme isyanı kıyasla başarısını İslami ideoloji mahiyetinden yoksun olmalarına bağlamıştır.

1.2. İSLAM CUMHURİYETİ’NDE EGEMENLİK VE KAYNAĞI

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’ndaki egemenlik anlayışı, Milletın Egemenlik Hakkı ve Bundan Doğan Güçler başlıklı 5. faslın 56. maddesinde şu şekilde açıklanmaktadır: “Dünya ve insan üzerindeki mutlak egemenlik Allah’a aittir ve O, insanı toplumsal kaderine hâkim kılmıştır. Hiç kimse, bu ilahi hakkı insandan alamaz veya belirli bir kişi veya grup çıkarlarına hizmet etmek için kullanamaz. Millet, Allah’ın bahşettiği bu hakkı ileride belirtilen yollarla kullanır.” Görüldüğü üzere, Anayasada egemenlik tanımı yapılmadan ilke ve biçimi belirtilmiştir. Bu maddeye göre egemenlik üç farklı şekilde ortaya konmaktadır: 1. Allah’ın egemenliği, 2. Milli egemenlik, 3. İmam (dini lider) egemenliği. İslam Cumhuriyeti’nin Anayasası’nın 56. maddesi, laik rejimlerden ayrılan bir ilkeyi temsil etmektedir. Tanrı egemenliği ilkesi, İslam sisteminde siyasi otorite sahibini (lideri) Allah’ın temsilcisi haline getirmektedir. Çünkü lider, İslami kaynaklardan Allah’ın emirlerini çıkarma sorumluluğuna sahiptir. O, İslam hukukunu uygulayan ve şeriatı yürüten kişidir. Bu nedenle, asıl otorite sahibi olarak lider sadece siyasi alanda vekillik yapar. Bu durumda lider, halka değil, Tanrı’ya karşı sorumluluk taşır. Bu şekilde, “din adamları egemenliği” modern devlet terminolojisinde “din adamları oligarşisi” olarak anlaşılabilir.

1.3. YASALARIN ŞERİATA (İSLAM HUKUKUNA) UYGUNLUĞU

İran İslam Cumhuriyeti'nin 4. maddesi, şeriatın İran hukuk sistemindeki rolünü geniş bir şekilde açıklamaktadır. Bu maddeye göre, medeni, cezai, mali, ekonomik, idari, kültürel, askeri, siyasi ve diğer alanlarda mevcut olan tüm kanunlar ve düzenlemeler, İslami ölçülere ve kriterlere dayanmalıdır. Bu anlamda, İslam dini prensipleri ve değerleri, hukukun temelini oluşturmalı ve tüm hukuki düzenlemelerin belirleyici bir unsurunu oluşturmalıdır. Bu hüküm, İran İslam Cumhuriyeti'nin İslam hukukuna dayalı bir devlet olduğunu vurgulamaktadır.

1.4. ADİL FAKİH'İN VELAYETİ (VİLAYET-E FAKİH-İN HAKİMİYETİ)

Fakihlerin (din adamlarının) yönetim ve hükümlerlik yetkisini ifade eden "Vilayet-i Fakih" teorisi, Şii kökenli Ayetullah Humeyni'nin siyasi İslam yorumudur (Humeyni, 2013:79). Ayetullah Humeyni, Şah rejimine karşı mücadelesinde, din devleti kurmak için İslam'ın siyasi düşüncesini Vilayet-i Fakih teorisi çerçevesinde önerdi. 1979 Devriminin zaferiyle İran'ın siyasi sistemi, İslam Cumhuriyeti modeline dayalı olarak Anayasa formüle edilerek halen uygulamaktadır. Özellikle A. Humeyni döneminde (1979-89), Vilayet-i Fakih kurumu, yeni düzenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildi ve siyasi ve dini otoritenin tek kaynağı olarak Humeyni'nin şahsında birleşti (Milani, 2004:190). Bu bölümde Vilayet-i Fakih" teorisini açıkladıktan sonra, "İran İslam Cumhuriyeti rejiminde "Cumhuriyet" ile Vilayet-i Fakih teorisinin uyumlu mu yoksa ikisi arasında bir çelişki mi var?" sorusunu cevaplamağa çalışacağız. Vilayet-i Fakih, Şii fikhına göre gaybet (İslam Ansiklopedisi, 2022:34) döneminde Peygamberin meşru halefi olarak kabul edilen otoriteye sahip bir din adamanın, Peygamberin ve 12. İmam Mehdi'nin adına mutlak hakimiyeti sahip bir siyasal sistemdir. İran İslam Cumhuriyeti'nin rejimi bu teoriye dayanmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın Başlangıç Bölümü, 107 – 112. maddeleri Vilayet-i Fakih ve bu makamı temsil eden rehberle ilgili konulara ayrılmıştır.

2. DEVLETİN AMAÇLARI VE AMAÇLARA YÖNELİK ARAÇLARI

İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 2. maddesi, İslam Cumhuriyeti'nin temel niteliklerini şu şekilde açıklamıştır;

"1- Tek Tanrı'ya (Laila el-Ala Allah) varlığına, mutlak hakimiyetine ve onun teşrii yetkisinin ona özgü olarak emirlerine boyun eğmenin zaruretine,

2- İlahi vahyin, kanunları belirlemedeki temel rolü.

3- Mead ((İslam Ansiklopedisi, 2022:97) ve onun insan gelişimindeki yapıcı etkisine,

4 – İlahi adaletin yaratılış ve şeriat kurallarına

5- İmamet ve rehberliğin sürekliliğinin İslam Devrimi'nin sürdürülmesindeki etkisine,

6- İnsanın haysiyeti ve yüce ahlaki değerlerinin, Tanrı karşısındaki sorumluluğuna,

İnancına Dayalı Bir Rejimdir.”

Anayasanın 2. maddesi İslam Cumhuriyetinin niteliklerine ulaşmanın hedef ve araçlarını şu şekilde açıklamaktadır, “a) Kitap (Kuran) ve Mâsumların,³ sünnetine dayanan dinamik ve süreklilik taşıyan bilgin fakihlerin içtihatları, b) İleri düzey beşeri teknik bilimleri ve deneyleri kullanmak ve bunları ilerletmeye çalışmak, c) Her türlü zorbalık ve zulmün, tahakküm ve tahakküme boyun eğmenin reddi, adaleti ve siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağımsızlığı ve millî dayanışmayı sağlamak”

3. ANAYASADA KADIN

Kadın haklarını düzenleyen Anayasanın 3, 10, 20 ve 21. maddelerin yanında toplumun, eğitim, medeniyet ve kimlik sahibi olması gibi hususiyetlerde temel dinamiği olan İran Anayasası hükümlerine göre kadın ve erkek, seçme ve seçilme hakkı bakımından eşittir. Cumhurbaşkanlığı, Uzmanlar Meclisi, yargıçlık ve askerlik kurumları haricinde kadınlar için herhangi bir sınırlama getirilmemiştir (Okyar, 2017:123). Anayasanın Başlangıç Bölümünün diğer bir başlığı da “*Anayasada Kadın*” ibaresidir. Bu başlık altında kadın hakları yerine Müslüman kadının görevlerini açıklamayı tercih etmiştir. Başka bir deyişle, Anayasa devletin kadınlara yönelik görevlerini açıklamaktan ziyade ailenin önemine vurgu yaparak kadınların analık görevine vurgu yapmıştır.

4. İRAN İSLAM CUMHURİYETİNİN DEVLET ŞEKLİ

İran'ın Devlet şekli, “İslam Cumhuriyeti”dir. İslam Cumhuriyeti Devleti, İslam'ın üstünlüğü ilkesine dayanarak İslami kuralların hukuk sisteminde uygulama çabasıdır. Bu durum Anayasanın 2. maddesinde şu şekilde açıklanmıştır; “İran Devleti İslam Cumhuriyetidir ki, İran Milleti,

³ On dört Masum; Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ve on iki imamdan (Ali b. Ebû Tâlib [ö. 40/661], Hasan b. Ali [ö. 50/670], Hüseyin b. Ali [ö. 61/680], Ali Zeynelâbidin [ö. 94/712], Muhammed el-Bâkır [ö. 114/733], Ca'fer es-Sâdık [ö. 148/765], Mûsâ el-Kâzım [ö. 183/799], Ali er-Rızâ [ö. 203/818], Muhammed et-Takî [ö. 220/835], Ali en-Nakî [ö. 254/868], Hasan el-Askerî [ö. 260/874] ve halen gaybette olduğuna inanılan Muhammed el-Mehdî) meydana gelir. İmamların mâsum olduğu (günah işleyememe) inancı, Şii mezhebinin temel inançlarından biridir. Bkz. İslam Ansiklopedi, Diyanet Vakfı, (erişim: 22.11.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cardeh-masum-i-pak>

Kuran'ın hak ve adil yönetim inancına öteden beri dayanarak, merci-i taklit Ayetullah-ül Uzma İmam Humeyni'nin⁴ önderliğindeki muzaffer İslam inkılabının arkasından, on ve onbir Ferverdin ayı (Mart 29 ve 30, 1979) oy hakkı olanların tümünün %98,2 çoğulu ile O'na evet oy vermiş bulunmaktadır." Aslında İslam Cumhuriyeti Pakistan, Moritanya'da mevcut olduğu gibi Taliban öncesi Afganistan da uygulanmaktaydı. Fakat İran Devletinin İslami Cumhuriyetini diğerlerinden ayırt eden özellik Devlet Başkanı sıfatı ile Vilayet-i Fakih müessesesidir. Bu durum da İran İslam Cumhuriyetini adı geçen diğer İslam Cumhuriyeti modellerinden tamamen ayırt ediyor.

4.1. DEVLETİN ORGANLARI

İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 57. maddesine göre, "İran İslam cumhuriyetinde egemen güçler; yasama, yürütme ve yargı gücü olup, veliyyü'l-emr ve imamet-i ümmet (-Ümmetin İmamı-ter) denetimindedir ve bu, kanunun gelecek maddeleri uyarınca işlev kazanır. Bu üç güç birbirinden bağımsızdır." Görünüşe göre Anayasasının 57. maddesi Batılı demokrasilerdeki kuvvetler ayrılığı ilkesini kabul etmiştir. Fakat Anayasa'nın 57. maddesi ve diğer maddelerini dikkate aldığımızda, görünüşteki bu benzerlik John Locke, Montesquieu, Rousseau gibi düşünürlerin amaçladığı kuvvetler ayrılığı ilkesi oldukça farklıdır.

4.2. ANAYASADA YARGI

Anayasasının 61. maddesine göre, "Yargı gücü İslami ölçülere uygun olarak kurulmaları gereken adli mahkemeler aracılığı ile kullanılır ve davaları çözüme bağlama, kamu haklarını koruma, adaletin icrası ve yayılması ile hadlerin (Şer'i cezaların) uygulanması yönünde çalışması gerekir." şeklinde yargı organını tanımlamaktadır. Ayrıca Anayasa'nın 156. maddesine göre yargı organı, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini koruyan ayrıca adaleti sağlamakla yükümlü ve bu maddede kısaca değinilmeye çalışılan görevlerden sorumlu bağımsız bir makamdır. Anayasasının Başlangıç bölümü ve yargı ile ilgili diğer maddelerine dikkate aldığımızda yargının en önemli görevlerini aşağıdaki şekilde özetleye biliriz;

1- Cezai, hukuki ve idari şikâyetleri ile ilgili davaları incelemek ve bu

4 Ayetullah; Şia alim ve fakihlerin ilmi bakımdan diğerlerinden daha üstün olduğu kanaatine varılırsa bunlara "âyetullâhi'l-uzmâ" denilir. Dinî ve ilmi bakımdan fazilet ve kemal sahibi olduklarına inanılan bu kişiler hakkında özellikle âyetullah unvanının tercih edilmesi, "âyet" kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın alâmet ve işareti gibi mânalarda kullanılmasından ve bunların ilâhî hakikatlerin tercümanı olarak kabul edilmelerinden ileri gelmektedir. Halkın şer'î ve dinî vazifelerini amelî konularda yetki sahibi olan bu kimselerin sözlerine göre yerine getirmelerinden dolayı bunlara "merci-i taklid" veya "müctehid-i mukalled" de denilmektedir. Bkz. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, (erişim: 21.11.2022): <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayetullah>

konulardaki uyuşmazlıklarla ilgili karara bağlamak.

2- Kamuya ait tüm hakların uygulanması sağlamak ve meşru özgürlükleri ve adaleti yaymak.

3- Yasaların ve diğer hukuk kullarının doğru ve yerinde uygulanmasını gözlemek.

4- Suçları tespit etmek, suçluları kovuşturmak, cezalandırmak ve had ve tâzir gibi İslam ceza kullarını uygulamak.

5- Suçların işlenmesini önleme ve suçluları ıslah etmek için uygun adımlar atmak.

4.3. YÜRÜTME ORGANI

Anayasa kuramı açısından devletin görev ve yetkileri, yasama, yürütme ve yargı organları arasında paylaştırılmıştır. Yürütme organı, yasama organının koyduğu kuralları (yasaları) uygulamakla yükümlüdür. Başka bir ifadeyle, yasama organına kanun vasetme gücü verildiği gibi bu yasaları icra etme otoritesi de için eline kudret araçları verilmiş olan ikinci bir kuvvet etmeni olarak yürütme erki vardır. Yürütme organı aynı zamanda bir devletin yönetim birimi olarak idari kuruluşlarını da kapamaktadır. Ülkenin yönetimi yürütme organından sorulur. Nitekim 1982 Anayasasında idare başlığı altındaki maddeler (123-137 maddeleri) yürütme organı bölümünde düzenlenmiştir. İran Anayasası yürütme erkinin önemini şu ibareler açıklamaktadır; “Yürütme gücü, adaletin sağlanması için İslami kuralları ve hükümlerin uygulanmasına özel bir öneme sahip olmakla birlikte hayatın nihai hedefine erişmek için gereken ortamın hazırlanmasında da önem arz eder.” Anayasanın ilerleyen maddelerinde de göreceğimiz gibi yürütme gücü Rehber ya da Veli-ye Fakih adı verilen Devlet Başkanı ile halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı arasında paylaşılmıştır.

4. 4. YASAMA ORGANI

İran Anayasasına göre, yasama organı “İslami Şura Meclisi” ve “Anayasayı Koruyucu Konseyi” olarak ikili bir yapıya sahiptir. İslami Şura Meclisi, halk tarafından seçilen ve milletvekillerinden oluşan bir yapıya sahip olmasına rağmen Anayasayı Koruyucu Konseyi, Vilayet-i Fakihin doğrudan ve dolaylı ataması işbaşına gelen bir kurumdur.

İran İslam Cumhuriyeti, bir İslam devleti olarak, hukukunu esas itibarıyla İslam hukukuna göre temellendirme iddiasında bulunmaktadır. Bu, belki de İslam dininin hayatı bütüncül olarak kapsayan Fıkıh alanının yalnızca itikat ve ibadet alanıyla sınırlı olmayıp hukuki yapının da nasıl olması gerektiği hususlarını içermesinden ileri gelmektedir. İran İslam Cumhuriyeti hukukunda yasamanın kaynağı Allah, Peygamber ve 12 İmama dayanmaktadır. Yasama ve yürütme organ ve yetkilerini birbirinden açıkça

ayırmayan İran Anayasası yürütmenin (özellikle de Vilayet-i Fakih'in) üstünlüğü ilkesine dayalıdır.

5. SEÇİMLE GÖREVE GELEN MAKAMLAR

İran Anayasasının 6. maddesine göre, “İran İslam Cumhuriyeti’nde, ülke işleri halk seçimlerine dayalı yönetilmelidir. Cumhurbaşkanı, İslam Şura Meclisi (Parlamento) ve Şuraların üyeleri halk tarafından seçilir. Ayrıca bunlar dışında Anayasada belirtilen konularda da referanduma başvurulur.”

5.1. REFERANDUM

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’nın 59. maddesine göre, önemli ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel konularda halk oylaması ve doğrudan halkın oyuna başvurma mümkündür. Halk oylaması talebi, milletvekillerinin toplam sayısının 2/3 çoğunluğu tarafından onaylanmalıdır. Anayasa, ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel konularda referanduma başvurulması için “çok önemli” bir şart koşturmaktadır. Ancak, bu “çok önemli” kavramının kararını vermekle görevli bir yetkili makam veya merci belirtilmemiştir. Yani Anayasa, referanduma başvuru talebinin hangi yetkili makam veya merci tarafından gerçekleştirileceğini belirtmemiştir.

5.2. TEMSİLCİLER

Anayasa’nın Başlangıç bölümündeki “Temsilciler” başlığına göre, Hükümet tarafından sunulan taslak ve farklı kesimlerden gelen tüm önerilerin incelenmesi amacıyla, halkın temsilcilerinden oluşan Uzmanlar Meclisi, Meclis’te on iki fasıl halinde toplanacak ve toplamda yüz yetmiş beş ilke üzerinde çalışacak. İran İslam Cumhuriyeti’nin ilk parlamentosu, 1906-1989 yılları arasında Milli Şura Meclisi olarak görev yapmaktaydı. 1989 tarihli Anayasa değişikliğine esasen Milli Şura Meclisi, İslami Şura Meclisi adı altında varlığını sürdürmektedir. Milli Şura Meclisi deneyimi fazla uzun sürmemiştir. 1876 Anayasasını hazırlamak üzere oluşturulan komisyonun önemli bir görevi de Mebuslar Meclisi’nin oluşturulması için gerekli yasal düzenlemeleri yapmasıydı.

6. ÜLKE BAĞIMSIZLIĞI İLKESİ

İran İslam Cumhuriyeti’nin Anayasası’nın 9. maddesi, ülkenin siyasi, kültürel, ekonomik ve askeri bağımsızlığını vurgulayan önemli bir hükümdür. Bu madde, İran’ın iç ve dış müdahalelere karşı korunması, kendi ulusal kimliğini ve değerlerini sürdürmesi, bağımsız bir politika izlemesi ve kendi kaynaklarını etkin bir şekilde kullanması gerektiğini belirtir. Anayasanın 9. maddesine esasen bu konuları açıklığa kavuşturacağız.

6.1. KÜLTÜREL BAĞIMSIZLIK

İran’da, küresel kültür ile din ve mezhebe dayalı yerel kültür arasındaki gerilimler zamanla yerel kültür içinde bir karşıt kültürün oluşumuna yol açmıştır. Bu karşıt kültür, toplumun temel norm ve değerleriyle çatışan, hoşgörü sınırlarını aşan oluşumlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Devrimin ilk yıllarından itibaren, “kültürel saldırı” kavramı, küresel kültüre bir tepki olarak karşıt kültürün temelini oluşturmuştur. “kültürel Saldırı ile Mücadele Encümeni” gibi kuruluşlar doğrudan bu mücadeleyle görevlendirilirken, “Basj-i İslami”⁵ gibi baskı grupları ise dolaylı olarak bu konuda yetkilendirilmiştir. İnternet yasakları, sansürlü basın, toplu taşıma araçlarında cinsiyet ayrımı gibi uygulamalar ise aynı zihniyetin uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bu gerilimler, küresel ve yerel kültür arasındaki çatışmalardan kaynaklanmaktadır.

6. 2. EKONOMİK BAĞIMSIZLIK

Demokrasi beşeri sermayenin birikimini artırır ve gelir eşitsizliğini azaltarak büyüme hızını yükseltir (Doğan, 2005:3). İran ekonomisi açısından, petrol önemli bir role sahiptir. Gerçekten de, İran’da siyaset ve ekonomi yaklaşık 40 yıl boyunca büyük ölçüde petrolden etkilenmiştir. İran ekonomisinin petrol bağımlılığı, iç ve dış sorunlara neden olan bir durumdur. Petrole olan bu bağımlılık, ekonomik açıdan bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Ancak, demokratik değerlerin ve ekonomik bağımsızlığın güçlendirilmesi, İran’ın ekonomik açıdan daha sürdürülebilir ve çeşitlendirilmiş bir kalkınma yolunda ilerlemesini sağlayabilir. Bu durum, ekonominin petrol dışında diğer sektörlere de odaklanmasını ve ekonomik çeşitliliğin artırılmasını gerektirir. Aynı zamanda, demokratik reformlar ve insan haklarının korunması, ekonomik faaliyetlerin daha şeffaf, adil ve verimli bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, demokrasi ve ekonomik bağımsızlık arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Demokratik değerlerin güçlendirilmesi, ekonomik büyüme, yatırım ortamının iyileştirilmesi ve kaynakların verimli kullanılması için önemli bir temel oluşturur. İran’ın petrol bağımlılığını azaltarak ve ekonomik çeşitliliği artırarak daha sürdürülebilir bir ekonomik gelecek inşa etmesi gerekmektedir (Rajabi, 2008:84).

6. 3. ASKERİ BAĞIMSIZLIK

Devrim sonrasında, yeni rejimi kurmakla görevli olarak, İran İslam Devrim Muhafızları (Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e İslami)⁶ adında yeni

⁵ Basj-i İslami, Devrim Muhafazaları’na bağlı camiler bünyesinde sivillerden oluşan silahlı güçlerdir.

⁶ İran İslam Devriminin ilk günlerinde Ayetullah Humeyni bu kurumun kuruluş emrini verdi ve Mayıs 1979’da bu ad ile faaliyet gösteren 3 ayrı kolun birleşmesi ile resmen kuruldu. İlk günlerde bu kurumun kuruluş amacının ülkede devrim sonuçları olarak hüküm süren emniyetsizliğin ve kargaşanın bastırılması evlere ve köylere huzurun ve asayişin geri getirilmesi olarak açıklansa da aslında gerilla tarzı yapılanmasından dahil kuruluş amacının devrime karşı bir karşı devrim oluşmasını engellemek ve devrimin asıl amacı olan kriterlere yani şeriat benzeri bir

bir askeri birlik oluşturuldu. Bu birlikler, İran'ın diğer askeri güçlerinden daha özel bir konuma sahiptir (Altınbaş, 1999:251). Ayetullah Humeyni, Devrim Muhafızları'nayaptığı bir konuşmada, "İran Milleti ve Devleti, yasama, yargı ve yürütme gücündeki bağımsızlığı gibi askeri güçte de bağımsızlık hedefiyle ilerlemelidir. Bir ülke dış güçlerden yardım almadan kendini dış tehdit ve saldırılara karşı savunabiliyorsa, o ülke askeri bağımsızlığa sahiptir." (Tebyan, 2008:12) İran'da gün geçtikçe resmi ordunun sınırları, görevleri ve imkânları azaltılıp Devrim Muhafızları ordusunun gücü arttırılmaktadır. Ayrıca, ülkede halk arasında korku salma ve cınayetler ile ünlenen bu kurum yolsuzluklar ve kanunsuzluklarla da ünlüdür. 2009 Cumhurbaşkanlığı seçiminde, 2005'te olduğu gibi Mahmud Ahmedinejad'ı desteklemiştir; zira Devrim Muhafızları kendilerini salt askeri bir güç değil, siyasi ve kültürel bir güç olarak görmektedir ve devrime yönelik tehditler hangi alandan gelirse oraya yöneceklerini belirtmektedirler (Sinkaya, 2010:133).

6. 4. SİYASİ BAĞIMSIZLIK (DIŞ EGEMENLİK)

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 151. ve 152. maddeleri, ülkenin bağımsızlık ilkesine büyük önem veren hükümleri içermektedir. Bu maddeler, İran'ın iç ve dış politikasında bağımsızlık kavramının vazgeçilmez bir unsuru olarak tanımlanmaktadır. 151. maddede Enfal Süresi'nin 60. Ayeti⁷ Arapça olarak nakledildikten sonra, şu hükümlere yer verilmiştir: "Devlet, tüm ülke vatandaşları için İslami ölçülere uygun olarak askeri eğitim programları ve imkanları hazırlar, böylece her birey sürekli olarak ülkenin ve İran İslam Cumhuriyeti Devleti'nin silahlı savunma gücüne sahip olur. Ancak, silah taşıma yetkisi resmi makamların iznine tabidir." Anayasanın 152. maddesine göre ise, "İran İslam Cumhuriyeti'nin dış siyasi olarak her türlü tahakkümü reddetmesi, ülkenin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, tüm Müslümanların haklarının savunulması ve zorba güçlere karşı hiçbir taahhüt altına girmeme ilkesiyle barışçıl ilişkilere dayanır." 152. madde, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasını belirleme temelini oluşturur.

7. DIŞ POLİTİKA

Anayasasının X. Faslımın (152.-55. M.) başlığı "Dış Politika" adı altındadır. Fakat Anayasasının Başlangıç bölümünde de "dış politikaya" yer verilmiştir. Anayasasının Başlangıç bölümünde "İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, toplumun İslami değer ve prensiplere dayanan kültürel, toplumsal, siyasi ve ekonomik temellerini ifade ederken, İslam ümmetinin

rejimeulaşmayı sağlamak olduğu belliydi.

7 ENFAL Süresi, 60. ayetine göre, "Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız."

içten gelen arzusunu yansıtmaktadır” Buradaki “İslâm ümmeti” ifadesi, devrime yüklenen evrensel bir misyon niteliğinin izini taşımaktadır. Dolayısıyla bu durum İran İslam Cumhuriyetinin dış politikasını etkileyen en önemli etkenlerden biridir.

7.1. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN DIŞ POLİTİKA İLKELERİ

İslam Cumhuriyetinin dış politikasını Anayasaya göre, “1- İslam Birliği için belli bir dış politikanın benimsenmesi, 2- Sultacılık ve sulta altına girme reddetme, 3- Ülke bağımsızlığı ve milli birliği sağlamak” olarak üç bölüme ayırmak mümkündür. Anayasanın 152. maddesi “dış politika” başlığı altında şu açıklamaları yapmaktadır; “İran İslâm Cumhuriyeti ‘nin dış siyaseti hertürlü tahakkümün ve tahakküm altına girmenin reddi, ülke’nin her yönden bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, bütün müslümanların haklarının savunulması ve zorba (mütehakkim) güçlere karşı hiçbir taahhüd altına girmeme savas yanlısı olmayan devletlerle karşılıklı barış ilişkiler temeline dayanır.” (Hatami, 1980:78).

8. RESMÎ DİN VE DİL, RESMÎ TAKVİM, ULUSAL BAYRAK

8.1. RESMÎ DİN VE RESMÎ MEZHEP

Ülkenin büyük bir kısmında eskiden olduğu gibi şimdi de şeriat kuralı hâlâ etkisini sürdürmüştür. Rıza Şah, dini kurumların siyasi etkilerini bastırmaya çalışsa da İslam ve özellikle Şiilik, İran’ın resmi dini olarak varlığını sürdürmeye devam etmiş ve Şiiliğin kurumsal yapıları korunmuştur (Yüksel, 2010:248). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’nın 12. maddesinde Şia mezhebinin resmîyeti ifadesi, toplumdaki inançların gerçek yansıması olup yeni bir konu değildir (Anayasa, md. 115). Bu mirasın korunması, İran halkının çoğunluğunun talebidir ve bu temel üzerine inşa edilerek, Cumhurbaşkanı’nın öncelikli olarak dindar ve Şii olması ve ülkenin resmi mezhebini koruma yemini etmesi gerekmektedir (Anayasa, md. 121). Bu sebeple, Cumhurbaşkanı makamı, tüm yasal ve siyasi düzeylerde bu ilkeyi koruma sorumluluğunu taşımaktadır. 1979 devriminin resmî ideolojisi, “İslam Cumhuriyeti” adı altında teolojik değerlerle cumhuriyetçilik ilkelerini senetleştirmeye çalışsa da teolojik değerlerin zamanla kurumsallaşması sonucu cumhuriyetçilik ilkeler arak plana itilip unutulmuştur. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’nda din ve mezhep konuları değişik açılardan değerlendirilmiş ve aşağıdaki başlıklar altında incelemeye alınmıştır.

8.2. RESMÎ DİL

İran İslam Cumhuriyeti, din ve mezhep faktörüne öncelik verse de Farsça ve Fars kültürü, İran’ın en önemli milli birlik unsurlarından biri

olarak kabul edilmektedir.⁸ Hem 1924 sonrası İran, hem de 1979 devrim sonrası dönemlerde Fars dili, ortak İran kültürünün temel unsurlarından biri olarak görülmüştür.

8.3. RESMİ TAKVİM

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'na göre, ülkenin resmi tarihi, İslam Peygamberinin hicretiyle başlar ve Şemsi ve Kameri (Hatami, 1980:31)⁹. hicri takvimler her ikisi de geçerlidir. Ancak, devletin idari işlerinde temel alınan tarih hicri-şemsidir. Haftalık resmi tatil günü ise Cuma'dır. Bu hükümler, Anayasa'nın belirlediği kurallar çerçevesinde ifade edilmektedir ve İran'ın resmi tarih, takvim ve tatil düzenlemelerine yönelik düzenlemeleri içermektedir.

8. 4. RESMİ BAYRAK

1979 Devrimi'nden sonra, İran'ın resmi bayrağı konusu, Meclis'in nihai anayasa görüşmelerinin birkaç oturumunda tartışılmıştır. Sonuç olarak, Anayasa'nın 18. maddesine göre, "İran'ın resmi bayrağı yeşil, beyaz ve kırmızı renklerden oluşur ve İslam Cumhuriyeti'nin özel sembolünü ve 'Allah-u Ekber' şiarını taşır." Bu karar, resmi bayrağın tasarımı ve sembolizmi hakkındaki hükümleri içeren Anayasa'nın 18. maddesiyle belirlenmiştir.

9. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

9.1. GENEL OLARAK

İran İslam Cumhuriyetinin 40. Maddesi, hakların kötüye kullanıma yasağını başkalarına zarar verme ve kamu yararı aleyhine kullanılması olarak tanımlamıştır. 40. maddeye göre, "Kimse hakkını kullanma eylemlerini, başkasına zarar verme veya genel yararları tecavüze araç kılamaz." Anayasanın 40. Maddesindeki hükümler, "İslâm'da zarar görmek de zarar vermek de yoktur" hadisine dayanmaktadır. Şevkâni, Neyl ül-Evtâr isimli kitabında; "لا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ" "Ne zarar vermek ne de zarara maruz kalmak vardır." hadisinin şerhinde şöyle demektedir: "Bu hadiste, hangi şekilde olursa olsun, komşu olup olmaması fark etmeksizin zararın haram olduğuna dair delil vardır. Bu genelliği tahsis eden bir delil olmadıkça, herhangi bir şekilde zarar vermek caiz olmaz. Dolayısıyla sana düşen, delil ile bazı şekillerde zarar vermeyi caiz kılanı aramandır. Öyle bir delil gelirse onu kabul edersin. Aksi halde bu hadisin şekli ile emrolundun. Zira

8 Bkz. Meşruh-i Mozakerat-i Meclis-i Şura-i Melli (Meclisin Nihai Anayasa Görüşmeleri), Cilt 1, s. 577.

9 Güneş ve ay hesabına dayanan takvimler. Birincisinde yıl güneşin çevresinde dünyanın dönüşüne göre, ikincisinde ise dünyanın çevresinde ayın dönüşüne göre hesaplanır. Hicri-Kameri takviminde yılın başlangıcı 1 Muharrem iken, Hicri-Şemsi takviminde, Türkiye'nin kullandığı takvim ile 21 Mart'a tekabül eden 1 Ferverdin ayıdır. bkz. HATEMİ, Hüseyin, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 31.

o, dinin kaidelerinden bir kaidedir. O dine ait külliyat ve cüziyata şahitlik etmektedir.” (En-Nebhani, 1951:91/4).

9.2. İRAN ANAYASASI'NIN TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERE YAKLAŞIMI

Görünüşte İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda, halkın kişisel, sosyal ve siyasal özgürlükleri özel bir öneme sahiptir. Anayasa'nın 9. maddesinde, özgürlük kavramı, ülkenin siyasi düzeninde temel bir unsur olarak kabul edilmektedir. Anayasa'nın 3. bölümünde 19 ile 42 arasındaki maddeler), milletin haklarına vurgu yapılarak toplum değerleri ve diğer insanların haklarına zarar vermeden kişisel özgürlükler vurgulanmaktadır. Hükümet sisteminde demokrasi ve milli egemenliğin rol alması (Anayasa, md. 1), halkın oylarıyla ülkenin yönetimi ve milletin egemenliğinden doğan haklar, İran halkının sosyal ve siyasal özgürlüklerinin açık bir şekilde ortaya konmasını sağlamaktadır (Anayasa, md. 6). Ancak İran'da gerçekleşen seçimlerin ve halkın katılımının bazı sınırlamalara tabi olduğunu göz ardı etmektedir. Özgürlüklerin tam anlamıyla açıkça gösterildiği ve halkın tam bir siyasi ve sosyal özgürlüğe sahip olduğu iddiasını eleştirmek gerekmektedir. İran halkının sosyal ve siyasal özgürlükleri, bazı kısıtlamalar ve sınırlamalarla karşılaşabilmektedir.

9.3. EŞİTLİK İLKESİ

Kadın/Erkek Eşitliği.- İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında kadın-erkek eşitliğinden bahsedilmemiştir. Dahası İran İslam Cumhuriyeti kanunlarında kadın-erkek eşitliğine aykırı hükümlere de yer verilmiştir. Örneğin İran Ceza Kanunu'nda tanıklık konusunda bazı konularda kadın tanıklık edebilir; fakat iki kadın bir erkeğe eş değerde tutulur. İslami Ceza Kanunu'nun 74. maddesine göre, “Zinanın gerçekleşmiş olması dört adil erkeğin tanıklığı veya üç adil erkek ve iki adil kadının tanıklığı ile ispatlanır.” Aynı Kanununun 75. maddesine göre: “Zinanın cezasının kırbaç olduğu durumlarda, zina iki adil erkek ve dört adil kadının tanıklığı ile de ispatlanabilir.” Kadının hukuki kişiliği tam bir insan olarak kabul edilmediğinden, eğer birkaç kadın zinanın yapıldığından emin olup mahkemede tanıklık ederlerse, mahkeme onların tanıklığını kabul etmemek ile kalmayıp onlara ceza bile verir. Bazen kadının tanıklığı kabul edilemez ve bu tanıklık bir erkeğin tanıklığına eklenirse bile hakim onu kabul etmez. İki erkek arasında cinsel ilişkinin ispatı bu durumlardan biridir. 119. maddeye göre: “Kadının tanıklığı, tek başına veya bir erkeğin tanıklığına eklenerek livata ispatı için geçerli değildir.” Diğer bir durum lezbiyenlik¹⁰ durumudur. 128. maddeye göre: “Lezbiyenlik ve livatanın ispat şartları aynıdır.” Lezbiyenlik sadece kadınlar arasında, erkeğin bulunmadığı ortamlarda işlenebilen bir suçtur.

10 İslami Ceza Kanunu'nun (Kanun-i Mocaizat-i Eslami/Tezirat) 127. maddesindeki tanıma göre; lezbiyenlik, kadınlar arasında cinsel organları kullanarak cinsel ilişkiye girmektir.

Gavatlık¹¹ suçlamasında da kadının tanıklığı kabul edilemez. İslam Ceza Kanunu'nun 137. maddesine göre; "Gavatlık iki adil erkeğin tanıklığı ile ispatlanabilir." Kazaf¹² suçlamasında da kadının tanıklığı kabul edilemez. İslami Ceza Kanunu'nun 135. maddesine göre; "Kazaf, 2 adil erkeğin tanıklığı veya sanığın 2 kere itirafı ile ispatlanır." Alkollü içki kullanımının ispatında da kadının tanıklığı kabul edilemez. Bu suçun cezası erkek ve kadın için 80 kırbaçtır. İslami Ceza Kanunu'nun 170. maddesine göre; "İçki kullanımının ispatında iki adil erkeğin tanıklığı gerekir." Kadınların tanıklığının geçerli olmadığı başka bir konu, muharip veyeryüzünde fesat suçudur¹³. Kanununun 189. maddesinin "b" fıkrasına göre, bu suçlar iki adil erkeğin tanıklığı ile ispatlanabilir. Benzer bir durum, "had" cezası¹⁴ gerektiren hırsızlık suçunda görülmektedir. İslami Ceza Kanununa göre, hırsızlık suçunun cezası, ilk kez için sağ elin dört parmağının kesilmesi, ikinci kez için sol ayağının parmaklarının kesilmesi, üçüncü kez için müebbet hapis ve dördüncü kez için idam cezasıdır. Bu suçların ispatı tanıklık yoluyla olursa, iki adil erkeğin tanıklığı gerekir. Kadın-erkek eşitsizliğin ceza hukuku örneklerinden sonra aşağıda medeni haklar açısından da bu eşitsizliğin bazı örneklerine kanun maddelerine istinaden değineceğiz:

9.4. AİLENİN KORUNMASI

Ailenin korunması evrensel bir insan hakkı olup bireylerin yanında toplum ve devlet de aileyi korumakla yükümlüdür. Bu nedenle, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi "Aile, toplumun, doğal ve temel unsurudur, toplum ve devlet tarafından korunma hakkına sahiptir" hükmünü haizdir.¹⁵ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin "Özel ve Aile Hayatına Saygı Hakkı" başlıklı 8. maddesinde de yer almaktadır. AİHS'nin 8. maddesine göre, "Herkes özel ve aile hayatına, konutuna ve yazışmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir." Her iki maddede yer alan tanımdan da görüldüğü üzere aile hayatına saygı hakkı,

11 İslami Ceza Kanunu'nun 235. maddesine göre; gavatlık, iki veya daha fazla sayıda insanın livata veya zinaamacıyla bir araya getirmektir.

12 İslami Ceza Kanunu'nun 139. maddesine göre; kazaf, zina veya livata iftirası demektir.

13 İslami Ceza Kanunu'nun 183. maddesine göre; yeryüzünde fesat veya muharip, toplumun huzurunu bozmak, korku salmak veya toplumdaki güvenliği bozmak amacıyla silahlanma anlamına gelir.

14 Bir hukuk terimi olarak hadler; İslâmî ölçüler, İslâm Dininin ortaya koyduğu helâl-haram sınırları, miktarı ve niteliği naslarda belirlenmiş olan şer'i cezalar demektir. Sorumlu, yani akıllı ve ergin kişilerin yaptığı işlerin Allah ve Resulünün rızasına uygun olup olmadığını gösteren ölçüler vardır. Bu ölçüler Kur'an ve Sünnetle bildirilmiştir. Bkz. ÜNAL, Halit, Had, Hadler- İslam'da Hukukunda Cezalar, (Erişim) <http://www.mumsema.org/g-h/6188-had-hadler-islamda-hukukunda-cezalar.html>, 05.08.2010.

15 Ailenin Korunması Hakkı, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu [https://www.tihk.gov.tr/kategori/pages/Ailenin-Korunmasi-Hakki-Bildiriler-Kitabi#:~:text=Ailenin%20korunmas%C4%B1%20evrensel%20bir%20insan,hakk%C4%B1na%20sahiptir"%20h%C3%BCkm%C3%BCn%C3%BC%20haizdir.\(erişim:12.01.2023](https://www.tihk.gov.tr/kategori/pages/Ailenin-Korunmasi-Hakki-Bildiriler-Kitabi#:~:text=Ailenin%20korunmas%C4%B1%20evrensel%20bir%20insan,hakk%C4%B1na%20sahiptir)

özel hayata saygı hakkı ile birlikte düzenlenmiştir. Bunun sebebi aile hayatı ile özel hayatın iç içe olmasıdır (Kaba, 2018:23).

10. YARGI İLE İLGİLİ HAKLAR

10.1. CEZA SORUMLULUĞU İLKESİ

İran İslam Cumhuriyetinin 9. maddesi, toplumun genel menfaatleri ile özgürlükler arasındaki çakışmada önceliğinin hangisine verdiğini belirsiz bırakmıştır. Anayasa'nın 9. maddesinin son bölümüne göre, "Hiçbir kişi, makam veya kurum, hak ve özgürlükler adına ülkenin siyasi, kültürel, ekonomik, askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne zarar verme hakkı olmadığı gibi, hiçbir makam da ülkenin siyasi, kültürel, ekonomik, askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne adına meşru hak ve özgürlükler yasal düzenlemeler olsa dahi yok edemez.

10.1.1. KANUNİLİK İLKESİ

Kanunilik ilkesi İran Anayasasının 36. Maddesinde açıkça öngörülmüştür. Anayasanın 36. maddesine göre, "Cezai mahkumiyet ve cezai infazlar ancak yetkili bir mahkemeler aracılığıyla ve kanuna göre yapılmalıdır." Fakat 36. maddede yer alan kanunilik ilkesi Anaaysanın 167. maddesi ile çelişmektedir. Zira, 167. maddeye göre, "Hakim, her davanın hükmünü kanunlarda bulmaya çalışmakla yükümlüdür ve aksi takdirde, güvenilir İslami kaynaklara veya sahih fetvalara başvurarak davanın hükmünü vermekle yükümlüdür. Kanunların sessizliği veya eksikliği yahut kanun boşluğu veya kanunların birbiriyle çelişmesi bahanesiyle davaya bakmayı ve hüküm vermeyi reddedemez."

10. 1. 2. MASUMİYET İLKESİ

Masumiyet karanesi, İran Anayasasının 32, 37 ve 38. Maddeleri birleşiminden türetilmiştir. Anaaysanın 32. maddesi, "kanunda yazılı haller ve belirtilen esaslar dışında hiç kimse tutuklanamaz. Tutuklanma durumlarında, suçlama konusunun derhal sanığa sözlü olarak açıkladıktan sonra gerekçeleriyle birlikte yazılı olarak da açıklanmalıdır. Ayrıca yirmi dört saat içinde ön tutanak dosyanın yetkili adli makamlara gönderilmesi ve en kısa sürede yargılama hazırlıklarının tamamlanması gerekir. Bu maddede yer alan hükümleri ihlal eden kanun çerçevesinde cezalandırılacaktır." Anayasanın 37. maddesinde masumiyet karanesini klasik tanımıyla şu şekilde açıklamıştır; "Kural, herkesin suçsuz olmasıdır ve suçluluğu yetkili/görevli bir mahkeme tarafından kanıtlanmadıkça kimse kanunen suçlu sayılmaz."

10. 1. 3. SUÇ VE CEZALARIN GEÇMİŞE YÜRÜTÜLMEMESİ İLKESİ

İran Anayasasının 169. maddesi suç ve cezaların geçmişe yürütmeme-

si ilkesine yer vermiştir. Bu maddeye göre, “Mevcut hiçbir fiil veya ihmal, kendisinden sonra çıkarılan kanuna göre suç sayılmaz.” Aslında suç ve cezaların geçmişe yürütülmemesi ilkesi, Anayasası’nın “Kanunilik İlkesi”ni bağlantılı bir durumdur. Kanunilik ilkesi, suçların sadece önceden belirlenmiş ve yazılı kanunlarda tanımlandığı durumlarda cezalandırılacağını ifade eder. 169. maddede “hiçbir fiil ifadesi”, kişilerin geçmişte yaptıkları veya yapmadıkları eylemlerin, sonradan çıkarılan bir kanunla suç olarak kabul edilemeyeceğini belirtir. Bu nedenle, bir kişi yalnızca suç olan bir eylem veya ihmal işlediği bir zamanda

10.2. SİYASİ SUÇ VE BASIN SUÇLARINDA JÜRİNİN KURULMASI

Anayasanın 168. maddesine göre, “Siyasi suçlar ve basın suçlarının soruşturulması halka açıktır ve bir jüri huzurunda adliye mahkemelerinde yapılır. Seçim yöntemi, koşulları, jürinin yetkileri ve siyasi suçun tanımı, İslami standartlara dayalı olarak kanunla belirlenir.” İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasında ve diğer kanunlarında da siyasal suç kavramının düzenleniş yönünden ve kavramın tanımı ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

10.3. HAK ARAMA HÜRRİYETİ

Herkes, yasal yöntemler ve araçlarla, iddia ve savunma ile adil bir yargılama hakkına sahip olarak, yargı mercileri önünde davacı ve davalı olarak görülebilme hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi dahilindeki bir davadan kaçamaz (T.C. 1982 Anayasası, md. 36). Kişilerin adalet arayışı, sadece bir formalite ve şekilsel bir özgürlük olmamalıdır; aynı zamanda, her türlü kolaylığı ve etkili araçları sağlayarak kişilerin adalet arama sürecinde desteklenmeli ve güçlendirilmelidir. Bu hak, bireylerin haklarını korumak için ihtiyaç duydukları yolları açık ve erişilebilir hale getirmelidir (Kaboğlu, 2002:163). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’nın 34. maddesi, hak arama özgürlüğünü tanımaktadır. Anayasanın 34. maddesi, “herkesin yasaların izin verdiği çerçevede haklarını arama özgürlüğüne sahip olduğunu” belirtmektedir. Ayrıca, bu madde, hak arama hürriyeti hakkının insan haklarına saygının bir ifadesi olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, bazı kanunlarda belirtilen yargı yolunun kapalı olması nedeniyle, bireylerin bu hakkı kullanması mümkün olmayabilmektedir. Anayasanın güvence altına aldığı hakların gerçek anlamda etkin bir şekilde kullanılmamasına ve bireylerin adil bir yargılama sürecine erişimlerinin engellenmesine yol açabilir.

10.4. TUTUKLU, HÜKÜMLÜ VE SÜRGÜN KİŞİLERİN HAKLARI

İran Anayasasının 39. maddesi, “Yasalara uygun olarak gözaltına

alınmış, tutuklanmış, hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş bir kişinin herhangi bir sebeple onur ve haysiyetine dokunulması yasaktır. Bu kuralı ihlal edenlere cezai müeyyideler uygulanır.” hükmüne yer vererek, tutkulu, hükümlü ve ceza olarak sürgüne gönderilmiş kişilerin maddi ve manevi dokunulmazlık hakkına vurgu yapmıştır. Fakat uygulamada bu maddenin tam tersini görüyoruz. İran’da “suçlu toplumda teşhir etmek”¹⁶ diye bir olay var. Hükmü kesinleşmiş suçlular, kent meydanında, kalabalığın gözü önünde maskeli polisler tarafından kendilerine küfredilerek darp edilir ve polis arabasının etrafında toplanan bir grup insan bu sahneyi cep telefonlarıyla kaydediyorlar. Bu aşağılayıcı ve insan onuruna aykırı davranışının gerekçesi ise ceza hukukundaki caydırıcı etkisini artırmayı amacıyla toplumda ibret olsun diye yapılır. Halbuki bu tür davranışlar sadece gelecekte suçu önlemekle kalmayacak, aynı zamanda yıkıcı etkileri de olacaktır.

11. SİYASİ PARTİLER

İran’da siyasi partilerin faaliyet alanı oldukça sınırlıdır. İran Anayasası’na göre, sadece İslami standartları benimseyen ve İslam Cumhuriyeti’nin kuruluş ilkelerine bağlı olan partiler serbesttir. Bu şartlar altında, muhalif siyasi partilerin kurulması yasaktır ve var olan muhalefet partileri genellikle hükümet tarafından bastırılır. Siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşların faaliyetleri ile ilgili İran İslam Cumhuriyeti’nin Anayasasının 26. maddesinde genel hükümlerle birlikte, özel sınırlama sebeplerine dair hükümler de öngörülmüştür. Anayasanın 26. maddesine göre, “Siyasi partiler, dernekler, meslek kuruluşları ve İslami encümenler veya resmi dini azınlıklar, bağımsızlık, özgürlük, milli birlik, İslami kriterler ve İslam Cumhuriyeti’nin kuruluşu ilkelerini ihlal etmek şartıyla serbesttirler. Hiç kimsenin bunlara katılması engellenemez veya bunlardan birine katılmaya zorlanması yasaktır.” Anayasanın 26. maddesinden de anlaşıldığı üzere siyasi partilerin faaliyet alanı ancak İslami ölçüler ve İslam Cumhuriyeti’nin kuruluş ilkeleri esasında tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle siyasi partiler ancak devletin resmî ideolojisi çerçevesinde faaliyet gösterebilir. Dolayısıyla İran’da çok partili sistemden ziyade aynı ilkelere bağlı çok sayıda partilerin varlığından bahsedilebilir. Siyasi Parti ve Siyasi Grupların Faaliyet Usulü Hakkında Kanunun¹⁷ 1. maddesine göre, “Siyasi partiler, kendi tüzük ve yönetmeliklerine göre, İran İslam Cumhuriyeti kanunları çerçevesinde, siyasi iktidar elde etmek ve iktidara katılmak veya onu eleştiren belirli bir plan ve programla çalışan gerçek kişilerden oluşan bir teşkilattır.” Siyasi Parti ve Siyasi Grupların Faaliyet Usulü Hakkında Kanunun 2. maddesine göre, siyasi partiler önceden izin almadan kurulamaz ve faaliyette bulunamaz.

16 Mojrem Gardani: *مراجعه*

17 Qanoon-e Nahve Faaliyet-e Ahzab ve Goorhaye Siyasi

12. TOPLANTI VE GÖSTERİ YÜRÜYÜŞÜ HAKKI

İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasının 27. maddesine göre, “İslam’ın temel ilkelerine aykırı olmadığı müddetçe silahsız olarak toplantı ve gösteri yürüyüşü serbesttir.” Anayasasının 27. maddesinden de anlaşıldığı üzere toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının sınırlama sebepleri “silahlı olması” ve “İslam’ın temel ilkelerine aykırılık olması” olarak iki esastan oluşur. Anayasanın 27. maddesinde yer alan “İslam’ın temel ilkeleri” tartışma açık bir konudur. İslam’ın temel ilkeleri yaygın görüşe göre büyük önem arz eden ve sırasıyla beş şartlar olarak bilenen: şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve hacca gitmek mi? Ancak, İran İslam Cumhuriyeti’nin anayasasına göre, İran’ın resmi dini İslam’dır ve aynı zamanda resmi mezhebi de Şii mezhebidir. Bu nedenle, Anayasa’nın 27. maddesinde yer alan “İslam’ın temel ilkeleri” ifadesi, Şii mezhebine göre tanımlanmalıdır. Anayasayı Koruyucu Konsey’in bu konuda herhangi bir yorumu veya açıklaması bulunmamaktadır. Bu konuda Siyasi Parti ve Siyasi Grupların Faaliyet Usulü Hakkında Kanununun 6. maddesinin 2023 tarihli 2. ek cümlesine göre, İslam’ın temel ilkelerinin uygunluk denetimi yapan kuruluş, bu Kanununun 10. maddesinde öngörülen Komisyonun yetkisindedir.¹⁸ Ayrıca Siyasi Parti ve Siyasi Grupların Faaliyet Usulü Hakkında Kanununun 16. maddesi, İslam’ın temel ilkelerine aykırı bazı örnekler vermektedir. İlgili Kanununun 16. maddesine göre, “İslami kuralların ihlali ve İslam Cumhuriyeti’nin temel niteliklerinin ihlali, İslam aleyhtarı propaganda ve zararlı kitap ve süreli yayınların dağıtımı, İslam’ın temel ilkelere aykırılık oluşturur”

13. VATANDAŞLIK HAKKI

İnsan hakları kavramının oluşmaya başladığı 17. Yüzyıldan günümüze kadar insan haklarını sayan ve sınıflandıran çok sayıda liste olmuştur. Bunlardan biri 10 Aralık 1948 tarihli BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesidir (Yanık, 2008:2). Bu ayrımlardan en yaygın olan, negatif-pozitif-aktif statü hakları ayrımıdır. Vatandaşlık temel hak ve özgürlükler sınıflandırılmasında aktif statü haklar arasında yer almaktadır. Aktif statü haklar, kişinin devlet yönetimine katılmasını sağlayan haklardır. Bu haklara bu nedenle “katılma hakları” da denir. Siyasi parti kurma, seçme seçilme

18 Siyasi Parti ve Siyasi Grupların Faaliyet Usulü Hakkında Kanununun 10. maddesine göre, “Siyasi partilerin kuruluşu ile ilgili ruhsat verme, İçişleri Bakanlığında aşağıdaki üyelerden oluşan Siyasi Partiler Komisyonu kurulur:

- 1- Ülke Başsavcısının temsilcisi
- 2- Yargı Organı Başkanının temsilcisi
- 3- Siyasi partilerin genel sekreterlerinden
- 4- İçişleri Bakanlığı siyasi müşaviri
- 5- İslam Şûrası’nın Meclisinin gönüllü temsilciler arasından seçeceği iki temsilci

hakkı gibi vatandaşlık hakları ile biçimlenen diğer aktif statü hakları, bireyin özgürlüğünü, Devlet içinde ve Devlet için kullandığı durumdur (Gören, 2016:3304). Ayrıca İran Anayasasının 42. Maddesine göre, “Yabancı uyruklu kişiler, kanunlar çerçevesinde İran vatandaşı olabilir. Bu kişilerin vatandaşlıktan çıkarılması, başka bir ülkenin vatandaşlığını kabul etmesi veya kendilerinin talep etmesi halinde mümkündür.”

14. DİLEKÇE HAKKI

İran İslam Cumhuriyetinin Anayasası, dilekçe hakkı ile ilgili hükümlere, Anayasanın hak ve özgürlükler bölümünde değil de İslami Şura Meclisinin (parlamentonun) yetkileri bölümünde yer vermiştir. Anayasanın 90. maddesine göre, “Herkes meclisin, yürütme ve yargı organlarının işleyişinden dilek ve şikayetlerini İslami Şura Meclisine yazılı olarak sunabilir. Meclis, bu şikayetleri incelemekle ve gereken açıklamaları yapmakla görevlidir. Şikayetlerin yürütme veya yargı organları ile ilgili olduğu durumlarda ise, bu organlardan gereken açıklamaları almakla yetkilidir. Ayrıca makul bir süre içinde sonucu açıklamakla yükümlüdür. Kamuyu ilgilendirdiği takdirde kamuoyunu bilgilendirmekle yükümlüdür.”

15. KİŞİ GÜVENLİĞİ

Kişi güvenliği, hukukun üstünlüğü prensibi ile bağlantılıdır ve herkesin hakim kararı olmadıkça keyfi olarak tutuklanmaması ve özgürlüğünden yoksun bırakılmaması gerekmektedir. Bu nedenle, kişi güvenliği kavramı, bireylerin temel haklarını korumak için önemli bir araçtır (Güneş, 1992:21). İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasının 22. maddesi kişi hürriyeti ve güvenliğini tek bir cümlede ana hatları ile şu şekilde açıklamıştır: “Kanun cevaz verdiği durumlar hariç, kişilerin onuru, canı, malı, hakları, konutu ve mesleği dokunulmazdır.” Anayasanın 22. maddesine esasen, kişi güvenliğinin sınırlamasını ancak kanunla mümkün olacağına vurgu yapmıştır. Fakat 1979 İslam Devrimin ilk yıllarından günümüze dek kişi hürriyeti ve güvenliği uygulamada hiçbir kanuni dayanak olmadan kolluk kuvvetleri ve istihbarat birimleri hatta hükümet destekli radikal gruplar tarafından hiçe sayarak klasik baskıcı sistemlerde olduğu gibi ihlal etmektedirler. 7 Haziran 1981 (seçilmiş Cumhurbaşkanı görevden alınması dair itirazlar), 9 Temmuz 1999 (Tahran Üniversitesi yurtlarındaki katliam), 15 Mayıs 2009 Yeşil Hareket¹⁹, Kanlı Kasım olarak bilenen (نابا) 2019 ayaklanması, 2022 Mahsa İsyani²⁰ olaylarındaki kanunsuz tutuklamalar,

19 2009 İran cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında İran’da meydana gelen olaylar, ülke genelinde büyük bir protesto dalgası başlatmıştır. Bu protesto dalgasının merkezinde ise “Yeşil Hareket” olarak bilinen bir siyasi hareket yer almaktadır. Yeşil Hareket, İran’da özellikle 2009 seçimleri sonrasında başlayan siyasi bir harekettir. Seçim sonuçları, mevcut cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad’ın kazandığı yönünde açıklanınca, muhalifler seçim sonuçlarına hile karıştığı gerekçesiyle protestolara başladı. Seçim sonrasında ülkede yaşanan şiddet olayları sonucunda birçok kişi hayatını kaybetti ve yüzlerce kişi tutuklandı.

20 Mahsa Amini, 2022 Şubat ayında, Tahran’da bir polis karakolunda gözaltında

morgdan cenazeleri yok etmek için çalınması, çocuk yaştaki protestocuları sokak ortasında ağır silahlarla öldürmek, tutuklulara uygulanan işkence ve tecavüzler bu durumun tam tersini göstermektedir.

16. BASIN VE YAYIN HAKKI

Basın özgürlüğü, düşünce özgürlüğüyle birlikte ele alınarak birçok anayasada, uluslararası bildiri ve sözleşmelerde güvence altına alınmıştır. Tarihi belgeler arasında Virginia İnsan Hakları Yasası (12. madde), Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde (11. madde), Birleşmiş Milletlerin İnsan hakları Bildirgesi (18. maddesi) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (10. madde) basın özgürlüğüne yer verilmiştir.²¹ Ayrıca, Amerikan anayasasına 1791'de eklenen İlk Değişiklik Maddesi ile basın özgürlüğü anayasal güvence altına alınmıştır. Basın özgürlüğü genel olarak, medya kuruluşlarının ve gazetecilerin haber, fikir ve düşünceleri serbestçe toplama, yorumlama, eleştirme, yayımlama ve dağıtabilme hakkını ifade eder. Bu özgürlük, toplumda bilgiye erişim hakkı, kamuoyu oluşturma, demokratik katılım ve ifade özgürlüğü gibi temel haklarla bağlantılıdır (Dönmezer, 1976:41).

İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasının 24. maddesi basın ve yayın özgürlüğüne dair hükümlere yer vermiştir. Bu maddeye göre, “Kamu hakları ve İslam’ın temel ilkelerine olmadıkça, basın ve yayın hürdür ve içeriği ifade etmekte serbesttir. Bu konudaki sınırlamaların kanunla belirlenir.” Ayrıca Anayasa’nın 3. maddesinin 2. fıkrası “basın ve kitle iletişim araçlarını doğru kullanmak suretiyle her alanda toplumu bilinçlendirmeyi” devletin görevlerinin başına yerleştirmiştir. Anayasa’nın 175. maddesi ise basın ve yayına ilgili şu hükümleri içermektedir; “Kitle iletişim araçlarında yayın ve ifade özgürlüğünün İslami ölçüler çerçevesinde sağlanması zorunludur.” Ayrıca, Anayasa’nın 168. maddesinde basın suçlarının nasıl ele alınacağı belirtilmiştir. Anayasanın 168. Maddesi, basın suçları ve siyasal suçların yargılanmasında jüri kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu maddeye göre, “Siyasi ve basın suçlarıyla ilgili yargılama aleni olarak halkın huzurunda ve adliye mahkemelerinin gerçekleşir. Jüri üyelerinin oluşumu ve koşulları, jürinin yetkileri ve siyasi suçun tanımı İslami ölçülere göre kanunla belirlenir.” Ayrıca basın ve yayın hakları ile ilgili Basın Kanunu’nu da 13 Mart 1986’da İslam Şura Meclisi tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

tutulurken ölmüştü ve ölümü hükümet karşıtı protestolara neden oldu. Mahsa Amini’nin ölümünden sonra, özellikle gençler arasında hükümete karşı protestolar başladı. İran’daki insanlar, hükümetin baskıcı ve otoriter uygulamalarına, yolsuzluğa, yoksulluğa ve ekonomik sıkıntılara karşı öfke ve hayal kırıklığı hissediyorlardı. İran hükümeti, protestoculara karşı sert önlemler aldı ve olaylar bazen şiddetli çatışmalara dönüştü.

21 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 10. maddesi “Düşünce Özgürlüğü” başlığı altında basın özgürlüğünü de kapsamaktadır. Bu maddeye göre, herkes düşüncelerini özgürce açıklama hakkına sahiptir.

17. ÖZEL HAYATIN GİZLİLİĞİ

Özel hayatın gizliliği, bireylerin hukuken korunan bir alanıdır ve kişilerin herkesle paylaşmadığı, yalnızca güvendikleri kişilerle paylaştıkları yaşam alanıdır. Bu yaşam alanı, bireylerin aile hayatı, evlilik, sağlık durumu, kişisel ilişkileri, din, siyasi görüşleri gibi konuları içerir (Şen, 1996:5-6). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 25. maddesine göre, "Mektupların incelenmesi ve teslim edilmemesi, telefon görüşmelerinin tespit edilmesi ve ifşa edilmesi, telgraf ve teleks iletişimlerinin ifşası, sansür, haberleşmelerin iletilmemesi, gizli dinleme ve her türlü tecessüs ve gözetim kanun hükmü dışında yasaktır." Aslında İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 22, 23 ve 25. Maddelerinde de özel hayatın gizliliğine dair hükümler bulunmaktadır. Fakat bu konuda yasal bir düzenleme yapılmamıştır. Özel hayatın gizliliğine dair özel bir kanunun geliştirilmesi şarttır. Çünkü Anayasa genellemeleri ele alır ve detaylar kanunla düzenlenmelidir. Böylece özel hayatın gizliliği sınırları veya bu konudaki hukuki boşlukları ve ayrıca bu hakkın ihlali ile ilgili cezai müeyyideler de belirlenmiş olur.

18. MESLEK SEÇME VE ÇALIŞMA HAKKI

Çalışma hakkı, herkesin dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahip olması ve özel teşebbüsler kurmakta özgür olması demektir (T.C. 1982 Anayasası, md. 48/1). Çalışma hakkı, evrensel insan hakları metinleri ve ulusal anayasalar tarafından düzenlenen en temel haklardan biridir. Çalışma hakkı, Meşrutiyet Anayasasında olduğu gibi İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında da düzenlenmiştir. Çalışma hakkı tek bir hakkı ifade etmekle birlikte, birçok hakkı da içinde barındırır, bu nedenle çalışma haklarından bahsetmek mümkündür. Anayasa dinlenme (izin) hakkı, ücret hakkı, sendikal haklar ve sosyal güvenlik hakkı gibi çalışma haklarını içermektedir. Ayrıca, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de işe erişim, işten çıkarma ve işyerinde güvenlik gibi farklı çalışma haklarına atıfta bulunmuştur (Duterte, 2006:146). İran Anayasasının 31. maddesi çalışma hakkı ve meslek seçme özgürlüğü ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir; "Herkes, toplumun genel menfaatlerine, başkalarının haklarına ve İslam temel ilkelerine aykırı olmama şartı ile her türlü meslek seçme hakkına sahiptir. Devlet, toplumun ihtiyaçlarını dikkate alarak çeşitli mesleki alanlarda tüm fertlere istihdam olanakları sağlamakla ve iş bulma konusunda eşit koşullar yaratmakla yükümlüdür." Çalışma hakkı sosyal ve ekonomik haklar arasında yer alır. Sosyal ve ekonomik haklara pozitif statüsü hakları adı da verilir. Pozitif statü hakları, bireylere devletten olumlu bir davranış, bir hizmet, bir yardım isteme imkanını tanıyan haklardır. Örneğin çalışma hakkı, sağlık hakkı, konut hakkı, sosyal güvenlik hakkı, vb. Bunlara "sosyal haklar" da denir.²² "İslami ölçü" İran Anayasasında yer alan birçok hak ve özgürlük-

22 Temel hak ve özgürlüklerin sınıflandırılmasında çeşitli model ve ölçülere başvurulmuştur. Bu modellerden biri de Alman hukukçusu Georg Jellinek (1851-1911) tarafından geliştirilen

lerde olduğu gibi çalışma hakkının da sınırlama sebebi olarak verilmiştir. Çalışma ve meslek edinme hakkını sınırlayan İslami ölçüden maksat İslam dininde, insanların dürüst ve helal yollarla kazanç elde etmeleri olabilir.

Meslek seçme özgürlüğü ve çalışma hakkı, ile ilgili hükümlere Anayasanın diğer maddelerinde de yer verilmiştir. Bunlar aşağıda şu şekilde sıralayabiliriz:

- Başlangıç bölümünün “Ekonomi Araçtır, Hedef Değil” Başlığı; “Bütün fertler için çalışma olanakları hazırlamak ve onların gelişimini sürdürbilmesi için zorunlu ihtiyaçları karşılamak İslam devletinin sorumluluğundadır.”

- Anayasanın 3. Maddesinin 12. fıkrası; “Devletin görevleri, çalışma olanaklarını, sağlık ve sosyal güvenliği sağlamak ve alanlarındaki her türlü yoksunluğun ortadan kaldırılması için gereken temelleri atmak.”

- Anayasanın 43. maddesi, ekonomik bağımsızlığı sağlamak, yoksulluğu ortadan kaldırması ve insanların gelişim sürecindeki ihtiyaçlarını karşılaması ve özgürlüğünün korunması için İran İslam Cumhuriyeti ekonomisini çeşitli kriterlere dayanmaktadır. Bu kriterlerden biri de Anayasanın 43. maddesinin 2. fıkrasında, “İşsizliği tamamen ortadan kaldırılması için herkes için çalışma koşulları ve tesisleri sağlamak.” Olarak belirtilmiştir. Aynı ilkeler doğrultusunda 43/3. madde, meslek seçme özgürlüğüne saygı duymasına ve insanların meslek seçiminde zorlamasına vurgu yapmıştır.

- Anayasanın 46. maddesi ise, herkes meşru kazanç elde etme hakkına sahip olmasına vurgu yaparak hiç kimsenin kendi mesleği ve bu meslekten elde edilen kazancını sağlamak için başkasının mesleğini ve kazancını engellemesini yasaklamıştır.

19. SOSYAL GÜVENLİK HAKKI

Anayasanın 29. maddesine göre, “Emeklilik hakkından, işsizlik, yaşlılık, maluliyet, kimsesizlik, yolda kalma, beklenmeyen durumlar (kazalar) ve sigorta şeklinde sağlık hizmetlerinden yararlanmak herkesin hakkıdır. Devlet, kanunlara uygun olarak kamu gelirlerinden ve halkın katılımından elde edilen gelirlerden ülkedeki her bir kişi için yukarıdaki hizmetleri ve mali desteği sağlamakla yükümlüdür.”

20. EĞİTİM HAKKI

Anayasanın 30. Maddesine göre, “Devlet, eğitim ve öğretim hakkını lise eğitimin sonuna kadar tüm halka ücretsiz sağlamakla yükümlüdür. Yüksek öğretim olanaklarını ise ülkenin kendine yeterliliği sınırına kadar

---

ve” Jellinek Üçlüsü” olarak bilen bir modeldir. Jellinek üçlüsüne göre, temel hak ve hürriyetler negatif, pozitif ve aktif statü hakkıdır. Pozitif statü haklar devletin müdahale ve yükümlülük ölçütünü esas alan modeldir.

ücretsiz olarak genişletmekle yükümlüdür.” İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasının 30. maddesinde yer alan eğitim hakkı ile ilgili hükümler, Türkiye Cumhuriyeti’nin 1982 Anayasasındaki 42. Maddeye denk gelir. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 30. maddesinde yer alan eğitim hakkı ile ilgili hükümlerin Türkiye Cumhuriyeti’nin 1982 Anayasasındaki 42. maddesi ile benzer hükümleri içermektedir. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 30. maddesi, tüm vatandaşların eğitim alma hakkını güvence altına alır ve devletin eğitim sistemini düzenleme, denetleme ve finanse etme sorumluluğunu belirler. Benzer şekilde, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 42. maddesi de eğitim hakkını düzenler ve devletin eğitim sistemini yönetme ve denetleme sorumluluğunu belirler.

21. YERLEŞME HAKKI

Yerleşme hakkı, bireyin kendi tercih ettiği bir yerde ikamet etme ve yaşama hakkını ifade eder. Anayasanın 33. maddesine göre, “Hiç kimse, kanunların öngördüğü durumlar dışında ikamet ettiği yerden sürülemez, istediği yerde ikamet etmesi yasaklanamaz veya bir yerde ikamet etmeye zorlanamaz.” Bu hak hem ulusal hem de uluslararası düzeyde birçok insan hakları sözleşmesi ve belgesi tarafından tanınmaktadır. Örneğin, BM İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi’nin 13. maddesi, “Herkesin, kendi ülkesi dışındaki herhangi bir ülkeye serbestçe girip çıkma, herhangi bir ülkede yerleşme ve seyahat etme hakkı vardır” şeklinde ifade eder. Benzer şekilde, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 12. maddesi, “Herkesin kendi seçtiği ülkede serbestçe yaşama hakkı vardır” der. Ayrıca Mültecilerin haklarına ilişkin sözleşmelerde de yerleşme hakkına yer verilmiştir. Örneğin, 1951 Mülteciler Sözleşmesi’nin 26. maddesi, mültecilere ülkelerinde serbestçe ikamet etme hakkı tanır. Ayrıca, Mültecilerin Toplumsal Uyumuna İlişkin 1969 Sözleşmesi de mültecilerin yerleşim yerlerinin serbest seçimi hakkını güvence altına alır.

22. VEKALET HAKKI

Anayasanın 35. maddesine göre, “Bütün mahkemelerde davacıların kendi avukatlarını seçme hakkı vardır ve eğer avukat tayin etme durumu olmayanlar için avukat tayin etme imkânı sağlanmalıdır.

23. MÜLKİYET HAKKI

Anayasanın 46. maddesine göre, “Meşru yollarla elde edilen özel mülkiyete saygı gösterilir. Bunla ilgili hükümler kanunla belirlenir.”

24. ÇEVRENİN KORUNMASI DOĞAL VARLIKLARDAN YARARLANMA HAKKI

Anayasanın 50. maddesine göre, “İslam Cumhuriyeti’nde bugünkü neslin ve gelecek nesillerin, içinde gelişime yönelik bir toplum hayati sür-

meleri için gerekli yaşama çevresinin korunması genel ödev sayılır. Bu sebeple yaşama çevresini kirleten veya düzeltilmez biçimde bozan iktisadi ve bunun gibi faaliyetler yasaktır.”

25. KONUT HAKKI

İran Anayasasının 31. maddesi konut hakkı ile ilgili şu ifadelerle yer vermiştir; “İhtiyaçlarına uygun konutlara sahip olmak tüm İranlı fertlerinin ve ailelerinin hakkıdır. Devlet, özellikle kırsal kesim ve işçiler gibi daha muhtaç olanlara öncelik vererek bu maddeyi uygulamakla yükümlüdür.

SONUÇ

İran’daki 1979 Devrimi, monarşik rejimin devrilmesiyle sonuçlanarak ülkede ilk kez bir Cumhuriyet rejiminin kurulmasına yol açtı. Yeni anayasa ile oluşturulan düzen, modern kurumlarla donatılmış bir İslam Cumhuriyeti gibi gözükebilir, ancak bu rejimin anayasal düzenlemeleri ile dini prensipler arasında belirgin bir uyumsuzluk bulunmaktadır. İslam Cumhuriyeti’nde siyasal iktidarın kaynağı Tanrı’nın iradesine dayandırılması, bu sistemin yasama, yürütme ve yargı gibi temel kurumlarıyla insan haklarının tartışılmasını neredeyse olanaksız hale getirmektedir. Dolayısıyla, bu konuyla ilgili kaynak eksikliği mevcuttur. 1979 Devrimi, İran’da önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Şah Rıza Pehlevi’nin devrilmesiyle sonuçlanan bu devrim, İslam lideri Ayetullah Humeyni’nin önderliğinde gerçekleşti. Devrim, İran halkının yükselen bir halk hareketiyle birleşerek, hükümetin otoriter ve baskıcı yönetimine karşı çıktığı bir süreçti. Yeni anayasa, İslam Cumhuriyeti’nin temellerini atmış ve İran’ı bir İslam devleti olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte, anayasal düzenlemelerdeki bazı noktalarda dini prensiplerle modern kurumlar arasında bir uyumsuzluk vardır. Örneğin, siyasal iktidarın Tanrı’nın iradesine dayandırılması, demokratik bir yönetim yapısıyla bağdaşmayabilir. Bu durum, siyasi karar alma süreçlerini etkilerken, insan haklarının sınırlandırılmasına da yol açabilir. İran’daki İslam Cumhuriyeti’nin yasama, yürütme ve yargı organları, dini liderlerin etkisi altındadır. Yasama organı olan Meclis’in çalışmaları, İslam prensiplerine uygun olması gerektiği düşüncesiyle sık sık denetlenir ve sınırlanır. Yürütme organı olan Cumhurbaşkanı, dini liderin onayına tabidir ve liderin politikalarını uygulamakla yükümlüdür. Yargı organı ise yargıçların İslam kanunlarına dayalı olarak kararlar vermesini gerektirir.

Hürriyetçi demokrasi anlayışına dayalı bir anayasa hukukunda, hak ve özgürlükler daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmelidir. İran’da, siyasal iktidarın yetkilerini sınırlayan hukuk kuralları bulunmasına rağmen, temel hak ve özgürlüklerin etkin bir şekilde uygulanmasını sağlayacak hukuki mekanizmalar mevcut değildir. Bağımsız yargı mekanizması, temel hak ve öz-

gürlükleri etkin kılacak en önemli hukuki mekanizmadır. İran, Müslüman çoğunluğun yanı sıra çeşitli Gayrimüslim azınlıkların da bulunduğu bir ülkedir. Gayrimüslimlerle ilgili hükümler, hem Anayasa’da hem de diğer mevzuatlarda, örneğin Medeni ve Ceza Kanunlarında yer almaktadır. Barış ve huzurun sağlanması için vatandaşlar arasındaki karşılıklı saygı önemli bir gerekliliktir. Tarihi tecrübeler, din ve mezhep taassubunun toplumların huzurunu bozduğunu, farklı din ve mezheplere mensup kişileri karşı karşıya getirerek barış yerine kin ve düşmanlık yarattığını kanıtlamıştır. İslami mezheplerin tarihi, bu tür olaylarla doludur. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, Müslümanlar arasında kardeşlik ruhunun var olması gerektiğini savunarak Zerdüşter, Hıristiyanlar ve Yahudileri “koruma altında” olan dini azınlık olarak tanımlamaktadır. Ancak, Anayasa’nın dördüncü maddesinde yer alan “tüm kanun ve düzenlemelerin İslami kriterlere dayanması” hükmünü göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca, uygulamada hükümet dini özgürlükleri sıkı bir şekilde kısıtlamaktadır. Tüm dini gruplar, özellikle Bahailer, yüksek göç oranına sahiptir. Göç sebebi genellikle dini baskıların artmasıdır. İran’da, demokratik bir rejimin varsayıldığından hareketle, temel hak ve özgürlüklerin nasıl uygulanacağı sorusu üzerinde durulabilir. İran’da Şia-Fars olmayan grupların daha fazla ayrımcılığa maruz kaldığını gözlemlemekteyiz. Ayrıca, İran hem kendi ülkesindeki etnik veya dini gruplara baskı uygulamaktadır hem de komşularının etnik veya dini sorunlarına müdahale etmekten çekinmediği gözlenmektedir. Sonuç itibarıyla İran Anayasası, İran İslam Cumhuriyeti’nin temel hukuki belgesidir. 1979 İslam Devrimi’nden sonra oluşturulan bu anayasa, İran’da siyasi, sosyal, dini ve ekonomik yapıyı düzenlemektedir. Ancak, İran Anayasası, bazı eleştirilere maruz kalmış ve tartışmalara neden olmuştur. İran Anayasası demokratik katılım ve siyasi özgürlükleri sınırladığı yönünde olduğundan ayrıca teokratik prensiplerine dayalı olarak şekillendirilmesi için toplumun büyük bir çoğunluğunun özgürlüklerini kısıtlamıştır. Ayrıca, İran Anayasası’nın ifade özgürlüğü, dini ve etnik azınlık hakları ve özellikle de kadın hakları gibi konularda da çağdaş demokrasilerin çok daha gerisi kalarak ağır eleştirilere konu olduğu görülmektedir. Kadın hakları konusunda, bazı hükümler kadınların sosyal, kültürel ve politik alanda eşit haklara sahip olmalarını engelleyebilmektedir. İfade özgürlüğü ise çeşitli kısıtlamalara tabi tutulmuş ve eleştirel seslerin bastırıldığına dair endişeler dile getirilmiştir. Azınlık gruplarının hakları ve temsil konularında da eleştiriler bulunmaktadır. Ancak, herhangi bir anayasanın eleştirilebilir yönleri olduğu gibi, İran Anayasası da zaman içinde değişmiş ve bazı reformlara uğramıştır. Eleştiriler ve tartışmalar, anayasa reformlarına zemin hazırlayabilir ve daha kapsayıcı bir toplum yapısının oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Sonuç olarak, İran’daki İslam Cumhuriyeti’nin anayasal düzenlemeleri, modern kurumlarla dini prensipler arasında çelişkileri barındırmaktadır. Bu durum, siyasi karar alma süreçlerini etkilerken, insan hakları ve özgür-

lüklerin sınırlanmasına yol açmaktadır. İran'da insan hakları konusunda daha ilerlemeci ve kapsayıcı adımlar atılması, toplumsal gelişme ve insan onuruna saygı prensiplerinin gerçekleştirilmesi için önemli bir adımdır. Ancak, bu noktada kaynak eksikliği, konunun daha fazla araştırılması ve anlaşılması gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Altınbaş, D. (1999). İran'ın Silahlanma Çabaları, Avrasya Dosyası (Dergi, Cilt 5, Sayı 3), Ankara: ASAM
- Armaoğlu, F. (2007). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990), cilt 1, Ankara:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesi "Düşünce Özgürlüğü" başlığı altında basın özgürlüğünü de kapsamaktadır. Bu maddeye göre, herkes düşüncelerini özgürce açıklama hakkına sahiptir.
- Diyanet Vakfı, (2022). İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gaybet--sia> (erişim: 25.11.2022)
- Doğan, A. (2005). Demokrasi ve Ekonomik Gelişme, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 25, Temmuz–Aralık s. 19. <http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi25/adogan.pdf>, (Erişim: 18.02.2022).
- Dönmezer, S. (1976). Basın ve Hukuku, 4. Baskı, 1976 – İstanbul.
- Dutertre, G. (2003), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler, Avrupa Konseyi Yayınları, Almanya, Avrupa Strasbourg: Konseyi Yayınları.
- Ekhtebâr İ. (1996), Kanun-i Mocazat-i Eslami/Tezirat, Tahran: Ekhtebâr Yayınları
- Gönenç, L. (2007). Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları için Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi, Cilt 56, Sayı 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.
- Gören, Z. (2016). Aktif Statü Hakları, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Araştırmaları Dergisi, Cevdet Yavuz'a Armağan, Yıl 2016, Cilt 22, Sayı 3, 3303 - 3322, 16.12.2016.
- Güneş, S. (1992). Teori ve Uygulamada Kişi Özgürlüğü ve Güvencesi, İstanbul: Kazancı Yayınları.
- Hatami, H. (1980). İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası, İstanbul: Çağrı Yayınları
- Humeyni, R. (1942). Kashf al-Asrar, Tahran: Hozeye-ye Eslamiyye Yayınları.
- Humeyni, R. (1999). Sehife-i Nur, cilt 5, Tahran: İmam Entesharat.
- Humeyni, R. (2013). Hookmet-i Eslami, Moesse-i Tanzim ve Nashr-e Asare Emam Khomeyni,
- Kaba, L. (2018). AİHM Kararlarında Aile Hayatına Saygı Hakkının Uygulanmasında Devletin Yükümlülükleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kaboğlu, İ. (2002) Özgürlükler Hukuku, Ankara: İmga Yayınları.
- En-Nbahni, M. T. (2050). Külli Kaideler, İslam Şahsiyeti, , Cilt 3, Kahire: Külli-yat.

- Milani, M. M. (2004). Humeyni'den Hamaney'e, Velayet-İ Fakih Kurumunun Değişimi, Çev. Fatih Topaloğlu, D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi S,ay. XIX. İzmir 2004, S. 190, http://isamveri.org/pdfdrgr/D00036/2004_19/2004_19_TOPALOGLUF.pdf (erişim: 01.12.2022)
- Noorlib, İ. (1990) Meşruh-i Mozakerat-i Meclis-i Şura-i Melli (Meclisin Nihai Anayasa Görüşmeleri), Cilt 1, Tahran: Noorlib Entesharat.
- Okyar, O. (2017). İran'da kadın hakları: Uluslararası sisteme feminen bir bakış, Ankara Üniversitesi KASAUM, S. 123, 7 Haziran 2017, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/935510> (Erişim: 0112.2022)
- Qanoon-e Nahve Faaliyet-e Ahzab ve Goorhaye Siyasi (Rajabi, P. 2008)). İran Dar Yek Negah, Tahran: Yasavoli Yayınları.
- Sinkaya, B. (2010). İran'da Asker-siyaset ilişkisi ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi (Makale), (Erişim) http://ybuankara.academia.edu/BayramSinkaya/Papers/363485/Iranda_Asker-Siyaset_Iliskileri_ve_Devrim_Muhafizlarinin_Yukselisi, (Erişim:16.09.2023).
- Şen, E. (1996). Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması, Devletve Kitle İletişim Araçları Karşısında, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları.
- Tebyan, N. (2008). İmam Humeyni, Bağımsızlık, Hürriyet ve İslam Cumhuriyeti, <http://www.tebyan.net/occasions/2008/2/4/60350.html>, (Erişim: 02.09.2022).
- TİHEK, (2010). Ailenin Krounması Hakkı, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu <https://www.tihек.gov.tr/kategori/pages/Ailenin-Korunmasi-Hakki-Bildiriler-Kitabi#:~:text=Ailenin%20korunmas%C4%B1%20evrensel%20bir%20insan,hakk%C4%B1na%20sahiptir%20h%C3%BCkm%C3%BCn%C3%BC%20haizdir.> (erişim: 12.01.2023)
- Ünal, H. (2010). İslam'da Hadler ve İslam Hukukunda Cezalar, <http://www.mumsema.org/g-h/6188-had-hadler-islamda-hukukunda-cezalar.html>, (05.08.2022).
- Yanık, D. (2010). İnsan Hakları Kuramı, <https://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/makaleler/8/insan-haklari-kurami/462> (erişim: 16.01.2023)
- Yüksel, H. (2010). Türk Devriminin Hindistan ve İran'daki Yansımaları, Akademik Bakış, Cilt 3, Sayı 6, Yaz, Ankara: Gazi Yayınları. <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/turk-devriminin-hindistan-ve-iran-8217daki-yansimalari-1278448395.ti6>, 14.09.2010, (Erişim: 12.04.2023)

BÖLÜM 14

BÜVEYH HÜKÜMDARLARI VE DEVLET ADAMLARI TARAFINDAN ŞİRÂZ VE REY'DE KURULAN KÜTÜPHANELER

Cihan GENÇTÜRK¹

---

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, hangenturk2008@hotmail.com

Giriş

Büveyhîler kurucu hükümdarları İmâdüddeve Ebû'l-Hasan Ali b. Büveyh (934-949) ile Rüküddevle Ebû Ali Hasan b. Büveyh (943-976) dönemlerinde Fars ve Cibâl bölgesini hâkimiyet altına aldıktan sonra Fars bölgesinde bulunan Şîrâz'ı, Fars-Hûzistân, Cibâl bölgesinde bulunan Rey şehrini de Cibâl Büveyhîleri'nin başkenti yaptılar (Gençtürk, 2021: 73-248). Büveyhîler'in başkentleri olan bu iki şehir bazı Büveyhî hükümdarları ve devlet adamlarının gayretleri sonucunda İslâm dünyasının birer ilim ve kültür merkezi haline geldiler. Özellikle Adudüddeve Şîrâz'daki iktidarı döneminde sarayını âlimlere açarak, onlara gerekli imkânları sağlamak suretiyle bilimsel gelişmelerin yaşanmasına öncülük etmiştir. Yine aynı şekilde Büveyhîler'in önde gelen devlet adamlarından olan İbnü'l-Amîd ile es-Sâhib b. Abbâd, kendileri bizzat ilimle ilgilenmenin yanı sıra âlimleri muhafaza edip, ilmi gelişmelere öncülük ederek Rey şehrinin İslâm coğrafyasının ilim ve kültür merkezi haline gelmesine olanak sağlamışlardır.

"İslâm Medeniyetinin Altın Çağı" ya da İslâm Rönesansı" olarak adlandırılan 10. ve 11. yüzyıllarda Büveyhîler özellikle Şîrâz ve Rey hem aklî hem de pozitif bilimlerde birçok âlimin yetişmesine öncülük etmişlerdir. Bunu sağlamak için de devrin önemli rasathanelerini, hastahanelerini inşa etmeleri dışında ilmi çalışmalara en büyük katkıyı sonun kitapların teminini kolaylaştırmak için Şîrâz ve Rey'de kütüphaneler inşa etmişlerdir (Gençtürk, 2021: 399-400; Güner, 2001: 36).

Adudüddeve Tarafından Şîrâz'da Kurulan Kütüphane

Adudüddeve Ebû Şücâ Fennâhüsrev b. Rüküddevle, Fars-Hûzistân Büveyhîler'i tahtına geçtikten sonra hem siyasi alanda hem de sosyo-kültürel alanda önemli hizmetler gerçekleştirmiştir. Özellikle bu dönemde Şîrâz'da din, edebiyat, tıp, matematik ve astronomi alanlarında es-Sâhib b. Abbâd, Ebû Ali el-Fârisî, Abdurrahmân es-Sûfi, el-Kûhî, el-Mecûsî, es-Sicî gibi dönemin önde gelen âlimler yetişmiştir. Bunu sağlayan en büyük etken ise Adudüddeve'nin hem âlimleri muhafaza edip, onların ilimlerini icra edecek ortamı yaratmış olması hem de kendisinin de bizzat bu ilimlere merak duyup, dersler almasıdır (İbn İsfendiyâr, 1396 hş: 140; Avvâd, 1948: 126; Erünsal, 1989: XIV/226; Gençtürk, 2021: 400 vdd.; Güner, 2001: 39-40).

Adudüddeve'nin yukarıda zikrettiğimiz şekilde ilme merak duyması, onu öğrenmesi ve âlimleri muhafaza etmesi, onun Şîrâz'da kurmuş olduğu saray ve bu saray içinde kurmuş olduğu kütüphane buranın bir ilim merkezi haline gelmesine olanak sağlamıştır. Adudüddeve'nin Şîrâz'da kurmuş olduğu sarayı, o dönemde ziyaret etmiş olan Mukaddesî (Makdisî) bize hem saray hem de burada yer alan kütüphane hakkında önemli bilgiler

vermektedir. Bu sarayın bir benzerinin ne doğuda ne de batıda görmediğini kaydeden Mukaddesî sarayın giriş katında, ayrı bir bölümde yer alan kütüphanenin sağlı sollu odaların yer aldığı uzun bir koridordan meydana geldiğini, koridorların da abbâdan halılarla kaplı olduğunu, bu kütüphanede yer alan tüm odaların altı kadem yüksekliğinde üç zirâ genişliğinde rafların ise altı kadem uzunluğunda on zirâ genişliğinde olduğunu, her odanın kapısına içerde bulunan kitapların adları ve içerdikleri konuların yazılı olduğu bir fihristin bulunduğunu, dünyanın herhangi bir yerinde o döneme kadar yazılmış bir yazma eserin, mutlaka bir nüshasının bu kütüphaneye getirildiğini kaydetmektedir. Yine Mukaddesî verdiği bilgilerin devamında kütüphaneden sorumlu bir vekil (müdür), kütüphanenin anahtarını taşıyan bir memur yani hâzin ve bir müşrifin görevlendirildiğini, bunun dışında kütüphanenin kapısında muhafızların bulunduğunu ve bu muhafızların izin belgesi olmayan hiç kimseyi içeriye almadıklarını zira bu eserlerden sadece ilim ehlinin faydalanabileceğini kaydetmektedir (Mukaddesî, 2015: 464-466).¹ Mukaddesî'nin gözlemleri bunlardan ibaret olmayıp eserinde verdiği bazı bilgilerden bu kütüphanede yer alan bazı eser ve belgeleri incelediği anlaşılmaktadır (Mukaddesî, 2015: 29-137-263-303).

Mukaddesî'nin verdiği bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Adudüdevle'nin Şîrâz'da kurmuş olduğu ve kitapların dış etkenlerden zarar görmesini engellemek için büyük bir özveri göstermiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kütüphane zengin bir arşive sahip olmanın yanı sıra, kütüphane bünyesinde bulunan eserlerin içeriklerine göre sınıflandırılmış olması o dönem için ilim ehlinin eserlere ulaşmasını kolaylaştıracak bir veri tabanı oluşturulmuştur.

Bu derece büyük ve önemli bir kütüphanede görev alacak olan kişi yani hâzin ilmi yönden büyük bir birikime sahip olmanın yanı sıra, aynı zamanda toplumda da saygı gören bir kişi olmak zorundaydı (Müneymine, 1987: 330). Yâkût el-Hamevî, X. yüzyılda yaşamış nahiv âlimlerinden olan Kâsım b. Muhammed ed-Dîmertî Ebû Muhammed el-İsfahânî'ye² dair bilgileri zikrederken Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin bu kütüphanede hazinlik görevini icra ettiğini bunun yanı sıra Adudüdevle'nin oğlu Samsâmüdevle'nin hocası, Fars ve bunlara bağlı yerlerin de kadılık görevini icra ettiğini belirtmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1993: V/2229).³

İbn Belhî tarafından 1108-1116 yılları arasında kaleme alınan Fârs-nâme'de bu kütüphaneden bahsedilmekle birlikte bu kütüphane için “Dâ-

1 Bu konuda ayrıca bkz. Avvâd, 1948: 126-127; Hammâde, 1978: 110-111; İmamuddin, 1983: 38; Mez, 2014: 209-210; Erünsal, 1989: XIV/226; Sâmî, 1363 hş: 175-176; Gençtürk, 2021: 389-390; Kabir, 1959: 31-32; Güner, 2001: 40.

2 ed-Dîmertî Ebû Muhammed el-İsfahânî'nin hayatına ve eserlerine dair daha fazla bilgi için bkz. en-Nedîm, 2017: 247; Sezgin, 1982: 205-206.

3 Bu konuda ayrıca bkz. Müneymine, 1987: 330, Güner, 2001: 41.

rü'l-Kütüb" ibaresi kullanılmıştır (İbnü'l Belhî, 1384: 133-134).

Adudüddeve'nin kurmuş olduğu bu kütüphane aşağıda da vereceğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere kurucusunun ölümüyle birlikte her ne kadar onun halefleri Şerefüddeve (983-989) ve Bahâüddeve (998-1012) zamanında varlığını sürdürmüşse de kütüphane Adudüddeve döneminde oldu gibi ilgi görmemiştir. Sonraki dönemlerde kütüphanenin akıbeti hakkında elimizde kesin bilgiler olamamakla birlikte çağdaş araştırmacıların eserlerinde kütüphanenin Bağdat'a taşınmış olabileceği ileri sürülmektedir (Avvâd, 1948: 126; Güner, 2001: 42).

Şîrâz'da Şerefüddeve Ebû'l-Fevâris Şîrzîl b. Adudüddeve'ye Atfedilen Kütüphane

Adudüddeve'nin oğlu olan Şerefüddeve, babasının ölümü (8 Şevval 372/26 Mart 983) üzerine kardeşleriyle giriştiği iktidar mücadelesini kazanarak Şîrâz'da Büveyh tahtına çıktı (Gençtürk, 2021: 172-173). Şerefüddeve de babası gibi âlimleri desteklemiş, kendi iktidarı döneminde pozitif bilimlerde özellikle astronomi alanında önemli gelişmelerin yaşanmasına olanak sağlamıştır (Gençtürk, 2021 Aralık: 238-339-241; Güner, 2001: 44-45).

Şerefüddeve'nin İran'da kurmuş olduğu kütüphaneye dair ilk kayıt *Şîrâznâme*'nin müellifi Zerkûb-i Şîrâzî tarafından zikredilmektedir. Zerkûb-i Şîrâzî, Şerefüddeve dönemine dair bilgileri zikrederken onun Şîrâz'da muteber bir kütüphane inşa ettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Şerefüddeve'nin Şîrâz'da kadılık görevini icra eden ve Kâdî Fezârî olarak ünlenen Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Selmân'a hürmet göstererek, onu Şîrâz'da inşa etmiş olduğu kütüphaneye müteveli olarak tayin ettiğini, bu zatın ise daha önce Bağdat'ta görev yaptığı sırada Adudüddeve tarafından Şîrâz'a getirildiğini, Adudüddeve'nin ölümünün ardından Şerefüddeve'nin hizmetine girdiğini kaydetmektedir (Zerkûb-i Şîrâzî, 1310-1350 hş: 35). Bazı çağdaş araştırmacılar *Şîrâznâme*'de geçen bu bilgiyi doğru kabul ederek, Şerefüddeve'nin Şîrâz'da yeni bir kütüphane kurduğunu belirtmektedirler (Kabir, 1389 hş: 277; aynı müellif, 1959: XXIII/1, 32; İmamuddin, 1983: 39; Erünsal, 1989: XIV/230). Ancak konuya dair bilgi veren bir diğer çağdaş araştırmacı Busse, Şerefüddeve'nin Adudüddeve tarafından Şîrâz'da yapılan kütüphaneye ekleme yaptığını yeni bir kütüphane inşa etmediğini belirtmektedir (Busse, 2004: 528). Konuya dair bilgi veren Güner, Busse'nin zikrettiklerini daha doğru bularak Şerefüddeve'nin Şîrâz'da yeni bir kütüphane inşa etmediğini, mevcut olan kütüphaneye ekleme yapmış olabileceğini belirtmektedir (Güner, 2001: 45-46).

Mevcut bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz ki her ne kadar Şerefüddeve Şîrâz'da yeni bir kütüphane inşa etmemiş olsa da babasından kalan

Şîrâz'daki mevcut kütüphaneyi genişletip, kütüphaneye yönetici atayarak kütüphaneye gerekli olan ilgiyi göstermiştir.

Şîrâz'da Bahâüddeve Ebû Nasr Fîrûz b. Adudüddeve'ye Atfedilen Kütüphane

Bahâüddeve (998-1012), kardeşi Şerefüddeve Cemaziyelâhir 379 (Ağustos 989) yılında ölünce Irak Büveyhîleri'nin yeni hükümdarı olarak tahta çıkmış ve hükümdarlığı Halife et-Tâi-Lillâh tarafından tasdik edilmişti. Bir diğer kardeşi Samsâmüddeve Ebû Kâlicâr el-Merzubân b. Adudüddeve (990-998) ise Hûzistân-Fars Büveyhîleri'nin yeni hükümdarı olarak tahta çıkmıştı. İki kardeş giriştikleri iktidar mücadelesi sonucunda Irak ve çevresi Bahâüddeve'nin hâkimiyetinde kalırken, Hûzistân, Fars ve çevresi ise Samsâmüddeve'nin idaresinde kalmıştı. Ancak Samsâmüddeve'nin 998 yılında öldürülmesi üzerine, Bahâüddeve harekete geçerek kardeşinin düşmanlarını bertaraf ederek Şîrâz'da yönetimi kendi hâkimiyeti altına almış ve böylece hem Irak Büveyhîleri'ni hem de Hûzistân-Fars Büveyhîleri'ni kendi yönetimi altına almıştı (Gençtürk, 2021: 180-181-185-193-197-198-199).

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Şîrâz'da Bahâüddeve'nin iktidarı döneminde onun ismiyle anılan bir kütüphane mevcuttu (Müneymine, 1987: 330; Sâmî, 1363 hş: 176; Vernet, 1986: III/736; Serin, 1999: XX/534). Fakat bu kütüphanenin yeni bir kütüphane mi yoksa babası Adudüddeve döneminde Şîrâz'da inşa edilen mevcut kütüphane mi olduğuna dair kesin bilgiler mevcut değildir. Konuya dair elimizde olan yegâne kaynak Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Udebâ* adlı eseridir. Yâkût el-Hamevî, hat sanatının önce gelen âlimlerinden olan ve İbnü'l-Bevvâb olarak bilinen Ebü'l-Hasan Alâüddîn Alî b. Hilâl el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 1022)'nin hayatına dair bilgileri verirken İbnü'l-Bevvâb'dan zikrettiği bir rivayette onun Bahâüddeve'nin emrinde Şîrâz'daki kütüphanenin sorumlusu olarak görev aldığını kaydetmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1993: V/1996). Bazı araştırmacılar bu bilgiyi Bahâüddeve'nin Şîrâz'da yeni bir kütüphane kurduğu şeklinde kabul etmişlerdir (Müneymine, 1987: 330; Sâmî, 1363 hş: 176; Vernet, 1986: III/736; Serin, 1999: XX/534). Bazı araştırmacılar ise bu kütüphanenin Adudüddeve tarafından yapılan kütüphane olduğunu kabul etmektedirler (Hammâde, 1978: 111-112; Güner, 2001: 42) ki bizce de doğrusu budur. Yâkût el-Hamevî'nin İbnü'l-Bevvâb'ın kendi anlatımıyla zikrettiği bu rivayete bakıldığında bunun doğru olmadığı bu kütüphanenin Adudüddeve döneminde inşa edilen kütüphane olduğu ve kütüphanenin eski ihtişamları günlerinden çok uzakta olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen rivayet ise şu şekildedir: “Şîrâz'da, Adudüddeve'nin oğlu Bahâüddeve kütüphanesinin sorumlusuydum. Bu kütüphanenin idaresinin sorumluluğu bana verilmişti. Bir gün dağınık halde bulunan kitaplar

arasında siyah ciltli bir cüz gördüm ve onu açtığımda, bunun Ebû Ali İbn Mukle'nin⁴ hattıyla yazılmış olan 30 cüzlük Kur'ân'ın bir cüzü olduğunu gördüm ve bu beni hayrete düşürdü. Daha sonra kütüphanede diğer cüzleri aramaya başladım ve nihayetinde 29 cüzü buldum. Ancak bütün uğraşıma rağmen kütüphanede son cüzü bulamadım. Bunun üzerine son cüzün eksik olduğuna kanaat getirerek mushafı alıp *Bahâüddeve'nin* huzuruna giderek kendisine şöyle dedim: “Ey efendim! Burada bir sorunu bulunan ve bu sorunun halledilmesinde çekilmeyecek bir adam bulunmaktadır. Bu adam, hasmı ile arasındaki sorunun çözümü için Ebû Ali el-Muvaffak'ın aracı olması gerekmektedir. Bununla birlikte bu kişinin yanında efendimize layık güzel bir hediyesi vardır” dedim. Bahâüddeve “O hediye nedir?” diye sorunca, “İbn Mukle hattıyla yazılmış bir nushaf” diye cevap verdim. Bana: “Onun arzusunu yerine getirmem için onu huzuruma getir” dedi. Kur'ân'ın cüzlerini yanına getirdim. Onlardan birini alıp, baktıktan sonra: “Kütüphanede bunun bir benzerini olduğunu hatırlıyorum, fakat sonra kaybettim” demesi üzerine: “Bu sizin mushafınız” dedikten sonra cüzleri nasıl arayıp topladığımı dair bütün hikâyeyi anlatarak, yalnız bir cüzün eksik olduğunu söyledim. Bana: “O cüzü yaz nüshayı tamamla” dedi. Ben “Eğer eksik olan cüzü tamamladığımda ve emir onu gördüğünde onu diğer cüzlerden ayıramazsa bana yüz dinar ve bir hil'at vermesi şartıyla bunu yaparım” diye cevap verdim. *Bahâüddeve* bunu kabul edince evime geldim ve kütüphaneye girerek Çin, Semerkant ve Atık işi değişik kâğıt türleri arasında, hepsi de güzel ve zarif kâğıtların yer aldığı eski kâğıtları ve mushafın kâğıdına benzeyen kâğıtları karıştırmaya başladım. Bunlardan bana uygun olanları aldım ve eksik olan cüzü bunlara yazdım, onu tezhip ettim bu tezhibi eskittim. Sonra cüzlerden birinin cildini söküp onula bu cüzü ciltledim. Cildi sökülen cüze yeni bir cilt yaptım ve onu da eskittim. *Bahâüddeve* mushafı unuttu ve aradan yaklaşık bir yıl geçti. Bir gün Ebû Ali İbn Mukle'nin adı geçince: “Kur'ân'ın eksik cüzünü yazdın mı?” diye bana sordu. Ben yazdığımı söyleyince, onu görmek için getirmemi söyledi. Ben de mushafı bir bütün halinde ona verdim. O mushafın bütün cüzlerini tek tek, yaprak yaprak karıştırdı fakat benim hattımla yazılmış olan cüzü bulamadı. Bunun üzerine bana: “Kendi hattınla olan cüz hangisi?” diye sordu. Ben de ona: “Onu tanımayın, şayet tanırsanız gözünüzde küçülür. İşte bu tam bir İbn Mukle hattı mushafıdır ve bunu kabul ederek sırrımızı gizler misiniz” dedim. *Bahâüddeve* evet dedi. *Mushafı* ise kütüphaneye geri göndermeyip, başucuna koydu”.

Yâkût el-Hamevî'nin zikrettiği bu rivayetin devamında, İbnü'l-Bevab yerine getirdiği bu görevin ardından Bahâüddeve'den vermeyi vadet-

4 X. yüzyılda yaşayan Abbâsiler'in ünlü vezirlerinden olan İbn Mukle dönemin önde gelen hattatlarındandır. İbn Mukle'nin hayatı ve eserlerine dair daha fazla bilgi için bkz. en-Nedîm, 2017: 79-80; İbn Hallikân, 1977: V/113 vdd.; Dourdel, 1986: III/ 886-887; Özeydan, 1999: XX/211-212.

tiği hil'at ve dinarları alamaması üzerine, Bahâüddeve'nin izniyle bunlara karşılık kütüphanede bulunan Çin yapımı beyaz kâğıtlarla, kesik ve yarım kesik kâğıtları aldığı ve bu kâğıtlar sayesinde yıllarca yazı yazdığı kaydedilmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1993: V/1996 vd.).⁵

Yâkût el-Hamevî'nin kaydettiği bu rivayete konumuz açısından baktığımızda Adudüddeve'nin Şîrâz'da kurmuş olduğu kütüphane her ne kadar bu dönemde varlığını sürdürmüştü de ilgisizlikten eski ihtişamın çok şey kaybettiğini söyleyebiliriz. Zira bu rivayette geçen bilgiden de anlaşılacağı üzere İbn Mukle gibi önemli bir hattatın eseri belirli bir düzen içinde rafa larda olması gerekirken, ilgisizlikten kütüphanenin içinde diğer kitaplarla birlikte dağınık bir halde bulunmaktaydı. Bununla birlikte kütüphanede bu denli değerli eserlerin ve kâğıtların bulunması Şîrâz'daki bu kütüphanenin halen ilim erbabı insanlar için önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

Mecdüddeve Ebû Tâlib Rüstem b. Fahrüddeve'nin Rey'de Kurduğu Kütüphane

Mecdüddeve Ebû Tâlib Rüstem b. Fahrüddeve, babası Fahrüddeve 387 yılının Şaban ayında (Ağustos-Eylül 997) vefat edince Mecdüddeve küçük yaşta olmasına rağmen devletin ileri gelenleri tarafından Rey'de Cibâl Büveyhîleri tahtına seçilmişti. Ancak yaşının küçük olmasından dolayı devletin idaresini onun yerine annesi Seyyide Hatun yürütmekteydi (Gençtürk, 2021: 296-297-298-303-313).

Mecdüddeve her ne kadar annesinin ölümünün ardından devlet yönetimini eline aldıysa da kendisi siyasî yönüyle değil daha çok ilmî yönüyle temeyyüz etmiştir. Mecdüddeve'ye dair bilgi veren İbnü'l-Esîr yukarıda zikrettiğimiz nedenlerden dolayı iktidardan uzak yaşayan Mecdüddeve'nin vaktini kitap okuyup, yazmakla geçirdiğini kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: XIII/1).

Mecdüddeve'nin kitaplara ve okumaya olan düşkünlüğü, Gazneli Sultan Mahmûd'un 420 (1029) yılında Rey şehrini ele geçirdikten⁶ sonra esir edilerek huzura getirildiğinde, Sultan Mahmûd ile arasında yaşanan konuşmada ortaya konulmaktadır. Sultan Mahmûd, Mecdüddeve'yi huzuruna getirerek kendisine: "İranlıların tarihi olan *Şâhnâme*'yi ve Müslümanların tarihi olan Taberî'nin *Tarihi*'ni okumadın mı?" diye sorduğunda Mecdüddeve: "Evet, okudum!" şeklinde cevap vermiş ve bunun üzerine Sultan Mahmûd, kendisine: "Fakat *Şâhnâme*'yi okumuşa benzemiyorsun?" şeklinde cevap verdikten sonra bu defa: "Sen satranç oynadın mı?"

5 Bu konuda ayrıca bkz. Hammâde, 1978: 112-113; Sâmî, 1363 hş: 176 vd.; Güner, 2001: 42 vd.

6 Gazneliler'in Rey şehrine hâkim olmasına dair geniş bilgiler için bkz. Gençtürk, 2021: 313 vdd.; Yılmaz, 2021: 71 vdd.

diye sormuş, Mecdüddeve ise: “Oynadım!” deyince Sultan Mahmûd ilk sorduğu sorudan başlayarak: “Peki sen hiç o kitapta bir memlekette iki padişahın hükümdarlık yaptığını gördün mü? Yine aynı şekilde satranç tahtasında hiç iki şahın bir karede olduğunu gördün mü?” diye sormuş, Mecdüddeve de bu sorulara: “Hayır görmedim” cevabını vermesinin ardından tutuklatarak Gazne’ye gönderilmiştir (İbnü’l-Esîr, 2016: XIII/1-2; Mîrhând, 1338 hş: IV/168-169; Nâzım, 1931: 85; Gençtürk, 2021: 314-315; Güner, 2001: 47).

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Sultan Mahmûd, Mecdüddeve’yi esir alıp, Rey şhrine hâkim olduktan sonra Mecdüddeve’nin Rey’deki kütüphanesinde bulunan, Rafizi, Bâtûnî ve Mu’tezile mezheplerine ait olan kitapların Sultan’ın emriyle yakıldığı kaydedilmektedir (İbnü’l-Cevzî, 1995: XV/195-196; İbnü’l-Esîr, 2016: XIII/2). İbnü’l-Esîr, bu kitapların arasında felsefe ve astrolojiye dair kitapların da yer aldığını, bunlar dışında kalan yüz yük kitabın ise alındığını bildirmektedir (İbnü’l-Esîr, 2016: XIII/2). İbnü’l-Cevzî ise bu kütüphanede bulunan ve yakılmayan elli yük kitabın nakledildiğini bildirmektedir (İbnü’l-Cevzî, 1995: XV/195-196).⁷

İran’da Büveyh hükümdarları tarafından kurulan veya onlara atfedilen kütüphanelere dair bilgiler bu şekildedir. Büveyh döneminde İran’da kurulan diğer önemli kütüphaneler ise Ebû’l-Fazl İbnü’l-Amîd ve es-Sâhib b. Abbâd gibi Büveyhîlerin önde gelen vezirleri tarafından kurulmuştur.

Ebû’l-Fazl İbnü’l-Amîd Tarafından Rey’de Kurulan Kütüphane

Büveyhîler döneminde İran’da kurulan önemli kütüphanelerin başında Ebû’l-Fazl İbnü’l-Amîd (ö. 970) tarafından Rey şehrinde kurulan kütüphane gelmektedir (Hammâde, 1978: 88; İmamuddin, 1983: 39; Erünsal, 1989: XIV/227; Kabir, 1959: XXIII/1, 32). Cibâl Büveyhîleri’nin kurucusu Rük-nüddeve Ebû Ali Hasan b. Büveyh (943-976)’in veziri olan (İbnü’l-Esîr, 2016: VII/35; İbn Hallikân, 1977: V/104; Gençtürk, 2021: 337, Kabir, 1961: XXXV/1, 8; Güner, 2001: 47) İbnü’l-Amîd’e dair bilgi veren Rey’deki kütüphanenin hâzini ve aynı zamanda o dönemin önde gelen müverrihlerinden olan İbn Miskeveyh özetle İbnü’l-Amîd’in iyi bir devlet adamı olduğunu, muasırlarını hayrette bırakacak kadar fazilet sahibi, iyi bir edip, farklı ilimlere vakıf keskin zekâlı bir zât olduğunu kaydetmektedir (İbn Miskeveyh, 2016: 662 vdd.). İbnü’l-Esîr, İbnü’l-Amîd’in ölümü (359/969-970) üzerine verdiği bilgilerde, onun; iyi bir devlet adamı olduğunu, başta edebiyat olmak üzere birçok ilme vâkıf olduğunu kaydetmektedir (İbnü’l-Esîr, 2016: XII/247-248). Yine aynı şekilde es-Seâlebî ve İbn Hallikân da İbnü’l-Amîd’in edebiyat başta olmak üzere çeşitli ilim dallarına vâkıf olduğunu kaydetmektedirler (es-Seâlebî, 1983: III/183; İbn Hallikân, 1977: V/104).

⁷ Bu konuda ayrıca bkz. İmamuddin, 1983: 93; Kabir, 1959: 32; Gençtürk, 2021: 377-378; Güner, 2001: 46-47.

Kitaplara büyük bir önem veren ve aynı zamanda meclisinde âlimlere de yer verip onları kollayan İbnü'l-Amîd, Cibâl Büveyhîleri'nin başkenti olan Rey'de büyük bir kütüphane kurmuş ve devlet adamı olmasının sağladığı olanaklar sonucunda elde ettiği, istinsâh ettiği ve bizzat kendisinin de yazdığı kitaplarla bu özel kütüphaneye binlerce eser kazandırmıştır. İbnü'l-Amîd'in yazdıklarına ve bu kütüphanede yer alan eserlere verdiği değer ise bizzat kütüphanenin hâzini İbn Miskeveyh tarafından kaydedilmektedir. İbn Miskeveyh, gaza amacıyla Horâsân'dan çıkıp, Rey'e geldiklerinde şehre saldırıp, şehri yağmalayan Horâsân gazilerine ve bu olaylara dair bilgileri⁸ zikrederken kütüphaneye ve İbnü'l-Amîd'in ona verdiği değer hakkında şu bilgileri vermektedir: “Horâsânlılar Üstad'ın (İbnü'l-Amîd evini, ahırını ve hazinelerini yağmaladılar. Kütüphanesinin nezâreti benim üzerimdeydi. Üstad'ın hazinelerinden sadece bu kütüphane yağmadan kurtuldu. Üstad geceleyin saraya geldiğinde üzerine oturacak bir şey ve su içecek bir kap bile bulamadı. Ama buna rağmen onun akli kütüphanede bulunan defterlerinde kalmıştı. Çünkü onun için yazdıklarından daha değerli hiçbir şey yoktu. Bunların sayısı yüz deve yükünden fazlaydı. Bunlar farklı ilim dallarına dair olup hikmet ve edebin bütün çeşitlerini ihtiva ediyordu. O, beni görünce hemen onları sordu: “Oldukları gibi duruyorlar, onlara kimse zarar vermedi” diye cevap verdiğimde çok hoşnut oldu ve şöyle dedi: “İtiraf ederim ki sen uğurlu birisin. Diğer hazinelerin karşılığı bulunur. Ama karşılığı bulunmayan hazine budur”. Onu yüzü aydınlanmış bir halde gördüm. Bana: “Yarın erkenden onları filan yere naklet” dedi. Ben de öyle yaptım. Bu şekilde bütün mallar içinde sadece kitapları kurtulmuş oldu” (İbn Miskeveyh, 2016: 614).⁹

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İbnü'l-Amîd'in Rey'de kurmuş olduğu kütüphane çeşitli ilim dallarına ait birçok kitabı içinde barındıran zengin bir arşive sahipti. Ancak onun ölümünün ardından kütüphanenin akıbetine dair bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte aşağıda zikredeceğimiz üzere İbnü'l-Amîd'in kâtibi olan ve sonrasında vezirlik görevi icra eden es-Sâhib b. Abbâd da Rey'de zengin bir arşive sahip bir kütüphane kurmuştur.

es-Sâhib b. Abbâd Tarafından Rey'de Kurulan Kütüphane

Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd ya da daha yaygın haliyle es-Sâhib b. Abbâd (ö. 995), Büveyh hükümdarları Müeyyidüddeve b. Rüküddeve

8 Hicri 355 yılının Ramazan ayında (Ağustos-Eylül 966) kendilerini Horâsânlı gaziler olarak adlandıran 20 bine yakın bir topluluk, Bizanslılar ile gaza yapmak üzere Horâsândan harekete geçmişlerdi. Fakat bu gurup Büveyhîleri'nin hâkimiyetinde bulunan Rey şehrine yaklaştıklarında karışıklıklar çıkarmaya başlamışlar ve bunun sonucunda da Rey şehrine saldırıp, şehri yağmalamışlardı. Büveyh hükümdarı Rüküddeve, zorlu bir mücadelenin ardından bu topluluğu yenerek onları Rey'den uzaklaştırmıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İbn Miskeveyh, 2016: 611 vdd.; İbnü'l-Esir, 2016: 217 vd.; Gençtürk, 2021:267 vdd.

9 Bu konuda ayrıca bkz. Hammâde, 1978: 88-89; Erünsal, 1989: XIV/227-228; Pinto, 1929: III/2, 218, Kabir, 1961: XXXV/1, 10; Güner, 2001: 48-49.

(976-984) ve Fahrüddeve b. Rüknuddeve (984-997) dönemlerinin önde gelen vezirlerindendir (Yâkût el-Hamevî, 1993: 662-663; İbnü'l-Esîr, 2016: XIII/425; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2013: XVIII/80; İbn Hallikân, 1977: I/229; İmamuddin, 1983: 39; Kraemer, 1375 hş: 355; Mez, 2014: 125; Mackensen, 1935: 51/2, 90; Kabir, 1956: XXX/3, 190; aynı müellif, 1959: XXIII/1, 32). Hayatının ilk dönemlerinde İbnü'l-Amîd'in kâtipliğini yapan ve onun yanında yetişen es-Sâhib b. Abbâd devlet adamı olmanın yanı sıra dönemin önde gelen âlimleri arasındaydı. Ona dair bilgi veren dönemin kaynakları, onun çeşitli ilimlere vakıf, iyi bir edip olduğunu belirtmektedirler (en-Nedîm, 2017: 339; es-Seâlebî, 1983: III/225; Yâkût el-Hamevî, 1993: 663; İbnü'l-Esîr, 2016: XIII/425; Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbn Hallikân, 1977: İbn Hallikân, 1977: 228; 2013: XVIII/80-81; Mîrhând, 1338 hş: IV/160).

es-Sâhib b. Abbâd hem ilme hem de kitaplara olan bu düşkünlüğü onun Rey'de büyük bir kütüphane kurmasını sağlamıştır. Bu konuda bilgi veren İbnü'l-Esîr, es-Sâhib b. Abbâd'ın hiç kimsenin toplayamayacağı kadar kitap topladığını ve bunları taşımak için dört yüz deve gerektiğini kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 2016: XII/425). İbn Hallikân, es-Sâhib b. Abbâd'ın kitaplara çok düşkün olduğunu ve yaptığı yolculuklarda okumak üzere yanına otuz deve yükü edebi kitaplar aldığını kaydetmektedir (İbn Hallikân, 1977: III/307). Yine aynı şekilde Mîrhând da es-Sâhib b. Abbâd'ın kitaplara çok düşkün olduğunu, onun topladığı değerli kitapları hiçbir vezirin hatta hiç bir hükümdarın toplamadığını, ayrıca yaptığı yolculuklarda okumak üzere yanına aldığı kitapları dört yüz devenin taşıdığını kaydetmektedir (Mîrhând, 1338 hş: IV/160). Yine kaynaklarda geçen bilgilere göre Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansûr (976-997) tarafından es-Sâhib b. Abbâd'a vezir olarak kendi hizmetine girmesine dair gizlice yapılan teklifi, es-Sâhib b. Abbâd'ın dört yüzden fazla deve yükü teşkil eden kitaplarının taşınmasının güç olduğunu ileri sürerek reddetmiştir (Yâkût el-Hamevî, 1993: II/697; es-Seâlebî, 1983: III/230; İbn Hallikân, 1977: I/230; Hammâde, 1978: 89; Pinto, 1929: III/2, 218; Mackensen, 1935: 51/2, 90-91; Kabir, 1956: XXX/3, 193; aynı müellif, 1959: XXIII/1, 32; İmamuddin, 1983: 39; Erünsal, 1989: XIV/228; Güner, 2001: 50). Yine başka bir rivayette Ebü'l-Ferec el-İsfahânî *el-Eğânî*¹⁰ adlı meşhur eserini yazıp, bu eseri Hamdânî emiri Seyfûddeve (945-967)'ye takdim ettiğinde Seyfûddeve, kendisine bin dinar vermiştir. es-Sâhib b. Abbâd ise bu durumdan haberdar olunca, Seyfûddeve'nin eserin ederinden daha az para verdiğini zira kendi kütüphanesinde iki yüz altı bin kitap bulunmasına rağmen, bunların arasında *el-Eğânî* kadar beğendiği ve okumak için geçeleri yanından

10 Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, 10. yy. yaşamış Arap tarihçi ve ediplerindendir. En meşhur eseri olan *el-Eğânî* adlı eserde Emevî devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârların hem hayatlarını hem de şarkı ve bestelerine dair önemli bilgiler verilmektedir. Bkz. Kılıç, 1994: X/316-317.

ayırmadığı başka bir kitabın bulunmadığını söylemiştir (Yâkût el-Hamevî, 1993: IV/1707-1708; İbn Hallikân, 1977: III/307; Hammâde, 1978: 90; Mackensen, 1935: 51/2, 90; Güner, 2001: 50). Bu arada Bu denli büyük ve önemli olan Rey'deki bu kütüphanenin yöneticiliğini ise İsfahân'ın meşhur şairlerinden olan Abû Muhammed Abdullah b. Ahmet yapmıştır (Mackensen, 1935: 91).

Bu bilgileri değerlendirecek olursak, verilen bilgilerde her ne kadar mübalağalar olsa da es-Sâhib b. Abbâd'ın Rey'de kurduğu kütüphanenin geniş ve zengin bir arşive sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre es-Sâhib b. Abbâd 995 yılında ölmeden önce kütüphanesini Rey şehrine vakfetmiştir (Hammâde, 1978: 91; Mackensen, 1935: 51/2, 91). Meşhur Gazneli tarihçisi Beyhâkî'den alıntı yapan Yâkût el-Hamevî, bu kütüphanede bulunan eserlerin fihristinin 10 cilt olduğunu belirtmekle birlikte, verdiği bilgilerin devamında daha önce de değindiğimiz üzere Sultan Mahmûd'un Rey şehrini ele geçirdikten sonra kendisine burada bulunan kütüphanede (metinde Beytü'l-Kütüb şeklinde geçmektedir) Râfızî ve bidâtçı görüşlere ait kitapların bulunduğu söylenmesi üzerine, kütüphanede bulunan kelâm ilmine dair kitaplar kütüphaneden çıkartılarak yakılmasını emreder (Yâkût el-Hamevî, 1993: II/697).¹¹

Öyle anlaşılıyor ki hem Mecdüddeve'nin hem de es-Sâhib b. Abbâd'ın Rey'deki kütüphaneleri aynı akıbeti yaşamış ve her iki kütüphanede bulunan birçok eser Sultan Mahmûd'un emriyle yakılmıştır. Ancak buna rağmen dönemin kaynaklarında geçen bazı bilgilerden es-Sâhib b. Abbâd'ın Rey'deki kütüphanesi 1128 yılında hala ayakta olduğu ve varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Mackensen, 1935: 91; Erünsal, 1989: XIV/228).

Bu arada Rey şehrine dair bilgi veren Mukaddesî, buraya bağlı Rûze kasabasında bulunan kervansarayın içinde bir kütüphanenin bulunduğu ve bu kütüphanenin önemli eserleri ihtiva ettiğini kaydetmektedir (Mukaddesî, 2015: 405-406). Mukaddesî'nin eserinin kullandığımız nüshasında bu kütüphanenin İbnü'l-Amîd'in kurduğu kütüphane mi yoksa es-Sâhib b. Abbâd'ın kurduğu kütüphane mi olduğuna dair bil bilgi yer almamaktadır. Ancak konuya dair bilgi veren Mackensen ve Güner, eserin farklı nüshalarında geçen bilgilerde bu kütüphanenin es-Sâhib b. Abbâd'ın Rey'de kurmuş olduğu kütüphane olduğu açık bir şekilde zikredildiğini belirtmektedirler (Mackensen, 1935: 93; Güner, 2001: 51).

11 Bu konuda ayrıca bkz. Hammâde, 1978: 91; Kabir, 1956: XXX/3, 193; aynı müellif, 1959: XXIII/1, 32; İmamuddin, 1983: 39; Erünsal, 1989: XIV/228; Güner, 2001: 50.

Sonuç

Büveyhîler İran'da özellikle Fars ve Cibâl bölgesinde hâkimiyet kurduktan sonra bu bölgelerde bulunan Şîrâz ve Rey şehri birer kültür merkezi haline gelmiştir. Bunu sağlayan en büyük etken ise bazı Büveyhî hükümdarları ve devlet adamlarının ilme ve kitaplara ilgi duymaları ve âlimleri muhafaza etmeleriydi. Özellikle Adudüdevle, İbnü'l-Amîd'in, es-Sâhib b. Abbâd gibi bazı devrin önemli hükümdar ve devlet adamları Fars ve Cibâl bölgelerinin başkentleri olan Şîrâz ve Rey şehirlerinde her biri birbirinden önemli kütüphaneler kurarak ilim için uygun ortamlar kurmuş ve bu durumun gerçekleşmesine öncülük etmişlerdir.

Dârü'l-Kütüb olarak ifade edilen ve belirli bir zümreye hitap eden bu kütüphaneler birer ilim akademisi görevi görmekteydiler. Zira bu kütüphaneler bünyesinde kitap bulundurma ve âlimlerin toplanma yeri olmanın yanı sıra yazı araç ve gereçlerini barındırması bu kütüphanelerin hem bir okul, hem de bir akademi ve araştırma merkezi görevi görmesini sağlamıştır. Ayrıca bu kütüphanelerin yönetici ve memurlarının belirli bir bilgi birikimine sahip üst düzey kişilerden seçilmesi bu kütüphanelerin önemini ortaya kuymaktadır. Sonuç olarak şunu söyleye biliriz ki zamanla vakıf kütüphaneleri hüviyeti kazanan bu kütüphaneler hem kuruldukları dönemlerde hem de sonraki dönemlerde ilim ve âlimlere büyük fayda sağlamıştır. Ancak buna rağmen özellikle Rey'de kurulan kütüphaneler mezhepsel çekişmelerin kurbanı olmuş ve bu değerli kütüphaneler ve eserleri zamanla yok olmuşlardır.

Kaynakça

- Ahmed-i Zerküb-i Şîrâzî, (1310-1350 hş.), *Şîrâznâme*, (Neşr. Behmen Kerîmî), Tahran: Matbaa-yi Rûşînâî.
- Avvâd, K., (1948), *Hazâinü'l Kütübi'l Kadîme fi'l-İrak*, Bağdat: Matbaatü'l-Me'ârif.
- Busse, H., (2004), *Chalif und Grosskönig Die Buyiden im Irak (945-1055)*, Beirut: Orient-Institut der Deutschen.
- Erünsal, İ., (1989), "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, (Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız). İstanbul: Çağ Yayınları.
- es-Seâlebî, (1983), *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, C. III, (Neşr. Müfid Muhammed Kumejha), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye.
- Gençtürk, C., (2021), *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat)*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- _____, (2021 Aralık), "Büveyhîler Döneminde İran'da Yetişen Astronomi Âlimleri", *Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar 1*, Ankara: Duvar Yayınları.
- Güner, A., (2001), "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir: Sayı: XIII-XIV, ss. 35-63.
- Hammâde, M. Mâhir., (1978), *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hallikân, (1977), *Veşeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z Zaman*, I-III-V, (Neşr. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâr Sâdır.
- İbn İsfendiyâr, (1396 hş.), *Târih-i Taberistân*, (Neşr. Abbâs İkbâl Âştîyânî, Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- İbn Miskeveyh, (2016), *Tecâribü'l-Ümem*, (Trc. Kıvameddin Burslan, Haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), Ankara: TTK Yayınları.
- İbnü'l Belhî, (1384 hş.), *Fârsnâme*, (Neşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson), Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- İbnü'l-Cevzî, (1995), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XV, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye.
- İbnü'l-Esîr, (2016), *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, (Trc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özeydin), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnü'n-Nedîm, (2017), *el-Fihrist*, (Trc. Mehmet Yolcu ve diğerleri), İstanbul: Çıra Yayınları.
- İmamuddin, S. M., (1983), *Arabic Writing and Arab Libraries*, London: Ta-Ha Publishers.

- Kabir, M., (1389 hş.), *Âl-i Bûveyh der Bağdâd*, (Trc. Mehdi Âfşâr), Tahran: İntişârât-i Rif'et-Debîr.
- _____, (1956), "The Sahib İsmâ'il İbn 'Abbad", *Islamic Culture*, Hyderabad-Deccan, Vol. XXX/3, pp.190-198.
- _____, (1959), "Libraries and Academies During The Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D.", *Islamic Culture*, Hyderabad-Deccan: Vol. XXIII/1, pp. 31-33.
- _____, (1961), "Ustad Abu'l-Fadl Ibn al-Amid", *Islamic Culture*, Hyderabad-Deccan, Vol. XXXV/1, pp. 8-11.
- Kılıç, H., (1994), "Ebü'l-Ferec el-İsfahânî", *DİA*, İstanbul: TDV, X/316-317.
- Kraemer, J. L., (1375 hş.), *İhyâ-yi Ferheng der Ahd-i Âl-i Bûveyh: İnsângerâyî der Asr-ı Rönesâns-i İslâmî*, (Trc. Muhammed Saïd Hanâyî Kâşânî), Tahran: İntişârât-i Merkez-i Neşr-i Dânişgâh.
- Mackensen, R. S., (1935), "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Chicago: The University of Chicago Press, Vol. 51/2, pp. 83-113.
- Mez, A., (2014), *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mîrhând, (1338 hş.), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. IV, Tahran: İntişârât-i Pîrûz.
- Müneymine, H., (1987), *Târîhu'd-Devleti'l-Büveyhîyye es-Siyâsî ve'l-İktisâî ve'l-İçtimâî ve's-Sekâfî: Mukâtâtü Fâris, 334-447/945-1055*, Beyrut: ed-Dar'ül Câmî'iyye li't Tîbâ'a ve'n-Neşr.
- Nâzım, M., (1931), *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Özaydın, A., (1999), "İbn Mukle", *DİA*, İstanbul: TDV, XX/211-212.
- Pinto, O., (1929), "The Libraries of The Arabs During The Time of The Abbasi-des", *Islamic Culture*, Hyderabad-Deccan, Vol. III/2, pp. 210-244.
- Sâmî, A., (1363 hş.), *Şîrâz Şehr-i Câvidân, Şîrâz: İntişârât-i Lûks*.
- Serin, M., (1999), "İbnü'l-Bevvâb", *DİA*, İstanbul: TDV, XX/534.
- Sezgin, F., (1982), *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Band VIII, Leiden: E. J. Brill.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, (2013), *Mir'atü'z Zamân fî Târîhi'l Ayân*, C.XVIII, (Neşr. Muhammed Enes el-Hasan-Kâmil Muhammed el-Herrat), Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemîyye.
- Sourdel, D., (1986), "Ibn Mukla", *EP*, Leiden-London: E. J. Brill., III/886-887.
- Vernel, J., (1986), "Ibn Al-Bawwâb", *EP*, Leiden-London: E. J. Brill., III/736.
- Yâkût el-Hamevî, (1993), *Mu'cemü'l-Udebâ ev İrşâdu'l-Erib ilâ Marifeti'l-Edîb*,

C. II-IV-V, (Neşr. İhsân Abbâs), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Yılmaz, A., (2021), *Sultan Mesûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*, Erzurum: Fenomen Yayınları.

BÖLÜM 15

İŞE YABANCILAŞMANIN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Meryem GÜL¹

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Düziçi MYO,
meryemgul@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3668-6879.

GİRİŞ

Sanayi devrimi sonrası şekillenen yeni ekonomik sistemi eleştiren yazar ve araştırmacıların üzerinde önemle durduğu yabancılaşma kavramı, günümüz çalışma ortamında çalışanlar ve yöneticiler için hala önemli bir konu olmaya devam etmekte ve hatta daha da önem kazanmaktadır (Özkoç, 2016: 61). Yabancılaşma, hem bireysel hem de örgütsel olarak pek çok faaliyet ve davranışı etkileyen bir olgudur. Yenidünya düzeninde sürekli değişim göz önüne alındığında yaşanan tüm gelişim ve ilerlemelerin etkisinde kalan çalışanların, işe yabancılaşma duygularını anlamının önemli olduğu görülmektedir. Bir örgütün en değerli kaynağı olan çalışanların, yabancılaşma davranışlarını önlemede rol oynayabilecek faktörlerin belirlenmesi, çalışanların ve dolayısıyla örgütlerin performansını artıran önemli bir başarı faktörü olarak kabul edilmektedir (Pekkan ve Cavus, 2019: 324).

Yabancılaşma, kişinin kendisini bir bütün olarak hissedememesi ve bilincine yönelik bölünmelere neden olan deneyimler ve eylemler olarak ifade edilmektedir (Özbek, 2011: 233). İşe yabancılaşma ise, çalışma ortamının çalışanların iş beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılamadığı ve çalışanların yaptıkları işten soyutlanmasına yol açan zihinsel bir durumu ifade eden bir kavramdır (Liu vd., 2022: 19). İşe yabancılaşma, bireyi olumsuz yönde etkilediği gibi, bireyin çevresini ve çalıştığı örgütü de olumsuz yönde etkilemektedir. İşe yabancılaşma sonucunda çalışanlarda; iş tatminsizliği, motivasyon eksikliği, işe bağlılığın azalması, iş stresinin artması, verimliliğin düşmesi ve işten ayrılma niyetinin artması gibi bir takım olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır (Demirez ve Tosunoğlu, 2017: 72). İşe yabancılaşmanın bu olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için, işe yabancılaşmanın çalışanlar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu olumsuz etkilerin belirlenmesi ile çalışanlarda işe yabancılaşma davranışının ortaya çıkması engellenebilecektir.

Bu çalışmada, işe yabancılaşma kavramı ve işe yabancılaşmanın alt boyutları (güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık/normsuzluk, yalıtılmışlık/topluma yabancılaşma ve kendine yabancılaşma) açıklanarak, işe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri; örgütsel sessizlik, örgütsel sinizm, tükenmişlik sendromu, işten ayrılma niyeti ve iş yeri yalnızlığı açısından ele alınmıştır.

1. İŞE YABANCILAŞMA KAVRAMI

Yabancılaşma, bireylerin topluma karşı kayıtsızlığı, kültüre karşı kayıtsızlığı, bireyin kendisinden ve toplumdan ayrışması ve yalıtılması olarak ifade edilmektedir (Erdem, 2021: 881). Yabancılaşma kavramını ilk ortaya atan Hegel olmasına karşın, söz konusu kavramı etraflıca araştırarak kullanan kişi Karl Marx olmuştur. Karl Marx, kapitalist iş süreçlerinin çalışanlar üzerindeki etkilerini araştırmış olduğu çalışmalarında, yabancılaşma

kavramını sıklıkla kullanmış ve daha sonraki çalışmalarında bu kavrama yer vermiştir. Karl Marx, yabancılaşma kavramını kapitalist sistem ile ilişkilendirmiş, bireyin kendisini işinden ve ürettiklerinden soyutlaması, işinde kendi istek ve arzularını ifade etmeyi bırakması olarak tanımlamıştır. Bu durum çalışanın ilk olarak kendi varlığını ve dolayısı ile toplum ile olan bağını kaybetmesi olarak da ifade edilmektedir (Beğenirbaş, 2015: 252).

İşe yabancılaşma, çalışanın kendini gösterme ve performansını ortaya koyma yeteneğini görece olarak kaybetmesi, kariyer hedeflerinden sapması ve işin gereklerine uyum sağlayamaması sonucunda oluşan hayal kırıklığı olarak tanımlanmaktadır (Mürteza vd., 2017: 4). İşe yabancılaşma, çalışanın zihinsel ve fiziksel olarak sosyal etkileşim düzleminden uzaklaşmasını niteleyen bir durumdur. (Kanten ve Ülker,2014: 21). İşe yabancılaşma, genellikle bireyin işe olan ilgisinin kaybolması, iş/kariyer ile ilgili hayal kırıklıkları sonucu çalışanın hissettiği olumsuz duygular ve örgütsel normlara uymamaktan kaynaklanan kaygı olarak ifade edilmektedir. Çalışanın işine yabancılaşması, yaptığı iş için en az çaba sarf etmesine yol açmaktadır. Bu durum çalışanların örgütsel bağlılığını azaltmakta ve örgüte zarar verebilmektedir (Çelik ve Damar, 2017: 856).

İşe yabancılaşmanın örgüt içinden kaynaklanan ve örgüt dışından kaynaklanan olmak üzere çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Fakat genel olarak belirtmek gerekir ise; bireyin yaptığı işte kendini ifade edememesi, herhangi bir şeye derinden ve içten bağlanamamak, işin kendi gerçekliği ile uyuşmaması, çalışanın işinden duygusal anlamda soğuması, iş ile bütünleşememe, işe karşı ilgisizlik, işten geri çekilme, ilişkilerindeki kopukluk nedeni ile örgütten izole olma gibi duygular işe yabancılaşmanın belirtileri arasında görülmektedir (Çalışkan ve Pekkan, 2017: 20).

Örgütlerde, çalışanlardan bir makine gibi hareket etmesi ve diğer bireyler tarafından belirlenen kurallar/kararlara göre davranması beklendiğinde çalışanın işine kendinden bir şeyler katma olasılığı azalmaktadır. Bu durumda, çalışanlar yapmış olduğu işi anlamsız görmekte, kendini güçsüz olarak algılamakta ve bu işi neden yaptığını sorgulamaktadır. Sonuç olarak, çalışanların toplumdaki, örgütten ve iş arkadaşlarından soyutlanması durumu ile birlikte işe yabancılaşma sorunu ortaya çıkmaktadır (Babadağ, 2020: 1113). İşyerinde özerklik ve kontrolün olmayışı sonucunda da çalışanlar yabancılaşma yaşayabilmektedirler. Yabancılaşma sonucunda, çalışanların motivasyonu düşmekte, çalışanlar psikolojik olarak işten uzaklaşmakta ve çalışanların işe bağlılığı azalmaktadır. Yabancılaşmış çalışanlar, belirgin ihtiyaçlarını ve işten beklentilerini tatmin edememektedirler. İşe yabancılaşan çalışanlar, işlerini amaçlarını gerçekleştirebilecekleri bir araç olarak görmekte, sorumluluk almaktan kaçınmakta, iş süreçlerine katılmak istememekte ve daha yüksek statülerden kaçınmaktadırlar (Sulu vd., 2010: 29).

2. İŞE YABANCILAŞMANIN BOYUTLARI

İşe yabancılaşma ile ilgili literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde (Yıldız ve Alıcı, 2019; Tutar, 2010; Eryılmaz ve Burgaz, 2011; Mürteza vd., 2017; Yılmaz ve Sarpkaya, 2009; Alves, 1987; Öge vd., 2014), işe yabancılaşmanın güçsüzlük, anlamsızlık, kuralsızlık/normsuzluk, yalıtılmışlık/topluma yabancılaşma ve kendine yabancılaşma olmak üzere beş alt boyutta ele alındığı görülmektedir.

2.1. Güçsüzlük

İşe yabancılaşmanın güçsüzlük boyutu, çalışanın üretme aşamasında kullandığı araçların sonuçları ile kendi üretmiş olduğu ürünler üzerinde kontrol hakkının olmaması şeklinde tanımlanmaktadır. Güçsüzlük şeklindeki yabancılaşma, üretilen ürünün kişinin kendisinden ayrı düşmesinden, çalışma koşulları üzerinde kontrol sahibi olmamasından ve yönetsel/örgütsel politikalar üzerinde etkide bulunma açısından kendini yetersiz hissetmesinden kaynaklanmaktadır. Güçsüzlük, çalışanın olayları yönlendiremediği, olaylar üzerinde kendine özgün bir etkinin olmadığı durumlarda ortaya çıkan olumsuz bir ruh halinin neden olmuş olduğu bir durumdur. Bu algıya sahip olan çalışanlar, yaptıkları işler üzerinde egemenlik duygusu yaşayamadıkları için geleceği kontrol edememe kargaşasını da içlerinde yaşamaktadırlar (Eryılmaz ve Burgaz, 2011: 274).

Güçsüzlük boyutu, bir çalışanın hayatındaki olaylar üzerindeki kontrol eksikliği ve çalışanların işyerinde iş süreçlerini kontrol edememesi durumudur. Güçsüzlük duygusu, bir kişinin dâhil olduğu çeşitli sosyal bağlamlara istikrarlı bir bireysel tepkisidir. İşe yabancılaşmanın güçsüzlük boyutunda, çalışanlar işin hızı ve yöntemi ile fiziksel hareketleri üzerinde kontrolün olmadığı algısına sahip olmaktadır. Bu algı nedeni ile çalışanlar, işleri üzerinde kontrol sağlayamamakta ve sonuç olarak çalışanlarda iş özerkliği eksikliği yaşanmaktadır (Ceylan ve Sulu, 2010: 68).

2.2. Anlamsızlık

İşe yabancılaşmanın anlamsızlık boyutu; bireyin kendisini gerçek boyutları ile değerlendirme yeteneğinden mahrum olması, kendi tutum ve davranışlarının arkasında başka bireylerin iradesinin olduğu düşüncesinin var olduğu uyumsuzluk hali olarak ifade edilmektedir. Anlamsızlık boyutu, içerisinde güçsüzlük algısını da barındırmaktadır. Bunun nedeni ise kişinin davranışlarının sonucunu kontrol edememe duygusudur. Anlamsızlık boyutunda birey, hayat koşulları ile baş edebilme ve hayatı anlamlandırma becerisini büyük oranda kaybetmektedir. Kendi davranışlarını diğer insanların yönlendirdiği birer anlamsız hareket olarak görmektedir. Böylelikle birey, muhakeme yeteneği zayıflayan, mevcut durum analizi yapamayan ve geleceği kestiremeyen bir kişi haline gelmektedir (Tutar, 2010: 179).

İşe yabancılaşmanın anlamsızlık boyutu, çalışanın işini daha büyük bir amaca katkı sağladığını görmekte başarısızlık duygusuna sahip olduğunu varsaymaktadır. Bu boyuta göre, çalışanlar örgütte yapmış oldukları işleri basit, durağan, sıkıcı olarak algılasa işini anlamsız olarak hissetmekte ve işinde anlamsızlık duygusu yaşamaktadır (Uğur ve Erol, 2015: 184).

Anlamsız çalışma koşullarının, işe yabancılaşmanın önemli belirleyicisi olduğu ileri sürülmektedir. Çalışanlar, genel üretim sürecine çok az katkıda bulduklarını hissettiklerinde ve dolayısıyla bu süreçteki rollerinin önemini görmediklerinde anlamsızlık durumu ortaya çıkmaktadır. İş Özellikleri Modeline göre çalışanlar, işlerinin kapsamının dar olması durumunda anlamsızlık yaşamaktadırlar (Sarros vd., 2002: 287).

2.3. Kuralsızlık (Normsuzluk)

İşe yabancılaşmanın kuralsızlık boyutu, çalışanın belirlemiş olduğu hedeflerine, toplumca kabul görmüş kural ve ilkelerden ziyade, sosyal bazda onaylanmayan ve kabul görmeyen davranışlar neticesinde ulaşabileceğine inanması şeklinde ifade edilmektedir. Bir diğer ifade ile toplum tarafından kabul edilmiş ve benimsenmiş ilke ve kuralların çalışana anlamlı gelmemesi, hedefe ulaşmada bütün meşru ya da gayri meşru davranışların da mubah olduğu duygusu kuralsızlık olarak görülmektedir. Kuralsızlık, çalışanın yabancılaşmasında rol oynayan önemli faktörlerden biri olarak görüldüğünden, literatürde yabancılaşma kavramı genellikle normsuzluk kavramı ile birlikte anılmaktadır (Zengin ve Kaygın, 2016: 396).

Kuralsızlık, belirli hedeflere ulaşmak için geleneksel araçlara karşı toplumsal olarak onaylanmayan araçlara yönelik yüksek beklentiler (veya bunlara bağlılık) olarak ifade edilmektedir. Nihai olarak belirlenen hedefler, elde edilmeleri için mevcut araçlarla uyumlu olmadığında, normsuzluk gelişmekte ve meşru olsun ya da olmasın, bireyler başarıyı garanti edecek şekilde hareket etmektedir (Alves, 1987: 114-115).

Bireyin yaşamını düzenleyen toplumsal kuralların/normların davranış kuralları olarak geçerliliğini yitirmesi ve yaygın olarak benimsenen standartların ortadan kalkması durumunda kuralsızlık söz konusu olmaktadır. Bu boyutta yabancılaşmış birey, toplumsal olarak kabul edilen amaçlara ulaşmak için toplum tarafından benimsenmeyen davranışlar sergilemektedir (Öge vd., 2014: 2673).

2.4. Yalıtılmışlık/Topluma Yabancılaşma

İşe yabancılaşmanın yalıtılmışlık boyutu, çalışanın toplum içine alınmadığı ve toplumdan atıldığı duygusunu geliştirmesini ifade etmektedir. Bu tür bir yabancılaşmada çalışanlar diğer bireylerle anlamlı bir iletişim kuramamakta ve iletişim kurmaktan çekinmektedir. Yalıtılmışlık duygusu

yaşayan bir çalışan, toplumsal kuralları bilmemekte ya da bilse bile bilinçli olarak topluma karşı aykırı davranışlarda bulunabilmektedir. Yalıtılmışlık, bazen çalışanın kendini toplumdan geri çekmesi nedeni ile olabileceği gibi, bazen de çevresi tarafından dışlanması nedeni ile de yaşanabilmektedir (Yılmaz ve Sarpkaya, 2009: 323).

Yalıtılmışlık boyutu, topluma yabancılaşma ile ilişkilendirilmekte ve toplum tarafından yüksek değer verilen amaç ve inançlara az önem verilmesi olarak ifade edilmektedir (Yıldırım ve Türker, 2018: 611). Sosyal olarak yalıtılmış bir çalışan, meslektaşları veya üstleri tarafından desteklenmemekte veya onlara yardım edilmemektedir. Bu çalışanlar işyerinde yeterince kapsayıcılık ve sosyal kabul görmezler ve iş arkadaşları, meslekleri veya çalıştıkları kurumla bütünleşme eksikliği yaşadıklarını algırlarlar. Bu durumda, örgütler kişisel etkiyi veya örgütsel gücü eşit olarak dağıtmaz ve üyeleri arasında eşit derecede esnek veya aynı derecede ödüllendirici etkileşim modelleri oluşturmazlar (Ceylan ve Sulu, 2010: 68).

2.5. Kendine Yabancılaşma

Kendine yabancılaşma, bireyin kendi gerçeklerinden uzaklaşması, başka amaçlar için kişinin kendini araç olarak algılaması ve kişisel doyumlardan yoksunluk olarak tanımlanmaktadır. Kendine yabancılaşmada, çalışanın yapmış olduğu işin kendini gerçekleştirmesine ve ifade etmesine fırsat vermemesi durumu söz konusu olmaktadır. Kendine yabancılaşma sonucunda, çalışanın işte kendini ortaya koyamaması ve işin çalışan tarafından içselleştirilememesi durumu ortaya çıkmaktadır. Kendine yabancılaşan çalışanlar, işin iç unsurları ile değil, para, güvenlik vb. getiriler ile ilgilenmekte ve yaptıkları işten bir doyuma ulaşmamaktadır (Yıldız ve Alıcı, 2019: 51).

Bireyin çalışmak için içsel bir motivasyonunun olmadığını, örgütün dışında olduğunu hissetmesi ve yaptığı işin bir anlam ifade etmediğini görmesi kendine yabancılaşmayı beraberinde getirmektedir (El-said, 2023:81). Kendini yabancılaşmış hisseden çalışan, çeşitli olumsuz sonuçlara maruz kalmaktadır. Yabancılaşmış çalışanlar; düşük üretim kalitesi, düşük örgütsel bağlılık, motivasyon ve işbirliği eksikliği, işe katılım ve örgütsel özdeşleşmede zayıflıklar, devamsızlık, etik olmayan faaliyetlerde artış, amaçsız hissetme ve iş aktivitelerinde aksama gibi olumsuzlarla karşı karşıya kalmaktadırlar (Jassar vd., 2021: 3).

3. İŞE YABANCILAŞMANIN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Örgütlerde çalışanın işe karşı geliştirdiği genel ilgisizlik hali olarak ifade edilen işe yabancılaşma kavramı gerek bireysel gerek ise örgütsel düzeyde önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İşe yaban-

cılaşan çalışanlarda güvensizlik, tatminsizlik, sessizlik, tükenmişlik gibi olumsuz davranışlar ortaya çıkmakta ve bu durum çalışanların iş performanslarını ve örgüte olan bağlılıklarını azaltmaktadır (Oruç, 2020: 328). Bu çalışmada, işe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri örgütsel sessizlik, örgütsel sinizm, tükenmişlik sendromu, işten ayrılma niyeti ve iş yeri yalnızlığı açısından ele alınmıştır.

3.1. Örgütsel Sessizlik

Örgütsel sessizlik kavramı, örgütlerde adaletli olmayan düzenlemeler sonucunda ortaya çıkan problemler karşısında çalışanların duygu, düşünce, fikir, görüş ve kaygılarını kasıtlı bir şekilde dile getirmemeleri olarak tanımlanmaktadır (Kayaalp ve Özdemir, 2020: 102). Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde örgütsel sessizliğin kabullenici sessizlik, savunma sessizliği ve prososyal sessizlik olmak üzere üç farklı boyutta ele alındığı görülmektedir. Kabullenici sessizlik; korku, öfke ve sinizm gibi olumsuz duygulara dayalı olarak gelişmekte ve diğer çalışanlardan fikir, düşünce ve bilgilerin saklanması biçiminde ortaya çıkmaktadır (Ölçer ve Çoşkun, 2022: 6). Savunma sessizliği, çalışanın korkuya dayalı kendini koruma biçimi olarak ilgili düşünce ve fikirlerini saklamasıdır. Savunma sessizliği, çalışanın kendisini dış tehditlerden korumasına yönelik kasıtlı ve proaktif bir davranış olarak görülmektedir (Dyne vd.,2003: 1367). Son olarak prososyal sessizlik, çalışanların konuştukları durumda karşılaşılabilecekleri olumsuz geri bildirimlerden çok, diğer iş arkadaşlarının olumsuzluklarla karşılaşmaması için sessiz kalması durumu olarak ifade edilmektedir (Yalçınsoy, 2017: 5).

Örgütsel sessizliğin ortaya çıkmasında bireysel, sosyal ve örgütsel unsurlar etkili olmaktadır. Bireysel unsurlar; çalışanların mevcut durumu devam ettirme isteği ve önyargıları şeklinde sıralanmaktadır. Örgütsel unsur; örgüt iklimi, yönetici davranışları ve tutumları, belirgin olmayan sorumluluk ve grup düşüncesine uymak olarak sıralanmaktadır. Son olarak sosyal unsurlar ise toplumun kültürel değerleri ve ekonomik durum olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, çalışanın işini kaybetme korkusu, konuşmasının hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini düşünmesi, risk almaktan korkması, kötü haber veren çalışan olmak istememesi, terfi fırsatını kaçırmak istememesi, arkadaşları ile ilişkilerini bozmak istememesi ve ceza almaktan korkması gibi unsurlar da örgütsel sessizliğe neden olmaktadır (Meydan vd., 2015: 145). Örgütsel sessizlik çalışanlar üzerinde bir takım olumsuzluklara neden olmaktadır. Bunlar; örgütsel güvenin azalması, örgütsel bağlılığın azalması, işten ayrılma isteğinin artması, problemleri ifade etmekte zorluk çekmek ve aidiyet duygusunun azalması olarak sıralanabilir (Ballı ve Çakıcı, 2016: 81).

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde örgütsel sessizlik ile işe yabancılaşma kavramlarının birlikte incelendiği ve iki kavram arasında an-

lamli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Örneğin, Çiftçi ve Öneren (2017: 580), tarafından yapılan çalışmada örgütsel sessizlik, işe yabancılaşma ve örgütsel güven ilişkisi ele alınmıştır. Bu amaçla kamu kurumlarında çalışan personelden anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, işe yabancılaşmanın boyutlarının örgütsel sessizlik boyutlarını etkilediği ve işe yabancılaşmanın alt boyutları olan, anlamsızlık ve normsuzluğunun artması ile savunma amaçlı sessizliğin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, çalışanların örgütte yaptıkları işte kendilerini anlamsız ve değersiz hissetmeleri, örgütteki yönetsel kararlarda herhangi bir etkilerinin olmadığını düşünmeleri, üretimde kendilerini amaç olarak değil bir araç olarak görmeleri, örgütten izole edilmiş hissetmeleri gibi duygular yaşamaları durumunda çalışanlar örgüt içerisinde sessizlik davranışı sergilemektedirler. Çetinkaya ve Koçyiğit (2021: 1034), tarafından yapılan çalışmada örgütsel sessizlik ve örgütsel yabancılaşma arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, örgütteki olaylar karşısında pasif bir konumda kendini koruyan, fikir ve düşüncelerini açığa çıkarmayan bireylerin işini anlamsız bulmaları, kendisini güçsüz hissetmesi ve kendisini hem örgütten hem de içerisinde yer aldığı toplumdaki soyutlaması kaçınılmaz olmaktadır. Örgüt içinde kendini değersiz hisseden, işini anlamsız bulan ve kararlara katılmayan çalışanların örgütsel sessizlik düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir. Son olarak, Üstün ve Çamlıca (2017), tarafından kamu çalışanlarına yönelik yapılan çalışmada, örgütsel yabancılaşmanın örgütsel sessizlik üzerindeki ilişkisinde iş tatmininin aracılık etkisi araştırılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, örgütsel yabancılaşmasının örgütsel sessizliği pozitif ve anlamlı olarak etkilediği görülmüştür. Örgüt içerisinde iyi bir iletişim ortamının sağlanması, açık kapı politikasının uygulanması, çalışanlardan işleri ile ilgili fikirlerinin alınması, çalışanların kararlara katılımının sağlanması, adaletli bir ödül ve terfi sisteminin oluşturulması ile çalışanların iş tatmininin artması, örgüt içinde işe yabancılaşma ve sessizlik algısında azalmanın olacağı belirtilmektedir.

3.2. Örgütsel Sinizm

Örgütsel sinizm kavramı, bireyin çalıştığı örgüte karşı olumsuz bir tutum; örgütün dürüstlükten yoksun olduğuna dair bir inanç; bireyin çalıştığı örgüte karşı olumsuz duygusu; bu duygu ve inançlarla tutarlı olarak örgüte karşı eleştirel ve aşağılayıcı davranışlara yönelik eğilimler olarak tanımlanmaktadır (Kalağan ve Aksu, 2010: 4820). Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde örgütsel sinizmin; bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç farklı boyutta ele alındığı görülmektedir. Bilişsel boyut, örgütün faaliyet ve uygulamalarının güvenilir ve dürüst olmadığına yönelik bir inanç şeklinde ifade edilmektedir (Nafei, 2013: 52). Duyuşsal boyut ise, örgüte yöneltilmiş objektif bir yargı içermeyen öfke, kızgınlık ve hor görme şeklinde kendini gösteren güçlü duygusal tepkilerden oluşmaktadır.

Çalışanlar bu tür olumsuz duygular nedeni ile örgütün güvenilmez olduğunu düşünmekte ve örgüte karşı bir takım sert eleştirilerde bulunmaktadır (Efeoğlu ve İplik, 2011: 349). Örgütsel sinizmin son boyutu olan davranışsal boyut, çalışanların örgüt ile ilgili şikayetlerde bulunması, örgüte yönelik eleştirilerde bulunması ve çevresine olumsuz bilgiler aktarması olarak gerçekleşmektedir (Balay vd., 2013: 127).

Çalışanların, adalet, dürüstlük, etik gibi temel beklentilerinin örgüt tarafından karşılanmamasının bir sonucu olarak örgütsel sinizmin ortaya çıkmasına neden olan bir takım faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler kişisel ve örgütsel faktörler olarak iki farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Kişisel faktörler; yaş, medeni durum, cinsiyet, gelir, kıdem, mesleki unvan, eğitim durumu, kaygı, güvensizlik, hayal kırıklığı vb. olarak sıralanmaktadır. Örgütsel faktörler ise örgütsel adaletsizlik, rol çatışması, ahlaki olmayan davranışlar, eşitsizlik, hiyerarşi, sözleşmenin psikolojik ihlali ve amir-çalışan etkileşimi olarak sıralanmaktadır (Terzi ve Derin, 2016: 195). Örgütsel sinizm, örgüt içerisinde olumsuz bir takım sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu olumsuzluklar; verimlilik ve örgütsel bağlılığın azalması, iş tatmininin azalması, işe devamsızlık, motivasyon eksikliği, örgütsel güvenin azalması ve işe yabancılaşma olarak sıralanmaktadır (Turpoğlu ve Mercanlıoğlu, 2019: 790-791).

Örgütsel sinizm ve işe yabancılaşma ile ilgili literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, bu iki kavram arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Demir, Ayas ve Yıldız (2018), tarafından yapılan araştırmada örgütsel sinizm ile işe yabancılaşma arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, Yıldız ve Şaylıkay (2014), tarafından banka çalışanlarına yönelik yapılan çalışmada örgütsel sinizm olgusunun çalışanların yabancılaşmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kökalan ve Anaş (2016), tarafından akademik ve idari personel üzerinde yapılan araştırma sonucunda, sinizm düzeyleri yüksek olan çalışanların, işlerine karşı yabancılaşma düzeylerinin de yüksek olduğu saptanmıştır. Kökalan ve Anaş (2016:107) göre, örgütsel sinizm bütün örgütler için olumsuz sonuçlara neden olan bir durumdur. Bu nedenle, örgütlerin çalışanların sinikleşmesine imkân vermeyecek tedbirleri alması gerekmektedir. Örgüt içerisinde örgütsel sinizmi azaltma ile ilgili düzenlemelerin yapılmaması durumunda er ya da geç çalışanlarda işe yabancılaşmanın başlayacağı belirtilmektedir. Son olarak, Özer ve Güllüce (2019: 49), tarafından yapılan araştırmada çalışanların örgütsel sinizm algısının her boyutunda sinizm algısı arttıkça işe yabancılaşma eğiliminin de arttığı görülmüştür. Bu doğrultuda örgütlerin çalışanlarının sinizm algısını azaltma yönünde girişimlerde bulunması ile çalışanların işe yabancılaşma eğiliminin azalması ve personel devir hızında iyileşmesinin sağlanacağı ifade edilmektedir.

3.3. Tükenmişlik Sendromu

Günümüzde yaygın olarak rastlanan tükenmişlik sendromu; yıpranma, enerji ve gücün azalması, başarısız olma ve tatmin edilmeyen istekler sonucunda ortaya çıkan tükenme durumu olarak tanımlanmaktadır (Ardıç ve Polatçı, 2008: 69). Tükenmişlik, çalışanların kendisinden beklenileni karşılayamama sonucunda ortaya çıkan bir durum olabileceği gibi, çalışanın örgütlerinden beklentilerinin, ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılanmaması durumunda yaşadıkları ileri düzey stres durumu olarak da ifade edilmektedir (Eryılmaz vd., 2022: 643). Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde tükenmişliğin; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıda düşme hissi olarak üç alt boyutta ele alındığı görülmektedir. Duygusal tükenme boyutunda, bireyler ruhsal ve fiziksel yönden tüm güçlerini harcadıklarını, tükendiklerini, yorulduklarını ve enerjisiz kaldıklarını hissetmektedir. Kendisini kullanılmış ve güçsüz hisseden birey kendine gelmek, rahatlamak ve yorgunluğunu gidermek konusunda başarısız olmaktadır (Okutan, 2013: 46). Tükenmişliğin ikinci boyutu olan duyarsızlaşma, bireyin hizmet sağlamış olduğu kişilere karşı onların birey olduklarını önemsemeksizin duygudan yoksun bir davranış ve tutum sergilemesi durumu olarak tanımlanmaktadır. Duyarsızlaşma boyutunda birey, insanlardan uzaklaşmış, onlara karşı katı, kayıtsız ve duygusuz bir tutum sergilemektedir. Duyarsızlaşma boyutunda, çalışanlar hizmet sundukları örgüte karşı mesafeli, umursamaz ve kinayeli bir davranış sergilemekte ve bu durumdan hiç rahatsızlık duymamaktadır (Arı ve Bal, 2008: 133). Tükenmişliğin son boyutu olan kişisel başarıda düşme hissinde, birey kendisini olumsuz bir şekilde değerlendirmekte, işine odaklanamamakta, yaratıcılığını kaybetmekte ve işe yaramadığını düşünmektedir. Duygusal tükenme sonrasında duyarsızlaşan kişi, kendisini yetersiz olarak değerlendirerek negatif bir psikoloji içerisine girmektedir. Bu aşama bireyin gelecek ile ilgili planlarının olmadığı ve umutsuzluk içine düştüğü bir aşama olarak değerlendirilmektedir (Uler, 2020: 37).

Tükenmişliğe neden olan faktörler, bireyin kendisinden kaynaklanan nedenler olabileceği gibi bireyin çalıştığı örgütteki çevresel faktörlerden de kaynaklanmaktadır. Bireysel faktörler; A tipi kişilik yapısına sahip olma, dış kontrol odaklı olma, empati yeteneğinden, öz yeterlilikten ve duygusal kontrolden uzak olma, beklenti düzeyi gibi faktörler olarak sıralanabilir. Tükenmişliği etkileyen örgütsel faktörler ise fazla mesai, işin niteliği, iş yerinin fiziksel özellikleri, iş yükü, örgüt yapısı, rol belirsizliği, meslek tipi, örgütsel çatışma, kariyer fırsatlarının olmaması ve örgüt kültürü gibi unsurlar olarak sıralanmaktadır (Telli vd.,2012:137). Tükenmişliğin bireyler ve örgütler üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Tükenmişliğin bireyler üzerindeki etkileri; kendini beğenmeme, aşırı yorgunluk, bir konu üzerinde yoğunlaşamama, fiziksel ve duygusal becerilerde tükenme ve

duyarsızlaşma davranışı geliştirme olarak sıralanmaktadır. Tükenmişliğin örgütler üzerindeki etkileri ise iş performansının azalması, örgütten ayrılmalarda artış, örgüte bağlılık ve iş tatmininin azalması, sağlık giderlerinin artması, problem çözme ve yeniliklerin azalması gibi olumsuz durumlar olarak sıralanmaktadır (Yeniçeri vd., 2009: 87).

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, tükenmişlik sendromu ile işe yabancılaşma kavramlarının birlikte incelendiği ve bu iki kavram arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Kaya (2021), tarafından banka çalışanlarına yönelik yapılan araştırmada, işe yabancılaşma ve tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kırıcı ve Özkoç (2016), tarafından turist rehberine yönelik yapılan çalışmada tükenmişliğin boyutlarından olan duygusal tükenme ve duyarsızlaşmanın katılımcıların işe yabancılaşma eğilimlerini doğrusal yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Taboli (2015), tarafından üniversite personeline yönelik yapılan çalışmada tükenmişlik ve işe yabancılaşma arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Özler ve Dirican, (2014: 298-299) göre, işe yabancılaşan bir çalışanın gösterdiği davranışın süreklilik arz etmesi durumunda tükenmişlik ortaya çıkmaktadır. Yabancılaşmış bir çalışanın gösterdiği davranışlar tükenmişlik belirtisi olarak kabul edilmektedir. Örneğin, güçsüzlük türünde bir yabancılaşma yaşayan bir çalışanın davranışlarının sürekli tekrar etmesi durumunda tükenmişlik durumu ortaya çıkmaktadır. Örucü, Hasırcı ve Ergenler (2022: 170), tarafından öğretmenlere yönelik yapılan araştırmada örgütsel yabancılaşmanın, kuralsızlık ve yalıtılmışlık alt boyutlarının tükenmişliğin bir yordayıcısı olduğunu görülmüştür. Buna göre, kavramsal çerçevede tükenmişlik ve yabancılaşmanın sebepleri ve sonuçları benzerlik göstermektedir. Yabancılaşma ve tükenmişlik ile mücadele etmede hem örgütsel hem de bireysel olarak bu durumun farkında olmak önemlidir. Çalışanların örgütlerine karşı yabancılaşmaları ve verimliliklerdeki azalmanın en önemli nedeni duygusal yönden tükenmişliğe maruz kalmalarıdır.

3.4. İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti, çalışanların iş koşulları ile ilgili tatminsizlik hissetmeleri sonucu işten ayrılmayı düşünmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram ile kastedilen çalışanların sadece işten ayrılma niyetine sahip olması, fakat bu niyeti eyleme geçirmemiş olmasıdır (Gerçek vd., 2015: 74). İşten ayrılma niyeti, çalışanların işini bırakmasına yönelik bir uyarı işareti olduğu gibi çalışanların iş değiştirme eğilimlerini de tespit etmekte oldukça etkili olan bir öncüdür. İşten ayrılma niyetine etki eden faktörler üç başlık altında sınıflandırılmaktadır. Bu faktörler; dışsal faktörler (çalışanların algıları, işsizlik oranları, tekrar işe başlama oranları vb.), kişisel faktörler (cinsiyet, yaş, eğitim, medeni durum, çalışma yılı vb.) ve iş ile il-

gili faktörler (ücret, yükselme imkânları, iş performansı, iş tatmini, verilen görevin rutin olması, yapılan işin tanımı vb.) olarak ele alınmaktadır (Tuna ve Yeşiltaş, 2014: 108).

İşten ayrılma niyeti, algılama ve bakış açısına göre olumlu ya da olumsuz şekilde değerlendirilmektedir. Çalışanların daha iyi bir işte çalışma isteği nedeni ile işten ayrılmaları durumunda işten ayrılma niyeti, olumlu tutum olarak görülmektedir. Fakat işten ayrılma durumu, örgüt açısından bir kayıp ve olumsuzluk olarak görülmektedir. Bu olumsuzluklar; yetenekli bir çalışanın kaybı, yerine yeni eleman alınması ve eğitim maliyetleri olarak sıralanabilir. Ek olarak, çalışanın işten ayrılması ile örgüte gelecek yeni çalışanın diğer çalışanlarla uyum sorunu ortaya çıkaracağı, diğer çalışanlar arasında endişe ve gerginliklere neden olacağı yönünde bir takım olumsuzluklar meydana geleceği belirtilmektedir (Kanten, 2014: 14). Bir çalışanın işten ayrılmaya niyet etmesi ya da işten ayrılmayı düşünmesi her zaman işten ayrılma ile sonuçlanmamaktadır. Örgütlerin bu durumun önüne geçmesi için, çalışanların işten ayrılma niyeti bir sinyal olarak görülme-lidir. Örgütlerin, hem niyetin davranışa dönüşmesini önlemek hem de işten ayrılma niyetini ortadan kaldırmak için çalışanların işten ayrılma niyetini etkileyen unsurları belirlemesi ve bu konuda önlem alması gerekmektedir (Aydemir ve Akdoğan, 2019: 1628). Bu doğrultuda, işten ayrılma niyetini büyük ölçüde etkileyeceği düşünülen işe yabancılaşmanın, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin belirlenmesi büyük önem taşlamaktadır.

İşe yabancılaşma ve işten ayrılma niyeti ile ilgili literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, işe yabancılaşmanın işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, Tokmak (2020) tarafından kamu çalışanlarına yönelik yapılan araştırma sonucunda, işe yabancılaşmanın, işten ayrılma niyeti üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir. Tokmak (2020: 430) göre, çalışanlar bazı nedenlerden dolayı kendilerini örgüte karşı yabancı hissetmektedirler. Bu gibi durumlarda çalışanlar mevcut örgütlerinde çalışmaktan memnun olmazlar. Kendilerini çalıştıkları örgüte karşı yabancı hisseden çalışanın etkili ve verimli olması da mümkün olmamaktadır. Bu durumda, örgütün çalışanların işe yabancılaşmasını engelleyecek önlemler almaları ve onları tekrar kazanarak örgüt içinde çalışmaktan memnun olacak seviyeye getirmeleri gerekmektedir. Aksi durumda, çalışanlar yaptıkları işe yabancılaşacak ve mevcut örgütlerinde çalışma istekleri azalacaktır. Çalışma isteğinin azalması ile birlikte işten ayrılmalar artacak ve bununla birlikte personel devir hızı da yükselecektir. Kurtulmuş ve Yiğit (2016), tarafından öğretmenlere yönelik yapılan araştırma sonucunda, işe yabancılaşmanın işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir. Son olarak, İnce-Ayaydin (2021:153), tarafından kamu ve özel sektör çalışanlarına yönelik yapılan araştırma sonucunda, işe yabancılaşma ve işten ayrılma niyeti arasında istatistiksel olarak

anlamli pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre, çalışanların iş-ten ayrılma yolunu seçmelerinin nedenleri; iş hayatının çoğunu anlamsız aktiviteler ile geçirdiğini düşünmesi, ne kadar çok çalışırsa çalışsın amacına ulaşmasının zor olması, işinde coşku ve hevesinin kalmaması olarak sıralanmaktadır. Çalışanların işten ayrılma niyetini etkileyen unsurlardan biri de işe yabancılaşma duygusudur. İşine yabancılaşan çalışan işindeki coşku ve hevesi kaybetmekte, işini sevmemekte ve işini yalnızca geçimini devam ettirmek için bir araç olarak görmektedir. Bu tür çalışanlar, sıkıcı olmayan ve sevdiği işte çalışmanın daha mantıklı olacağını varsayarak işten ayrılma yolunu seçmektedirler.

3.5. İş Yeri Yalnızlığı

Yalnızlık, niceliksel veya niteliksel olarak kişinin sosyal ilişkilerindeki eksiklik ile sonuçlanan psikolojik bir durum olarak tanımlanmaktadır. Yalnızlık, bireyin kendi özgür iradesi ile yaşadığı, çevresi ile olan ilişkisini azaltması sonucu ortaya çıkan, bireye acı ve sıkıntı veren bir duygu halidir. Yalnız bireyler; sosyal faaliyetlerini kısıtlamakta, ilişkilerinde yüzeysel davranmakta, sorumluluk almaktan kaçmakta, arkadaşlık kurarken zorlanmakta, olayların olumsuz yönlerini görmekte ve bencil bir kişiliğe sahip olmaktadır (Karakaya vd., 2015: 81). İş yeri yalnızlığı ise örgütteki çalışanlar arasında iyi kalitede kişilerarası ilişkilerin yokluğu algısı sonucu oluşan sıkıntı durumu olarak tanımlanmaktadır. Çalışanların çalışma ortamlarında gerçek ve istenen kişilerarası ilişkileri arasındaki bu eksiklik ve bu tür uyumsuzluğu düzeltmemeye durumu, yalnızlık duygusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Işıkkay, 2020: 206).

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde iş yeri yalnızlığının duygusal yoksunluk ve sosyal arkadaşlık olmak üzere iki alt boyutta ele alındığı görülmektedir. Duygusal yoksunluk yaşayan kişiler, diğer çalışma arkadaşlarına karşı kendini iletişime kapatmakta, duygu ve düşüncelerini paylaşmaktan kaçınmakta ve arkadaşlarının kendisini anlamayacağını düşünmektedir. Ayrıca, duygusal yoksunluk hissi yaşayan çalışanlar, arkadaşları ile aralarında mesafe olduğu, genel bir boşluk hissi yaşadıkları ve gruptan dışlanmış hissetleri izlenimi vermektedirler (Özmen, 2020: 79). İş yeri yalnızlığının sosyal arkadaşlık boyutu ise, iş arkadaşları ile ilişkilerin niceliksel yönlerini ifade etmektedir. Bu nicelikler, bir grubun parçası olduğunu hissetmek, iş arkadaşları ile iş yerinde zaman geçirmek, sık sık sosyal ortamlarda bulunmak ve karşılıklı güven temelli ilişkiler içinde olmak şeklinde sıralanabilir (Cindiloğlu-Demirer, 2019: 2986).

Bir çalışanın, çalışma ortamında sosyal ilişkiler kurma ve sosyal destek sağlama konusunda zorluklarla karşılaştığında, işyerinde yalnızlık durumu ortaya çıkmaktadır. İş yeri yalnızlığı, iş stresi, işe yabancılaşma, performans, iş hayatında insan ilişkilerini ve örgütsel çıktıları etkileme po-

tansiyeline sahip bir unsurdur (Santas vd, 2016:31). İş yeri yalnızlığı ile ilgili olan kavramlardan biri de işe yabancılaşmadır. Literatürde yer alan çalışmalar değerlendirildiğinde, bu iki kavram arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Örneğin, Gözükara, Mercanlı, Capuk ve Yıldırım (2017: 19), tarafından havacılık şirketine yönelik yapılan araştırmada, işten ayrılma niyetinin yalnızlık üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu ve işten ayrılma niyetinin yalnızlık üzerindeki bu etkisine tamamen işe yabancılaşmanın aracılık ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bağ (2023), tarafından idari personele yönelik yapılan araştırmada hem duygusal yalnızlığın hem de sosyal yalnızlığın işe yabancılaşmanın alt boyutları üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Uğurlu (2021), tarafından yapılan çalışmada yalnızlık ile işe yabancılaşmanın alt boyutları (kuralsızlık, soyutlanmışlık ve anlamsızlık) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, Tülü (2021), tarafından yapılan araştırmada örgütsel politika algısı, iş yaşamında yalnızlık ve örgütsel yabancılaşma arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonuna ulaşılmıştır.

SONUÇ

İş yabancılaşma, çalışanın işe olan ilgisini kaybetmesi ve kariyeri ile ilgili hayal kırıklığı nedeni ile oluşan olumsuz duygular olarak ifade edilmektedir. İşe yabancılaşma, çalışanın işine uyum sağlayamaması, işine karşı soğuması ve örgüte karşı kendini soyutlaması durumu olarak görülmektedir. Bununla birlikte, çalışanın örgütsel süreçlerde kendi kontrolünü kaybetmesi, kendini ifade edememesi, işine karşı bir güçsüzlük hissi duyması gibi olumsuzluklar işe yabancılaşma duygusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

İşe yabancılaşma sonucunda, çalışanlarda sessizlik, tükenmişlik, iş tatminsizliği vb. olumsuz tutum ve davranışlar ortaya çıkmakta ve bu durum çalışanların örgüte olan bağlılıklarının, verimliliklerinin ve çalışma performanslarının azalmasına neden olmaktadır. İşe yabancılaşmanın bu olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması için, işe yabancılaşmanın çalışanlar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. İşe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki etkileri ile ilgili literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, işe yabancılaşma kavramı ile örgütsel sessizlik, örgütsel sinizm, tükenmişlik sendromu, işten ayrılma niyeti ve iş yeri yalnızlığı kavramlarının birlikte ele alındığı ve bu kavramların işe yabancılaşma üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Buna göre işe yabancılaşma; örgütsel sessizlik, örgütsel sinizm, tükenmişlik sendromu, işten ayrılma niyeti ve iş yeri yalnızlığına neden olmaktadır. İşe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki bu olumsuz etkilerini engellemek için; örgüt içerisinde iyi bir iletişim sisteminin kurulması, çalışanların kararlara katılımının sağlanması, terfi ve ödül sisteminin adaletli olması,

çalışanların sinikleşmesine imkân vermeyecek önlemlerin alınması ve çalışanlar arasında iyi kalitede kişilerarası ilişkilerin kurulması gerekmektedir.

Bu çalışmada, işe yabancılaşma kavramı ve işe yabancılaşmanın alt boyutları açıklanarak, işe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki etkileri; örgütsel sessizlik, örgütsel sinizm, tükenmişlik sendromu, işten ayrılma niyeti ve iş yeri yalnızlığı açısından ele alınmıştır. İşe yabancılaşmanın çalışanlar üzerindeki etkilerinin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması ve bununla ilgili nicel yöntemler kullanılarak, farklı örneklemeler üzerinde araştırmaların yapılmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alves, M. T. (1987). Alienation in organizations: implications for educational administration. *ARQUIPÉLAGO. Ciências Sociais*, 111-130.
- Ardıç, K. & Polatçı, S. (2008). Tükenmişlik Sendromu Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama (GOÜ Örneği) . *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2) ,69-96.
- Arı, G. S. & Bal, E. Ç. (2008). Tükenmişlik Kavramı: Birey ve Örgütler Açısından Önemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15 (1) , 131-148.
- Aydemir, C. & Akdoğan, A. (2019). Psikolojik Performansın İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi . *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (4) , 1625-1637.
- Babadağ, M. (2020). İş Becerikliliğinin İşe Yabancılaşma Üzerindeki Etkisi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(2), 1111-1128.
- Bağ, Ç. (2023). *İşyeri Yalnızlığı ile İşe Yabancılaşma Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi.
- Balay, R., Kaya, A. & Cülha, A. (2013). Örgüt Kültürü ve Örgütsel Sinizm İlişkisi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 123-144.
- Ballı, E. & Çakıcı, A. (2016). Otel İşletmelerinde Çalışanların Örgütsel Bağlılığının Örgütsel Sessizlikleri Üzerindeki Etkisi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 79-98.
- Beğenirbaş, M. (2015). Psikolojik Sermayenin Çalışanların Duygu Gösterimleri ve İşe Yabancılaşmalarına Etkileri: Sağlık Sektöründe Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 249-263.
- Ceylan, A. & Sulu, S. (2010). Work alienation as a mediator of the relationship of procedural injustice to job stress. *South East European Journal of Economics and Business*, 5(2), 65-74.
- Cindiloğlu-Demirer, M. (2019). Demografik Değişkenlerin İşyeri Yalnızlığına Etkileri: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma. *Turkish Studies - Social Sciences*, 14(6), 2981 - 2998. 10.29228/TurkishStudies.24972
- Çalışkan, A. & Pekkan, N. Ü. (2017). Psikolojik Sermayenin İşe Yabancılaşmaya Etkisinde Örgütsel Desteğin Aracılık Rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 4 (1) , 17-33. DOI: 10.18394/iid.303183
- Çelik, A., & Damar, A., (2017). The Mediating Role of Person Organization Fit on The Effect of Organizational Justice on Work Alienation. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 854-866.
- Çetinkaya, U. & Koçyiğit, M. (2021). Öğretmenlerin Psikolojik Sermaye, Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Yabancılaşma Düzeylerinin İncelenmesi. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(46), 1011-1040.
- Çiftçi, E. & Öneren, M. (2017). Örgütsel Sessizlik, İşe Yabancılaşma ve Örgütsel

- Güven İlişkisi. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 3(5), 567-58.
- Demir, M. Ayas, S. & Yıldız, B. (2018). Örgütsel Sinizm ve İşe Yabancılaşma İlişkisi: Beş Yıldızlı Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 231-254.
- Demirez, F. & Tosunoğlu, N. (2017). Örgüt İkliminin İşe Yabancılaşma Üzerine Etkisi: Gazi Üniversitesi Rektörlüğünde Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9 (12), 69-88.
- Dyne, L.V, Ang, S. & Botero, I.C. (2003). Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*, 1359-1392.
- Efeoğlu, İ.E. & İplik, E. (2011). Algılanan Örgütsel Adaletin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkilerini Belirlemeye Yönelik İlaç Sektöründe Bir Uygulama. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 343-360.
- El-said, G.Y. S (2023). The moderating effect of Organizational Justice on the relationship between Employee Alienation and Organizational Silence: An applied study on Government Hospitals in Damietta. *Journal of Business and Environmental Sciences*, 2(1), 78-103.
- Erdem, A. T. (2021). The mediating role of work alienation in the effect of democratic and autocratic leadership styles on counterproductive behaviors: A study in Ankara OSTİM Industrial Zone. *OPUS-International Journal of Society Researches*, 17(34), 873-902. DOI: 10.26466/opus.839136
- Eryılmaz, İ. , Uzunbacak, H. H. & Akçakanat, T. (2022). Sağlık Çalışanlarında Tükenmişlik: Covid-19 Öncesinde Ve Sırasında Kıyaslamalı Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27 (4) , 641-656
- Eryılmaz, A. & Burgaz, B. (2011). Özel ve resmi lise öğretmenlerinin örgütsel yabancılaşma düzeyleri. *Eğitim ve Bilim*, 36(161), 271-286.
- Gerçek, M. Atay, S.E. & DüNDAR, G. (2015) Çalışanların İş - Yaşam Dengesi İle Kariyer Tatmininin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisi. *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(11), 67-86.
- Gözükara, I. Mercanlı, A. Capuk, S. & Yıldırım, O. (2017). Impact of turnover intention on loneliness and the mediating effect of work alienation. *Business Management and Strategy*, 8(1), 18-38.
- Işıkkay, Ç. (2020). İşyeri Yalnızlığı Üzerine Bir Değerlendirme, *In book: İktisadi ve İdari Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler/2* (pp.205-218)Publisher: İvpe,
- İnce- Ayaydın, Ç. (2021). İşyerinde psikolojik şiddetin iş tatmini, işe yabancılaşma ve işten ayrılma niyeti ile ilişkisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 143-176.
- Jassar, S. R. A. & Alsaed, R. (2021). The impact of work alienation in organizational commitment at the ministry of labor, Jordan. *International Journal of*

Entrepreneurship, 25, 1-12.

- Kalağan, G. & Aksu, M. B. (2010). Organizational cynicism of the research assistants: A Case of Akdeniz University. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 4820-4825.
- Kanten, P. & Ülker, F. (2014). Yönetim Tarzının Üretkenlik Karşısı İş Davranışlarına Etkisinde İşe Yabancılaşmanın Aracılık Rolü. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 16-40.
- Kanten, P. (2014). İşyeri Nezaketsizliğinin Sosyal Kaytarma Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracılık Rolü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 6 (2014), 11-26.
- Karakaya, A. Büyükyılmaz, O., & Ay, F. A. (2015). İşyeri Yalnızlığının İşkoliklik Üzerindeki Etkisi: Kardemir AŞ'de Bir Araştırma. *Journal of Management and Economics Research*, 13(3), 79-100.
- Kaya, K. (2021). Banka Çalışanlarında İşe Yabancılaşma, İş Doyumu Ve Tükenmişlik Arasındaki İlişki. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17 (37), 4510-4534. DOI: 10.26466/opus.821059
- Kayaalp, E., & Özdemir, T. Y. (2020). Öğretmenlerin örgütsel sessizlik, örgütsel yalnızlık ve örgütsel yabancılaşma algılarının örgütsel sinizm düzeyleriyle ilişkisi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(38), 101-113.
- Kırcı, E. & Özkoç, A. G. (2017). Turist Rehberlerinin Tükenmişlik Düzeylerinin İşe Yabancılaşma Eğilimlerine Etkisi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14 (1), 20-32. DOI: 10.24010/soid.303638
- Kökalan, Ö. & Anaş, K. (2016). Çalışanların örgütsel sinizm tutumlarının işe yabancılaşmaları üzerine etkisi: Vakıf üniversiteleri üzerine bir çalışma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11(2), 97-109.
- Kurtulmuş, M. & Yiğit, B. (2016). İşe yabancılaşmanın öğretmenlerin işten ayrılma niyetine etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(3), 860-871.
- Liu, N. Zhang, M. & Feng, B. (2022). The effect of work area on work alienation among China's grassroots judicial administrators. *Scientific Reports* | (2022) 12:18784 | <https://doi.org/10.1038/s41598-022-23526-w>
- Meydan, C.H., Köksal, K. & Uğurlu-Kara, A. (2015). Örgüt İçinde Sessizlik: Örgütsel Etik Değerlerin Etkisi Ve Adalet Algısının Aracılık Rolü, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 17(3), 142 -159.
- Mürteza, F. Çolakoğlu, Ü. & Atay, H. (2017). İş görenlerin İşe Yabancılaşma Düzeyleri ile Demografik Faktörleri Arasındaki Farklılaşma: Dört ve Beş Yıldızlı Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Travel and Tourism Research* 12, 1-18.
- Nafei, W.A. (2013). The Effects of Organizational Cynicism on Job Attitudes an

Empirical Study on Teaching Hospitals in Egypt. *International Business Research*, 6(7), 52-69.

- Okutan, E. (2013). Çalışma Hayatında Güncel Bir Sorun Olan Tükenmişlik Sendromunun Çalışanların Mesleğe ve Çalıştıkları Kuruma İlişkin Görüşleri Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (4) , 43-58.
- Oruç, E. (2020). Türkiye’de İşe Yabancılaşma (Work alienation) Literatürüne İlişkin Betimsel Bir İnceleme. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (4) , 327-351. DOI: 10.18026/cbayarsos.685816
- Öge, H. S. Çiftçi, E., & Karaboğa, K. (2014). The role of personality characteristics and psychological harassment behaviors which employees are exposed on work alienation. *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic and Management Engineering*, 8(8), 2670-2679.
- Ölçer, F. & Çoşkun, Ö.F. (2022). The Mediating Role of Organizational Silence in The Relationship Between Organizational Justice and Organizational Creativity. *Society and Business Review*, 1-24.
- Örücü, E. , Hasırcı, I. & Ergenler, E. (2022). Covid-19 Pandemi Döneminde Öğretmenlerin Örgütsel Yabancılaşma Eğilimleri İle Tükenmişlik Seviyeleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, DOU Dergi*, 23(19), 153-175. DOI: 10.31671/doujournal.949484
- Özbek, M. F. (2011). Örgüt İçerisindeki Güven ve İşe Yabancılaşma İlişkisinde Örgüte Uyum Sağlamanın Aracı Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (1) , 231-248.
- Özer, S. & Güllüce, A. Ç. (2019). Örgütsel sinizm ve işe yabancılaşma ilişkisi ve etkisi: TRB1 bölgesi otel iş görenleri üzerinde bir araştırma. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 37-47.
- Özkoç, A. G. (2016). Job autonomy and work alienation: organizational and occupational identification as a mediator. *European Journal of Business and Management*, 8(11), 61-73.
- Özler, N. D. E. & Dirican, M. Ö. (2014). Örgütlerde Yabancılaşma İle Tükenmişlik Sendromu Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (39), 291-310.
- Özmen, M. (2020). İşyerinde Yalnızlığı Etkileyen Örgütsel Güven Unsurlarının Cinsiyete Göre Değişimi: Havalimanı Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *İş ve İnsan Dergisi*, 7 (1) , 77-88.
- Pekkan, N. U. & Cavus, M. F. (2019). The Effect Of Social Capital On Work Alienation: Sample From Health Sector Employees. *ISCBE 2019*, 324-329.
- Santas, G. , Isik, O. & Demir, A.(2016). The effect of loneliness at work; work stress on work alienation and work alienation on employees’ performance in Turkish health care institution. *South Asian Journal of Management*

Sciences, 10(2), 30 – 38.

- Sarros, J. C. Tanewski, G. A. Winter, R. P. Santora, J. C. & Densten, I. L. (2002). Work alienation and organizational leadership. *British Journal of Management*, 13(4), 285-304.
- Sulu, S. Ceylan, A. & Kaynak, R. (2010). Work alienation as a mediator of the relationship between organizational injustice and organizational commitment: Implications for healthcare professionals. *International Journal of Business and Management*, 5(8), 27-38.
- Taboli, H. (2015). Burnout, work engagement, work alienation as predictors of turnover intentions among universities employees in Kerman. *Life Science Journal*, 12(9), 67-74.
- Telli, E. , Ünsar, A. & Oğuzhan, A. (2012). Liderlik Davranış Tarzlarının Çalışanların Örgütsel Tükenmişlik ve İşten Ayrılma Eğilimleri Üzerine Etkisi: Konuyla İlgili Bir Uygulama. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)* , 2 (2) , 135-150.
- Terzi, A.R. & Derin, R. (2016). Relation between Democratic Leadership and Organizational Cynicis. *Journal of Education and Learning*, 5(3), 193-204.
- Tokmak, M. (2020). Algılanan örgütsel desteğin çalışanların işe yabancılaşması ve işten ayrılma niyetine etkisi üzerine bir araştırma. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 429-439.
- Tuna, M. & Yeşiltaş, M. (2014). Etik İklim, İşe Yabancılaşma ve Örgütsel Özdeşleşmenin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 105-117.
- Turpoğlu, R. & Mercanlıoğlu, A. Ç. (2019). Çalışanların örgütsel sinizm düzeyinin belirlenmesi; bir eğitim ve araştırma hastanesi anesteziyoloji bölümü örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (8), 785-806.
- Tutar, H. (2010). İş gören Yabancılaşması ve Örgütsel Sağlık İlişkisi: Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65 (01) , 175-204. DOI: 10.1501/SBFder_0000002149
- Tülü, M. (2021). *Örgütsel Politika Algısı, İş Yaşamında Yalnızlık ve Örgütsel Yabancılaşma İlişkisine Yönelik Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Denizli. Pamukkale Üniversitesi.
- Uğur, A. & Erol, Z. (2015). Örgütlerde Kritik Sorun Kaynağı Olarak İşe Yabancılaşma, Yabancılaşma ve Bürokrasi Arasındaki İlişkiye Yönelik Kavramsal Bir Yaklaşım, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Temmuz*, 8, 182-192.
- Uğurlu, A. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık ve Yabancılaşma Düzeyleri Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 4(2), 308-319.
- Uler, E. (2020). Tükenmişlik ve örgütsel tükenmişlik üzerine literatür taraması.

Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, 6, 36-43.

- Üstün, F. & Çamlıca, K. (2017). Örgütsel yabancılaşmanın örgütsel sessizlik üzerindeki ilişkide iş tatmininin aracılık etkisi: Nevşehir ili kamu çalışanları örneği, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4(3), 93-105.
- Yalçınsoy, A. (2017). Örgütsel Sessizlik ve Sonuçları. *The Journal of Social Science*, 1(1), 1-19.
- Yeniçeri, Ö. , Demirel, Y. & Seçkin, Z. (2009). Örgütsel Adalet İle Duygusal Tükenmişlik Arasındaki İlişki: İmalat Sanayi Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009 (1) , 83-99.
- Yıldırım, M. & Türker, N. (2018). The effect of emotional labor on work alienation: A study at hotel businesses. *Journal of Business Research-Turk*, 10(3), 606-621
- Yıldız, S. & Alıcı, D. (2019). Akademisyenliğe yabancılaşma ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Yükseköğretim Dergisi*, 9(1), 49-58. doi:10.2399/yod.18.028
- Yıldız, S. & Şaylıkay, M. (2014). The effect of organisational cynicism on alienation. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 109, 622-627.
- Yılmaz, S. & Sarpkaya, P. (2009). Eğitim örgütlerinde yabancılaşma ve yönetimi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(2), 314-333.
- Zengin, Y. & Kaygın, E. (2016). Örgütsel Adalet ve Örgütsel Yabancılaşma Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (56), 391-415.

BÖLÜM 16

TOPLUMSAL FARKINDALIK VE BİLİNÇLENDİRME ÇALIŞMALARININ VAN'DA ERKEN YAŞTA EVLİLİKLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ¹

Yasemin GEZER TUĞRUL², İbrahim MAZMAN³

---

1 Bu makale, Prof. Dr. İbrahim Mazman danışmanlığında tamamlanan “Erken Yaşta Evlendirilen Erkeklerin Evlilik Deneyimleri: Van İli Örneği” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Öğretim Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ygezer@yyu.edu.tr, ORCID ID: 000-0002-8053-5501

3 Prof. Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ibrahimmazman5@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-0564-502X

GİRİŞ

Erken yaşta evlilikler, dünyadaki önemli sosyal krizlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bu evliliklerin görülme sıklığı ve yaygınlığı ulusal ve uluslararası boyutta yapılan araştırmalar ile analiz edilmekte ve rapor edilmektedir. Bartels ve diğerlerinin de (2018, s.2) belirttiği üzere erken yaşta evlilikler, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, Evlilik Rızası Sözleşmesi, Asgari Evlilik Yaşı ve Evliliklerin Kaydı ve Evliliklerin Ortadan Kaldırılmasına Dair Sözleşme'ye göre yaygın olarak ciddi bir insan hakları ihlali olarak kabul edilmektedir. Bu evlilikler, hem kız hem de erkek çocuklarının sonraki yaşamlarını birçok yönüyle olumsuz etkilemekte ve bu olumsuzluklar kuşaklar aracılığıyla da aktarılmakta ve yeniden üretilmektedir. Uygulamanın olduğu ataerkil ve geleneksel kültürel kodlara sahip toplumlarda çocuğa verilen düşük değer, bu evliliklerin devam ettirilmesini sağlamaktadır.

United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF)'in 2019 yılında 82 ülkeden aldığı veriler ışığında yayınladığı rapora göre "çocuk damatlar" analizine göre dünya çapında 115 milyon erkek yani her 5 çocuktan 1'i 15 yaşından önce evlenmiştir. Bunların 650 milyonunu kız çocukları oluşturmaktadır. Erkek çocukları da ele alan bu ilk analiz, küresel düzeyde çocuk evlilik rakamlarını 650 milyondan 765 milyona çıkarmaktadır. Günümüzde Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de evlenme yaşının birçok farklı gerekçeden dolayı arttığı gözlenirse de bölgesel farklılıklar dolayısıyla evlenme yaşının halen düşük olduğu veriler ile de desteklenmektedir (Türkiye Aile Yapısı Araştırması [TAYA], 2018, s.99). Evlilik yaşının Türkiye'nin yaşadığı sosyal, kültürel ve ekonomik değişim ve dönüşümler ile bir nebze de olsa yükseldiği görülmekle birlikte bu geleneğin günümüzde devam ettiği de bilinen sosyal bir gerçekliktir. Ancak Türkiye'de uzun yıllardır erken yaşta evlilikler varlığını sürdürmesine ve hem bireysel hem de toplumsal etki ve sonuçlarının olduğu bir olgu olmasına rağmen toplumun büyük çoğunluğu tarafından bir sorun olarak nitelendirilmemektedir. Türkiye'de erken yaşta evliliklerin bölgeler arası dağılımlarına bakıldığında 2011-TAYA'nın (2014) sonuçlarına göre de, erken yaşta evlilik yapanların oranı Batı bölgelerinden doğu bölgelerine doğru gidildikçe artmaktadır. Batı Marmara ve Güneydoğu Anadolu'da 18 yaşından önce evlenen kadınlar oranı sırasıyla %21 ve %39'dur. Erkeklerin oranı ise İstanbul, Batı Marmara ve Doğu Marmara'da %4'dan, Güneydoğu Anadolu'da %10'a çıkmaktadır. Hem erkeklerde hem de kadınlarda 18 yaş altı evliliğin en yaygın olduğu bölgeler Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dur.

Doğu Anadolu bölgesinde önemli bir çekim merkezi olan Van'ın 2002-2020 yılları arasında Türkiye'deki erken yaşta evliliklerde oldukça yüksek bir oran ve sıralamaya sahip olduğu görülmektedir (Türkiye İstatis-

tik Kurumu [TÜİK], 2022). Ataerkil toplumsal normların kırsalda olduğu gibi kent merkezinde de varlığını sürdürdüğü Van'da erken yaşta evlilikler ile ilgili 2003 tarihinden bu yana erken yaşta evlilikleri önlemek, çözüm önerileri geliştirmek, bireysel ve toplumsal farkındalığı arttırmak amacıyla yürütülen çalışmalar ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmaktadır. Ancak tüm bu çalışmalara rağmen Van'ın Türkiye'nin erken yaşta evlilik oranı en yüksek illerinden biri olmasının altında yatan nedenlerin ne olduğunu ortaya çıkarmak oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmada Van'da erken yaşta evlilikler ile ilgili yapılmış ve halen yapılmakta olan çalışmaların genel bir çerçevesi ortaya konularak, etki ve sonuçları değerlendirilecektir. Erken yaşta evliliklerin sürdürülmesinin altında yatan sosyal, kültürel ve ekonomik nedenlerinin tespitinin ortaya çıkarılmasının bu evliliklerin daha iyi analiz edilmesine katkı ve bu alanda yürütülecek çalışmalara bir kaynak sağlayacağı düşünülmektedir. Van'da erken yaşta evlilikler ile mücadele kapsamında hangi çalışmaların yürütüldüğüne bakmak bugün gelinen noktayı anlamak açısından da önemlidir.

1. Erken Yaşta Evliliğin Tanımı

Evlilik, eşler arasında cinselliğin meşrulaştırılmasını, meşru çocuk doğurmayı, böylece neslin devamlılığını sağlayan, bireylere, toplumsal statü, korunma, güven, sevmek, sevilme gibi duygusal destekler sağlayan işlevlere sahip bir toplumsal bir kurumdur. Evliliğe adım atan kişiler ya yeni bir aile inşa ederler ya da geniş bir ailenin yeni bir parçası olurlar. Evlilik, birey ve genel olarak toplum için önemli bir kurumdur. Birey için, kişinin yaşam döngüsünde önemli bir olay olmasının yanı sıra aile kurma sürecindeki en önemli adım olarak kabul edilmektedir. Toplumsal olarak onaylanan bir birlikteliğin meşru adımı olan evlilik, kişileri başka sosyal gruplara dahil etmekte, bireylere sorumluluklar yüklemektedir. Sağlıklı bir evliliğin gerçekleşebilmesi için bireylerin yetişkin statüsünde olmaları ve evliliğin bireylere yüklemiş olduğu sorumlulukları alabilmeleri oldukça önemlidir.

Evliliğin bireylere yüklemiş olduğu sorumlulukları 18 yaşın altında olan bir çocuğun bedenine yüklemenin bireysel ve toplumsal olarak olumsuz sonuçları olmaktadır. Dolayısıyla birçok sorumluluğu içermesinden dolayı evlilik yaşının önemi de ön plana çıkmaktadır. Uluslararası hukuk normlarına göre, 18 yaşından küçük olan herkes çocuk olarak kabul edilmektedir (UNİCEF,2017, s. 12). Erken yaşta evlilikler, en az bir tarafın 18 yaşın altında olduğu resmi veya gayri resmi bir evlilik olarak tanımlanmaktadır (UNFPA, 2020a; UNHCR, 2017; WHO, 2016).

Çocuk Hakları Komitesi (ÇHK) ve Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, hem erkekler hem de kadınlar için asgari evlilik yaşının 18 yaşından küçük olmamasını tavsiye etmektedir. Evlilik yaşının özel bir

önem taşıdığını belirten UNICEF (2003, s.10), birçok ülkede çocukların evlenmekle reşit olduğunun kabul edilmesinden dolayı sözleşme ile kazandıkları koruyucu haklarını kaybettiklerine vurgu yapmaktadır. ÇHK'nın (2003, s. 11) da belirttiği gibi, insanların olgunlaşmalarını tamamlamadan ve fiil ehliyetlerini kazanmadan evlenmelerine izin verilmemesi, asgarî evlilik yaşının hem kadınlar hem de erkekler için 18 olması gerekmektedir. Çünkü Şenol ve Mazman'ın (2012, s. 502) da belirttiği gibi, bireyin tüm yaşamını ve toplumun yapısını etkileyen evlilik kurumu oluşturulurken evlenecek bireylerin reşit olmaları, aile olmanın sorumluluk ve bilincine sahip olmaları açısından oldukça önemli ve gereklidir. Çocuk Hakları ve Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi, evlilik yaşının 18 olmasını tavsiye ediyor olsa da bir hakim tarafından meşru gerekçelerle izin verilmesi gibi istisnai durumlar dışında ve çocuğun en az 16 yaşında olması şartıyla çocuk evliliklere izin verilebileceğini belirtmektedir (UNICEF, 2017). Ancak sağlıklı nesillerin sağlıklı ailelerde yetişebildiklerinden hareket edilirse, bunun da aile olmanın bilincini kavramış bireylerle mümkün olacağı söylenebilir. Evlilik yaşı, bir taraftan birçok toplumda yetişkinliğe geçişi işaret ettiği için ilgi çekici görünmekte diğer taraftan ise eğitimde, istihdamda ve topluma katılımda belirli seçeneklerin kapatılmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda evliliğin, cinsel aktivite ve çocuk doğurma için sosyal olarak kabul edilebilir düzenli bir zamanın başlangıcı olduğu düşünülmektedir. Geleneksel olarak kabul görmüş bu anlayışın erken yaşta evliliklerin sürdürülmesinde katkı sağladığı söylenebilir.

2. Erken Yaşta Evliliklerin Nedenleri ve Sonuçları

Erken yaşta evliliklerin kökeninde kültürel inançlar, gelenekler, eğitim düzeyinin düşüklüğü (Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s. 133-149), yoksulluk, toplumsal cinsiyete dayalı kabuller, beklenti ve ayrıcalıklar, dini inanç ve değerler, ataerkillik ve geleneksel yapı (UNICEF, 2017, s.11), aşiret ve töre gibi toplumsal faktörlerin olumsuz etkisi, taciz ya da tecavüze uğrama ve yasal boşluklar (Gezer Tuğrul, 2018, s. 7) yer almaktadır. Dolayısıyla uygulamanın birbiri ile ilişki içinde olan, iç içe geçmiş, karmaşık ve de dinamik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Erken yaşta evliliklerin sosyokültürel nedenleri, toplumlar arasında değişkenlik göstermektedir. Kentleşmenin etkisiyle sosyal, kültürel değerler ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde yaşanan hızlı değişimler kaçınılmaz olmakla birlikte katı geleneksel kabullerin değişmesi kolay olmamaktadır. Değişime gösterilen direnç bu kabullerin devamlılığını sağlamada itici bir güce de dönüşmektedir. Erken yaşta evliliklere ilişkin toplumsal ve kültürel kabullerin geleneksel olarak sürüyor olmalarının temelinde bu evliliklerin olumlu, doğal ve meşru olduğuna yönelik bakış açısı yatmaktadır. Bu gerekçelerle bir direnç mekanizmasının geliştirildiği söylenebilir.

Eğitim düzeyinin düşüklüğünün de birçok olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Jensen ve Thornton'na (2003) göre bunlardan biri erken yaşta evlilikler üzerindeki etkisinin bulunmasıdır. Eğitim düzeyi ile erken yaşta çocuk sahibi olma arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Kız ve erkek çocuklarının eğitim haklarından yoksun bırakılmaları hem bireysel olarak çocukların potansiyellerini geliştirmelerine yardımcı olacak fırsatlara ve seçeneklere erişmelerini engellemekte hem de çoğu durumda geri döndürülemez olumsuz toplumsal sonuçlara yol açmaktadır. Eğitimin önünde bir engel teşkil eden erken yaşta evlilik, genellikle bir kızın okul eğitiminin bitişini ancak evde bir yaşamın başladığını işaret etmektedir. Eşitsiz cinsiyet normlarının yoğun yaşandığı ataerkil toplumlarda, kız çocukları doğuştan erkeklerle aynı şekilde algılanan değere sahip olmadıklarından, aileler kızlarının gelişimine eğitimle yatırım yapmanın faydalarını göz ardı edebilmektedirler. Diğer bir ifadeyle eğitim, kız çocuklarının yaşamlarında “önemsiz” olarak kabul edilmektedir. Parsons, Edmeades, Kes, Petroni, Sexton, ve Wodon'a (2015, s.15) göre birçok kız çocuğu için okulun, yalnızca örgün ve yaygın eğitimin bir kaynağı değil, aynı zamanda sosyal beceriler ve ağlar geliştirmelerine, hareketli olmalarına, topluluk işleri ve etkinliklerine katılmalarına olanak tanıyan destek sistemleri oluşturmaları için bir alan olduğunu belirtir. Ancak erken yaşta evlenen kız çocukları genellikle bu destekleyici sosyal ağlardan uzaklaştırılmakta ve tüm bu süreçlere katılma olanaklarından yoksun bırakılmaktadırlar. Eğitimlerin aniden sona ermesi veya okulu erken bırakmanın kız çocuklarının yaşamlarında geniş kapsamlı etkileri bulunmaktadır.

Her ne kadar erken yaşta evlenen erkek çocuklarının sayısı kız çocuklara göre daha az olsa da evlilik, erkek çocuklar için de çocukluklarını yarıda kesen bir hak ihlali anlamına gelmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında erkeğin, ailenin geçiminden sorumlu tutulması ekonomik bir baskıya dönüşebilmekte bu durum eğitime erişimini ve kariyer gelişimini de kısıtlayabilmektedir. UNICEF'e (2021, s.6) göre, yapılan çalışmalar eğitimin çocuk yaşta evliliklere karşı koruyucu bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Ailenin sahip olduğu ekonomik durum erken yaşta evliliklerin önemli gerekçelerinden biridir. Gökçe (1991b, s. 386), evliliğin yeni bir aile kurmak adına hem kadın hem de erkeğin bireysel tercihlerinin belirlediği bir durum olmasından ziyade, büyük aileye yeni bir iş elemanının dahil olması şeklinde düşünüldüğünü dile getirmektedir. Geleneksel olarak ailenin yükünü hafifleten erken yaşta evliliklerin bir bakıma ekonomik kazanca dönüşmüş oldukları söylenebilir. Ailenin sosyal ve ekonomik koşulları, özellikle de kız çocuklarının evlenme olasılığını etkilemektedir. Yoksulluğun şiddetli olduğu yerlerde, özellikle de kız çocuklarının ekonomik bir yük olarak kabul edilmesinden dolayı erken yaşta evliliklerin yaygınlığı söz

konusu olabilmektedir. UNICEF'e (2018, s.35) göre, ebeveynlerin, başlık parası toplamak veya bir erkek çocuğunu başlık parasını finanse etmek için kızlarını zorla evlendirmelerinin çocuk yaşta evlilikleri teşvik ettiği görülmüştür. "Türkiye'de Çocuk Yaşta, Erken ve Zorla Evlilikler: 1993-2018" raporu (UNFPA, 2020b, s.51) son 10 yılda ÇEZE ile evlenen kadınların en yoksul hanelerde yaşıyor olmalarındaki artışın, bu evliliklerin daha çok yoksul gruplar arasında gerçekleştiğine de işaret etmektedir. Özellikle de yoksullukla mücadelede hem evden bir boğazın eksilmesi hem de kız çocuğunun evlendirilmesi ile alınan "başlık parası" geleneği erken yaşta evliliklerin bir başka ekonomik boyutunu oluşturmaktadır.

Yoksul ailelerin kız çocuklarını erken yaşta evlendirerek bir taraftan masraflarını azaltma diğer taraftan başlık parası ile aile gelirini artırma yoluna başvurdukları da söylenebilir. UNICEF (2017, s.24), erken yaşta evlilik yaygınlığının, yoksul olan, başlık parası ve çeyiz uygulamasının olduğu toplumlarda daha yüksek olduğunu kaydetmektedir. Yoksulluk bu nedenle hem bir itici güç hem de çocuk yaşta evliliklerin bir sonucu olarak görülmektedir. Ergin'e (2018) göre, ailenin ekonomik düzeyi arttıkça erken evliliklerin oranı da azalmaktadır. Diğer bir ifadeyle kişilerin sosyo-ekonomik seviyeleri ile erken yaşta evlenmenin yaygınlığı arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Evliliklerin çok masraflı hale getirilmesinden, akrabalık bağlarını güçlendirmesinden ve başlık parası geleneğinin devam ediyor olmasından dolayı berdel evliliklerin tercih edildiği de söylenebilir. Yalçın Heckmann (2016, s. 332) da ifadesiyle berdel, taraflardan birinin başlık parası istemesi olasılığını da ortadan kaldırmaktadır. Ancak berdel evliliklerin gerçekleşmesinde yalnızca ekonomik gerekçeleri bulunmamaktadır. Yıldız ve Avcı'ya (2014,s. 46) göre, berdel evlilikler sorunların da karşılıklı takası, diğer bir ifade ile sorunların da paylaşımı anlamına gelebilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli çekim merkezlerinden birisi olan Van ilinde de Deniz ve Etlan (2009:488)'in da belirttiği gibi, berdel ve kuma evlilikleri, kırdan kente göç ile taşınan en önemli sorunlardan biri olmaya devam etmektedir. Her ne kadar göçün ilk yıllarına oranla berdel evliliklerde belli bir azalma görülüyor olsa da kentteki göçmenler arasında berdel hala önemli bir yer tutmaktadır.

Erken yaşta evliliklerin devamlılığını sağlayan önemli bir kültürel aktarım aracı da toplumsal cinsiyet rollerinin varlığıdır. Erken yaşta evliliklerin kökeni genel olarak cinsiyet eşitsizliklerine ve kültürlerin kız ve erkek çocuklara atfettiği farklı değerlere dayanmaktadır. Dolayısıyla erken yaştaki evlilikler, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Hem kız hem de erkek çocuklarının hayatını şekillendiren hatta hayatlarına yön veren toplumsal cinsiyet rolleri, erken yaşta evlilikleri de besleyen ve devamlılığını sağlayan bir etkiye sahiptir.

Parsons ve diğerlerinin (2015, s.13) de belirttiği üzere çocuk yaşta evlilikler, birçok toplulukta sosyo-kültürel uygulamalara ve dini inançlara dayanmaktadır. Herhangi bir cezai yaptırımın uygulanmadığı ve yalnızca dini nikah kıyılarak gerçekleştirilmiş olan bu evliliklerde din bir meşrulaştırma aracına dönüşmüş durumdadır. UNFPA'ya (2020b, s. 43) göre resmi ve dini nikâh törenlerinin sıralamasında ise 18 yaşından önce yapılan evliliklerin %71'inde dini nikâh önce yapılmıştır. Bu rapor, Türkiye'deki erken yaşta evlilik sorununun son 25 yılına dair verileri içermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda Türkiye'de dinin evlilik üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu gözler önüne sermektedir. Yalçın Heckmann'a (2016, s. 292) göre İslam'da cinsellik ve cinsel ihtiyaçlar ancak evlilik ilişkisi içinde tatmin edilebildiği için, ergenliğe erişmiş oğlan ve kız çocuklarının evliliği, ebeveynleri için özel olarak da, çocuklarının davranışlarından dinen sorumlu olduğundan dolayı, baba için çok önemli bir meseledir. Bu anlayışın temel alınarak erken yaşta evliliklere kapı aralandığını söylemek mümkündür.

Kız çocuklarının güvenliği ve namusları konusunda endişe duyan aileler, evliliği kızları için bir koruma aracı olarak da görmektedirler. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) 2010 tarihli Erken Yaşta Evlilikler Hakkında Komisyon Raporu'na göre, kız çocuklarının ergenlik dönemine girmeleriyle birlikte fiziksel olarak daha fazla dikkat çektikleri anlayışından hareketle, eğitimleri aileleri tarafından nişanlama veya evlendirme gerekçesiyle yarıda kesilmektedir. Kız çocuklarını ailenin namusu olarak gören bakış açısı, kız çocuğunun ilkokulu dahi tamamlamadan erken yaşta evlendirilmelerine yol açmaktadır. Bu nedenlerin yanında Şenol ve Mazman (2012, s.506) eğitim, sağlık, barınma, güvenlik ve oyun gibi haklarından yoksun bırakılarak evlenmeleri beklenen veya zorla evlendirilmeye çalışılan çocuklar tarafından da bu eylemin meşru görülmeye başladığına ve çocukların bunu normal karşılamaya başladığına dikkat çekmektedirler. Ailelerinde ve çevrelerinde erken yaşta evlenenlerin çoğunlukta olması çocukları evliliğe özendirilmektedir.

Erken yaşta evliliklerde evliliğin gerekçeleri kadar bu evliliğe kimin ya da kimlerin karar aldığı da oldukça önemlidir. Şenol ve Mazman'ın (2012, s. 507) da ifade ettiği gibi ataerkil ve geleneksel toplum yapılarında evin en yaşlı erkeği, karar alma mekanizmasının en etkili olan kişisidir. Evliliğe karar veren aktörlerin başında evin reisi olarak kabul edilen baba bulunmaktadır (Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012, s.148). Baba dışında abi, amca ve varsa aşiret büyüklerinin bu kararları erken yaşta evliliklerin sürdürülmesinde oldukça etkilidir.

TBMM'nin (2010b) Erken Yaşta Evlilik Hakkında Komisyon Raporu'na göre evlenme yaşı önceki kanunda kadın-erkek için farklı iken Türk Medeni Kanunu (TMK) 124. maddesi ile kadın-erkek farkı gözetilmeyerek

erken yaşta evlenmenin sakıncaların önüne geçilmek istenmiştir. Ancak, burada 17 yaşın altında gerçekleşen ancak şikayet unsuru taşımayan erken yaşta evliliklerin gerçekleşmeye devam ettiğini ve bu evliliklerin resmi kayıtlara geçmemesinden dolayı sayısının bilinmediğini belirtmek gerekmektedir. Erken yaşta evlilikler cinsel istismarın da en sık görülen biçimidir. 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 103. Maddesi uyarınca cinsel istismar “On beş yaşını tamamlamamış veya tamamlamış olmakla birlikte fiilin hukuki anlam ve sonuçlarını algılama yeteneği gelişmemiş olan çocuklara karşı gerçekleştirilen her türlü cinsel davranış” olarak tanımlanmaktadır (TCK, s. 657). Kanuna göre, 15 yaşını tamamlamamış çocuklara yönelik cinsel istismar eylemi suç olarak tanımlanmaktadır. 18 yaş altı ancak 15 yaş üstü çocuklara yönelik her türlü cinsel davranış eyleminin cinsel istismar olarak nitelendirilmemesi de çocukların üstün yararını korumaktan uzak bir uygulama olduğu söylenebilir. “18 yaş altı her bireyin çocuk olarak kabul edildiği” ilkesinden hareketle kanun maddelerinin düzenlenmesi mutlaka gereklidir.

TCK bağlamında erken yaşta evlilik, TCK'nın 103. madde çocuğun cinsel istismarı, 104. madde reşit olmayanla cinsel ilişki, 105. madde cinsel taciz ve 109. madde ile kişiyi hürriyetinden yoksun kılma şeklinde düzenlenen suçlar kapsamında cezalandırılmaktadır. Yine erken yaşta evlilik sonucunda kişinin, vücut dokunulmazlığının (TCK/86. madde), cinsel dokunulmazlığının (TCK/102. madde), hürriyetinin (TCK/106. madde) ihlal edildiği söylenebilir.

Erken yaşta evliliklerin kuruluşunda ekonomik yoksulluklar ile de beslenen geleneksel değer ve öğretilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte erken yaşta evliliklerin bireysel, toplumsal ve kültürel sonuçlarının da oldukça kapsamlı olduğu söylenebilir. Bulut ve arkadaşlarının da belirttiği gibi (2015), erken yaşta yapılan evlilikler, yetersiz sosyalleşmeye, kürtaj, erken ve düşük doğum ağırlıklı bebeklerin doğumuna, depresyon, anksiyete, diğer duygu durum bozukluklarını yaşama olasılıklarına, derin psikososyal ve duygusal sonuçlara yol açabilmektedir. Aslan'a göre de (2019, s. 49) “Erken çocukluk döneminde yaşanan sorunların yanı sıra, bebekler büyüdüklerinde de çeşitli sorunlarla karşılaşabilirler”.

World Bank Group 'a göre (2016, s. 13) 15-19 yaşlarındaki evli kızların, aile içi şiddete maruz kalma olasılıkları çocuk yaşta evlilik yapmayanlara göre daha yüksektir. Genç yaşta evlenen kızların, şiddetin haklı olduğuna inanma olasılıkları daha yüksektir (UNICEF, 2017, s. 29). Çünkü büyümek ve gelişmek için uygun fırsatlardan yoksun olan genç evli kızlar, fiziksel, psikolojik ve duygusal olarak evli kadınların rol ve sorumluluklarını üstlenmeye hazırdır (UNFPA, 2020a, s. 12).

Plan UK'in de belirttiği gibi (2011) erken yaşta evlilikler şüphesiz, kız

çocuklarını yoksulluk, sağlıksızlık, cehalet ve güçsüzlük döngüsüne sürüklemektedir. Erken yaşta evlenen kızlar genellikle sınırlı ekonomik fırsatlara sahiptirler. Bu kız çocuklarının istismar ve zorla cinsel ilişki yaşaması, cinsel sağlık ve üreme sağlığı düzeylerinin düşmesi, eğitim düzeylerinin düşük olması ve buna karşılık gelen okuma yazma bilmeme oranlarını yaşama olasılıkları daha yüksek olabilmektedir. İstismar, birçok evli kız için günlük bir gerçektir. Aile içi şiddet açısından da yüksek risk altındadırlar, bilinçli seçimler yapmak ve eşit fırsatlara erişmek için özel zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Daha genç yaşta evlenen kadınların dövülme veya tehdit edilme ve bir kocanın karısını dövmekte haklı olabileceğine inanma olasılıkları daha yüksektir. Erken yaşta evlilikler, çocuk ile insan hakları ihlali olması yanında çocuk istismarını meşrulaştıran bir araç durumundadır.

3. Van'da Erken Yaşta Evliliklerle Mücadelede Kapsamında Yapılan Çalışmalar

Erken yaşta evliliklerin daha çok kırsal bölgelerde yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak Van ili hem kent hem de kır özelliklerini bir arada barındıran bir sosyal yapı özelliğine sahiptir. Bu nedenle geleneksel bakış açısının ve ataerkil örüntülerin baskın olduğu şehir merkezinde de erken yaşta evliliklere bakış açısının olumlu olduğu söylenebilir. Van kent merkezinde 2006 yılından bu yana erken yaşta evliliklerin önlenmesi, toplumun bu konudaki farkındalığının artması amacıyla Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı kurumlar, sivil toplum örgütleri, yerel yönetimler, Van Yüzüncü Yıl üniversitesi aracılığıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Çalışmanın bu kısmında Van kent merkezi ve köylerinde hem kurumsal hem de sivil alanda yapılmış ve halen de yapılmakta olan çalışma ve projelerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Erken yaşta evlilikler ile ilgili yapılan çalışmaların ne düzeyde olduğunu ve bu evliliklerin önlenmesinde ne derece etkili olduğunu analiz edebilmek amacıyla yerelde uzun yıllardır çalışmalar yürüten ve mücadele eden Van Aile ve Sosyal Hizmetler Müdürlüğü, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kadın ve Aile Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Van Yaşam Kadın Çevre Kültür ve İşletme Kooperatifi (YAKA-KOOP) temsilcileri ile yapılan görüşme verilerine yer verilmiştir. Bununla birlikte bu kurumlardan alınan raporların verilerine de yer verilmiştir.

Eğitim düzeyinin düşüklüğü, erken yaşta evliliklerin sürdürülmesindeki en önemli bir faktörlerden biridir. Düşük eğitim düzeyi bu evliliklerin kuşaklar aracılığıyla aktarımını sağlamaktadır. Hem kız hem de erkek çocuklarının eğitim haklarından yoksun bırakılmaları bir çocuk hakkı ihlalidir. Ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliğin baskın olduğu ataerkil ve geleneksel toplumlarda kız çocuklarının eğitime erişimleri erkek çocuğa göre

çok daha az olmaktadır. Dolayısıyla kız çocuklarının erken yaşta evlilikler ile karşılaşma riskleri de daha fazla olmaktadır. Türkiye’de 2003 yılında kız çocuklarının okula gitmelerini teşvik etmek ve okula devam oranlarını arttırarak farkındalık oluşturmak amacıyla *Haydi Kızlar Okula* kampanyası UNICEF ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın (MEB) işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. Kampanyanın hedeflerinden biri de kız çocuklarının erken yaşta evliliklere maruz kalmalarını eğitim aracılığıyla engellemeyi hedeflemektedir. Kampanya, ilk olarak 6-14 yaş grubunda en düşük okuryazarlık oranına sahip Ağrı, Batman, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Van olmak üzere toplam 10 ilde hayata geçirilmiştir (UNICEF ve MEB, 2003b). kampanya çok sayıda kız çocuğunun eğitime katılımını yıllar içerisinde başardığını belirten UNICEF ve MEB’e göre (2003b) kampanyanın sürekli genişlediği yıllar 2004-2006 yıllarını kapsamaktadır. Raporda kampanyanın en fazla başarıya ulaştığı illerin Siirt ve Van olduğu da vurgulanmaktadır. Artan okullaşma oranına ve kız çocuklarının eğitime daha fazla dahil edilmesine rağmen Van’da 2003-2008 yılları arasında 16-17 yaş aralığında evlenmiş olan kız ve erkek çocuklarının sayısındaki artışın devam ettiği rapor edilmiştir.

2006 yılında Van’da kamu kurumları, yerel yönetim birimleri, kadın kuruluşları temsilcilerinin bir araya gelerek Van Yerel Eşitlik Eylem Planı’nı (VYEPP) hayata geçirmek için bir çalışma yürütülmüştür. 2007 yılının Haziran ayında bir program taslağı hazırlanmış olup faaliyetlerin 2007 Eylül ayı itibariyle yapılması hedeflenmiştir. Doğrudan olmasa da bu program dahilinde erken yaşta evlilikler ve akraba evliliğinin zararları hakkında Van’da 2008-2013 yılları arasında bilinçlendirme ve farkındalık geliştirme faaliyetleri yapılmıştır. Fiili olarak bu yıllar içerisinde ve sonrasında erken yaşta evlilikler ile mücadele çalışmaları ağır aksak da olsa devam etmiştir. Van’da erken yaşta evlilikler ile ilgili yapılan çalışma ve mücadelenin geçmişten günümüze kısa bir özetini sunan Van Aile ve Sosyal Hizmetler Müdürlüğü İl Müdür Yardımcısı Nesibe Yılmaz bu mücadelenin tam olarak yerelde 2017 yılından itibaren başladığına vurgu yaparak şunları ifade etmiştir;

Erken yaşta evlilikler ile mücadele 2017 itibariyle birazcık daha resmi olarak bir şeyler yapılmaya çalışıldı. Her kurum kendi çapında erken yaşta evlilik çalışması yapıyordu ama 2017 itibariyle bir eylem planı çıkartılıp ortak bir hareket, tüm kurumlara verilecek sorumluluklar doğrultusunda bir şeyler yapıldı. Erken yaşta evliliklerin ne kadar büyük bir sorun olduğu bir araya gelinip konuşulduğunda fark edildi. Çünkü bir noktada erken yaşta evlilik beraberinde anne çocuk ölümlerinin de bir sebebiydi ya da anne çocuk ölümleri bu evliliklerin bir sonucuydu. Bunlar bizim özellikle gelişmişliğimizin de göstergesiydi. Bunların hepsi bir arada görülünce ve de toplumsal bakış açı-

sının da hala 2000’li yıllarda olmamamıza rağmen bu evlilikleri normalize etmesi eğitimde kız çocuklarının da ne kadar geride kaldığının göstergesiydi. Çok boyutluydu aslında. Bunlar bireysel hareketlerden ziyade toplu ve planlı şekilde yapılması gereken bir mücadelenin de göstergesiydi” (Nesibe Yılmaz).

2018 yılında Van Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) tarafından 26 ilde Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele İl Eylem Planı Koordinasyon Toplantıları yapılmış olup bu iller içerisinde Van’da bulunmaktadır. TÜİK’in İstatistiklerle Çocuk (2017) raporuna göre kız ve erkek çocuk evlenmelerinin toplam evlenmeler içindeki oranının en yüksek olduğu iller sıralamasında Van 8’inci sırada yer almıştır. Van’da 2017 yılında gerçekleşen 8 bin 779 evliliğin 947’si erken yaşta evlilik şeklinde gerçekleşmiştir. Bu verilerden hareketle Van’ın 26 ilden biri olmasının bir tesadüf olmadığı söylenebilir. Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Planı 10 Mart 2018 yılında hayata geçirilmiştir. Van ASPB Müdürlüğü Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele kapsamında yereldeki kurumların ve Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) temsilcilerine, muhtarlara, din görevlilerine, okul müdürleri, kanaat önderlerine ve rehber öğretmenlerine, öğrenci ve velilere yönelik eğitim ve seminerler düzenlenmiştir. Ancak Covid-19 salgını dolayısıyla faaliyetlerin nasıl sekteye uğradığını Nesibe Yılmaz şu şekilde açıklamaktadır;

“Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Planı ile yapılması planlanan faaliyetler Covid’e denk geldi. Böylece çalışmaların önü kesildi. Bu yüzden de var olan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele İl Eylem Planı doğrultusunda oluşturulan çalışmalara ek olarak yapılmaya başlandı bu faaliyetler. O gün için Erken Yaşta Evlilikler İl Eylem Planımız yoktu ama bugün var” (Nesibe Yılmaz).

Van’da ilki 2017 yılında gerçekleştirilen Erken Yaşta Ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Planı’na ilişkin bazı faaliyetler 2021-2025 yıllarında yapılması planlanan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Van İl Eylem Planı’na dahil edilmiştir. Ancak Birleşmiş Milletler (BM) Kadın Birimi (UN Women), Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve UNİCEF’in işbirliği ile 23-26 Mayıs 2022 ve 6-9 Haziran 2022 tarihlerinde Van ve Mardin’de “Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Planlarının Desteklenmesi Eğitim Programı” yapılmıştır. Bu programa Aksaray, Antalya, Ağrı, Bitlis, Diyarbakır, Hatay, Iğdır, İzmir, Kars, Kahramanmaraş, Kilis, Mardin, Muş, Nevşehir, Niğde, Şanlıurfa, Van ve Yozgat olmak üzere Türkiye’nin 21 ilinden toplam 132 kamu yöneticisi, uzman ve meslek elemanı, üniversite ve sivil toplum kuruluşu temsilcisi katılmıştır (BM,

2022). Bu eğitimlerden sonra Van İli Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Plan (2023-2025) hayata geçirilmiştir. UNFPA Türkiye ve Sabancı Vakfı işbirliğiyle 2018 yılında Nevşehir’de yapılmaya başlanan Çocuk Yaşta Evliliklerin Önlenmesi projesi, Van’ın erken yaşta evliliklerdeki sıralaması da dikkate alınarak 2021 yılı itibariyle Van’da Yaşam Kadın Çevre Kültür ve İşletme Kooperatifinin (YAKA-KOOP) temsilciliğinde hayata geçirilmiştir. Bu proje, Van’ın merkez köylerinde yürütülmekte olup proje halen devam etmektedir.

2017 yılından bu yana fiili olarak hem kurumsal hem de sivil alanda Van’da erken yaşta evliliklerin önlenmesine yönelik gerçekleştirilen toplumsal farkındalık ve bilinçlendirme çalışmaları yapılmaktadır. Ancak Van’ın 2015-2022 yılları arasında erken yaşta evlenme sıralamasına bakmanın bu çalışmaların pratikte nasıl karşılık bulduğunu daha iyi analiz etmeye yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle Van’da 16-17 Yaş Grubunda Evlenen Kız Çocuklarının Yıllara Göre Oran ve Sıralamasını gösteren tablo aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Van’da 16-17 Yaş Grubunda Evlenen Kız Çocuklarının Yıllara Göre Oran ve Sıralaması

Yıllar	Van’ın İllere Göre Oranı	Van’ın İllere Göre Sıralaması
2015	11.4	12
2016	10.9	10
2017	10.8	8
2018	9.9	7
2019	8.6	6
2020	7.6	8
2021	6.2	9
2022	4.6	12

Kaynak: TÜİK, *İstatistiklerle Çocuk, 2022*

Yukarıdaki tabloya göre Türkiye’de erken yaşta evlilik oranlarının en yüksek olduğu iller sıralamasında Van’ın oldukça yüksek bir sıralamaya sahip olduğu görülmektedir. 2015 yılından 2019 yılına kadar düzenli şekilde sıralamasının arttığı 2019 sonrası tekrardan gerilemeye başladığı görülmektedir. 2017 yılından itibaren yerelde yapılmakta olan çalışmaların 2019 yılına kadar erken yaşta evliliklerin azalmasında çok belirgin bir farklılığa yol açmadığı ancak sonrasında erken yaşta evlilik oranlarında bir düşüşe geçtiği söylenebilir. Bu verilerin yalnızca erken yaşta evlendirilmiş kız çocuklarına ilişkin veriler içerdiğini belirtmek gerekmektedir. Bu ve-

riler aynı zamanda toplumsal farkındalık ve bilinçlendirme çalışmalarının kızların eğitim düzeyinin artmasında, toplumda evlilik yaşının yükselmesi ve erken yaşta evliliklerin azalmasında etkili olduğunu göstermektedir. Söz konusu olan bu düşüşe rağmen erken yaşta evlilik oranlarının Van'da neden hala yüksek olduğu ise tartışma konusudur. Nesibe Yılmaz, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kadın ve Aile Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Sema Sancak ve YAKA-KOOP aktivisti olan Gülmay Gümüşhan'ın bu konudaki ifadeleri şu şekildedir;

Çok hızlı yol alamıyoruz maalesef. Çünkü, toplum bunu genelde kabul etmiyor. Kırsal alan merkeze göre daha kapalı olsa da biz merkezde de bir dirençle karşılaşabiliyoruz (...). Bizim toplumumuzda erkek çocuğun bir an önce mürvetini görmek istedikleri için de erken evlilikler oluyor. Evliliğin o çocuğu bir an önce olgunlaştıracağı düşünüyor. Bu algı da erken yaşta evlilikleri sürdürülmesinde bir etken. Kırsalda bunu daha fazla görüyoruz. Kentte ise bu kez kız çocuğu sanki kontrolden çıkacak gibi düşünülmekte ve aileler bu yüzden bir an önce kız çocuğunu evlendirmeye çalışıyor. Bir tür koruma diyebiliriz onların bakış açısıyla. Kız çocuğunun gözü açılmadan baba evinden gitmesi istenir. Bir de akrabalık bağlarını güçlendirmek için yapılıyor. Bu evliliklerin ekonomik boyutu da var. Özellikle kırsalda başlık parası geleneği daha fazla devam ediyor. Şehirde daha az olsa da isim değiştirerek devam ettiğini söyleyebilirim. Başlık parası hala bir gelenek olarak devam ediyor ve tabi ki eğitim olanaklarından özellikle kız çocuklarının yararlanamaması var. Bizim elimizde bu soruna ilişkin yerelde özel olarak yapılan bir çalışma yok. Dolayısıyla veri de yok. İlgili kurumlardan istiyoruz ancak genel bazı veriler bize ulaştırılıyor. Ama süreç ağır ilerliyor. Asıl sorunumuz da bu. Bizim asıl çıkmazımız şu. Bu işi herkes var olan işine ek olarak yapmaya çalışıyor. Başka işlerle birlikte yürütülüyor. Sadece bu sorun ile ilgilenen bir ekibimiz yok, ki olmalı (Nesibe Yılmaz).

Çok uzun yıllardır bu mücadelenin içindeyim. Bugüne kadar çok fazla çalışma yaptık. Diğer kurumlarla işbirliği olsun, üniversite bünyesinde olsun. Ama hala bu evliliklerin devam ediyor olmasında gelenekler, ataerkil yapı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği yatıyor. Masa başı çalışmalar yapıyoruz, bir araya gelip. Ancak sonrasında topyekün bir çaba göremiyorsunuz. Bu sorun ancak beraber ve ortak hareket edilirse gerçek anlamda çözülecek. Tabi yatığımız çalışmaların bir nebze de olumlu etkilerivar ancak çok yetersiz hala. Van'ın Türkiye'deki erken yaşta evlilik sıralamasına baktığımızda bunu görebiliyoruz. Değişime direnç gösteren bir toplum ile karşı karşıyayız. Bu yüzden tam olarak tepeden aşağıya tüm kurumların, STK'ların, yerel yönetimlerin, halkın dahil olması gerekiyor. Ancak o zaman başarabiliriz (Sema Sancak).

Yaklaşık 10 yıldır erken yaşta evliliklerle ilgili yerelde çalışmalar yapıyoruz. Birçok başarılı projeye de imza attık. Halen devam eden projemiz de var. Ancak Van'da hala erken yaşta evliliklerin sürdürülmesinde çok fazla neden var. Örneğin ilk olarak bizler sahada yıllardır var olan YAKA-KOOP olarak kurumların bizlerle birebir iletişim kurmalarından, işbirliği kurmalarından ve el ele vererek bu sorunun çözümünden yanayız. Ancak bunlarla ilgili de sorun yaşadık geçmişte. İkincisi zaten zor bir coğrafyada yaşıyoruz. Ataerkil yapının baskın olduğu, kız çocuklarının hala yok sayıldığı, aşiretin evlilik kararlarını aldığı bir coğrafyada değişimin hızlı olmasını bekleyemeyiz. Biz her şeye rağmen bu çalışmaları devam ettirmeye ve mücadele etmeye devam edeceğiz (Gülmay Gümüştan).

Van'da kurumsal düzeyde ve sivil alanda erken yaşta evlilikler ile yapılan çalışmaların pratikte tam olarak istenilen karşılığı bulamamasının altında yatan iki ana sebep bulunduğu görüşmecilerin ifadelerinden çıkarılabilir. Bunlardan ilki Van'da ataerkil, geleneksel örüntülerin baskınlığını koruması nedeniyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin katı şekilde sürdürülüyor olması, ekonomik nedenler, başlık parası geleneği, akraba evlilikleri, aşiretin evlilik kararındaki etkisi gibi toplumsal yapıdan kaynaklı olan nedenlerdir. Ayrıca erken yaşta evlilikler, karar vericilerin genel olarak kadınları, özel olarak kadın cinselliğini kontrol etme arzuları tarafından uygulanmakta ve sürdürülmektedir. Parin'in de belirttiği gibi Türkiye'deki aşiretler ile ilgili literatüre bakıldığında, modernleşme teorisyenlerinin aşiretlerin ortadan kalkacağına dair tezlerinin aksine, kentlere göç eden aşiretlerin varlıklarını farklı formasyonlarda devam ettirdikleri yapılan çalışmalar (Karadeniz, 2012; Kaya 2018) ile desteklenmektedir. Aşiretlerin değişen yaşam koşulları karşısında toplumsal hayattaki etkileri azalmış olsa da kentin dinamiklerine uyum sağlayarak varlıklarını sürdürmeye çalıştıkları söylenebilir. Günümüzde aşiretlerin çağın koşullarına uyum sağlayarak bir nebze de olsa değiştiklerini söylemek mümkün olmakla birlikte aşiretler bugün hala aile ve evlilik birliğinin kurulma biçimlerini, kadın ve erkek ilişkilerini, gündelik hayat içerisindeki geleneksel birçok ritüelin devamlılığını sağlayamaya devam etmektedirler.

Erken yaşta evlilikler ile yapılan çalışmaların pratikte tam olarak istenilen karşılığı bulamamasının altında yatan ikinci neden ise, bu evliliklerin engellenmesine yönelik kurumsal çalışmalarda yaşanan aksaklıklar ve yetersizliklerdir. Özellikle de hem bireysel hem de toplumsal olumsuz etki ve sonuçları olan erken yaşta evlilik sorunuyla mücadelede kurumsal işbirliğinin bütünüyle olması gerekirken bunun tam olarak sağlanamadığını söylemek mümkündür. Görüşmecilerin ifadelerinden de hareketle Van'da önemli bir toplumsal sorun olmaya devam eden bu evliliklerin

önlenmesine yönelik çalışmalar istenilen ve de beklenen düzeyde ilerleme kat edememektedir. Uzun yıllardır yapılan toplumsal farkındalık ve bilinçlendirme çalışmalarında daha çok bireysel çabaların ön plana çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla kurumsal işleyişte yaşanan aksaklıklar mücadelenin bütünlüklü şekilde yapılmasına engel olmaktadır. Bu nedenle eylem planında belirtilen faaliyetler kâğıt üzerinde kalmakta ve harekete geçilememektedir. Görüşmecilerin dikkat çektiği bir başka nokta da erken yaşta evliliklerle ilgili resmî veriler az olması var olanların da yalnızca resmi kayıtlara geçmiş evlilikleri içermesidir. Dolayısıyla kayıt dışı olan evliliklere dair verinin olmaması söz konusu bu evliliklerin oranlarının daha da yüksek olduğunu ve bu nedenle daha fazla etkili ve çözüme yönelik çalışmaları yapılması gerektiğini düşündürmektedir. Görüşmecilerin ifadeleri de erken yaşta evliliklerin sürdürülmesinde aşiretlerin etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Erken yaşta evlendirilmiş erkeklere yönelik çalışmaların yapılıp yapılmadığına ilişkin soruya görüşmecilerin verdikleri yanıtlar şu şekildedir;

Biliyorsunuz ki erken yaşta evlilik riski ile kız çocukları daha fazla karşı karşıya. Bu yüzden bizlerde çalışmalarımızı daha çok kız çocukları üzerinden yapıyoruz. Evet, erkek çocuklar da var ama açıkçası önceliğimiz kız çocukları (Sema Sancak).

Merkezimize başvuran kişilerin hikayelerinde zaman zaman erken yaşta evlendirilmiş erkeklere de denk geldiğimiz oluyor. Ama kız çocuklarının oranı erkek çocuklara göre o kadar yüksek ki doğrusunu söylemek gerekirse erkek çocuklarına yönelik özel bir çalışma yapmayı düşünmedik. Bir de biz toplum olarak da toplumsal cinsiyet eşitliğini savunurken sanki yalnızca kız çocukları için bu eşitliği sağlamak zorundayız gibi bir algıya sahibiz. Dolayısıyla erkeği biraz göz ardı ettiğimiz doğrudur. Ama tabii ki erkek çocuklara da verilen roller onların yükünü çok arttırmakta ve olumsuz sonuçları olmakta. Van'daki intihar oranlarına baktığımızda da mesela yine erkeklerin sayısı daha fazla ama biz sanki kadınlar daha fazlaymış gibi düşünüyoruz. Erkekleri de dahil etmek iyi olur (Nesibe Yılmaz).

Ben yıllardır bu işin içerisindeyim, alandayım birebir. Size sayı ve oran veremem ama deneyimlerimi paylaşabilirim. Erkek çocuklarının da erken yaşta evlilikleri var özellikle de kırsalda daha fazla. Şehirde nasıl çok bilmiyorum. Çünkü bununla ilgili bugüne kadar yapılmış derinlemesine bir çalışma yok. Ha benim bildiğim erken yaşta evlendirilen erkekler ile ilgili sizin yazdığınız bir doktora tezi var. Onun dışında da yok. Tabii kız çocukları o kadar çok buna maruz kalıyorlar ki erkekleri göremiyoruz. Ama tabii ki aslında onların da sürece dahil edilmesi iyi olur (Gülmay Gümüşhan).

Erken yaşta evlilikler ile ilgili çalışmalar hem Dünya’da hem de Türkiye’de kız çocuklarının maruz kaldıkları risk faktörlerinin çok olması nedeniyle kız çocukları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle erken yaşta evlendirilmiş erkeklere ilişkin yapılan çalışmalar oldukça sayılıdır. Türkiye’de de bu alanda yapılmış bütünlüklü bir çalışmanın/çalışmaların olmadığı söylenebilir. Ancak erke çocukları kız çocuklar kadar olmasa da bu evliliğin bazı riskleri ve bu risklerin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Erkek çocuklarının da toplumsal cinsiyetin bir aktörü olduğu düşünülürse toplumsal cinsiyetin daha bütünlüklü anlaşılabilmesi için erken yaşta evlendirilmiş erkekler ile ilgili de çalışmaların yapılması gerekmektedir. Görüşmeciler geçmişten günümüze Van’da erken yaşta evlilikleri önlemeye yönelik yapılan çalışmalarda erkek çocuklarını çeşitli gerekçelerle dışarıda bıraktıklarını ifade etmişlerdir. Ancak onlara göre de bundan sonraki çalışmalarda erkek çocuklarının da deneyimlerinin neler olduğunun araştırılmasının sorunun çözümüne katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Ataerkil ve geleneksel toplum yapısı ve bunun yaratmış olduğu toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin erken yaşta evlilikleri meşrulaştırıldığı ve beslediği söylenebilir. Sosyal, kültürel, ekonomik, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, psikolojik ve dini nedenler erken yaşta evliliği besleyen faktörler olarak sıralanabilir. Erken yaşta evlilikler, çocukların sağlık, eğitim ve gelişim haklarını ihlal eden önemli bir sorundur ve genellikle ekonomik, kültürel ve sosyal faktörlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. UNİCEF’in (2019, s. 33) de ifade ettiği gibi çocuk evliliğinin, çocuklar üzerindeki etkisi önemli ve geniş kapsamlıdır. Bu sonuçlar yalnızca bireyi değil toplumu da etkileyen bir boyuta taşınmaktadır. Erken yaşta evliliklerin toplumsal ve kültürel sonuçlarının nasıl olduğu, kız ve erkek çocuklarının içinde buldukları durum hakkında daha fazla bilgi elde edildikçe ileriye taşınan toplumsal zararlara ilişkin güvenilir tahminler yürütmek ve çözümler geliştirmek daha kolay ve anlaşılır olacaktır.

Sonuç olarak bu çalışmada toplumsal farkındalık ve bilinçlendirme çalışmalarının Van’da erken yaşta evlilikler üzerindeki etkileri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Van yerelinde erken yaşta evliliklerle mücadeleyle ilgili yapılmış ve yapılmaya devam eden çalışmaların toplumun birçok kesimini bu konuda daha duyarlı hale getirdiği ve olumlu sonuçlarının olduğu görülmektedir. Ancak hem yetkili kişilerin hem de Van’ın erken yaşta evlilik sıralamasında hala ön sıralarda olmasından hareketle bu çalışmaların yeterli ve istenilen düzeyde olmadığı söylenebilir. Bu çalışma verilen mücadelenin önemini vurgulamakla birlikte, erken yaşta evliliklerin azaltılması ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için toplumun ve devletin

birçok organının daha fazla çaba sarf etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Erken yaşta evliliklerle mücadelede kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın ve topyekün bir mücadele erken yaşta evliliklerin azaltılması açısından önemlidir. Erken yaşta yapılan evliliklerin önlenmesi için Milli Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, Sivil Toplum Kuruluşları (STK), yerel yönetimler, akademisyenler, medya gibi çözüm ortaklarıyla erken evlilikler gerçekleşmeden toplumu bilinçlendirme, farkındalık yaratma, önleyici ve koruyucu önlemlerin alınmasını sağlayıcı çalışmaların bir an önce hayata geçmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Aslan, B. (2019). Psikoloji penceresinden erken yaşta evlendirilen kız çocukları, *Türk Psikoloji Yazıları*, 22(43), s. 43-55.
- BM (2022). Van'da ve Mardin'de Erken Yaşta ve Zorla Evliliklerle Mücadele İl Eylem Planı, Program <https://turkiye.un.org/tr/189358-van-ve-mardin%E2%80%99de-erken-ya%C5%9Fta-ve-zorla-evliliklerle-m%C3%BCcadele-i%C3%87l-eylem-planlar%C4%B1n%C4%B1n>, Erişim Tarihi: 09.06.2023
- Bulut K, Uysal C, Korkmaz M, Sivri S, Bozkurt İ, Durmaz U. et al. (2015). Evaluation of the early age married girls applying to our department. *Open J Pediatr*, 5, s. 334-338.
- Ergin, D. (2018). Erken yaşta ve zorla evlilikler. A. Akın ve S. Özpınar (Edt.), *Toplumsal cinsiyet ve kadın sağlığı içinde* (s. 163-175). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Gezer Tuğrul, Y. (2018). Erken yaşta evlendirilen kadınların evlilik süreçleri, deneyimleri ve sonraki yaşamları üzerine nitel bir çalışma. *Sosyoloji Notları*, 2 (1), s. 2-38.
- Gökçe, B. (1991b). Evlilik kurumuna sosyolojik bir yaklaşım. B. Dikeçligil, A. İğdem (Derleyenler), *Aile Yazıları İçinde*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Bilim Serisi 5/4.
- Heckmann, Y. L. (2016). Kürtlerde aşiret ve akrabalık ilişkileri. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şenol, D. ve Mazman, İ. (2012). Erken yaşta evlilik: Çocuk gelinler. *Uluslararası Katılımlı Çocuk İhtiyaçları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ss.500-518, Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları, Ankara, Türkiye, 18-19 Mayıs.
- Jensen, R. ve Thornton, R. (2003). Early female marriage in the developing world. *Gender ve Development*, 11(2), 9-19.
- Plan International UK. (2011). *Breaking vows: Early and forced marriage and girls' education*, London: Plan UK. <https://plan-uk.org/file/breaking-vows-efm-3462225pdf/download?token=RIE5iobL>, Erişim Tarihi: 18.09.2021.
- TBMM (2010b). Kadın erkek fırsat eşitliği komisyonu, erken yaşta evlilik hakkındaki komisyon raporu, Ankara: TBMM Basımevi.
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2018). *Türkiye aile yapısı ileri istatistik analizi 2018*, Ankara: TDV Yayın Matbaacılık.
- TCK (2004f). *Türk ceza kanunu, Genel hükümler*, <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html>, Erişim Tarihi: 21.05.2023.
- TÜİK (2017). *İstatistiklerle çocuk*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2017-27596>, Erişim Tarihi: 09. 06. 2023

- TÜİK (2022). Evlenme istatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2022-49674>, Erişim Tarihi: 19.05.2023
- UNHCR (2017). Çocuk yaşta evlilikler, zorla evlilikler ve aile içi şiddetten korumaya yönelik bilgi ve kaynaklar, file:///C:/Users/Asus/Downloads/1511505960%20(1).pdf, Erişim Tarihi:10. 06. 2023
- UNFPA (2020a). Çocuk yaşta, erken ve zorla evliliklerin sağlık riskleri ve sonuçlarına çok sektörlü bir yaklaşım, Ankara: Odak Ofset.
- UNFPA (2020b). Türkiye’de çocuk yaşta, erken ve zorla evlilikler: 1993-2018 Türkiye nüfus ve sağlık araştırmaları veri analizi, Hacettepe Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Nüans Kitabevi
- UNICEF (2017). The prevention of child marriage in montenegro challenges, Lessons Learnt And A Theory Of Change, USA: New York.
- UNICEF VE UNFPA (2018). Child marriage a mapping of Programmes and partners in twelve countries in east and southern Africa, Published by UNICEF and UNFPA
- UNICEF (2019). Çocuk damat raporu, <https://tr.euronews.com/2019/06/07/uni-cef-in-cocuk-damat-raporu-115-milyon-erkek-kucuk-yasta-evlendi>, Erişim Tarihi: 03.05. 2022.
- UNICEF (2021). COVID-19 A threat to progress against child marriage, New York, USA.
- Yıldız, N. Avcı H. (2014). Erken evliliklerin toplumsal meşruiyeti: Nitel bir çalışma, https://www.raporlar.org/wp-content/uploads/2018/04/Erken_Yas-ta_Evlilik_Raporu.pdf, Erişim Tarihi: 09.06. 2023.
- Yüksel-Kaptanoğlu, İ. ve Ergöçmen, B. (2012). Çocuk gelin olmaya giden yol. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 15, s. 129-161.
- WHO (2016). Worl Healty Statistic: Monitoring Health For The SDGs, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data
- World Bank Group (2016). The role of identification in ending child marriage: Identification for development (ID4D), Lucia Hanmer and Marina Elefante. Washington.